

821(477)'06

T-77

МИКОЛА ТРУБЛАЇНІ

МИКОЛА ТРУБЛАЇНІ

ТВОРИ

**В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ**

**ВИДАВНИЦТВО ЦЕ ЛЕСМУ „МОЛОДЬ“
Київ 1956**

МИКОЛА ТРУБЛАЇНІ

ТВОРИ

... для дорослих
... району
А Б О Н Е М Е Н Т

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ „МОЛОДЬ“
Київ 1956

*Упорядкування і примітки
кандидата філологічних наук
М. Сиротюка*

*Художнє оформлення
І. Хотінка*

НАРИСИ

ІЗ ЗАПИСОК МОЛОДОГО ЖУРНАЛІСТА

І. Народження сількора

У глухому закутку Поділля. Село і його «герої».
Ми з Тимком. Ворожбит. Перший лист. Передовик
з Рогозянки.

Невелике село з двома сотнями хат, що розташувались кількома пасмами садиб нерівною горбатою місцевістю вздовж маленької річки, яка вигинається гадюкою поміж невисоких подільських товтр¹. З двох боків обступає його ліс, а на південь і схід простягся горбатий вихилястий степ.

Три вузькі доріжки вибігають з села. Одна через ліс — на шлях, що за лісом, де «фігура» стоїть; друга пішла до сусіднього села, розрізуючи поля на два клини; а третя повела на сіножаті поміж річкою та лісом.

Коли серед зими сніг білою ковдрою обгортає сонну, мерзлу землю, рівняє яри з горбами, засипає рівчаки, зникає слід старої колії, і булані та гніді натирають санчатами нові доріженьки, утрамбовуючи вибої та затоки.

Глухо в селі. Район верстов за десять, навіть за 30. Буднями дядьки порпаються у своїй, а колись графській землі; у свята ходять до церкви, а потім сплять, ідуть на посиденьки, а то п'ють самогон.

Вечорами дівчата на вечорницях висувають дванадцятку², а хлопці грають у карти, ходять по хатах пробувати закваски, б'ють вікна та б'ються поміж себе.

¹ Товтри — гори на Поділлі та в Галичині.

² Дванадцятка — тонка пряжа.

Найвидатніші люди на селі: піп, бариня, Юзик та, мабуть, ще Савка Титянчин.

Піп колись був велике «цабе», перший чоловік на селі. Правда, і тепер він не останній, може, дехто вважає його й першим, але все ж не те, що було. За Керенського він був головою комітету, аж поки не приїхав у село шахтар Ванька, потім забитий петлюрівцями. Тепер піп тихший од води, нижчий од трави.

Сидить у своєму обійсті, приятелює з головою сільради, молиться богу, щоб не викинули його з хати, як то зробили з попами в інших селах, та веде жорстоку боротьбу зі штундами, що почали з'являтися в парафії і стали за причину зменшення кількості парастасів, а значить, і прибутку.

«Баринею» звать учительку. Звать її так не глузуючи, а через те, що коли 20 років тому її, стару попівну, було призначено до школи, вона першого ж дня заявила учням:

— Діти, я для вас бариня, і ви повинні звать мене бариней.

Діти вже повиростали, але по звичці звать свою стару, трухляву вчительку, що навчала їх ледве шкрябати пером та по складам читати псалтиря, баринею.

Тепер бариня живуть у задрипаній халупі, що зветься школою, охають і клянуть нинішній час та потихеньку учать дітей молитв... Але невмолима наросвітівська рука уже повисла у повітрі над баринею, і кінець її вчителювання забарився лише днями.

Коли нічну тишу прорізають постріли, звуки музики і веселі пісні, то село вже знає, що то гуляє Юзик.

— Горілки! Музики! Пий, хто хоче, гуляй, хто може! Пам'ятайте Йосипа Пилиповича.

І сам Юзь, маленький, як горобчик, непереможний ані в бою навкулачки, ані в їзді на коні, розпатлавши біле волосся, вихиляє склянку перваку і кидається у танок або заспіває красивим баритоном пісню про сокола.

Коли йому стає сумно, він наливає склянку, мовчки дивиться на неї і тихше починає:

Не осенній мелкий дождичек
Брызжет, брызжет сквозь туман...

І в тумані цигаркового диму посоловіло дивляться на нього його приятелі: червонопикий Павло, красунь і веле-

тень Арсенько, гнилозубий багатій Антін і суворий Дмитро-махновець.

Юзик — ще сьогодні активний член комнезаму, учора голова сільради, позавчора контрабандист, що перекидав краших подільських коней до Білозірки поставщикам польської кінноти, а років три-чотири тому сотник кулеметної сотні петлюрівського війська — нюхом відчуває, що скоро йому кінець. Кінець безтурботному, небезпечному, але веселому життю.

Ще сьогодні він гроза села, бо все село пам'ятає, як він спалив свого сусіда, як застрелив серед білого дня на очах цілої громади своїх дядька й тітку за те, що вони образили його, назвавши злодієм та бандитом.

І за все те йому нічогосінько — гуляє й плює на все.

Але він знає: що можна було учора, сьогодні вже не можна, а завтра... Та що там... Краше не заглядать. Краше гулять, спекулювати, використовувать захоплену кілька років тому землю, що сам собі намірив...

Останній рік чи півтора на селі почала сходити нова «зоря». Звали цю «зорю» Савка Титянчин.

Коли в когось було покрадено кури або вибрано погріб чи комору, то потерпілий подавався на той куток, де жив Савка, й починав розвідувать, чи ночував тієї ночі Савка дома чи ні та чи не бачив його хто вночі на селі. Тому що Савка майже ніколи не ночував і через те що майже щоночі його можна було здібати на якійсь магалі¹, то підозріння завжди падало на нього.

Правда, ловили його рідко, але одного разу був попався, як у попа качки крав, а другий раз, коли дошки цибрив, — та на очах утік.

Савка був молодий хлопець, мав лише 18 років, і ім'я його занесено не на одну сторінку «славної історії» цього маленького села.

* * *

Мені ще нема сімнадцяти років, але мені вірять, я, так би мовити, особа авторитетна. Сільрада виділила мене завідувачем хати-читальні. Як це сталося? Просто. На селі потихеньку, помаленьку готувались нові люди. Це були

¹ Куток села.

сімнадцятилітній Тимко, трохи старший Ларивон, демобілізований червоноармієць Тихон та ще двоє-трьох молодих безбожників, що були під впливом Петра Пасічника. Кілька слів про останнього.

Це була, мабуть, найцікавіша людина на селі. Ще з молодих років у нього щось боліло усередині та душила задуха. Працювати біля землі він не міг і почав пасічникувати. На селі він уславився як філософ. Коли десь серед натовпу з'явилась його полатана червона кожушина, йому давали місце й уважно прислухались до його слів.

Але частіш, задерши своє змучене, зморжене обличчя, що нагадувало печену печерицю, з ріденькою рудою борідкою та сміхотливими безколірними очима, він слухав, що говорили навколо. Він любив розмовляти на теми, що таке щастя, багатство, бідність, праця.

За своїм світоглядом був переконаний матеріаліст, щождо його вчинків, то вони часом були непослідовні. Дійшовши з власного розуму до висновку, що бога нема й ніколи не було, і голосно це проповідуючи, він все-таки у критичний момент, коли тяжко захворів, наказав покликати попа зробити маслосвятіє. Лаючи завжди бідних і дурних, завжди допомагав цим бідним та дурним.

А треба сказати, він вважав усіх бідних за дурнів, що дозволяють багатіям дерти з себе шкуру, а самі того не вміють зробити по відношенню до дурніших за себе. Багатіїв, хоч і вважав за розумних, не любив та, будши середняком, більше горнувся до бідного. Його вільнодумні промови мали чималий вплив на частину молоді. Серед цієї частини були і ми з Тимком.

Отож цей гурток виростав потихеньку на зміну шахтареві Ваньці, що загинув у 19-му од петлюрівського багнета. Юзьова компанія навіть і не підозрювала, що відділя росте та сила, яка знищить їх ушент.

Значить, взимку наприкінці 1923 р. завідувач волсільбуду затвердив мене на завідувача неіснуючого Рогозянського сільбуду. Од такого високого призначення я згубив рівновагу, мені почало здаватися, ніби щось підпирає моє підборіддя і напрямок носу свідчить за те, що голова моя дметься догори і з неї починають розсипатись по всіх напрямках тисячі геніальних думок.

Неначе сторінки книги, перегортаю я у мріях плани

громадської діяльності. Замість неіснуючого сільбуду, мені ввижається розмальована триаршинна вівіска над поповим будинком:

«РОГОЗЯНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК»

У його помешканні міститься найбагатший у районі кооператив, де продається за півкопійки велика склянка соняшникових зернят. Поруч кооперативу — бібліотека з двома тисячами книжок: твори Грінченка, Шевченка, Кащенка, Жюля Верна, Руданського та Гоголя. Адже майже кожного з цих письменників я або читав, або про нього чув. У найбільшій кімнаті збудовано кон, а над коном висять портрети Леніна та Шевченка.

Вечорами тут грає грамофон та відбуваються вистави драмгуртка.

У моєму сільбуді найкращий на всю округу співочий гурток. Цей гурток викликають навіть на повітовий з'їзд Рад. І мені пригадувалася вистава на повітовому з'їзді, де мені довелося одного разу бути, коли возив своєю підводою делегата од нашого села.

А скільки планів відносно боротьби з глитаями та бандитами! Уже винесено присуд Юзькові. Так само старому глитаєві Микиті, що з початку революції жде з дня на день, коли буде відкрито моці святого Распутіна, й тим часом дурить людей навколо. Таж він обманом забрав землю у старої Тодосихи. Він же прибрав до своїх рук ту крамничку, що зветься у нас кооперацією. За ним ідуть піп, бариня, багатій Антін, що майже на смерть побив свою наймичку, Тимкову сестру з перших.

Тимко, Тихон та я готуємось до наступу. Ми з Тимком згодні на все і нічого не боїмось, хоч таки й не знаємо добре, з чого починати. Гальмує нас трохи й Тихон — він боязливий. На сільраду й комнезам надії нема. Вони слухняно коряться або попові, або Юзеві й складаються з прихильників першого та другого. Перші — це Микити, а другі — просто бандити, подібні до свого ватажка.

Хата-читальня познайомила мене й Тимка з газетою, але не одразу оцінили ми її силу і не скоро додумались, що вона може бути зброєю і в наших руках. Минуло кілька тижнів, поки ця думка з'явилась у наших головах. Потрібно було якоїсь особливої події, щоб наштовхнула нас на це.

І тоді, коли вже, здавалось, ми губили ґрунт під ногами, бо виявилось, що у волості теж сидять Юзьові приятелі, трапилась нова подія, яка ніби штовхнула нас «дєрзати».

* * *

У грубі палахкотіла солома, і коли догоряв жмут околоту, величезний шар вогненного попелу дихав відтіля жаром, опікав руку і червоним одсвітом падав на стіну та ослін. Я сидів на землі, допалював околот і мрійливо грівся, то нахиляючись, то відхиляючись од дверцят.

Надворі вже смеркло й лютував мороз. А в читальні було так хороше, тепло, затишно. Зараз допалю, засвічу лампу, ось-ось прийдуть хлопці, почнемо читати, а потім співочий гурток та репетиція «Красного генерала». «Що б це зробити Тимкові, щоб у нього голос був тонший, як гратиме дівчину,— розв'язував тяжку проблему я.— Треба...» — але не кінчив думки, бо в цю мить хтось загунав на ганку, дзвякнула клямка, і за секунду з сіней з'явився сам Тимко.

— Миколо, Тодорко Структор гадателя привіз з Заріччя, зараз ворожить починає!

— Бре!

— Пресейбо! Я тільки що там був. Кажє, щоб йому хлопця з чорними очима дали... Щоб хлопцеві було десять, не менше, найбільше — 12 років.

Тодорко, дядько років 35, був у нас за інструктора всеобучу. Його всі вважали трохи за пришелепуватого, й хоч з всеобучу нічого не вийшло, бо всеобучники його не слухали, а він зі своїм інструкторством високо носився, так що ім'я Структор, як хтось його охрестив, залишилося за ним назавжди. Днями в нього вкрадено конячину, і бідний Тодір зовсім здурів.

Він ніколи не слухав, нічого не міг робити, лише лаявся і клявся на всі боки, що знайде кобилу. Ганяв на ярмарках та ворожках і оце зрештою привіз додому за 15 верст із Заріччя якогось уславленого ворожбита.

— Слухай,— продовжував Тимко,— ворожбит з жінкою приїхав. Вона ворожка.

— Що ти! Хай йому чорт. Сказився Тодір...

Ми з Тимком до ворожбитів уже ставились з великим скептицизмом. Тут же вирішили, що як зберуться хлопці

до читальні, висміємо ворожбита. Ми не думали, що наша агітація матиме дуже великий вплив, але сподівались, що ворожбит блискуче провалиться і це нам допоможе.

Тим часом по всьому селу вже гуло, що Тодір Структор привіз ворожбита й шукає хлопця з чорними очима. Ворожбит зірвав нам і співанку, і читання, і репетицію. До читальні заскакували то один, то двоє, питали, що чути про ворожбита, і за кілька хвилин зникли. Ми з Тимком — сумні й незадоволені. Довго лаялись, а зрештою постановили піти й собі подивитись на ворожбита.

Та того вечора не щастило ні нам, ні нашому ворогові. Коли ми опинились біля Тодоркових воріт, то гурт бабів завернув нас назад. Зарічанський «шаман» не приймав. Ворожіння було відкладено на завтра. Треба було знайти хлопчика з чорними очима. Перший, кого привели до ворожбита, був десятилітній Петрик, онук старого Деміда. Ворожбит визнав, що Петрик відповідає всім його вимогам. В хаті затулили вікна. На столі засвітили лампадку. Зарічанський «маг» намастив Петрику ніготь великого пальця чимось чорним і примусив його уважно дивитись на цей ніготь. Потім, серед мовчазної тиші, в напівтемряві він став викликати якогось «пацана». Невідомо, чи з'явився той пацан, чи ні, але другий пацан в особі Петрика порушив зачаровану тишу голосним ревом.

Та цей плач зробив враження на аудиторію, що складалась з Тодоркових родичів та приятелів. На їх думку, це значило, що Петрик побачив щось надзвичайно страшне. Петрика заспокоїти було неможливо, він так плакав, що його довелось одвезти додому. «Сеанс» відклали на завтра.

Другого дня мене вдома примусили молотити гречку. Разом з Максимом цілий день з надзвичайною енергією бив я ціпом. Кілька днів перед тим Юзь пішов об заклад, що він з братом за день зіб'ють три копи гречки, і виграв заклад. Нам хотілось поставити нового рекорда. Тому лише з полудня мені, стомленому, вдалося втекти з клуні на кілька хвилин. Кортіло глянути на ворожбита.

Ворожбит уже перебрався од Тодорка до його сусіди, багатія, й там, у присутності повнісінької хати людей, ворожив кожному. Хто платив йому царськими срібними карбованцями або натурою: пшеницею, пшоном та картоплею. Він примушував чорноокого Марійчиного Онись-

ка, що змінив Петрика, говорити, хто в кого що вкрав, чи хто кого підпалив, чи ще якоїсь шкоди наробив.

Коли я зайшов до хати, у ворожбита саме був «сеанс» на тему: хто обікрав кузню нашого коваля. Він грізно дивився на Ониська, а той перелякано втокмачив погляд у чорний ніготь.

— Бачиш? — питав ворожбит.

— Бачу.

— Що?

— Кузню...

— Хто в кузні?

— Не можу роздивитись...

— Дивись!

Та в цей час я навмисне голосно позіхнув і впірив очі у ворожбита.

Ворожбит глянув угору, хто це посмів порушити молитовну тишу. Онисько ж тим часом перестав дивитись на ніготь й опустив руку. Мені не довелось більше спостерігати ворожіння, бо ворожбит підзвав господаря хати, щось пошепки сказав йому й той чемно, але з погано прихованою люттю у голосі запропонував мені залишити хату.

На вулиці я довідався, що Онисько заявив, ніби Тодоркову кобилу вкрали старий Демид із Петриком. Решту всіх крадіжок було віднесено за рахунок Титянчиного Савки та його приятеля Василя, а підпал — на й так солідний «актив» Юзя.

На селі щось закипало. Тодорко підбурював дядьків на самосуд. Савка нахвалявся, що повідбиває ворожбитові печінки. Ворожбит заявив, що як хто посміє його зачепити, то вросте в землю і так стоятиме тиждень.

Увечері в хаті-читальні ми з Тихоном провадили з невеликим гуртом слухачів розмову про ворожбитів і доводили, що ворожіння — брехня. Тихін продемонстрував два фокуси. Один з водою, а другий з картами й потім пояснив їх механіку.

Серед слухачів були Савка й Василь. На них наша розмова, очевидно, справила враження.* Коли Тихін заявив, що ворожбит бреше, що може поставити на цілий тиждень нерухомим стовпом, вони переглянулись. Тієї ж ночі ці хлопці за проводом Юзя побили Тодорка Структора, побили йому вікна, порвали подушки, знищили весь посуд, а разом одлущували ворожбита, що замість того, щоб поставити їх у землю, утік на піч. По дорозі, невідомо

чому, ці ж хлопці розгромили хату одного колишнього свого приятеля.

Другого дня ворожбит виїхав з села. Увечері хтось через вікно підстрелив Юзя; його, тяжко пораненого, одвезли до лікарні. Цю подію ми з Тимком вирішили «списати» й подати до газети. Через два дні я був у волості і передав завідувачеві волсільбуду три списаних аркуші, щоб він переслав їх до «Червоного краю». Довго ждали ми газети з нашим дописом, але так він і не з'явився в жодній газеті до сьогоднішнього дня.

*   *
*   *

21 січня 1924 р. був тяжкий день. Цього дня ми довідалися, що вмер Ленін. Траурний прапор схилювався над хатою-читальнею. Рвучкий вітер рвав його і розвівав у повітрі. Було холодно. В селі мело, а в полі зірвалась завірюха. Сумно, як ніколи. Здавалось, щось велике, чорне насувалось зо всіх сторін і розчавлювало. Тимко ходив пригнічений. Тихін плакав. Того ніхто не бачив, але я був певний, що це було так, бо бачив його почервонілі очі й безпорадну розгубленість на обличчі, як застав самого в читальні.

До того часу якось ми рідко говорили про Леніна, він не заповняв наших думок. Були щоденні турботи, наші сільські неприємності, маленькі перемоги, боротьба з глинтами та бандитами. Говорили про волосний виконком, повітовий та губернський. Знали про ВУЦВК та Леніна, але то було десь далеко, щось недосяжне, й тому рідко ставало темою наших розмов.

Але тепер відчули величезну, близьку втрату. Сиділи довго мовчки. Потім Тихін запряг коня, і ми поїхали до волості.

Повернувся пізно поночі з матеріалами для доповіді, зі вказівками, що робити.

Другого дня на мітингу в школі я довго говорив про Леніна. Збори слухали мовчки, уважно. На збори не прийшов жоден глинтай. Лише кілька Юзикових бандитів сиділи на передній лаві й дивились посоловілими очима. Виступати вони не наслідилися. На вулиці, правда, було без іронічних реплік. Коли маленький гурт селян та школярів з траурним прапором проходив селом, за поповою

обрамою можна було вгледіти «батьושечку», що весело поглядав на нас.

— Ну, підожди ж, чортове падло,— прошипів біля мене Тимко, зиркнувши на попа, переповнений ненавистю.

— Ми тобі покажемо!

* * *

Минали зимові дні...

Було перечитано все про Леніна, що було в Рогозянці. Вивчено напам'ять листок із тезами доповіді, надісланими з волсільбуду. Так само й короткі автобіографічні дані з «Великого Радянського календаря» за 1920 рік.

З повіту привезли великий портрет Леніна. В жалобній рамці ми поставили його в центрі ленінського куточка. Під портретом Тимко виписав великими чорними літерами: «Народився 22 квітня 1870 року — помер 21 січня 1924 року. Прожив 53 роки, 8 місяців, 29 днів».

Одного дня, коли були з Тимком у волості, ховаючись од нього, я пройшов до пошти і з великим хвилюванням швиденько вкинув конверт у поштову скриньку.

* * *

Минула зима. На початку весни пішли в поле. Чорні скиби лягали одна поруч одної, виблискуючи на сонці. Під ногами м'яко розсипалась вогка, свіжа рілля. Хороше було набирати повні груди прозорого весняного повітря і весело глянути навкруги на степ, де з'являлись нові й нові чорні смужки ріллі.

Та невеселі були думки. Дмитро-махновець обіцяв побити в читальні вікна і знищити все «барахло». Тимка хтось поночі вже переходив з доброю колякою, але йому пощастило втекти. Наступав піп. Він наказував батькам, щоб не пускали своїх хлопців до читальні, а в церкві заявив, що дівчатам, мовляв, соромно співати «богохульних» пісень. Це був натяк на «Інтернаціонал». Сполохались церковні «сестрички». «Сестричка» Мотря з апокаліпсису вичитувала жахливі речі, що стосувались безпосередньо нас, і заборонила ходити до читальні не лише своїм дівчатам, але й чоловікові — старому солдатіві Стахові. Старий сол-

дат, правда, потихеньку ходив до нас покурити та побалачати, але потихеньку. Глитай Микита розгорнув справжню війну проти мене за те, що я назвав кооператив його власною крамничкою і запропонував прогнати відтіля всіх «микитченят» з їхнім татом.

У волості завжди обіцяли допомогу, але, крім книжок та газет, нічого ми відтіля не одержували.

Мені запам'ятався на все життя день 25 квітня 1924 року. Три дні по святі народження Володимира Ілліча. Саме стукнуло мені 17, я виглядав років на два старше і працював за 20-літнього. Вранці того дня Тимко подався на пошту за газетою. Він повернувся назад з полудня і прибіг одразу до мене. Очі йому блищали, увесь він розпливався од якоїсь несподіваної радості.

— Ну й чортяка ж ти, Миколо, хіба ж можна було од мене таїтися?

— Що?

— На,— і він простяг вінницький «Червоний край».

Газета була присвячена 22 квітня. Заголовок передової статті був: «День Леніна», а в кінці мій підпис.

Так, це була моя стаття. Першу мою замітку надруковано в газеті, й надруковано передовою. Правда, трохи вирізали з середини і дописали кінець, але ж справді моя стаття. Мої думки про Леніна чорними великими літерами дивились на мене. Не міг вимовити й слова. Щось розпирало груди й підкочувалося до горла...

Але за хвилину, переповнений новим припливом енергії, що її принесла мені ця газета, я міцно стиснув Тимкові руку. А він, такий же бадьорий, казав:

— Тепер газета нас знає і нам допоможе.

— Так, Тимку, війну починаємо.

II. Історія з Чашкою

Тов. Криж повернувся з курорту. Райсількор у Турчанівці. Кредитор міністра Терещенка. Рудий журналіст і губпрокурор Поділля «обіцяють». «Макітра». Я гриюкаю дверима. Втеча і перемога.

Під зеленим дахом, край торговиці, притаївся між акаціями присадкуватий будиночок, огорожений поруйнованим муром. Крізь одчинені вікна чути цокіт дрвкарської машинки. Часами відтіля ж долітає невиразний галас.

Але зараз тихо. Лише голосно вистукує старенький «ундервуд», захований за стіною.

Товариш Криж, з великим портфелем у руці, поволі проходить повз розвалений мур, схиляється біля хвіртки, щоб не зачепити головою одвірка, і заходить на подвір'я перед будиночком. На ганку куняє якийсь дідок, і ліворуч на траві лежить животом до землі дядько у брудній десятчаній сорочці і, підперши рукою голову, стежить поглядом за Крижем. Огрядна постать Крижа помалу посувається вперед, в очах світиться безжурність, спокій задоволення, і здається, людина вливається насолодою прогулянки. Та ось Крижеве око зупинилось на дядькові, що лежить на траві. Захмарюється погляд, обличчя стає серйозним, на чолі з'являються турботні зморшки.

— Ану, товаришу, встаньте! Хіба не знаєте, що на животі лежати не можна? — сердито запитує Криж. — Застудите живота, хто за вас відповідатиме?

Дядько дивиться великими, здивованими очима, а потім перевертається на бік, сміється і скептично махає рукою.

— О, це інша справа!

І Криж, знов задоволений, сходить на ганок; перед тим глянувши на новеньку, в червону фарбу, величезних розмірів вивіску, що лежить поруч.

— Турчанівський районний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, — читає Криж і милується гарними великими літерами. — Що ж вони не вивішують її? — з досадою бурмоче він.

Одчиняє двері до канцелярії й чує, як на секунду змовкла машинка і пробігло шепотіння:

— Голова... голова...

«Ач, люблять свого голову», думає Криж і привітно киває головою, ідучи до свого кабінету. Там він скидає бриля й мрійливо шуриться на сонце. Воно так тепло заглядає з-поміж акацій у вікно... Пригадується південь... Одеса... Берег моря... І півторамісячне перебування на курорті, відкіля днями лише повернувся. Замугикавши щось під ніс, що, мабуть, мусило означати: «хороше жить на світі», Криж уместився на кріселку. В той же момент у дверях з'явилась блискуча лисина секретаря райвиконкому.

Товариш Маслоніжка, здається, був надзвичайно ра-

дий за добрий гумор товариша голови. Улесливо посміхаючись, він питає про здоров'я і, забувши про вчорашній день, коли зустрів голову на вокзалі, знов запевняє, що всі, всі, а особливо він, раді, що товариш Криж повернувся.

— Розкажіть ж, Мусію Йосиповичу, що тут новенького трапилось?

Новин було багато, а найголовніша:

— У нас з'явився райсількор.

Товариш Криж нашорошився і взявся за підборіддя.

— А, це добре! А хто ж він?

— Новий секретар райсільбуду. Отой, що в Rogozianці сільбуд організував.

— Як же він сюди попав?

— Товариш Кірсан, чи що... його сюди узяв.

— А, то добре, добре... Що ж він тут пише?

— Та поки про «Допомогу» читали, що добре працює, та про вербецького голову сільради, що пиячить та спекулює. Той за брехню в суд обіцяє подати.

— В суд?

— Ага... Лише у цього сількора начебто свідки є й документи якісь з кооперації вербецької. Щось все про це згадував, коли в неділю виступав на зборах у селі з докладом про «Червоний край».

— Гм... Гм... Кажете, товариш Кірсан його взяв?

— Так. Товариша ж Кірса́на вважають завідувачем райсільбуду, але не має часу на роботу там, а оце була й ревізія з повіту — виявилось, що роботи майже немає. Отож Кірсан і викликав його сюди.

Криж мовчки смикає бляшаний кант свого портфеля і щось думає. Потім виймає коробку з цигарками, закурює і гостить Маслоніжку.

— Так ви, Мусію Йосиповичу, покажете мені як-небудь цього сількора. Треба буде з ним побалакати.

— Та він майже щодня до нас, до райвику, навідується.

— Ото ж добре. Як тільки прийде, так і скажете мені. А тепер накажіть кучерові, щоб запряг коні. Поїду до Підойми.

За півгодини Криж, пірнувши в подушку фаєтона, що знімає порох шляхом до Підойми, думає про те, які там ждуть його хороші дівчата, й пригадується йому одна історія, коли він ще був фельдфебелем 136-го полку.

Ви, мабуть, уже догадалися, що турчанівський райсількор — ваш старий знайомий з Рогозянки. Уже другий місяць, як я дістав підвищення. У Рогозянці залишились Тимко з Тихоном кінчати нелегку й чималу роботу.

Правда, їм тепер легше, ніж було півроку тому. Ви не знаєте, що в Рогозянці за останній час трапились великі зміни.

Отож, майте на увазі, що немає вже там ні Юзя, ні Савки. Обидва потрапили до Бупру. В поповій хаті відкрито школу, а піп мусив перебратися десь на околицю до сильно віруючого дядька, що бере з попа і грішми, і бо-рошном, і калачами.

Бариню звільнено, і на її місце призначено двох нових учителів. З цієї короткої інформації ви вже бачите, як змінюється обличчя села. Але не будьте великим оптимістом, бо то обличчя ще надто перекривлене. Справа землевпорядження провалилась, бо охочих на земельну реформу записалось лише сорок чоловіка. Тимко вечорами сам селом ходити побоюється — обіцяють поперебивати ноги.

Всі ті зміни стались після того, як одного разу наступотів повіт. А потім забув. Щождо району, то він мало цікавиться Рогозянкою, насамперед тому, що там немає таких дівчат-панянок, як от у Підоймі та Гаряківці.

Проте Тимко певний, що він вийде переможцем зі всіх труднощів. За його планом залишається зробити таке: завоювати комнезам, вигнавши відтіля глитаїв та бандитів, зміцнити сільбуд з його гуртками та бібліотекою; поширити передплату на газети так, щоб один примірник припадав на п'ять господарств, домогтися землевпорядження; організувати бурякове товариство, знищити самогоноваріння, і кінцевою метою в цьому плані стоїть закриття церкви.

Тимкові дуже кортить перебратися із сільбудом з старого будинку парафіальної школи до великої, просторої рогозянської церкви. Він, правда, знає, що це буде ще не скоро, й поки помаленьку підкопується під церковну раду з її головними представниками — фельдшером Мартином та Софроном-фариніою¹. Дозвольте їх одрекомендувати.

¹ Баришник.

Фельдшер Мартин, він же кравець, він же заступник паламаря, користується на селі чималою популярністю й успішно конкурує з усіма бабами й знахарками. Колись, років тридцять тому, коли він був у солдатах, то там його призначили помічником ротного фельдшера. Повернувшись з солдат, він узявся за «практику» на селі і мав чималий успіх. Цьому в значній мірі допомагало те, що Мартин був надзвичайно богомільною людиною і коли хто з його пацієнтів давав дуба, то він за невелику плату читав над ним псалтиря.

Софрон-фарина був звичайний дядько-морговик. Мав він цілу купу дітей, одно одного менше, і жив чи не найкраще за всіх на селі, бо працювати важко не працював, а їв з сім'єю дуже добре і вдягнутись та взутись завжди мав у що. Він був видатний фарина.

Ніколи нікого, здається, не обманював, але щобазарного дня (а таких у нього було чотири-п'ять на тиждень, по числу ближчих містечок) заробляв кілька карбованців, льоснувши раз-другий батіжком. Подивившись коневі в зуби або потягнувши корову за хвіст, він уже знав, скільки заробить другого дня на базарі у сусідньому містечку.

Цих два попових прибічники вважали за свій святий обов'язок знищити сільбуд з театром, повиганяти з села пових учителів, а разом з ними й Тимка та «вкрутити хвоста комзлідням», як образно висловлювалися вони на адресу незаможників.

Така ситуація склалась у Рогозянці після мого підвищення. Останнє я дістав тому, що секретареві райпартячейки Кірсанові влетіло від когось з повіту за безладдя, у райсільбуді.

Кірсан, крім того, що був секретарем райпартячейки, членом президії райвиконкому, членом правління споживчого товариства, ще й завідував райсільбудом. З цих чотирьох обов'язків Кірсан виконував безплатну лише одну — у райвиконкомі. Останні ж давали йому чималий заробіток. Отож відмовитися од жодної з них він не хотів. У райсільбуді було чимало роботи, і з нею сам він, безумовно, справитись не міг. Він вирішив знайти такого секретаря, що міг би разом бути його заступником. Вважаючи на мої рогозянські досягнення, його вибір зупинився на мені.

Коли я прийшов у райсільбуд, то виявилось, що остан-

ній значно відстав навіть від рогозянського сільбуду. Жодного гуртка тут не існувало. Бібліотека складалась з кількох подертих брошурок. Газет райсільбуд одержував лише дві. Зв'язку з селами району майже не існувало. Три місяці тому тут була більш-менш налагоджена робота, але попереднього завідувача райсільбудом забрали до повіту, а Кірсан, що почав виконувати його обов'язки, за якихось два місяці встиг зруйнувати всю роботу.

— Я цьому, звичайно, не винен,— говорив він мені,— адже бачте, що немає жодної вільної хвилини, щоб туди заглянути. Тут тобі й партійна, і радянська, і кооперативна, і яка хочете робота. Просто розриваєшся.

Кірсан таки справді працював чимало. Адже він був секретарем райпартячейки, що тоді налічувала разом з ним лише п'ять дійсних членів партії на район з п'ятнадцятьма селами і 35 тисячами населення.

А коли до того ж додати, що дійсними членами партії також були колишній фельдфебель, а тепер голова райвику Криж та колишній спекулянт, а тепер фінінспектор Штейн, то зрозуміло, що й не такому, як Кірсан, було б важкувато.

Кірсан, правда, з робітників, але вдача в нього надзвичайно м'яка, і він рідко міг відмовити в проханні комусь з товаришів, а тим більше своїй жінці, що відогравала неабияку роль у справі адміністрування, коли не в районі, то в містечку, що було районним центром.

Це містечко, наполовину єврейське, наполовину українське, з значним відсотком старої містечкової інтелігенції, тобто сюди зараховувались родина колишнього урядника, колишні волосні писарі, колишні службовці з панської економії, ветеринарний фельдшер, дві чи три попівських родини, провізор та декілька багатших кабанників і кушнірів; з єврейською біднотою, яка не загинула під час денікінського погрому і тепер вимирала з голоду, не вважаючи на земельні наділи, і нічим не одрізнялась од того українського наймитства, що теж гинуло тут, сподіваючись заробити в містечку носінням води або збиранням лайнаків; з спекулянтами, глитаями і лихварями, що їх зовсім не обходила радянська конституція,— воно тягло й над райвиконкомом і партячейкою, і профсоюзним об'єднанням, і повою трудшколою-семирічкою, розвиваючи індивідуалізм, жажливий егоїзм, рвацтво, байдужість до всього, крім особистих справ, розкидаючи район-

них робітників, і сприяло загноюванню районного апарату.

Тут потрібний був сильний, міцний колектив, свідомі робітники, що не підпали б під ці впливи, зуміли б організувати боротьбу з великими містечковими глитаями, хитрими лихварями, отією гниллю, що зве себе інтелігенцією на тій підставі, що вони раніш, а частково й тепер, жили за рахунок чужої праці; колектив, що зміг би допомогти єврейській бідноті налагодити обробку землі і не дозволити би здавати на спіл чи, ще гірше, обробляти той наділ за плату. Демчик, колишній червоногвардієць, дядько з сусіднього села Тимки, що завідував тепер земвідділом, дотримувався чіткої класової лінії у своїй робсті.

На жаль, Демчик був малописьменний та мав сварливу вдачу, і це ставало йому на ваді в намаганнях розкошкати цей сонний район.

Тимчасом, одержуючи листи від редакції і за їх вказівками, я став налагоджувати в районі сількорівський рух. Це йшло поруч моєї основної роботи по лінії райсільбуду. Налагоджуючи роботу хат-читалень та сільбудів по селах району, я одночасно підбивав їх робітників писати до газети.

За півтора місяця «Червоний край» мав уже постійних сількорів у Рехталії, Гірківцях та Волоському. Поза тим у Турчанівці організувався сількорівський гурток. До цього гуртка входили, крім мене, двоє молодих хлопців, що служили у райвиконкомі. Це були Данило О. та Іван У. Перший тепер працює нарсуддею, а другий, коли був минулого року у Червоній Армії, був обраний до Одеської міськради.

Тоді це були зовсім ще зелені хлопці, особливо Іван. Скінчивши школу, вони пішли шукати заробітку до волості, де були спочатку кур'єрами та сторожами, а потім дістали підвищення: одного призначили на діловода загального столу, а другого на секретаря земвідділу.

Ми зійшлися під час організації у райсільбуді драмгуртка, потоваришували і згодом організували нелегальний сількорівський гурток.

Про це повідомили «Червоний край». У Турчанівці про існування нашого гуртка ніхто не знав. Там знали лише про мене, що я сількор. Данило ж та Іван були за-

конспіровані. Згодом ми переконались, що це було найкраще, бо, дякуючи цій конспірації, ми вийшли переможцями тієї боротьби, що до неї в найближчому часі нам довелося стати.

А боротьбу довелося вести з Крижем.

Третього дня по своєму приїзді з Одеси голова райвику запросив мене до свого кабінету.

— Здрастуйте,— протяг мені Криж свою величезну, але випещену лапу.— Сідайте. Так оце, товаришу, ви будете нашим сількором?

— Так, сількор.

— Отож! Так ми з вами мусимо про дещо побалакати. Що ж ви тут пишете?

— Та що прийдеться...— ухильно відповів я.

— Да, да... Тут, знаєте, треба всілякі такі штуки в газеті описати. От у нас, наприклад, лікар до костюлу ходить. Дехто з голів сільрад погано працює. Потім тут чимало на що натрапити можна. А ось і про наші досягнення слід було б черкнути пару слів... Ото коли-небудь виберемо час, так я вам розповім, а ви напишете.

Я Крижа до того часу майже не знав і з охотою слухав його пропозиції. Було приємно спостерігати таку ввічливість, дбайливість і навіть, я сказав би, батьківську опіку. Отож, розохочений, я й замітив:

— Та ось, товаришу Криж, у мене є одна справа, що я хотів би з вами про неї порадитись.

— А що таке? Я з радістю допоможу сількорові.

Справа, що з нею я вирішив звернутися до Крижа, полягала в тому, що один турчанівський міліціонер — а їх всього, крім начальника, тут було двоє — переказував мені, що днями він носив записку від начальника міліції до місцевого багатія, купця Роговера, з проханням позичити п'ятнадцять карбованців. Той же міліціонер запевняв, що начальник міліції Рот уже не раз в такий спосіб позичав гроші, але ніколи їх не оддавав. Я розповів про це Крижеві, але затаїв, від кого це чув. Слухаючи мене, Криж хмурився.

— Хто це вам набрехав?

— Чому ж набрехав?

— Бо цього не могло бути. Товариш Рот — зразковий робітник і не міг цього зробити. Рот — мій товариш. Хто це вам говорив?

— Я цього сказати не можу.

— Як то не можете? Я голова райвиконкому, ви повинні мені вірити. Це треба негайно в'яснити, хто це говорив.

— Знаєте що? Я запропоную тому, хто це говорив, написати до газети. Я певен, що він погодиться, а потім, коли газета це одержить, то можна буде прохати її, щоб справу цю було передано на розгляд слідчого. Тоді винного буде притягнуто до відповідальності. Там же в'ясниться, хто винен...

— Цього не може бути! Ми повинні полагодити це тут, на місці, і ви мусите сказати, хто це вам говорив.

— Я не скажу і прохатиму вас поки що нічого нікому про це не говорити, поки я докладно не в'ясню цієї справи.

Криж розсердився, трохи помовчав і промовив:

— Добре, як знаєте. Але пам'ятайте, що це річ серйозна, і коли ви не хочете бути одвертим з головою районного виконавчого комітету, то це ще більш серйозно,— і він почав поратися у своєму портфелі.

Це значило, що аудієнція закінчена і що Криж в найближчому часі збирається зробити певні висновки щодо райсількора.

До речі, другого дня на вулиці мене зустрів Рот і почав вимагати, щоб я сказав, хто на нього бреше.

*   *
                 *
                 *

Іван Купріянович, голова шойно організованого сільськогосподарського кредитового товариства «Допомога», повернувся з Вінниці. Він заходив до редакції «Червоного краю», заносив туди мої дописи і привіз відтіля для мене листа.

«Шановний товаришу,— писалося в тому листі.— Є там у вас село Греблянка. У Греблянці начебто млин, що за нього воюють селяни з якимось турчанівським непманом Чашкою. Чи не могли б ви докладно повідомити про цю справу редакцію? Ждемо негайної відповіді.

З привітом П. Супрун».

Греблянка фактично була половиною Турчанівки. Там я був щось разів два. Про Чашку ж я зовсім нічого до того часу не чув.

— Іване Купріяновичу! Хто такий Чашка й що там у нього за історія з млином у Греблянці?

— Як, ви не знаєте Чашки?

— Ні!

— Я б вам розказав, але надзвичайно поспішаю. Он — Степан Демидович... Він усе вам докладно розповість. Степане Демидовичу! — гукнув Іван Купріянович до старого Степана Воблика, відомого у Турчанівці п'яниці, що жив на утриманні сина, завжди вештався по всіх установах району і щодня був п'яний.

Довелося миритися з пропозицією Івана Купріяновича, тим більше що він справді поспішав, а старий Воблик був цінний у тому відношенні, що знав усі місцеві скандальні історії краще, ніж свою власну садибу.

Воблик на запитання про Чашку і млин визвірився на мене своїми страшними пукатими баньками й захрипів:

— Не знати Чашку? Такого розпросукиного сина? Та вам не соромно після того, молодою человек?

Після цього він додавав декілька енергійних виразів, що їх ледве терпить папір, навіть під пером таких письменників сучасності, як руський Серафимович або український Головка.

— Знаєте великий двоповерховий кам'яний будинок біля синагоги з млинарським камінням поруч ганку? Знаєте? Ото ж Чашкин будинок.— Далі Воблик розповів чимало цікавого про Чашку.

Чашка — раніш найбагатіший купець у Турчанівці — за революцію, очевидно, не дуже збіднів, бо операції його і тепер були чималого масштабу. До цього часу він орендує два великих млини: один у Греблянці, а другий, так званий броварний, у самій Турчанівці. Тепер він збирається відкрити великий завод фруктових вод, бо гадає, що цей завод замінить колишній такий самий, що до революції тримав у Турчанівці якийсь багатий поляк А той завод славився своїми водами на все Правобережжя.

Але поки завод фруктових вод у проекті, то нікого він не обходить, та можливо, що й потім не обходитиме. Зовсім інша справа з млином, і насамперед з греблянським. Цей млин до революції належав одній з численних економій відомого поміщика й цукрозаводчика Терещенка, що був, здається, за члена директорії Керенського та міністром.

До революції Чашка орендував млина. У революцію ж, звичайно, було всього. Чашка і втік, і ховався, і знов повертався. Не раз крутився він біля того млина, але на млині в той час порядкували греблянські дядьки і показувались тут Чашці було небезпечно.

Та згодом, коли млини перейшли в розпорядження райвиконкому, Чашка заорендував цього млина, разом з броварнею. Тільки цього Чашці було мало. Після низки нарад з адвокатами, робітниками райвиконкому Чашка вирішив придбати млина у власність. Він звернувся до райвиконкому з проханням передати йому у власність греблянського млина на тій підставі, що він орендував цього млина до революції, а під час революції позичив терещенківській економії під залог млина 21 тисячу миколаївськими грішми і, мовляв, тих грошей до сьогоднішнього дня йому не повернуто.

— Так що я думаю,— лукаво казав Воблик,— що чорт з ним, не варто гризтися з-за цього млина, а треба сплатити Чашці 21 тисячу катеринками і хай одчепиться. Там же, мабуть, од Миколки катеринок осталося досить.

Цього року закінчується термін оренди обох млинів. Отож у Чашки чимало клопоту, щоб втримати ці млини у своїх руках.

Крім того, Воблик поінформував мене, що Чашка в дуже добрих стосунках з Крижем. Часто їздять до округи й там зупиняються на одній квартирі. А тут вечорами навідуються один до одного.

— А Криж у нас, що хоче, то й робить. Тільки урветься колись... Ой, урветься! — прохрипів Воблик прогноз на далеке майбутнє.

Незабаром Іван Купріянович на засіданні правління «Допомоги» висунув пропозицію, щоб товариство взяло в оренду греблянський млин. За якихось два місяці чи навіть скоріше відбуватимуться торги, бо ж попередній термін на оренду вже скінчився. Звичайно, ніхто цій пропозиції не суперечив, бо кожний розумів, що таке товариство, як «Допомога», одержавши млина, зразу ж може твердо стати на ноги.

Але заперечували тому в райвиконкомі. Криж запевнив, що він скрізь і завжди підтримуватиме «Допомогу», але в даному разі нічого зробити не може, бо в Чашки безперечні права на млин і останній доведеться повернути законному власникові, тобто Чашці. Його підтриму-

вали фінінспектор Штейн та начміл Рот. Кірсан щось мугикав під ніс, розводив високі матерії про неп, економіку району в зв'язку з економічним станом республіки та роль і завдання с.-г. кооперації в комплексі радянського будівництва та взаємовідносини секторів приватного та усупільненого і зрештою погоджувався і з Крижем і з Іваном Купріяновичем.

«Допомога» вимагала, щоб їй, як кооперативній організації, було дано перевагу перед непманом.

Чашка запропонував значну суму за оренду млина.

«Допомога» — таку саме суму.

Чашка висунув пропозицію, він протягом трьох місяців поставить на млині динамомашину і електрифікує Турчанівку та район.

«Допомога» пропонувала те ж саме зробити за два місяці.

Після того все затихло. Райвиконком уперто мовчав, а Криж лише обіцяв, що поставить питання про млин на ближчому засіданні президії, але чомусь не ставив. У нас, «допоможан», уже навіть з'являлась надія, що млин таки останеться за нами. Та Іван Купріянович розхолоджував:

— Коли зверху Крижеві шиї не паб'ють,— казав він,— то, чесне слово, оддасть млина Чашці, а нам покаже дулю з маком.

* * *

*

У Вінниці скликалось повітову нараду сількорів. Хоч Турчанівка не Вінницького повіту, але повітова нарада така інтересна річ, що цілком зрозуміло, чому я опинився на нараді. З нашого повіту нас було двоє. І неважаючи на те, що ми були чужаки, вінничани прийняли нас надзвичайно широко.

З якимось острахом і побожністю заходиш перший раз до редакції.

Кур'ер і друкарка, що їх зустрічаєш насамперед, видаються надзвичайними людьми. В сількорівських очах вони перші репрезентують редакцію та газету.

Це варто було б усвідомити всім редакційним кур'ерам та друкаркам, бо, одверто кажучи, після редакції

«Червоного краю», будши в десятках редакцій різних газет, я часто спостерігав відсутність такої свідомості.

У коридорі на дверях напис: «Редактор». Страшенно кортить поглянути на того редактора... Але боязно. Назустріч — величезних розмірів рудий симпатичний громадянин. На очах пенсне, а в руці кілька папірців. Чогось сміється.

— Ви, товаришу, кого шукаєте?

— Та мені С.

— Це — я.

— А я ваш сількор з Турчанівки. Тут, бачите, така справа... По-перше, Чашка, по-друге — з'їзд... Хотілося на з'їзд, але з другого повіту...

— А-а... Так ось ви який! На з'їзд, значить? Добре, добре! Заходьте сюди. Розкажіть про Чашку, що він там поробляє? — питав мене рудий журналіст, начебто про свого доброго знайомого.

— Не дає млина.

— Не оддає? От чортів син! Я про нього недавно у «Вістях» писав.

— Мабуть, не помагає. У нас таке, що й хто зна, що робиться... Наші кажуть: мабуть, нічого не вийде. Покажіть нам райвик і Чашка дулю з маком.

— Інтересно, чому з маком? Ні, та то ще курка на просі не вгадала. А я думаю, «з маком» дістанеться Чашці, а разом і райвикові. Ходіте-но до редактора.

Та ось він який — редактор! І це перше сонне редакторське обличчя і почерканий червоним чорнилом рукопис перед ним відбилися у моїй пам'яті, мабуть, назавжди. Він мовчки слухав мого провідника про те, хто такий оцей хлопчина і що його стаття про сількорів уміщена сьогодні в газеті та про Чашкину справу. Запитав щось мене й за кілька хвилин дав листа до губпрокурора.

За півгодини я був у товариша Бомаша, губпрокурора Поділля. Де ви тепер, товаришу Бомаш? Чи пам'ятаєте, як прийшов до вас селянський хлопчина у високих юхтових чоботях, зелених штанях і такій самій сорочці, що коштували разом не більше як п'ять п'ятдесят і були парадним одягом, — і простягнув вам листа про Чашку? Ви були надзвичайно ввічливі й уважні. Обіцяли все негайно зробити... І... чи краще не згадувати вам, яке то було «негайно»?

Після прокурора, певний у перемозі над Чашкою, з чудовим настроєм поспішав я на перше засідання сількорівського з'їзду.

Тільки, на жаль, радість моя була передчасна.

Власне, підозріння з'явилися у мене тут уже на з'їзді, коли в дискусіях після доповіді прокурора почали виступати сількори-вінничани, що вже знали Подільську прокуратуру. Чимало закидали прокуророві: на більшість газетних заміток не зверталось жодної уваги, сількорів, що їх переслідували,— не захищалося; взагалі зв'язку з сількорами майже ніякого, і найгірше, що справи тяглися довго та в більшості десь між губернією і районом зникали. Тоді ж лише налагоджувався той зв'язок між робсількорами та прокуратурою, що так зміцнів за кілька років.

Дзвеніли оплески на адресу промовців, що енергійно обвинувачували прокуратуру. Сипались десятки запитань бідному прокуророві, що прів і раз у раз витирав чоло вже мокрою хустинкою. Редакційні робітники лише посміхались. Я теж гукав:

— А чому з Чашкою тягнете?

Адже про Чашку до того часу видрукувано лише дві замітки, та й то не мої, а колективний лист греблянських селян та фейлетон рудого журналіста, отже, прокуратурі давно слід було ним зацікавитись.

Під час прикінцевого слова прокурора, коли він намагався захищатись, галас стояв неймовірний, але коли обіцяв і обіцяв — оплески так і сипались.

Підбадьорений товаришами на з'їзді, редакцією та обіцянками прокурора, з новими планами боротьби проти Чашки повертався я в Турчанівку. Але там ждали мене неприємності. Мені оповідали, що Криж із Чашкою були в повіті, склали там якусь умову і повернулись відтіля разом на автомобілі. Передати млин «Допомози» райвиконком одмовився.

* * *

Наприкінці дня райвиконкому принесли пошту. Одкинувши два примірники «Вістей» та «Червоного краю», секретар одбирав пакети з округи, розрізуючи їх і переглядаючи нові обіжники, директиви, листи та повідом-

лення. Статистик Корнійчук потягнув «Вісті» до себе в кімнату, де містились статистика та ЗАГС.

— Ану, Ваня,— звернувся він до Івана У.,— подивимось, що тут є хорошого. Може, Вишня що написав.

Розгорнувши газету, втупив очі на третю сторінку.

— Ага! — акнув Корнійчук і почав щось уважно читати.

Я стояв поруч і дивився йому через плече. В газеті був черговий фейлетон О. Вишні з серії «Реп'яшків». Заголовок першої коротесенької замітки — «Міцна Чашка».

А ось і зміст замітки:

«Село Турчанівка на Поділлі...

У тім селі живе Чашка...

Не проста чашка, а великий непман Чашка, що самому Терещенкові гроші позичав...

Біля Турчанівки, в с. Греблянци, є млин, колись Терещенків...

Взяли того млина було селяни, а тепер він у Чашки, бо, як вирішив суд, Терещенко йому гроші був винен, тепер за ті гроші — млина.

Щось там таке ще з тим млином переплуталось: Чашкин син за діловода в суді, а райвиконком здав Чашці ще одного млина в оренду до 1925 року (!)... А с.-г. кооперативне товариство «Допомога» прохало, щоб йому здали того млина, так йому не здали... А тепер Чашка роз'їздить на авто... Вже про те у вінницькій газеті писали.

Тепер пишеться у харківській...

Пишеться, бо прохають незаможники й питають:

— Що з тим Чашкою робити?

А хто його знає. Це не чашка, а ціла макітра, і міцна...

Виберіть його на голову райвиконкому. А самі лубки нашивайте!

І все!»

Корнійчука зір устряв у газету, і він нічого не помічає. Ми з Іваном багатозначно переглянулися. Його погляд, здається, казав: «наша робота».

Вона таки була справді наша. То ж ми послали колективного листа до Вишні.

Іванові очі сяли, але він схиляв голову і намагався начепити на себе машкару байдужості та серйозності. Я, навпаки, вдавав з себе надзвичайно зацікавленого і за-

раз же почав розпитувати Корнійчука, що це за справа з Чашкою і хто це міг написати.

До вечора про фейлетон уже знала вся Турчанівка. «Вісті», що ними до того часу цікавилось лише декілька людей, розшукували по всьому місті і в цей час турчанівські непмани згодні були заплатити за один примірник і три й п'ять карбованців. На жаль, всього «Вістей» тут одержували лише п'ять чи шість примірників.

Другого дня Данило повідомив мене, що напередодні увечері прибігав до Крижа Чашка, а вже зовсім пізно відбулося екстрене засідання райвиконкому. Про що там балакали, які вирішували справи,— було невідомо, але безумовно, що, крім фейлетона Вишні, ніщо не могло викликати такого спішного засідання.

— Адже,— іронізував Данило,— війни нам ніхто не оголошував, про виступи якоїсь банди не чути, великих пожеж чи злив, що загрожували б небезпекою для району не було—чого б же то опівночі засідання райвиконкому скликати?

Іван обіцяв довідатись, що говорили на засіданні. Але то не так легко було зробити. Ні Криж, ні Кірсан, ні Маслоніжка, ні Демчик, що були на засіданні президії, нічого не говорили. Думали, може, Петька, сторож, підслухав, так виявилось—Петьку з сусідньої кімнати на той час прогнали. Протоколу вчорашнього засідання, коли лише він був, Маслоніжка нікому не передав: ні друкарці, ні реєстратові, ні жодному з діловодів.

Минув ще день. По Турчанівці вперто йшли розмови, що я писав листа до Вишні. Ці розмови рішуче підтверджував старий Воблик, розповідаючи, як я його розпитував про Чашку й потім ніби нахвалявся, що «зітру з лиця землі й Чашку, і Крижа, й всю турчанівську сволоту».

— І зітре... Побачите, що зітре!—запевняв Воблик, вирячуючи очі.— Хай мене грім уб'є, коли не зітре.

Після цього він продовжував мене вихваляти і розповідати про різні мої геройські вчинки, що про них із здивуванням я слухав од інших.

У сільраді під час такої балачки з'явився Чашкин синок. Не той, що за діловода у судді працював, а другий, студент з Одеси. Воблик був у цей момент, що називається, «в доску». Він побачив молодого Чашку, захрипів на всю сільраду:

— Думаєте, не зробить? Ви його не знаєте! А я от

діда його знав. Ото ж був чоловік! Кварту горілки пере-хилить і не скривиться. Тепер на весь район такого п'яка не знайдете. І що ви думаєте? Самому старшині у вічі плював!

Я не пам'ятаю свого діда, тому нічого не можу сказа-ти в підтвердження Вобликових слів. Лише запевняю, що рідко кого доводилось так лаяти, як лаяв тоді Воблика. Звичайно, позаочі, бо взагалі побоювався з ним зустрі-чатись.

Там же в сільраді він кричав на голову комнезаму:

— А ти, гарапе чортів, забув, як видавав отому Чашці посвідку, що він незаможник? Тепер він на наші гроші в Одесі вчиться, а ми з тобою тут очима лупаємо!..

Голова комнезаму на ці слова справді лупав очима і зараз же ушився з сільради. Виявилася нова справа. Тре-ба було перевірити Вобликові докази.

Увечері в райсільбуді зустрівся з Кірсаном. Він щось мугикав, а далі перейшов на те, що добре було б електри-фікувати наш театр, і зауважив:

— А мабуть, скоро матимемо свою електрику. Чашка обіцяє провести за якихось півтора-два місяці. А, до речі...— і він пильно дивився на мене,— чи не знаєте, хто це таку ерунду написав до «Вістей»?

— Не знаю,— знизав я плечима.

— Да-а-а...— протяг він.— Треба буде довідатись і взяти його в шори. Ми оце вирішили запитати «Вісті» про його прізвище. Солоно йому прийдеться. Звичайно, що для нього було б краще самому признатись,— опустивши голову й дивлячись спідбрів'я, продовжував Кірсан,— звичайно, Криж дуже на нього сердитий, але на цей раз можна було б обійтись доганою та його власним спро-стованням до газети.

— Да-а...— тепер тягнув я, думаючи про себе: «Дідька лисого не хочеш? Так я тобі й признався».

Так ми подакали й розійшлись. А за кілька хвилин надійшов Іван і розповів, що Маслоніжка передав про-токола Корнійчукові, а той не дає.

Потім Іван нахилився і прошепотів на вухо:

— Казав, прийти до нього додому пізніше.

Іван мусив конспіруватися надзвичайно, бо він був єдиним членом нашого гуртка, що не викликав жодних підозрінь у начальства. Данило кілька день тому прова-лився: з'явилась його замітка у «Червоному краї». Та й до

того він занадто зі мною товаришував, і те всі знали, а кожен мій товариш, звичайно, повинен був бути людиною підозрілою.

Того ж вечора ми довідалися від Корнійчука про постанову президії райвику. Президія визнала фейлетон Вишні неправдивим й доручила Крижеві написати спростовання. Коли ж його написав Криж і що він там писав,— цього ми не знали, бо разом з Чашкою він зараз же поїхав до повіту і, мабуть, писав спростовання відтіля.

«Допоможани» знов зняли питання про передачу гребляньського млина та броварного «Допомозі». Криж і слухати не хотів. Чашка теж не погоджувався оддати хоч би одного млина.

За кілька день мене покликано до Крижа. Затаївши хвилювання, йшов я до райвику.

Криж був надзвичайно серйозний, але ввічливий:

— Ви знаєте, що хтось подав брехливі відомості до «Вістей»? — питав він мене.

— Які саме?

— Та про млин і про те, що його Чашка орендує.

— Ні, не знаю.

— Як то не знаєте?

— А отак, що не знаю про жодні брехливі відомості.

Криж обурливо й зло дивився на мене.

— Слухайте, я хотів запропонувати вам, щоб ви, як свідомий сількор, відповіли на цю брехню, і ось тут приготував для вас матеріал,— показував він на аркуші списаного паперу на столі.

— Але я не знаю, про яку брехню ви говорите! Мені відомо, що у «Вістях» писав про Чашку Вишня... На мій погляд, правильно писав... Не знаю, чого це вас так дуже обходить... Думаю, що коли у вас в районі що не так, як слід, то ви мусите виправити.

Крижеві очі розкидали іскри, міцно стиснуті кулаки дригоніли на столі. Я оглядався на двері, чи не ввійде хто, та на телефонний апарат, що висів на стіні. В крайньому разі доведеться зірвати його відтіля, щоб боронитись од запального голови райвику.

— Так ви вважаєте, що в газеті написано правильно?

— Так.

— Геть відціля! — заревів Криж, стукаючи кулаками по столі.

Я ще раз глянув на телефон, зважаючи, чи легко буде

його відірвати, й вирішив, що телефон прикріплено досить міцно.

Нічого не залишилось робити. Встав, підійшов до дверей, одхилив їх і так, щоб було чути в канцелярії, голосно сказав:

— А ви все-таки, товаришу Криж, легше на поворотах!

Криж наче сказився. Скочив з крісла, штовхнувши його геть, підлетів до дверей, але в той же момент я зі всієї сили з таким грюком зачинив двері перед його носом, що вся канцелярія змовкла, здивовано-перелякано дивилась то на двері Крижевого кабінету, то на мене, коли я поволі, з усмішкою проходив повз столи діловодів.

Можливо, що це було велике хуліганство, але ж мені було лише сімнадцять років, і звичайно, що в мене не було життєвого досвіду й витримки.

За кілька хвилин Кірсан прибіг до мене й почав вичитувати за хуліганство та несвідомість.

— Майте на увазі, що Криж ставить питання про звільнення вас з райсільбуду.

— Плював я на Крижа! — з пересердям відповів я.

Надійшла черга дивуватись і лютувати Кірсанові.

— Слухайте, майте на увазі, що Криж — голова райвиконкому, член партії та член бюро райпартячейки. Ви мусите давати собі відчит, що ви говорите...

— Я даю собі відчит. Райвик обороняє Чашку, і за цього чортового непмана ви хочете мене з'їсти.

— Я ставлю перед райвиконкомом питання про звільнення вас з роботи в райсільбуді.

— Можете.

* * *

*

Хмарний осінній день; вітер понаганяв на небо хмар і тепер крутить на вулиці стовпом порох. Ще не холодно, але вже забудьте про спеку. Коли виходите на вулицю, краще беріть піджака. В полях уже поламали кукурудзу й покопали картоплю. Лише на радгоспівському залишились буряки. Та там вони можуть стояти до снігу... бо Демчик лежить хворий.

Головною вулицею Турчанівки в напрямку од греблянського млина до райвиконкому кілька чоловік копають ями, підвозять відкілясь стовпи, закопують їх, а потім натягають дроти.

То Чашка проводить електрику до райвиконкому, театру та квартири Крижа.

Вулицею заточується п'яний Воблик. Він підходить до купки робітників, довго дивиться у яму, плює на стовп і хрипить:

— На жорнах вдома молотиму, а до твого Чашки не піду. Хай він замість моїх хунтів грасу¹ їсть. І Криж те саме.

Лише п'яний Воблик вірить, що Крижу недовго «царювати» і що Чашку ще «розіпре». Більше навряд у кого така сама надія.

Біля райсільбуду зупиняється підвода. З неї вилазить якийсь кривий і шкандибає сюди.

Усе це спостерігаю, виглядаючи у вікно. Сьогодні останній день моєї роботи у райсільбуді. Мене звільнено. За що? За нетактовне поводження з головою райвику товаришем Крижем. Оце зараз передаю всі справи своїй активній помічниці — маленькій блондиночці Доні. Вона тимчасово мене заступатиме.

Настрій у мене не дуже веселий. Але не звільнення цього причиною.

Плювати мені на звільнення. Без п'ятнадцяти карбованців на місяць сміливо обійдусь, а в господарстві робота знайдеться.

Боляче, що Чашка одержав верх. Боляче за свій кооператив, боляче, що Криж почуває себе цілковитим господарем району і, крім себе та своїх дівчат, ні про що не дбає.

— 356 книжок, — каже Доня, — з них 134 у палітурках.

«А коли кілька місяців тому я прийшов сюди, було лише 20 чи 30 видертих брошурок», згадується мені.

У цей час кривий ще більше притягує мою увагу. У вікно видно, що він стоїть перед дверима сільбуду і щось думає. Аж ось рішуче береться за клямку і зникає на ганку, за півгодини він уже шкандибає через велику кімнату до нас з Донею.

— Здрастуйте! Мені треба до вас, — звертається він до мене.

— А що таке?

— Та коли вам не важко, так вийдемо в сіни...

— А ви напевне знаєте, що вам до мене?

¹ Глина, перемішана з соломою.

— Та як же,— всміхається кривий,— хто ж не знає нашого райсількора?

— Ну, це інша справа. То ви можете тут, при цій дівчині казати, що там таке у вас.

Але кривий мається... Він, мабуть, не з тих, що люблять довіряти. Доня його розуміє і виходить.

— Я буду в тій кімнаті,— каже вона.

Кривий сідає на лаву, ще раз оглядається навколо і тихо рекомендується:

— Я з Волоської сільради... Фрей мене сюди послав, завхатою-читальнею,— пояснює, він.— У нас вчора були збори комнезаму. Читали фейлетон Вишні... Наші млини Криж теж непманам хоче оддати.

Я з напруженим інтересом слухаю кривого. Він поліз до кишені старої, обтріпаної шинелі і почав витягати якийсь вузлик. У вузлику були папери.

— Оце я сам написав листа і підписався... Так і підписався... Колишній червоноармієць Лукіян Стовл.— І він простяг мені свого листа.

Поки я переглядав, Стовл витяг другого папірчика і положив на стіл. Досить було півтори чи дві хвилини для того, щоб прочитати цього другого папірчика.

— Хороша бумажка,— засміявся кривий.

Він, безперечно, був правий. Цей папірчик обіцяв багато.

— У нас всеньке село проти Крижа горить,— продовжував Стовл.— Позавчора приїхав. До сільради не заїхав, а прямо до Палієва, що найбільшого млина держить. Цілу ніч там пиячив та по селу на шарабані дівчат катав, а ранком прислав до сільради, щоб йому свіжих коней в шарабані змінили, бо райвिकівські захляли. Того тижня ходили до Кірсана скаржитись, а він поскріб пальцем по носі та й каже: «Треба буде це взяти до уваги, але як це неправда, то відповідатимете».

Обіцяв, що приїде на село, і досі нема. Замість нього Криж навідується. Палієв та інші тепер сміються і нахваляються: «Чорта пухлого дістанете, злидні, а не млина». А в нас же три млини...

Нехай би тільки з губернії або з повіту надїхала до нас у село яка комісія,— продовжував кривий,— там таких матеріалів буде на Крижа, що він не знатиме, куди тікати.

Я дякував Стовлі і передав записку Фрею про те, що

в райсільбуді мені дано відставку «без орденів і мундира» і що він мусить зробити у своєму селі.

Кривий поїхав додому, а я бігцем подався до райвиконкому, до Данила, щоб похвалитися. А похвалитись було чим. Біля райвику мене зустріла дівтора з єврейської школи. Вони всі були тут. Це мої маленькі приятелі. Я давав їм читати інтересні книжки і часто грався з ними біля сільбуду.

— Миколо,— кричав Меєр,— чи то правда, що ти вже не працюєш у сільбуді?

— А ти книжку мені сьогодні даси? — дьоргав мене за сорочку зовсім манюсінський Йось, що йому часто доводилось втирати носа.

Пообіцявши цікаву книжку, я їх усіх спровадив у райсільбуд до Доні, бо помітив на райвиконкомівському ганку велетенську постать Данила. Він стояв без шапки, широко розставивши ноги, з руками в кишенях, і його широчезне галіфе затуляло мало не весь ганок.

Похмурість швидко зникла з його обличчя, коли він проглянув «бамажку», що її привіз кривий.

— Оце так діло... Слухай, треба, щоб Іван дістав у райвиконкомі деякі папери з секретної папки. Власне, на мою думку, мої листи до дівчат більш секретні, ніж всі ті папери в тій папці, але на Крижеву думку вони такі секретні... Йому ж буде каюк, коли ми це зробимо. Бо тут хто б не приїхав, то вони ці папери сховають.

Далі він розповів мені, що Демчик показував йому записку од Крижа такого змісту:

«Товариш Демчик. Там у тебе працює за секретаря бандит і петлюрівець. На мою думку, з ним треба зробити те саме, що ми зробили й зробимо ще з його приятелем».

— Показав зі своїх рук і сховав.

— Що ж він тобі казав?

— Нічого, власне. Каже: «Дивись». А потім: «Мовчи, що я тобі показував».

— Ну, то легше. Демчик за нас. Але що вони зі мною думають робити?

— Халера їх знає. Між іншим, як у тебе справа з молодшим Чашкою, що в Одесі вчиться?

— Та встановили, що попередній голова комнезаму видав посвідку, що член КНС. Учора послали до Одеси повідомлення про те.

А його браток з нарсуду тут зараз у райвику. Ну, гаразд, я пішов, а завтра Іван, мабуть, зробить. Між іншим, ми з Іваном для блюзіру посварились. Може, ти до нього увечері зайдеш.

— Добре.

Данило пішов у райвик, а я помаленьку перейшов подвір'я і став біля хвіртки. Глянув на хмарне небо і ледве встиг подумати «мабуть, буде дощ...», як почув ззаду:

— Здрастуйте.

Озирнувся. То був Чашкин синок з нарсуду. Він привітно посміхався, звертаючись до мене добірною руською мовою.

— Як живете?

«От тобі й раз,— подумав я,— якого дідька ще цьому потрібно?»

— Як живу? Хліб жую, воду п'ю.

— Хе... Хе...— захекав Чашка,— як ваша робота?

— Яка робота?

— Та ви ж у райсільбуді, здається, працюєте,— продовжував він.

Я глянув на нього спідлоба: «Знає він, що мене вже звільнено, чи ні? Мабуть, знає».

— Ага, працюю.

Ми стояли біля хвіртки. Чашка оглянувся кругом. З райвиконкому хтось виходив.

— Ви кудись ідете? — спитав він мене.

— Додому.

— То ходімте, нам, здається, по дорозі?

Хотілось сказати: «Йди ти під три чорти і не мороч голову», але розбирала цікавість. Справді, чого він до мене причепився? Мабуть, чогось йому треба. Що таке могло бути?

— Гаразд, ходімте.

Ми переходимо торговицю в напрямку до головної турчинівської вулиці. Вітер підганяв нас у плечі, легенько здіймаючи пил та одриваючи останні листочки від невеликих кущиків, що росли де-не-де біля мурів та розкиданих навколо єврейських халуп. Починав накрапати дощ. Смеркало. Навколо було порожньо. Чашка час од часу якось підозріло зиркав на мене. Ми мовчки пройшли кроків двісті, коли він знов розпочав розмову.

— А скажіть, чому ви ніколи у нас не буваєте?

Це й справді було запитання. Я зміряв його поглядом з голови до ніг і назад:

— А чого мені у вас бувати?

— Як чого? У нас же все-таки культурний, інтелігентний дім. У нас бувають товариш Криж, товариш Штейн, товариш Рот. Навіть товариш Кірсан часами заглядає.

«Ну, щодо останнього, мабуть, то брешеш,— подумалось мені,— він хоч і ганчірка, але до тебе не піде. Швидше вже тебе у себе прийме. Але що йому на це відповісти?»

— Що ж, вони, бачте, люди інтелігентні, а я що.

Він відчув іронію і поспішив:

— Ні, чому, чому ви так гадаєте? Ви ж працюєте в райсільбуді, культурний робітник, пишете в газеті... Крім того, знаєте, мій батько дуже добре знав вашого діда.

Хотілось спитати: «А чи не від п'яного Воблика він чув про мого діда?»

Ми обидва мовчали. Та за хвилину він уже знов почав:

— А скажіть, скільки ви на місяць заробляєте?

— П'ятнадцять карбованців.

— Ай, як мало! — з жахом у голосі промовив Чашка.

— Небагато.

Безперечно, Чашці чогось треба. Він зупинився наприкінці торговиці біля якогось муру, де нас ніхто не міг почути.

— Ну, знаєте, на п'ятнадцять карбованців на місяць існувати не можна.

— Чому не можна? Он є такі, що на одинадцять живуть.

— Але ж хіба то життя,— хитав головою мій співбесідник,— вам, мабуть, важко. Я дуже і дуже вам співчуваю і завжди, завжди вам радий допомогти. Може, вам потрібні гроші? Я з великою охотою позичу.

А, ось що. Ну, тепер я розумію, для чого ця зустріч і чого хоче молодий Чашка. Але ще одну секунду. Може, він скаже більш одверто, за що позичить мені гроші.

— А борошна вам треба? — продовжував допитувати він.— Візьміть мішок та зайдіть як-небудь до нас у млин.

— Дуже вам вдячний, але борошна мені не потрібно. Потім, знаєте, я поспішаю, бо мушу сьогодні ж і негайно одного дописа до газети написати.

— Але ж у грошах ви відчуваєте потребу? — настир-

ливо домагався чогось од мене цей син, гідний свого батька.

— А для чого мені гроші? — відповів я, засунувши глибоко в кишені руки і одвертаючись од Чашки.

— Куди ж ви поспішаєте? Такий хороший вечір, прогуляємось. А?

Йому вечір, може, був і хороший, бо новісінька шкіряна куртка не давала відчувати холодного вітру й дощу.

— Та, бачте, мряка яка сіє і холодно ж. Я вже закоцюб.

— Та все-таки... — і він простяг мені руку. Але я її не помічав, стиснувши кулаки в кишенях. Кортіло розмахнутись і з усієї сили заїхати в цю нахабну пику.

— А все-таки... Я й на п'ятнадцять добре проживу, а ви краще запропонуйте свої послуги Роту. Йому, здається, нові хромові чоботи потрібні. На все добре, я поїхав.

І, одвернувшись од нього, подався на магалу, де жив Іван.

* * *

Пролітав перший сніжок. Під ногами закоцюбла земля. На полях холодно й порожньо. Дубовий ліс праворуч од шляху осипав листя і чорніє велетенськими кістками своїх столітніх дубів. Шляхом рідко, рідко проїздить підвода або поспішає за вітром чи з величезними труднощами посувається проти вітру якийсь перехожий.

За горою востаннє сховалась Турчанівка, і, не звертаючи праворуч на шлях, я подався навпрошки полями на ліс. Відтіля через Галки до вокзалу рукою подати. Та й коли хто доганятиме, то шукатиме мене на шляху.

Втікаю. Позаду залишилися Криж, Рот та Чашка. Сьогодні ранком мій приятель — міліціонер — переказав через знайому дівчину, що Криж наказав Ротові заарештувати райсількора.

Я впираюсь паличкою в землю, плигаю через рівчак і сміюсь до вітру.

Хай ідуть, арештують! Нехай мене пошукають!

Хороше у полі в негоду. Переповнений фізичною силою і моральною відвагою, борючись з вітром, я весело згадував боротьбу з Крижем та Чашкою. Боротьба ще не скін-

чилась. Ні. Ми ще своїх позицій не здали. Тільки щоб вони там Данилові чого не зробили. Та нічого, завтра буду у Вінниці, а там редакція, рудий журналіст, а потім прокурор. Тепер він од мене самою обіцянкою не одчепиться.

З такими думками я прийшов на вокзал. За кілька годин мене відсіля забере київський потяг.

У кіоску продають газети. Витягаю п'ятака і беру «Вісті».

Розгортаю газету. Чи нема тут фейлетона Вишні? Ні, нема. Є Валер Проноза, але ми до нього не писали. Стей, стей! Це що таке внизу? Підвал із заголовком.

МЛИН, «БЛАГОДАТЕЛЬ» ЧАШКА ТА РАЙВИКОНКОМ

«Млин — це одна з командних економічних «висот» на селі. Хто володіє млином, той немала сила. Поміщицтво старе та спекулянти за старих часів саме млином тримали в своїх лабетах цілі райони, висмоктуючи надвартість з селянства.

Боротьба за млин — одне з актуальніших питань на селі й зараз. Старий власник його, або непман, з одного боку, і кооператив та комнезаможницькі об'єднання, з другого. Боротьба ця часом набирає гострих форм».

Але я поспішаю по газетному підвалу все далі.

«В нашій газеті від 17. X писалося про один випадок такої боротьби за млин в Турчанівському районі на Поділлі. Там є два млини: греблянський та броварний. І от обидва ці млини попали до рук місцевого великого непмана Чашки. Сількори написали з цього приводу дописа до редакції, що його було використано тов. Вишнею».

Далі йшли спростовання, написані Чашкою та Крижем, та документи, викрадені Іваном у райвиконкомі, і найважливіший документ, що його привіз кривий з Волоського.

«Виявляється, що Чашка і до революції був хазяїном, — писалось у газеті, — бо щоб мати вільних 21 тисячу карбованців миколаївських, для цього треба було бути великою чашкою, коли не цілим тазом. Крім того, з цього ж виявляється, що в даному випадкові Чашка використав революцію для придбання млина».

«Учепившись за цей млин, Чашка пішов далі. Він іще з п'ятьома отакими чашками заарендував і другий — броварний млин».

«Цього року кінчився термін оренди на цей самий броварний млин. На нього, крім Чашки і компанії, претендує

місцеве с.-г. товариство «Допомога». Бачачи конкурента, Чашка прикидається «благодателем» цілого району, і турчанівської радвледи в тому числі. Він пропонує райвиконкому, за словами самого Чашки, таку блискучу пропозицію, на яку ніхто інший у нашому районі до цієї пори не зважився. Ми, пише він, пропонуємо цілком даремно електрифікувати всі вулиці міста, всі державні та громадські установи Турчанівки і, крім того, на свої ж кошти улаштувати центральну проводку по всіх селах навколо в усіх напрямках... Між іншим, збіжжя членам КНС ми зобов'язались молоти на значно пільгових умовах у порівнянні з другими».

«Це спростовання Чашки запобігливо засвідчує голова райвиконкому Криж».

Далі йшли документи, а з тих документів виявилось, що Чашка за угодою з райвиконкомом мусив дати електрику лише для райвиконкому та для головної вулиці Турчанівки.

А для цього райвиконком давав Чашці свої стовпи і свою динамомашину. Крім того, в багатьох випадках за угодою Чашка міг електрику не давати. Крім того, членам комнезаму давалась скидка на помол в 1 фунт з пуда лише тоді, коли незаможники зобов'язуються перемолоти не менше 7 тисяч пудів на млині. А далі згадувалось і про мене.

«Коли боротьба за млин впливла і на людські очі, то сількор подільського «Червоного краю» написав в цій справі дописа. Почувши про це, Чашка підсилає свого сина до сількора і пропонує хабара з тим розрахунком, щоб той написав спростовання до газети, нібито все те, що писалось в цій справі,— брехня. А за це: «Занеси, каже, на млин мішок, ми тобі дамо борошна». Так от робкори і питають: чи не мішком борошна і до цього часу Чашка і компанія вирішали свої справи по деяких установах».

«Ось що пишуть збори членів КНС (не дивлячись на фунтову знижку) Волоської сільради цього ж району: «Заслухавши доклад... про здачу млина райвиконкомом в оренду гром. Чашці на 10 років, ми, незаможники Волоської сільради, протестуємо проти цього. (Це був документ, що його привіз кривий). Мабуть, уже зараз Чашка наїла рубець незаможникам».

«Слідуючі ж 10 років, що протягом їх Чашка буде влодіти млином, призведуть іще й до іншого. Губпрокура-

турі слід не на словах, а на ділі провести обіцянку райви-
конкому ч. 2782 про те, що «на слідуючий термін перевага
в справі оренди на млин буде на боці кооперації. Млин-
бо — повторюємо — це одна з економічних командних ви-
сот на селі».

Статтю було підписано: «Ф. Т.».

«Хто ж би міг бути цей «Ф. Т.»?» з величезним ін-
тересом думав я. І лише не скоро довідався, що то був ві-
домий уже в наші часи журналіст тов. Ф. Таран.

І коли потяг швидко поспішав в напрямку до Вінниці,
я з новим числом «Вістей» у руках був переконаний в ус-
піхові...

*   *
*   *

Минув деякий час. Якось у центральному селянському
будинку я одержав листа. Лист був од Данила. Він писав,
що на цей раз обіцянка губпрокурора обіцянкою не зали-
шилась. Крижа у Турчанівці вже нема. Рота теж нема.
Броварний млин перейшов до «Допомоги», але Терещен-
ків Чашка зумів утримати хитрою комбінацією. Він пого-
дився платити за нього величезні гроші. «Допомога», що
заплатила значну суму за броварний млин, конкурувати
з Чашкою не могла. А за місяць Чашка подав заяву, що
млин нерентабельний і він платити таких великих грошей
не може. Комісія, що обслідувала млин, підтвердила його
заяву, і йому зменшили орендну плату в кілька разів.

От чортів Чашка! Ну, та зрештою переможцями ви-
йшли ми. Ще кілька років, і Чашці буде капут.

Я з гордістю дивився з вікна четвертого поверху на
великий столичний майдан і поринав у мрії...

Вас цікавить, як я попав до столиці? Ні, це колись ін-
шим разом.

ДО АРКТИКИ ЧЕРЕЗ ТРОПІКИ

ПРОЛОГ

Вітер збиває з ніг людину, змітає санну запряжку собак і разом із сніговими вихрами несе до обриву над морем. Із свистом крутить вихор льодовими сніжинками, шуршить ними об кригу, силпе кудись у темну безодню на десятки й сотні кілометрів над торосами закрижанілого моря. У темряві довгої безпросвітної ночі реве й виє полярний сніговий шторм.

У бурі не видно ані берегів пустельного острова, ані високих горбів, що простяглись зі сходу на захід, ані великої бухти, одгородженої від моря піщаною коосою.

Над бухтою серед снігових кучугур, наметених вітром, заховані в снігу кілька будинків. Віконне скло обмерзло грубим шаром льоду, заліплене снігом, майже не пропускало з приміщення світла каганців.

Полярна північна оселя здавалась загубленою на цьому загубленому острові серед Полярного океану.

Уже не першу довгу ніч, що тягнеться місяцями, висиджувало кілька людей у двох маленьких будиночках. Кілька років люди не знають, що робиться на далекому від них світі, де великі міста, залізниці, пароплави, заводи, машини.

Сьогодні вдесьте за цю зиму-ніч зірвався жорстокий ураганний вітер, що не дозволяв вийти з хати.

Глибоко в снігу зарились собаки навколо будівель. Звичні до вітру й морозу, голодні пси лиш рідко-рідко клацають зубами.

У маленьких хатках, занесених снігом, панує неспокій.

Двадцять годин тому на полювання в гори вийшло троє людей з двома санними запряжками собак.

При такому штормі ніхто не знайде ніякого сліду будь-якої дороги, не скаже, де яка сторона. В полярний шторм почалась магнітна буря, і компасна стрілка як навіжена заколихалась з боку на бік.

Ураганний вітер і мороз, а харчів у мисливців тільки на дві доби.

Безконечно довго повзуть години чекання. Снують сумні й тривожні думки у жінок. Занепокоєний і єдиний мужчина, що зостався дома.

Хто знає, на скільки затягнеться цей ураган? Пригадуються урагани по три-чотири доби. Такі урагани по кілька разів щозими панують над островом. А позаминулого року було таке цілих п'ять діб. Того разу людину, що посміла вийти з будинку і необережно стати проти вітру, одним поривом збило з ніг і однесло в бухту на лід. Тільки присутні відважні товариші своєю сміливістю врятували людину.

Людина ця тепер пригадує той випадок і порівнює з сьогоднішнім. Але сьогодні вона безсила. Тоді тих було троє, а місце подій у кількох сотнях кроків од будинку. Тепер вони невідомо в якій стороні, за кілька миль¹ відцїля, а вона сама не повинна покидати жінок. Вона дивиться на годинник. Стрілка показує 18. Час перевірити температуру повітря, напрям і силу вітру та тиснення на барометрі.

Ці обов'язки лежать на цій людині.

Вона одягається. Бере в руки ліхтар. Навколо пояса обв'язується кріпким мотузком, плетеним із манільських шпагатів.

Треба пройти до метеорологічної будки, що за 25 кроків од дверей будинку.

За спиною зачинилися двері. Мотузок прив'язаний до кріпкої залізної клямки. Груди впирають у снігову кучугуру, наметену під стіну і двері.

В руках у людини лопата. На поясі висить ліхтар. Похалцем вона розриває прохід у снігу, проступає глибоко, вище колін, і вибивається за кілька кроків од хатини. Тут її подхоплює вітер і починає збивати з ніг. Людина гнеться втроє, закриває щоки ковніром, починає на-

---

¹ М и л я — 1852 м.

ближатися до метеорологічної будки. Але то не так легко. Це забирає не менше як 7—8 хвилин. Доводиться лягти й повзти. Так буде безпечніш і швидше.

За 15—20 хвилин людина повертається. Спостереження зробила. Треба тільки дістатися до дверей. Тут стає у пригоді мотузок. Тримаючись за мотузок, вона не дає вітрові знести себе геть до обриву. Проте вона відчуває, що втрачає сили, дихання важчає. У вухах дзвенить, в очах огняні кола й ціла злива зірок. Але вже близько дверей. Кидається головою в сніг і так завойовує хвилину спокою, щоб ще одним зусиллям дістатись до дверей.

Двері одчиняють, і слідом за людиною вітер заносить вихрами сніг.

З трудом дається зачинити двері.

Людина заходить до кімнати, вся засніжена, з обкрижаним обличчям і, непритомна, падає на табурет.

За півгодини в щоденнику для спостережень занесені нові цифри.

Спиртовий термометр — 59,3.

Тиск барометра — 708,2.

Швидкість вітру понад 40 метрів на секунду.

Минає 50 годин, як почався ураган. Ніякого натяку на поліпшення немає. Все той самий норд-ост, наче відкілясь із безконечності, викидає маси холодного повітря з шаленою швидкістю.

Немає ніякої звістки про товаришів, що зникли десь серед гористої тундри. Чи живі вони ще? Мав прийти край їхнім харчам.

Чи не порозносило їх вітром? Може, вдалось захватитись десь під скелями?

Але, розпалений холодом закрижанілого моря, норд-ост не дає відповіді на ці запитання.

Третю добу ніхто, за винятком метеоролога, не виходить із дому. А він, кожний раз міцно об'язавшись мотузком, більше як 25 кроків од дверей зробити не може.

Довелось рятувати собак, розшукуючи їх у снігу під стіною будинку, і годувати, бо була небезпека, що з голоду сильніші почнуть рвати слабших і їсти.

Полярний собака здатний на це.

Їм варили гарячу страву з кусків моржевого м'яса та мерзлої юколи.

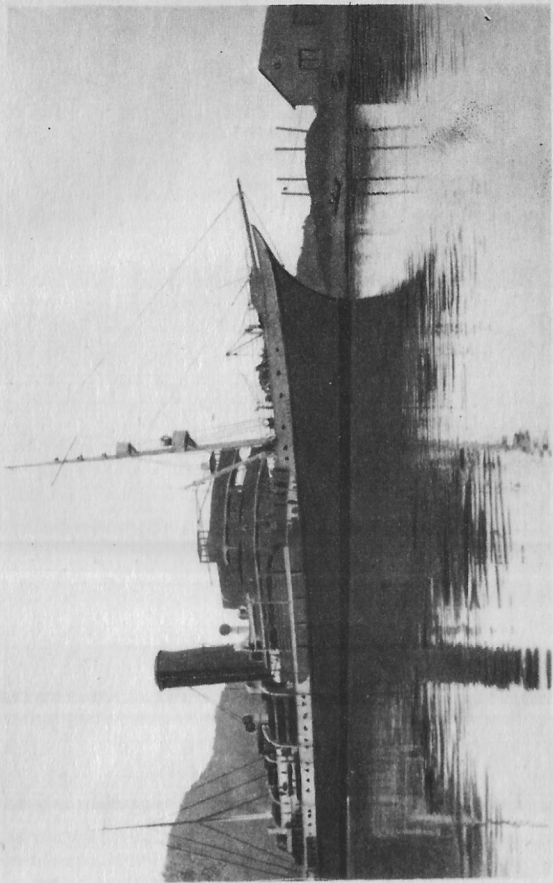
Минуло 100 годин, а хуга не вщухала, навпаки, часами

ще більше посилювалась. Відчай охоплював кожного мешканця двох маленьких будиночків. Чорним горем бив вітер снігом по даху, стінах, вікнах, поки не заніс будинків до самого комина.

Тільки через 190 годин піднявся барометр, а повітря наче завмерло. На небі виступили тисячі зір і своїм мигтінням освітили безконечний простір, укритий чудними, затіненими сніжаними торосами, наметеними за дні урагану.

Минуло небагато часу, і північ неба запалала вогнями полярного сяйва, забризкала бенгальськими іскрами, захвилювалась серпантинними дугами й півколами.

Над островом панувала тиша.

Льодоріз «Ф. Литке» біля берегів Камчатки. 1929 р.

Частина перша

ВОДАМИ ТРЬОХ ОКЕАНІВ

І. Північна оселя на межі двох півкуль

Барон Врангель і старий чукча.— Легенда чи дійсність.— У розшуках Франкліна.— Недоступний острів.— Білі ведмеді та мамонтові бивні.— Загибель «Карлука».— Претензії трьох держав.— Полярна Робінзонша.— Англо-американське нахабство.— Браконьєри під 71° північної широти.— Експедиція «Красного Октября».— Безнадійне становище.— Урятовані.— Колонія на півночі.— ¹⁷¹³Невідомості.

Лейтенанта російського флоту барона Ф. П. Врангеля разом із мічманом Матюшкіним, лицейським приятелем поета Пушкіна, та лікарем Кібером відрядили 1820 року досліджувати північно-східне узбережжя Сибіру. Врангель пробув у тих місцях цілих чотири роки. Під час своїх подорожувань уздовж берегів Східно-Сибірського моря він не раз зустрічався з чукчами, що їх дотепер залилося сім-вісім тисяч, розкиданих невеликими таборами та оселями на величезній території Чукотського півострова та на півночі Якутської республіки.

В одному з таборів старий чукча, що випас на своєму віку не одну тисячоголову отару оленів, розповів Врангелю стародавній переказ про невідому землю на морі. Із слів старого, в одному місці на морському березі є висока скеля, а з неї в ясну літню погоду видно далеко в морі високі гори, вкриті снігом. Батько старого розповідав йому про те, як колись давно чукчі воювали з ворожим їм народом онкілон. Переможений ватажок онкілонів Крехай разом із своєю родиною та друзями був примушений утікати човнами до тієї невідомої землі. За деякий час до тієї землі подорожував один чукотський

старшина. Але чи повернувся він із своєї подорожі, Врангель не знав. Як переказують чукчі, колись давно з моря, в напрямі від невідомих гір, кригою проходили великі отари диких оленів.

Врангель вирішив перевірити переказ старого чукчі. Двічі — року 1822 та 1823 — дослідник вибирався далеко кригою в море на розшуки землі. Перший раз він поїхав саними в північно-східному напрямі від рогу Баранячий Камінь щось із 135 кілометрів, удруге — в напрямі північно-східному од річки Веркоп, близько 100 кілометрів. Обидва рази він не знайшов землі. Далі в море заїздити не зважився, побоюючись руху крижаних полів.

Врангель прохав, щоб йому дозволили побути ще рік у цій місцевості для розшуку невідомої землі. Але йому наказали негайно повернутись до Іркутська.

На карті, що вміщена в книжці Врангеля «Подорож північними берегами Сибіру та Крижаним морем» маємо острів з написом: «Горы видятся с мыса Якона в летнее время».

Ще до подорожі Врангеля в Росію доходили чутки про якийсь невідомий острів у Східно-Сибірському морі поблизу сибірського берега. Російський учений Ломоносов навіть намалював його на карті, назвавши цей острів «Сомнительный». Але всі ті відомості були надзвичайно сумнівні, і довіряти їм було не можна.

Після досліджень Врангеля було більше даних сподіватися в цій частині моря знайти новий острів. Проте й дослідження Врангеля остаточно не розв'язали питання про острів. Легенда чи дійсність? — цю проблему розв'язали тільки за сорок років після подорожі Врангеля.

Року 1845 з Англії вирушили до Арктики експедицію Джона Франкліна. Ця експедиція мала знайти морський шлях з Атлантичного океану до Тихого — через західну частину Північного полярного моря. Експедиція Франкліна на двох кораблях у складі 129 чоловік загинула в Арктиці. З 1848 р. почали розшукувати цю експедицію. У розшуках брало участь англійське військове судно «Геральд» під командою капітана Келлетта. У серпні 1849 р. Келлетт відкрив у Східно-Сибірському морі невеличкий острів. Цей острів Келлетт назвав «Геральдом» і урочисто приєднав його до англійських володінь. З цього острова в північно-західному напрямі Келлетт бачив кілька островів та велику землю.

Ближче підійти до тієї землі Келлеттові заважав лід. Сам Келлетт не був цілком певним, що земля там справді є.

Перший підтвердив існування землі американський китобій Лонг. Року 1867 Лонг побачив землю під меридіаном 180 і приблизно правильно визначив її місцезнаходження. Землю цю Лонг назвав Землею Врангеля, посилаючись на те, що Врангель перший повідомив світ про її існування. Після цього ще чимало було плутанини з Землею Врангеля. Протягом п'ятнадцяти років до Землі Врангеля намагалося підійти кілька кораблів. Але ні одному з них не пощастило цього зробити, бо крижані поля не підпускали їх до таємничої землі.

Тільки 11 серпня 1881 р., після довгих зусиль, американець капітан Гупер пароплавом «Корвін» пробився крізь кригу до землі Врангеля. Гупер підняв над островом прапор Північно-Американських Сполучених Штатів і переіменував острів у Нову Колумбію.

Побуюючись, що кригою може затерти його пароплав, Гупер поспішив покинути острів, анітрохи не дослідивши його.

Зате друге американське судно «Роджерс» під командою капітана Беррі, що теж 26 серпня 1881 року підійшло до острова Врангеля, затрималось біля острова цілих дев'ятнадцять днів. Капітан Беррі розподілив своїх людей на три партії, і вони пішли в різних напрямках досліджувати острів. Беррі з'ясував географічне становище та розміри острова, його фауну та флору. За його визначенням, довжина острова із сходу на захід не перебільшує 70 миль. Ширина з півночі на південь в окремих місцях сягала 30—35 миль. Острів надзвичайно гористий, і найвища точка його — шпиль Беррі — сягає 2500 футів. З гірських верхів'їв острова тече кілька річок. Рослинність на острові надзвичайно бідна. Там є не більше за дванадцять північних рослин — карликова берізка, полинь, осока й інші. На острові було чимало білих ведмедів та північних лисиць (песців). Знайдено значну кількість посліду диких гусей. Біля острова траплялись моржі та тюлені. На березі знайдено кістяк кита, а в глибині острова — мамонтові бивні.

Таємницю Землі Врангеля розкрили. Холодний, безлюдний, малоприступний острів, укритий мовчазними голими скелями, нікого не вабив до себе. І хоч Гупер підняв над ним прапор Сполучених Штатів проте всі держави

мовчки визнали його приналежність до Росії. На всіх географічних картах, в усіх енциклопедіях, різних довідниках — острів Врангеля визначено як російський, що входить до складу Сибіру.

Тільки за тридцять років після того, як Беррі вперше поверхово дослідив острів, саме 1911 року, до острова Врангеля прибув російський криголам «Вайгач», щоб докладно дослідити береги острова та смугу моря, що його оточує. Тоді вперше склали докладну карту острова, зробили магнітні спостереження та деякі геологічні досліді. За кілька років «Вайгачеві» довелося ще раз узяти напрям на острів Врангеля, але дійти до острова вдруге не пощастило.

Та про це пізніше.

Уряд Канади, що є англійська автономна колонія (домініон), будучи зацікавлений тими полярними просторами, що межують з територією Канади, вирішив 1913 року наукову експедицію до Арктики під керівництвом Стефенсона.

Весною того року Стефенсон на пароплаві «Карлук» (старе китобійне судно) пройшов Берінгову протоку й рушив на схід уздовж північного берега Америки. Того року було дуже багато криги в цій частині Полярного моря (так зване море Бофора). З великими труднощами дійшов «Карлук» наприкінці вересня до гирла річки Колвілл. Тут його так тісно оточила крига, що Стефенсон змушений був стати на зимівлю. Давши наказ готуватися до зимівлі, сам Стефенсон подався до берегів Аляски на полювання, маючи на меті заготувати запас свіжого м'яса.

Другого дня після того, як Стефенсон зійшов на берег, знявся шторм і зрушив крижані поля, а разом з ними і «Карлук» на північний захід. Три з половиною місяці поволі, разом із крижинами дрейфував «Карлук» за вітрами. Аж 10 січня 1914 року на $173^{\circ} 50'$ західної довжини і приблизно 72° північної широти пароплав розтрощила крига.

Завдяки енергії та досвідченості капітана «Карлук» Бартлета, з судна вчасно встигли вивантажити чималий запас харчу, різних матеріалів та два намети з печами.

Пробувши деякий час на кризі, капітан Бартлет спробував у супроводі команди з 13 чоловік та 8 учених дістатись до острова Геральда за 60 миль од місця катастрофи. Але йому не зовсім пощастило. Експедиція замість Геральда ледве дійшла острова Врангеля. Під час цієї подо-

рожі кілька чоловік загинуло. Загинули й лікар Мекей та океанограф Мюррей.

13 лютого 1914 року потерпілі були на острові Врангеля.

За п'ять день капітан Бартлет у супроводі одного матроса рушив пішки кригою до сибірського берега. Ця небезпечна подорож була щаслива. За три місяці Бартлет був в Алясці, а восени того-таки року рятувальна експедиція зняла з острова дев'ять чи десять чоловік, що zostали живі. Перед тим їх намагався врятувати «Вайгач». Протягом двадцяти день він пробивався крізь кригу до Врангеля. Зрештою, за п'ятнадцять миль від острова, обламавши гвинтові лопаті, примушений був повернути назад.

Стефенсон, що під час імперіалістичної війни (1914—1918 рр.) досліджував Арктику, зрештою дійшов висновку, що острів Врангеля матиме неабияке значення, коли організувати повітряну авіалінію з Європи до Америки та Азії через Північне полярне море. Зокрема, на його думку, Англії треба було скористатися своїми правами на острів Врангеля й побудувати там авіастанцію. Року 1921 з ініціативи Стефенсона з Канади вирушили загін для окупації острова. Цей загін у складі трьох європейців та однієї ескімоски під керуванням двадцятилітнього юнака Аллана Крауфорда прибув до острова Врангеля 1 вересня 1921 р. Загін Крауфорда мав харчів тільки на 6 місяців. Крауфорд сподівався добути харчі полюванням, маючи надію, що влітку 1922 р. йому надішлють нові запаси. Але через ряд труднощів пароплав Стефенсона, що віз харчі на острів Врангеля, запізнівся й не міг пробитись через кригу до острова. Тим часом Крауфорд з товаришами, сподіваючись на допомогу, не досить енергійно полювали. Восени 1922 року, коли колоністи зрозуміли, що ніякий пароплав не зможе дістатися до острова, в них було зовсім мало харчів. Стало ясно, що їм загрожує голодна смерть. Тоді, піднявши англійський прапор над островом Врангеля і склавши декларацію про «приєднання» острова до Англії, Крауфорд із двома товаришами, Геллем та Мауером, поклали, за прикладом капітана Бартлета, перейти з острова на сибірський берег. На острові зостався хворий Найт та ескімоска-кухарка Ада Блекджек.

1923 року, зважаючи на цілковитий брак відомостей

од колонії на о. Врангеля, з Канади вирудили рятувальну експедицію під керуванням Нойса. Та до того часу, вже остаточно вигнавши інтервентів і білогвардійців із Сибіру, там зміцніла радянська влада вступила в права хазяїна. Перед тим як Нойс мав одпливти, його повідомили, що острів Врангеля належить Радянській Росії, а тому експедиція мусить дістати спеціальний дозвіл од представників радянської влади в Петропавловську. А в Номі (Аляска) Нойса повідомили, ніби там вважають, що о. Врангеля належить Північним Американським Сполученим Штатам.

Нойс не зважив ні на радянські, ні на американські попередження і, захопивши групу ескімосів, щоб їх висадити на о. Врангеля, рушив до острова. Восени 1923 року шхуна Нойса допливла до о. Врангеля. На острові знайшли лиш одну ескімоску, що вже протягом кількох місяців жила на острові самотню полярною Робінзоншею після того, як помер Найт. Про долю Крауфорда та його товаришів, що зважилися піти за прикладом сміливого Барллета, немає ніяких відомостей і досі. Можна бути певним, що ці троє людей загинули холодної, темної ночі-зимми в одній із тих страшних ополонок, що трапляються в цій частині Полярного моря.

Англійців не дуже вразила загибель першої колонії, і вони спокійнісінько висадили на острів чотирьох ескімосів із родинами на чолі з американцем Велзом. Ця колонія мала завдання полювати на острові. Та зважаючи на те, що острів цей радянський, ці мисливці були не що інше, як звичайні браконьєри-хижачи під 71° північної широти. Обгрунтовуючи свою авантюру, вони послали виступ прем'єр-міністра Канади Мекензі-Кінга 1922 р. в канадському парламенті з заявою, що острів Врангеля «належить Канаді». Там-таки в Канаді й далі проводили кампанію за остаточно закріплення острова за Англією. А тому радянський уряд надіслав англійському меморандум з протестом проти загарбницького приєднання острова до Англії. Англійський уряд відповів, що, не порушуючи питання про приналежність острова Врангеля, він домагається того, щоб радянський уряд не перешкоджав іще одній канадській партії висадитися на острові.

У зв'язку з цим улітку 1924 року з Владивостока вирудили радянську експедицію на острів Врангеля з наказом зняти з острова канадських браконьєрів разом з англійським прапором і замінити його на радянський червоний.

Протягом місяця криголам «Красный Октябрь» підготували для експедиції на о. Врангеля. За начальника експедиції призначили гідрографа-геодезиста В. Давидова. 20 липня 1924 року «Красный Октябрь» вирушив із Владивостока.

Щоб забезпечити «Красный Октябрь» паливом, пароплав «Олег» завіз до Петропавловська на Камчатці 300 тонн та в затоку Провіденіє 700 тонн вугілля.

9 серпня «Красный Октябрь» уже вийшов із затоки Провіденіє в напрямі до Берінгової протоки, взявши з собою 500 тонн вугілля. Вугіллям були завантажені вугільні ями, котельна, трюм, палуба. Найголовніше для щасливої плавби «Красного Октября» було забезпечене.

10 серпня криголам пройшов Берінгову протоку й вийшов у Полярне море. Спочатку невеликі тумани й вітри та крижини сприяли плавбі «Красного Октября». Але через два дні в 96 милях від о. Врангеля з'явилася крига, що дедалі більше перешкоджала криголамові просуватися вперед. Тільки 20 серпня пощастило підійти до о. Врангеля. У гавані Роджерса криголам закинув якір. Тут же висадились на берег і пильно оглянули околичний район. Одразу знайшли щоглу та ще деякі ознаки недавньої присутності тут людей. Щоглу зрубали й на обрубку прибили дошку з написом російською та англійською мовами про час та мету експедиції на острів. Там-таки поставили нову щоглу і підняли прапор СРСР.

Після цього «Красный Октябрь» рушив на захід уздовж південного берега острова. Незабаром на березі помітили якісь будівлі. Це були землянки, вкриті водоростями та парусиною. Серед них видно було розвішані для сушіння шкури з білих ведмедів. Шлюпка, що припливла до берега, людей у цьому місці не знайшла. Але коли шлюпка вже повертала до криголама, з нього помітили другу шлюпку, що відпливала від берега. Ця невідома шлюпка йшла прямо на криголам. У шлюпці можна було розпізнати одного європейця та чотирьох ескімосів. Вони поволі наближались до «Красного Октября». Коли шлюпка наблизилась до криголама і з неї можна вже було побачити на кормі радянський прапор, люди, що сиділи в шлюпці, відразу повернули назад. Вони зрозуміли, що зустрілися з хазяїном острова, кого вони найменше хотіли б зустріти. Наказ із «Красного Октября» підійти до борту примусив їх знову гребти до корабля.

Ескімоси були надзвичайно перелякані і, як казали самовидці, тремтіли від страху, коли їх підняли на палубу. Це й були колоністи, що їх оселив на острові Нойс. Всього їх було чотирнадцять душ.

Колоністів-браконьєрів повідомили, що їх вважають за хижаків, їхнє промислове майно конфіскують, а їх самих заберуть з острова. Протягом двох найближчих днів на острові зробили астрономічні, магнітні та гідрографічні спостереження, і 23 серпня «Красный Октябрь» рушив назад. На той час із 560 тонн вугілля на криголамах залишилося 275 тонн. Цього було мало: коли б зустрілася на дорозі крига, то вугілля могло не вистачити.

Власне, так воно й вийшло. За п'ять днів «Красный Октябрь» пробився до сибірського берега, недалеко рогу Якона, і, оточений кригою, мусив зупинитися у вузькій смузі чистої води біля самого берега.

Безперервні північно-західні вітри наганяли кригу й примушували думати про зимівлю. 25 вересня припинили останню пару, розібрали деякі машини й остаточно поклали зимувати в кризі. Але 26 вересня змінився вітер, і крига рушила на північний схід. Начальник експедиції зважився спробувати вийти з Полярного моря. Спішно склали машини, налили котли морською водою, рештками запасів вугілля розвели пару й рушили через кригу на північний схід.

Ранком 27 вересня підняли якір, а з полудня того самого дня в морі знявся шторм. Протягом трьох діб кидало на всі боки «Красный Октябрь». Розмах шторму перебільшував 45°. Уже 28 вересня на паливо почали рубати дошки, стовпи, до вугілля домішували машинне масло і всяке сміття. Увечері 30 вересня на судні залишилося тільки 14 тонн вугілля. Спалили мало не всі линви, більшу частину машинного масла, фарби, все дерево з моторного катера. Протягом трьох діб криголам кидало у всі боки біля Берінгової протоки. Становище було катастрофічне.

3 жовтня «Красный Октябрь» опинився на вільній воді, проти оселі Уелен, що на північному березі рогу Дежнева. Тут довелося порубати шхуну якогось північного браконьєра, що залишилася там після конфіскації ще 1923 р. Окрім того, закупили в чукчів увесь їхній запас сухих водоростей і на цьому паливі з великими труднощами пішли через Берінгову протоку. На тому боці рогу

Дежнева біля Дежневського посту знайшли невеличку купку вугілля, що його при великій ощадності могло вистачити до затоки Провіденія, де були значні запаси палива.

Удосвіта 6 жовтня «Красный Октябрь» входив у затоку Провіденія. На кораблі було 21 пуд вугілля, тобто стільки, що його могло вистачити ще на 25 хвилин плавання. А солодкої води не було зовсім.

Тут уже можна було день-другий відпочити і знову поспішати до Петропавловська на Камчатці. За п'ять день були в Петропавловську, а 29 жовтня «Красный Октябрь» закинув якір у Владивостоці в затоці Золотий Ріг.

«Красный Октябрь» виконав своє завдання. З острова Врангеля зняли групу канадських браконьєрів, англо-американському інтервентському нахабству дали відсіч і над радянським островом підняли червоний прапор.

Того-таки 1924 року американець-полярник, капітан Лен шхуною «Герман» за кілька день раніше від «Красного Октябрю» вийшов із рогу Ном на Алясці теж із метою дійти до острова Врангеля, зняти відтіля канадську колонію й підняти над островом прапор Сполучених Штатів.

Хоча «Герман» вийшов раніше від «Красного Октябрю», але йому не пощастило підійти до о. Врангеля. Лен, правда, пробився через кригу до острова Геральда, де й підняв зоряний американський прапор для того, щоб незабаром його теж змінив червоний прапор СРСР.

У серпні 1924 року представник англійського міністерства закордонних справ Понсонбі офіційно від імені англійського уряду заявив, що Англія ніяких претензій на о. Врангеля не має.

Після того як повернувся «Красный Октябрь» із експедиції на острів Врангеля, у Владивостоці виникла думка оселити радянську колонію на острові, щоб використовувати природні, головню мисливські багатства острова, і щоб мати ґрунт для заснування метеорологічної та радіостанції, так потрібних для мореплавства в цьому районі Північного полярного моря. Здійснити цю думку вдалося тільки 1926 року. Цього року пароплав «Ставрополь» висадив на острові радянську колонію в складі одинадцяти родин чукчів та ескімосів. Окрім них, на острові zostались начальник колонії, уповноважений

Далькрайвиконкому Ушаков із дружиною, лікар із дружиною та трое мисливців. Всього росіян у колонії було дев'ять. Колонії залишили всяких запасів на три роки. Колоністи мали полювати, закласти розплідник білих песців (полярних лисиць) та досліджувати острів. Радіостанції тоді на острові не було, і коли «Ставрополь» зник з обр'ю о. Врангеля, колоністи залишилися самотні в товаристві білих ведмедів та білих лисиць, одрізані від усього світу на дикому, суворому острові, куди пробитися пароплавом важко, а в деякі роки й зовсім неможливо, де полярна ніч тягнеться цілими місяцями, а температура спадає до 70° нижче нуля за Цельсієм.

За рік гідроплан, що був на шхуні «Колима», яка йшла з Владивостока до Нижнеколимська, завітав на о. Врангеля до колоністів. Уперше загук пропелер літака над островом. Радісно зустріли колоністи цього несподіваного гостя, що приніс їм новини за цілий рік і забрав їхні листи з враженнями першого року перебування на острові та з проханнями. Почували вони себе добре: ніхто, за винятком лікаря, не висловлював бажання покинути острів.

Незабаром гідроплан знявся над островом, повертаючись на «Колиму» з першими відомостями про колонію та листами колоністів. З листа лікаря, між іншим, довідуємось про температуру на о. Врангеля за 1926—27 рр.: найвища була 19° і найнижча — 64° .

Узимку протягом двох місяців цілу добу доводиться користуватися ліхтарем. Снігові бурі заносять хати й землянки снігом на кілька метрів.

Новий запас харчів, одяжі та зброї на о. Врангеля мали завезти 1928 року. Удруге до о. Врангеля відрядили «Ставрополь». Одвізши запаси на острів, він мусив забрати там вантаж мисливської здобичі остров'ян та тих колоністів, що не захотять більше залишатися на острові.

1928 рік в Арктиці позначився великим нагромадженням криги. Того року біля сибірського берега затрималось на зимівлю кілька радянських та чужоземних пароплавів і шхун. Міцні крижані поля зупинили «Ставрополь» за шістдесят кілометрів од острова. Після довгих даремних спроб пробитися на північ до о. Врангеля капітан Міловзоров, побоюючись, що його захопить арктична зима, мусив ні з чим повернутися до Владивостока. Колоністи о. Врангеля так і не діждались довгожданого пароплава.

З розпорядження уряду 1929 року обов'язково мав відбутися рейс на о. Врангеля. Після довгих суперечок про те, який пароплав чи криголам вируядити до о. Врангеля, ухвалили, що до о. Врангеля піде льодоріз «Літке», що перед тим уже років чотири підряд провадив криголамні кампанії в Чорному морі. Окрім «Ф. Літке», на врангелівський рейс претендував «Ставрополь» та криголам «Седов». Після довгого листування та роботи кількох спеціальних комісій право на рейс залишилося за «Ф. Літке».

«Літке» треба було перекинути з Чорного моря до Владивостока, звідки він мав вийти на острів Врангеля в перших числах липня, взявши з собою нових колоністів, радіостанцію, трирічний запас для колонії та майже дворічний (на всякий випадок) — для екіпажу.

Перед відходом льодоріза з Чорного моря до Японського Центральне управління морського транспорту запропонувало українським газетам надіслати на «Літке» чотирьох журналістів.

Замість чотирьох поїхало тільки двоє: О. Мар'ямов та я.

Оце були всі відомості про о. Врангеля та про готування нової експедиції на нього, що я міг зібрати їх перед виходом «Ф. Літке» з Севастополя по статтях, брошурах, уривках із книжок, присвячених Арктиці, та розмов із полярниками нашого Далекого Сходу.

II. У морі

Останній вогник Севастополя. — Ранок. — Мертва брижа. Перші фотоневдачі. — На порозі Туреччини. — Свято в Золотому Розі. — Принциповий англієць. — Ярмарок на човнах. — День у Стамбулі. — На Перу. — Болгарський «революціонер». — «Иллюстрированная Россия». — Таємничий будинок. — Тратимо валюту. — Підняли якір. — Починаю морську кар'єру. — Архіпелаг. — Швидкомір і скляниці. — Літо.

Ще вранці «Ф. Літке» вийшов у море на девіацію¹. Старий девіатор Севастопольського порту має докладно вивірити обидва компаси судна: головний та шляховий, визначити поправку для обох, і тільки тоді льодоріз може рушити в далеку дорсгу.

¹ Девіація — відхилення магнітної стрілки компаса (від лінії меридіана) внаслідок впливу великих мас заліза.

Протягом дня з Приморського бульвару червонофлотці, моряки Радторгфлоту й невеличка купа севастопольських городян та городянок спостерігали, як пароплав, випускаючи густе пасмо чорного диму, вештався на обрії, то зовсім зникаючи, то знову наближаючись до затоки, то поспішаючи на Євпаторію, то поволі, наче з неохотою, простуючи до Ялти, то кружляв на місці, чергуючи передній хід із заднім, міняв напрями, наче дражнився з містом, то немов вагався, чи звернути до затоки, чи ні.

Його ждали на другу годину дня, потім на четверту, далі на п'яту і зрештою перестали чекати. Він повернувся о шостій. Пів на сьому девіатор скінчив обчислювати помилки обох компасів і передав капітанові відповідну табличку. Півгодини забрали митні формальності та огляд вугільних ям, щоб туди часом не заліз непроханий пасажир, а о восьмій загув прощальний гудок. Ще півгодини, і «Ф. Літке» поминув Севастопольську затоку.

Пароплав легко похитувало, хвилі шпурляли бризками на палубу, і ці бризки та холод проганяли всіх до теплих кубриків та кают.

Другого дня прокинулись десь близько десяти. Зовсім незвична обстановка для жителів суходолу. Малесенька каюта з двома ліжками одне над одним, невеличка полиця замість стола, люстро й складаний умивальник. Скрізь у безладді розкидані пакунки, чемодани, апарати, штативи, одяга. Це свідчить, що тут — не моряки. Нас погойдувало не менше, ніж учора. На палубі було холодно й непривітно. Сині важкі хмари затулили небо, і обриси сонця майже не пробивалися крізь їхній олив'яний шар. Тільки тепло одягшись, можна було вистояти нагорі. Це 22 квітня, коли звичайно в Криму вже починається курортний сезон і купання. А до того ж уночі судно пройшло щось із півтора ста миль на зюйд-вест. Сьогорічна весна таки добре позначилася холодами, і ми розмовляємо, якою погодою нас зустріне Стамбул, а за ним Середземне море. Дехто запевняє, що там теж холоди, і наш біолог Багоров з цього приводу жартує:

— На екваторі обов'язково зустрінемо сніг і кригу.

Але мало охочих стовбичити на палубі, і більшість пасажирів розходиться по каютах, щоб упорядкувати пакунки й чемодани та почати готуватись до своєї щоденної роботи.

З кубриків теж ніхто не показується. Там люди вже

звикли до моря, і в такий холод нічим іншим, як авралом, їх не виманиш на палубу.

Тільки нас двоє та лікар затримались тут. Останній флегматично, вже поглядом звичного моряка, розглядає нерівну горбату поверхню моря, вкритого хвилями, що наче незчисленний гурт могутніх, роз'ячених сивих биків безперервно котяться по степу й з усього розмаху скачуть на пароплав. Вони з силою б'ють у борт, розбиваються й бризкають або відскакують чи пірнають під киль, або навіть перекидають розлютовані до піни свої вершечки через планшир верхньої палуби.

Вітру немає. А море розгойдане, розбурхане, знервоване.

— Це мертві брижі,— пояснює лікар,— тільки два дні тому втих шторм, що лютував на Чорному морі, і воно досі ще не заспокоїлось.

Перший день нашої подорожі був досить звичайний і для моряків страшенно нудний день, що не дав нічого цікавого. Ми були на середині Чорного моря, більше ніж за сто миль од найближчого берега. Під нами була тисяча метрів морської глибини, а навколо схвильований водяний простір із чорним відтінком води й піною. Вгорі сиве небо. Навколо холод. Ми не зустріли ні одного пароплава. Над нами не пролетіла жодна птиця. Не було й дельфінів, що в цю пору року вже починають супроводити пароплави, уряджуючи перегони й розважаючи пасажирів.

Я поклав узятися до фотографування. Облазивши із своїм «Rodenchtok»ом та дзеркалкою палубу й спардек, я вибрався на нижній місток і почав моститися на скрині для манільських лив, щоб сфотографувати гострошпильний півбак і бурхливе море. На матовому склі «Rodenchtok»у 13×18 нічогосінько не було видно. Тоді, знявши апарат із штатива, я став його протирати сухою хустинкою. Штатив, нічим, окрім сили земного тяжіння, не прикріплений, стирчав на містку. Одна з більших хвиль підкотилася й оставила за собою двометрову прірву. «Літке» нахилився на правий бік, мій новісінький штатив нагнувся, хитнувся і з розмаху полетів у море. Я бачив, як його підняло на хвилі, і він поплив назад у протилежний від нашого шляху бік. Ще бачив його хвилин зо дві в довгастому вирі за нашою кормою. Далі він зник.

Тільки за обідом, коли в кают-компанії я розповів про моє нещастя, капітан зауважив, що треба було негайно

повідомити його або вахтового, і вони затримали б пароплав і наказали б виловити штатив.

Що ж, я не знав, що заради мого десятикарбованцевого штатива можна зупинити пароплав. Хоча, правда, в даному разі він правив як «заколесник». Найдешевший, а без нього не поїдеш. Недорогий, але в даному разі без нього нічого фотографувати не можна, де потрібна експозиція більша від однієї секунди. У кінооператора є чудовий штатив, але важить він з півпуда і користуватись ним незручно. До речі, цього самого дня кінооператорові теж не повезло: дві скрині з фотоприладдям залило морською водою. Пропало багато хімікаліїв та аркушів із двадцять фотопаперу.

Перший день у морі скінчився якимось надзвичайно скоро й непомітно. Ми готувалися до другого дня, бо ранком мали закінчити перехід через Чорне море й дістатися до Стамбула, де, ми були певні того, нас пустять на берег.

Туманним ранком «Ф. Літке» підходив до Стамбула. Пароплав поволі, мінімальною ходою просувався крізь туман, раз у раз подаючи гудки. На спардеку біля борту стояв сумний, з виглядом цілковитої безнадійності, кінооператор, устрявши поглядом у сиву мряку, що вкривала море й заховувала від об'єктиву його апарата берег.

Легесенько плюскалось море біля бортів, майже непомітно похитуючи судно. «Ф. Літке» сидів глибоко в воді, вода заливала відвідні труби, й інжектори не працювали. Троє кочегарів тягали відрами попід, сміття й жужіль із паровичні на спардек і висипали їх у море.

— Ну й повзе! — зауважив, пихкаючи цигаркою, один із матросів чорному, замазаному сажею кочегарові, що з відром жужелі підійшов до планшира¹.

— Миль три на годину, а то й менше. Ледве рухається машина, — відповів той.

Новий гудок перервав розмову. Кочегар спорожнив своє відро і пішов назад до труби, що крізь неї подають сміття.

З 800 тонн вугілля, навантажених у Севастополі, ще зосталося 700. Буде ще роботи днів на два, поки відвідні труби підіймуться з води. Десь ліворуч у тумані загув гудок пароплава, захованого в густому молоці. За хвилину

---

¹ П л а н ш и р — брус, що проходить по верхньому краю бортів шлюпки або поверх фальшборту у великих суден.

здалека праворуч почувся рев сирени. Йому вторив гудок нашого «Літке».

Так перегукуючись, ми просувалися вперед на вест.

— Берег видно, — почувся вигук з півбака.

Справді, праворуч крізь туман можна було побачити обриси берегової лінії. Відти з невеличкими перервами долітав рев сирени. Десь ліворуч гримнув гарматний постріл. Це свідчило, що берег ліворуч.

На капітанському містку капітан і два помічники. Другий помічник, Юрій Іванович, напружено вдивляється в туманний берег крізь великий морський бінокль.

— Боцман, лот!

— Є!

Лот із усього розмаху полетів у воду.

— Вибирай!

Раз-раз. Раз-раз, — зашурхав мокрий лінь об борт.

— Пронесло.

— На скількох?

— На двадцяти сажнях.

— Ще кидай.

Боцман безперервно робить виміри. Пронесло на чотирнадцяти. Дістав ґрунту на п'ятнадцяти сажнях. Спереду з'явилась якась гора. Здавалося, пароплав прямував просто на берег. Праворуч на березі з туману виринали якісь будівлі. На півбаку збилась група матросів та кочегарів, вони нетерпляче вдивлялись у туман і балакали про Босфор.

Десь ізбоку рвонув вітрець і почав розгонити туман. Раптом на фок-щоглі знявся лоцманський прапор. Він викликав лоцмана. За лоцманським поповз жовтий, карантинний, що викликає лікаря.

Боцман готував уже новий прапор. Червоний із білим півмісяцем та зіркою національний турецький прапор незабаром стрибнув на самий вершок фока.

Вітер розігнав перед нами туман, і спереду розступився берег вузькою протокою, що наче веде до якоїсь невеличкої затоки. На берегах протоки оселі — це Каваки. Ліворуч азіатський сходіл, праворуч — європейський. Вузька протока — Босфор.

На європейському березі стоїть старовинна турецька фортеця. Чи не сюди добрався колись Сагайдачний із своїми хлопцями?

З протоки нам назустріч суне пароплав. Уже здалеку наші пізнають:

— Італієць.

Сухо й холодно, не вітаючись, розминаємось із фашистом, що, мабуть, іде до Одеси. Тільки з цікавістю стежимо за людьми на його палубі, і з такою самою цікавістю вони повисли на своєму борту.

За п'ять хвилин, розминувшись з італійцем, узяли на борт лоцмана і сміливо рушили Босфором.

Перед нами розгорнулись краєвиди околиць Стамбула. Минаємо Бейкос ліворуч, оглядаємось на Буюкдере на європейському березі. Далі йдуть Румелія-ісар та Анатолісар. Праворуч Торабія, а ліворуч з поетичними назвами Екі-Кьой¹ та Паша-бахча² з нафтобазою між ними.

Кочегар татарин Абібулаєв, що близько двох років жив у Стамбулі, працюючи на складах нашого Нафтосиндикату, радісно повторює нам назву кожної знайомої околиці й знайомить із берегами колишньої султанської столиці. А перед полуднем ми закинули якір за тисячу футів од берега, майже якраз напроти колишнього султанського палацу. Праворуч на горах розкинулась європейська частина міста, а в долині, по той бік протоки — азіатська, власне справжній Стамбул.

Легенький катер привіз до нас портових урядовців, лікаря та поліцаїв. За ними прибув потрібний скрізь шипчандлер³.

Вони хутко закінчили всі формальності й поїхали разом з капітаном на берег, оставивши нам неприємну новину: цього дня Стамбул святкував роковини свого визволення від окупантів, і це ставало на перешкоді для негайної видачі перепусток на берег. Перепустки могли видати тільки другого дня; але одночасно на пароплаві були вперті чутки, що сьогодні вночі ми покидаємо Стамбул.

На берег пустили тільки шість чоловік. Ми доручили їм усіма силами домагатися для нас перепусток сьогодні-таки.

Нетерпляче вештались ми по всіх закутках нашого пароплава, здалека милуючись містом, мріючи про його вулиці, закриті від нас великими будівлями, деревами та горою. Мабуть, там десь саме в цей час проходили демон-

¹ Нова оселя.

² Сад баші.

³ Крамар-посередник, що постачає на пароплав усе потрібне.

М. Трублаїні серед членів клубу юних
дослідників Арктики. Харків. З' фотографії
1934 р.

страції, відбувалися мітинги, місто було оздоблене плакатами й національними прапорами.

У Золотому Розі загули гудки турецьких пароплавів. Вони салютували святу. Могутній гудок «Ф. Літке» приєднався до них. Один по одному прогули кілька гудків. Двоє турків, що були саме в той час у нас, на привітання нашого льодоріза засяяли від задоволення й показали руками на сусіду — великого похмурого «англійця», що стояв не далі як за півтораєта метрів і суворо мовчав.

Гудки, очевидно, викликали у синів туманного Альбіону¹ надто неприємні спогади про солідну невдачу в одній із минулих авантур, коли армії його величності Георга V довелося забиратись разом із своїми манатками із Стамбула.

Тим часом біля пароплава збилося близько півдюжини човнів пливких крамарів. У малесеньких човнах розкладений купами й стосами привабливий крам: янтарні й скляні мундштуки, невисокої якості бритви, маленькі фабричні килимки, сигарети, одеколон, пудра, цукерки, старенькі листівки з краєвидами Стамбула. Крамарі вперто накидали свій крам, користуючись тим особливим діалектом світових портів, де на десять слів припадає п'ять тубільних, двоє англійських, по одному французькому та німецькому й по півслова російського та італійського. Із цього перистого асортименту принаймні добра половина слів на мові глухонімих, коли останні не переважають. Правда, в даному разі майже кожен із крамарів знав близько півсотні російських слів, а один розмовляв таки досить добре, і з ним можна було порозумітись. Від нас був кочегар-татарин, що міг виконувати обов'язки перекладача. Торг розпочався відразу, але минуло не менше як півтори години, поки була зроблена перша покупка. Флакон одеколону з назвою відомої закордонної фірми, придбаний за одну ліру й зразу відіткнутий, своєю якістю був невисокий. Перша покупка розхолодила покупців. Але нудьга й безнадійність зійти на берег зібрала більшість команди біля східника, навколо якого розташувались крамарі.

Торгувалося мляво. Переоцінено весь крам із знижкою од 50 до 75 відсотків. Кожну річ перемацували й оглядали не менше як двома десятками рук і очей. Ніхто не на-

¹ Альбіон — найдавніша назва Англії.

бавляв жодного пістра¹. Так торгували довго. Зрештою, наші не витримали.

— Раз у Стамбулі не будемо, так хоч тут якусь дурницю на згадку купимо.

І більшість підтримала цю пропозицію.

Купували, головно, сигарети й мундштуки на згадку.

Але відразу припинили торгівлю й не витратили жодного пістра, коли о п'ятій годині з берега повернувся капітан у супроводі урядовця і заявив, що таки сьогодні ми одержимо перепустки на берег.

Умить обшарпані, замузрані кочегари почали перетворюватися на європейців. Усі умивальники пішли в діло, і за годину витратили мила більше, ніж звичайно протягом тижня.

Біля канцелярії, у вузькому коридорчику, збився гурт веселих, трохи схвильованих людей. Ревізор викликав за списком, показував, де розписатись, і віддавав перепустки.

На невеличкому клаптику паперу, що кожен із нас дістав, найбільше дивували наші фотографії. Протягом кількох годин турки репродукували понад вісімдесят фотографій з наших мореплавних книжок і наліпили їх у перепустки.

— Як це вони наважились випустити вас? — сміялись навколо, розглядаючи фотографії на перепустках Радзіховського, Мар'ямова та мою.

У Севастополі, коли негайно були потрібні фотографії для мореплавних книжок, ми втрюх фотографувались у «моменталіста» на Приморському бульварі. Фотограф посадив нас перед залізною огорожею, і на фотографії наші фізіономії вийшли на фоні залізних ґрат. А своєрідне ретушування севастопольського фотографа надавало цьому пейзажеві безсумнівно криміналістичного відтінку.

Та як там не було, нас на берег пустили.

— Завтра о восьмій годині всі мусять бути на борту, бо о дев'ятій виходимо, — попереджали нас.

Отож, ми могли провести на березі один лиш вечір та, переспавши години чотири на судні, ще ранком з'їхати до міста не більше як на дві години. Тому ми поспішали.

Хлопчина-турок, з нерозбірливим ім'ям і охрещений нами Махметом, користуючися з випадку, забрав нас п'я-

---

¹ Дрібна монета Туреччини.

тьох на човен, де треба було додержувати якнайбільшої рівноваги, і за дві ліри приставив на берег.

Ми стояли на суходолі. Тупали ногою об землю і з задоволенням говорили:

— Земле турецька!

Був вечір. Крізь темряву з моря світили вогники «Ф. Літке», праворуч зникали неясні обриси султанського палацу, ліворуч здіймались таємничі будівлі; в напрямі до міста йшов майданчик з деревами по боках, а в перспективі виднілась вулиця, освітлена ліхтарями. Вулицею промайнув трамвай, промчало авто, десь близько було чути незрозумілу розмову.

Ми стояли трохи розгублені в цьому невідомому для нас місті. Один із нас знав трішки англійську мову, другий чи не гірше німецьку, двоє кілька німецьких слів і один орудував двома лише мовами — українською та російською. А для того, щоб вас зрозуміли в Стамбулі, треба знати або турецьку, або французьку. Про це нас повідомляли ще вдома, але, на жаль, на «Літке» не попав жадний, щоб міг «parler français».

Куди? Звісно, на Перу.

Усі знали, що це головна частина європейського міста, і всі завдалися потрапити туди. Але як її знайти?

Рушили на освітлену вулицю. Вона була освітлена, але досить безлюдна. Окрім трамвая й кількох авто, зрідка траплялись перехожі.

Перші двоє стрічних нічого не могли нам пояснити. Третій запитав: «Qu'est-ce que vous voulez», і ми розійшлись із ним, як і з двома попередніми.

Тільки на розі двоє поліцаїв знайшли шофера, що знав принаймні півсотню російських слів, а більше нам було не потрібно.

Машина понесла нас вузькими вулицями Галати. Не знаю, де ми опинились. Це було на розі трьох вулиць,— там була перукарня. Перед візитом до консула слід було поголитись. Після біганини для розміну доларів на ліри, щоб розплатитися з таксі, ми сиділи в перукарських кріслах, і турецькі перукарі мистецьки голили наші щоки.

Низенький перукар із чорною бородою подав нам газету. Газета була болгарська. Після короткої розмови за допомогою товстого турка, що знав російську мову, виявилось, що перед нами стояв болгарський соціал-демократ.

Соціал-демократ набундючився і, очевидно, був не від того, щоб надовго встряти з нами в розмову.

— Він емігрант? — питали ми.

— Ні. Приїхав сюди на заробітки. Перше мав власну перукарню, але прогорів.

— А у вас соціал-демократи є? — це до турка.

Очі товстого турка сміялись. Він мовчки похитав головою і пальцями правої руки зробив рух біля горла, що мало означати: вішають. Після такої розмови ми поспішили покинути любих перукарів, а в тому числі й болгарського «революціонера», що, крім плати за таксою, взяли з нас долар «на чай».

Повечеряти, розім'яти ноги — і мерщій до консульства, бо вже пізно.

Вулиці заляті світлом, переповнені автомобілями, світлова реклама, кафе й шантани, натовп елегантно одягнених чоловіків і жінок із чималою кількістю підозрілих фігур на панелях та поліцаї на своїх постах зустрічали нас. У цьому натовпі ми швидко посувалися вперед без ніякого компаса та інших навігаційних засобів, покладаючись тільки на свої зорові враження і на бажання більше побачити.

В одному місці зустріли своїх. Вони йшли в протилежному напрямі.

— На пароплав вертаєтесь?

— Куди там. Ще навколо себе роздивитися не встигли.

Ми вже два дні без жодних інформацій. Газетний кіоск притягає нас, наче магніт.

— Русь газет, журналъ ест? — звертається один із нас до газетяра, уявляючи, що говорить стамбульським міжнародним діалектом. Звідти чутно покручену російську мову вперемішку з французькими й німецькими словами. Нам простягають мілюковські «Последние новости», ризьке «Слово» та паризьку «Иллюстрированную Россию».

— А радянські є? Советіше?

— Но! Но!

Ну, що ж, давай білогвардійські плюс «Берлінер тагблат». Тим мусимо обмежитись.

«Иллюстрированная Россия», поганенький журнальчик із старою російською орфографією, з ятями та твердими знаками, викликала в нас чимало сміху своєю «Сповіддю чекіста», нарисами про радянську жіночу поліцію та своєю жіночою сторінкою. «Старий кривавий чекіст» сповідається на сторінках «Иллюстрированной России» в страш-

них злочинах і викриває чергову серію «таємниць чека». На сторінки цього журналу його привів божевільний дідуган Бурцев, що в кожному більшовику бачив «німецького шпига» і в кожній фізіономії, що йому не до вподоби, — більшовика.

Виявляється, що «скажений чекіст» — родич відомого генерала і ялтинського градоначальника Думбадзе.

Тут-таки подається лист якогось статечного біло-Думбадзе із запевненням, що «старий чекіст нічого спільного з родиною Думбадзе не має». Цей лист може стати за зразок писанини в «Иллюстрированной России», і тому варто навести уривки з нього.

«Я (пише один із справжніх Думбадзе), какъ старшій изъ фамиліи Думбадзе въ емиграціи, считаю долгомъ сообщить господину Бурцеву о томъ, что во 1) никакихъ родственниковъ, подобныхъ сему господину, фамилія Думбадзе не имѣла и имѣть не будетъ. Во 2) Утвержденіе его, что онъ состоитъ родственникомъ по матери — ложь, ибо его фамилія не была бы Думбадзе. 3) Всѣ члены фамиліи Думбадзе честно стали в ряды бѣлыхъ войскъ, состояли въ нихъ всю борьбу, прошли всѣ походы, не покладаютъ оружія до конца и класть не собираются. Раскаиваться имъ не въ чемъ. Совѣсть ихъ чиста. Многіе изъ нашей семьи удостоены вниманіемъ вождей бѣлого движенія; въ частности, Вашъ покорный слуга гордится вниманіемъ къ нему генерала Кутепова.

Готовый къ услугамъ Леванъ Сампсоновичъ Думбадзе, быв. командиръ 3 Алексѣевской батареи, участникъ Дроздовского похода и бѣлого движенія первыхъ дней, Галиполіецъ и кавалеръ ордена Св. Николая 2 ст., сынъ генерала Сампсона Антоновича Думбадзе и племянникъ ялтинского градоначальника генерала Ивана Антоновича Думбадзе».

Пафос нагадує Сабурову дачу¹. Але для білогвардійського смітника це — стиль.

А на суміжній сторінці під заголовком: «Кухарка имѣетъ возможность управлять государствомъ» вміщена фотографія мітингу чи демонстрації хатніх робітниць у Харкові з таким підписом:

«Митинги, демонстрації протеста, забастовки — до-

¹ Лікарня для душевнохворих у м. Харкові.

вольно обычное явленіє въ единственномъ на свѣтѣ соціалістическомъ государствѣ. Приводимая нами фотографія изображаєть одну изъ такихъ сенокъ. На этотъ разъ бунтуютъ совѣтскіє кухарки. На знамени у демонстрантокъ—цитата изъ Ленина: «Каждая кухарка можетъ управлять государствомъ».

Цю фотографію з написом я вирівав і поклав переслати одній з хатніх робітниць у нашому-таки Харкові. Хай покаже товаришкам і разом пригадають, коли то вони так рішуче й організовано виступали «проти радянської влади»,— чи не 8 березня цього року.

Ще побавившись надзвичайно оригінальною статтею в «Слові» про величезну вагу теософії¹ та її переваги над історичним матеріалізмом, ми почали розшукувати наше консульство.

За двадцять хвилин легковий автомобіль примчав нас на одну з малоосвітлених вулиць, і ми стали перед величезною чорною пащею якогось подвір'я з великим будинком. Серп і молот радянського герба на табличці і золоті літери USSR розвіяли всякий сумнів, що ми біля воріт своєї мети.

Увійшли на подвір'я. Перед нами кілька дверей, що ведуть до будинку, і жадної людини. Нерішуче ми збились укупу й обмірковували, в які двері нам іти.

Увійшли в найбільші, що в центрі.

Кручені сходи ведуть кудись угору.

— Зважись?

— Ану! — І ми один по одному цілою юрбою зважувемось. Знову двері. Після довгого стуку, нарешті, вони перед нами відчинились.

За п'ять хвилин ми сиділи в більярдній кімнаті консульського клубу за кругленьким столиком і розмовляли з консулом.

— Пізенько ви до нас завітали,— сміється консул, показуючи на годинник. Там — 23 (11 г. ночі).

— Ви ж розумієте, що в нашому розпорядженні тільки кілька годин.

Сині пасма диму пливуть над нами, і жвава розмова затягується до пізньої ночі. Сотні запитань зриваються з наших уст, але чи можемо вичерпати все в цій розмові? І консул має рацію, кажучи:

---

¹ Теософія — сповнена забобонів релігійна містика.

— Товариші, коли хочете познайомитись із Туреччиною чи хоча б із Стамбулом, приїздіть сюди не на кілька годин, а приїжджайте до Стамбула щонайменше на тиждень і до Туреччини принаймні на півтора місяця. Молода визволена від національного й феодально-релігійного гніту держава хутко росте, розвивається і має величезні досягнення. Тут є на що подивитись.

Він із надзвичайним задоволенням згадував делегацію українських учених та письменників, що минулого року відвідали Туреччину. Співробітники консульства з величезною цікавістю розпитували про своїх знайомих і з особливою симпатією згадували Льоню Первомайського.

З головою, набитою цифрами, фактами, пропозиціями й порадами, о другій годині ночі ми вертали на пароплав. Знову авто — недороге, вигідне й швидке — несло нас спорожнілими вулицями міста на Галату повз пристань і зупинилось біля берега затоки. По довгих розшуках з якогось темного закутка з'явилося четверо перевізників і після впертого торгу, злупивши з нас утрое, повезли своїми душогубками на пароплав. Тиха прозора місячна ніч повисла над Босфором. Тільки хлюпання весел нашого весляра порушують тишу. Стамбул завмер у далині. Кілька годин лиш ми пробули в колишній султанській столиці.

Кілька годин сну, і ми зможемо ще ранком протягом двох годин оглядати вулиці цього міста й розім'яти ноги перед далекою подорожжю. Адже ми не певні того, чи зійдемо ще на берег протягом десятих тисяч миль до Владивостока.

Ледве розвиднілось, як хлопці знову рушили до міста. Екіпаж дістав невеликий аванс турецькими лірами в рахунок зарплати. Все до піастра зосталося в Стамбулі. Дешевизна там справді надзвичайна. Це пояснюється тим, що за умовою, яку накинули туркам англо-французи, тут заведені дуже малі мита. З усіх країн світу сюди завозять усякий крам із мінімальним митом. Це надзвичайно вигідно всім міжнародним спекулянтам, та тільки не Туреччині. При таких умовах індустрія, що її тут майже немає, розвинути не може, не витримуючи могутньої конкуренції «вільного ринку».

Але таке становище в Туреччині триватиме недовго. Цього року закінчується термін кабальної угоди, і турки

не затаюють своїх намірів про те, щоб цього-таки року покінчити з «вільним ринком», проводячи свою митну політику в інтересах розвитку власної індустрії.

Наші моряки, правда, не дуже цікавились становищем турецької індустрії та умовами завозу сюди чужоземного краму. Вони поспішали зазирнути до кожної крамниці на Галаті, купити бритву, білизну, хустинку, кепі — все, що дозволяв невеличкий аванс і радянська митниця. Характерно, що рідко натрапляли на крамницю, де не можна було б порозумітись російською мовою. А там, де не можна було російською, допомагав міжнародний портовий жаргон, що про нього я вже згадував. О десятій годині, навантажені невеличкими пакунками, почали ми вертати на «Ф. Літке». Тут ждала новина, що рушаємо не раніше як годин за три, бо ще не закупили харчів. Новина була й приємна і неприємна. Приємна, бо можна було поїхати ще до міста, а неприємна через те, що вона з'явилась, наче погожий вітрець для вітрильника під час штилю, коли моряки думали постояти на місці й збирали вітрила, а ми в даному разі були вже без вітрил — без грошей, спішно витративши їх із самого ранку.

Тільки о четвертій годині крут потяг якір на бак, і брудна білувата пляма на воді розпливалась під шпичком. Ми, нарешті, знялися з якоря. На капітанському містку стояв лощман, подібний на англійця турок, і вів «Літке» в море. Сонце схилялось над містом, мальовниче фарбуючи промінням європейські велетні Перу, численні мінарети із славнозвісної Айя-Софії. З біноклями в руках ми милувалися містом колишніх візантійських, а потім турецьких деспотів-монархів, що тепер стало містом зграї пройдисвітів, авантюристів та аферистів усіх національностей, агентури й паразитури світового деспота — капіталу.

«Літке» поволі різав води Босфору, наближаючись до Мармурового моря, покидаючи ззаду Константинополь.

Другого дня ми були в новому морі.

Проходили повз Егейський архіпелаг.

Того-таки дня почалася моя морська кар'єра. На «Літке» я був записаний машинним учнем, аж тут змінив свою професію на палубного матроса. Мене віддано

в науку до Миті Золкіна, підвахтового Юрія Івановича. Наша вахта з 8 до 12 ранку й з 8 до 12 вечора.

Першого дня з 7 до 12 скріб смолу на капітанському містку, а потім мив його, поливаючи з кишки, шаруючи голяком, помелом, каустиком та піском.

На перший раз воно видається не так-то й легко. Зігнувшись удвоє, щосили скребеш залізною шкрябкою по паралельних пасмах помоченої смоли. Сонце припікає, і смола вже починає розтоплюватись, треба мерщій з нею кінчати, бо потім вона розпливається по всій палубі й липнучиме до ніг, розноситиметься по каютах і кубриках.

Цього самого дня я обізнався із лагом та склянками. Лаг — простенький інструмент визначати протяг пройденого шляху, має величезну вагу в навігації. Ним контролюють довжину пройденого шляху, визначають положення судна, віддалення од маяка, берегів, що проходять повз них. Щогодини, а іноді й частіш, вахтовий записує до журналу цифри, що показує лаг. Двома нападами вивчаю лаг і безпомилково читаю його циферблат.

Набагато важче з такою немов простою річчю, як скляниці.

Корабельним дзвоном користуються для скляниць та тривоги.

Здається, надзвичайно просто підійти до дзвона, взяти в руки шкертик і вибити: бам-бам, бам-бам. Але учні звичайно замість скляниць б'ють, як дзвонарі в косяолі, скликаючи на месу, або вибивають пожежну тривогу. Перше викликає тільки сміх та жарти моряків на адресу дзвонаря, а друге — загальну метушню — шукають сокири, насос і зрештою радять дзвонареві піти до кока на камбуз і навчитись перше на казані бити скляниці, ніж одразу братися до дзвона.

Днів за два в Середземному морі зі мною трапилося перше й друге. Тільки за тиждень після цього мені дозволено знову вибити скляниці.

Почалося літо. «Ф. Літке» вибіг йому назустріч у Середземне море. Сонце нагрівало термометр до 28°, розтоплювало смолу, покидало з людей одержу, зоставивши їх у самих трусах, понатягало таші¹ на містку, спардеку

---

¹ Брезент.

та юті¹, щоб ми могли там заховатись од його гарячих поцілунків, і примусило нас цінувати холодну воду, як нектар богів старої Еллади, що ми її покинули за собою.

Ми наближалися до Порт-Саїда, воріт Червоного моря, цього всесвітньовідомого пекла на межі Африки й Азії. Блакитні середземноморські хвилі, нагріті сонцем, ластились біля бортів судна, призначеного різати крижані шари Північного моря, й жартівливо обіцяли нас не гоїдати.

Ліворуч маячили якісь великі острови й невідомі нам маяки, а перед нами ось-ось має з'явитися Порт-Саїд. Ми сподівалися найгіршого: спеки, поліцаїв, вугільного пилу, що його привезуть вантажники, і заборони зійти на берег.

III. Корабель чотирьох назв

«Граф Грей» на англійській службі.— Від цивільної «Канади» до збройного «Інтернаціоналу».— Під ім'ям славнозвісного дослідника.— Кают-компанія і кубрики.— Вовки й вовченята.— Моряки з перами, мікроскопами та фотоапаратами.

Запивши бокалом дешевого лівадійського вина рагу з порт-саїдської баранини, другий помічник капітана, Юрій Іванович, зібрався відпочивати після чотиригодинної ранішньої вахти.

Але це не так легко було зробити. В каюті температура понад 30°. Одчинений ілюмінатор і електричний вентилятор не допомагали. Ілюмінатор не справлявся з повітрям, розпеченим вертикальним промінням південного тропічного сонця, і Юрій Іванович, увесь спітнілий, у самих трусах, утративши, як і всі, надію знайти схованку від цієї спеки, розіклав на своєму столі для писання папку з паперами і, безнадійним голосом поскаржившись на спеку, подав мені папку.

Тут були документи: свідоцтво про народження, паспорт і мореплавна книжка нашого «Ф. Літке».

За допомогою Юрія Івановича з тих документів можна було розібрати, що 4 вересня 1909 року суднобудівний завод «Віккерс і Максім» спустили на воду судно, збудоване із сталі та заліза, «Граф Грей». Судно

---

¹ Ют — кормова частина верхньої палуби судна.

було збудоване так, щоб з нього міг бути льодоріз, а не криголам, і пасажирський пароплав. Реєстровий тоннаж «Графа Грея» становив 2216 тонн. Чистого вантажу він міг узяти 375 тонн. Завдовжки нове судно було 274 фути, завширшки 48 і завглибшки 27,5 фута. Вага судна була щось із 5000 тонн.

З двома могутніми машинами на 7200 індикаторних сил «Граф Грей» під командою капітана Брауна ввійшов до складу суден особливого призначення, що належали канадському урядові.

Взимку, коли міцний крижаний шар укривав морські узбережжя Канади, «Граф Грей» проводив через кригу пароплави і перевозив пошту й пасажирів між південними портами домініону.

Із своїми могутніми машинами під шістьма котлами, з міцним панцерним шпичаком різати кригу, з швидкістю до 18,5 миль на годину «Графові Греєві» не раз доводилось виконувати важливі доручення під час холодних канадських зим. А влітку «Граф Грей» міг правити за чудово обладнану яхту для морських прогулянок.

Та минуло якихось п'ять років, і «Граф Грей» перейшов до рук нового господаря.

Війна 1914 року відрізала російські порти Чорного та Балтійського морів од океанів. Бувши за десять тисяч кілометрів од європейської частини країни, Владивосток не міг заступати Одеси та Петербурга. Залізниця до Мурманська ще не була закінчена. Був ще Архангельськ, та його, як відомо, щороку на довгий час укриває крига. Щоб хоч частково вийти з такого становища, Росія потребує величезної кількості криголамів. За кордоном, в Англії, замовлюють кілька нових криголамів. Там будують теперішні «Макаров», «Красін», «Малигін», «Добриня Нікітич», номерні — №№ 1—6 та інші криголами.

Але поки їх будували, російський уряд пошукував уже готових криголамів, щоб придбати їх негайно за готівку.

1915 р. «Граф Грей» прибув до Архангельського порту, де, перейменувавшись на «Канаду», працював під час імперіалістичної та громадянської війни, роблячи рейси між Білим морем та Ньюкаслем, Лондоном, Ліверпулем.

Коли Архангельськ, а разом із ним і льодоріз «Канада» дістались червоним, «Канаду» перейменовано на

«ІІІ Інтернаціонал» і озброєно 6 гарматами. Недовго льодоріз був озброєний. Не довелося йому брати участь у військових баталіях. Тільки раз стріляв він із своїх гармат тоді, коли вивели його на спробу в море. Наш старший матрос, естонець Лапін — найстарший, разом із боцманом (теж естонець), службовець на льодорізі, оповідає, що коли дали постріл із усіх шести гармат,— усі двері й вікна на судні повилітали, а люди попадали додолу. Після того вже більше не стріляли. Вчетверте міняють ім'я льодорізові. Тепер він дістає ім'я славнозвісного вченого, географа й полярного дослідника Ф. Літке, що свого часу перший склав карту Нової Землі.

1923 року льодоріз перекинули до Ленінграда, а звідти після генерального ремонту він у серпні 1925 р. прибув до Одеси для роботи в Чорному морі. Три зими «Ф. Літке» працював у кригах Чорного та Азовського морів у районах Одеси, Миколаєва, Керчі, Маріуполя, проводячи через криги вантажні та пасажирські пароплави. Останньої зими року 1928—29 йому довелося працювати дуже багато, і завдяки йому чимало пароплавів урятовано від аварії в замерзлому морі. Ця надзвичайно холодна зима затяглася довго, і тільки наприкінці березня Чорне море звільнилось од криги.

З квітня «Ф. Літке» почали ремонтувати на Севастопольському морзаводі. До 15 квітня треба було закінчити ремонт льодоріза. Був такий наказ від уряду. Проте через «повільні темпи» всяких комісій, замість того щоб до 15 квітня закінчити ремонт і вийти в море, наш льодоріз покинув Севастополь 21 квітня, ледве полатавши для переходу в 10 тисяч миль до Владивостока. Остаточно його мали відремонтувати у Владивостоці.

— Коли так збиратимемось і далі, то зимівля в кригах біля Врангеля забезпечена,— говорив один з наших товаришів.

Але з перших-таки днів нашого рейсу з'явилась надія, що нам пощастить покинути Владивосток не тільки вчасно, а, можливо, ще й раніш. Цю надію подавали нам швидкий хід «Літке» південними морями та запевнення наших владивостокців. Владивостокці, тобто капітан Дублицький, старший механік Гейн та старший помічник капітана Стехов запевняли, що «Літке» потребує значно меншого ремонту, ніж як гадали в Севастополі, і що Владиво-

стоцький морзавод відремонтує його протягом двох тижнів.

— Першого липня вийдемо на о. Врангеля,— говорив Йосип Антонович Гейн, німець, що забув німецьку мову і тепер українською говорить краще, ніж німецькою.

Далекосхідного українізованого німця підтримував Володимир Михайлович Стехов — моряк із двадцятип'ятирічним стажем, що вже не раз бував за Берінговою протокою.

— Я запевняю, що 23 вересня повернемося із острова Врангеля до Владивостока,— запевняв він нас.

Острів Врангеля часто стає темою наших розмов. Але це ще так далеко і так мало впевнений кожний, що йому пощастить потрапити в рейс Владивосток—Врангель, що розмови мають під собою мало реального ґрунту.

Із Севастополя до Владивостока на «Ф. Літке» їдуть дев'яносто чоловік. З них вісім пасажирів, а решта — команда: капітан, три помічники, чотири механіки, лікар, радист, боцман, штурманський учень, дев'ять матросів, дванадцять машиністів, сорок кочегарів, електрик, чотири коки (корабельні кухарі), буфетник і двоє буфетних службовців. Ось і вся наша команда.

Коли ранком вахтовий матрос одіб'є чотири скляниці, ми поспішаємо до кают-компанії. На столі, застеленому білою скатертиною, вже готовий сніданок і чай. Блишчати нікельові підноси, чайники, кружки, цукерниці. По пушці консервів на двох і чаю досхочу на кожного — от і весь наш сніданок. До сніданку можна трохи запізнитися. Не те з обідом. Після трьох скляниць, що означають в перекладі на суходільну мову одинадцять годин, дзвінок буфетника скликає до обіду. Запізнюватися можна тільки вахтовим, що змінюються о дванадцятій годині. З інших коли б хто насмілився запізнитися, ризикує зостатися без обіду.

У кают-компанії головує наш капітан Костянтин Олександрович Дублицький¹. Старий морський вовк має

---

¹ К. О. Дублицький 1905 р. був секретарем першої всеросійської спілки моряків в Одесі, що звалась «Реєстрація судових команд Чорноморського флоту». Він керував страйками моряків і вимагав гласного суду над лейтенантом Шмідтом. За це його арештували. Як просидів півроку в тюрмі, заслали його до Тобольської губернії на час воєнного стану в Одесі. Потім Дублицькому дозволили виїхати за кордон. Він емігрував до Америки. Там працював

близько тридцяти років морського стажу і це вже п'ятий раз веде судно за полярне коло.

Під час обіду точаться безперервні розмови. Майже щоразу центром уваги кают-компанії бувають дискусії двох «вовків», що своїм виглядом анітрохи не нагадують вищезгаданої породи тваринного світу,— третього помічника Олександра Олександровича і третього механіка Пилипа Івановича. Пилип Іванович родом із Києва, але довгий час живе вже в Херсоні, за що Олександр Олександрович зве його «охерсонившимся». Олександр Олександрович розповідає про всякі події в його житті за тридцятирічну плавбу по Чорному морю. Пилип Іванович років на три старший від Олександра Олександровича. Старий приятель, заїдаючи другу порцію супу третьою, з таким гумором запевняє, що «Саша травить»¹, що вся кают-компанія заходиться від реготу.

Але часом починає «травити» й Пилип Іванович, і тоді за нього береться Олександр Олександрович.

Моряки люблять «травити», і тут уславлені мисливці остаються далеко позаду. В кубрику можна почути цілком неймовірні історії, де, справді, неймовірна дійсність переплітається з не менш неймовірною брехшею. Кают-компанії не відстають від кубриків.

Окрім оповідань Олександра Олександровича й реплік на них Пилипа Івановича, чимало часу забирають дискусії владивостокців із чорноморцями про те, де кращі моряки, де краще працювати, і багато всяких переваг

чорноробом на заводах, а потім плавав на судні «Комет» звичайним матросом, дарма що був капітан далекої плавби. За кілька років повернувся до Росії. Але зважаючи на його революційне минуле, Дублицького на роботу ніхто не приймав. Мусив був працювати за кочегара. Потім переїхав на Далекий Схід. Став на річковий пароплав помічником капітана, а потім капітаном. В 1917 р. вперше ходив у полярний рейс до гирла річки Колими. Був тоді за старшого помічника відомого на Далекім Сході капітана-полярника Гросберга.

Під час громадянської війни, будучи на Далекому Сході, двічі приводив до Владивостока і передавав радянській владі захоплені білими пароплави.

1925—1926—1927 рр. був капітаном на пароплавах, що ходили до гирла Колими. Ні одного разу на зимівлю не зоставався, показавши себе першорядним полярним капітаном.

¹ Травити — розпускати ливну. На морському жаргоні те саме, що брехати. Має також інші значення, напр.— блювати, хворіючи на морську хворобу.— *Прим. автора:*

Владивостока над Одесою та Севастополем чи навпаки—останніх над Владивостоком.

Стехов і Гейн запевняли, що чорноморські кочегари і в підметки не годяться владивостоцьким, а четвертий механік Іванов, молодий рішучий хлопець, гаряче боронив чорноморців та балтійців.

Нейтральним був тільки наш лікар Шатров, що тільки років два тому став моряком, попливши на вітрильнику «Товарищ» із Архангельська до Буенос-Айреса. Подорож вітрильника тривала понад півтора року, і Шатрову так сподобалося морське життя, що він, людина вже літня, незважаючи ні на які труднощі, охоче погодився йти на о. Врангеля.

Поки що лікареві роботи мало. Хворих майже немає, за винятком двох-трьох застуджених. У інших час від часу трапляються лиш невеликі пошкодження: той розбив ногу, другого притиснуло палець, третій попівся, у четвертого розболівся зуб. Але всі ці дрібниці забирають надзвичайно мало часу, і тому лікар дістав додаткове навантаження. Він разом із радистом виконує обов'язки господині в кают-компанії. Радист теж роботи майже не має. Востаннє в Червоному морі зв'язавшись своєю півторакіловаткою з Миколаївською радіостанцією за півтори тисячі миль і одіславши цілий пакунок радіограм, по сім копійок радянською валютою за слово, він спочиває. Тепер зв'язок тримаємо через закордонні радіостанції. Тільки раз на добу радист звіряє по радіо хронометр та коли-не коли надсилає або приймає службову телеграму. Приватних телеграм більше ніхто не посилає. Закордонним радіостанціям треба платити дорого та до того й чужоземною валютою.

За столом радиста (прозваного «Марконі») та лікаря ніхто інакше не зве, як «люба господиня». На їхньому обов'язку стежити, щоб вчасно і в достатній кількості було подане, прибране й зроблене все потрібне для харчування. З вином наша господиня має найбільше клопоту. За колективним договором команді пароплава під тропіками, коли температура повітря понад 20°, видається по півпляшки вина на людину. Ми почали вино ще до тропіків. Кисленькі лівадійські вина спочатку всім припали до смаку, а що видавали по пляшці на двох, траплялось, що хтось один випивав усю пляшку, зоставивши для другого дві чайні ложки. До вина ставилися уважно,

до пляшок — ні. Пляшки перемішували. Траплялось, забували пляшки в кают-компанії, і коли під час хитавиці пароплав давав крен 15—20 градусів, пляшки летіли на підлогу, бились, і вино розливалось. У таких випадках господиня лаялась і обіцяла зняти з себе свої обов'язки. Але за якихось півтора тижні вино набридло, і його лиш підмішували до чаю або мішали з водою. Дехто почав складати вино до фондів «недоторканного запасу», щоб було на випадок зимівлі на о. Врангеля.

Після обіду хороше забратись кудись у затінок і задати хропака, поки неймовірно гаряче тропічне сонце, перейшовши з півдня на північ, поверне на захід.

Ще був чай за дві години по обіді, але його незабаром ліквідували, бо ніхто не хотів пити.

Перемучившись до п'ятої години й повечерявши, втішені вечірньою прохолодою люди розходяться хто куди. А я простую на бак¹ до матроського кубрика, щоб звідти милуватися заходом сонця в Індійському океані, імпресіоністичними мазками на рожевосинюватих пасмах водяної пустелі, невисокими, але могутніми хвилями, що їх з півдня наганяє мусон², і слухати, як «травлять» у кубрику.

З боцманом у нас десять чоловік матросів. Семеро містяться в кубрику. Це все — «вовки» й «вовченята».

Забув попередити: «вовком» у нас зветься кожний моряк, що плещеться в солоній воді щонайменше чверть століття. Троє чи четверо наших матросів, безперечно мають право на цю почесну назву.

Наймолодший у кубрику — Митя Золкін, матрос-комуніст із военморів, має стажу сім років, що встиг потеліпатись у Балтиці, у водах Далекого Сходу і сполоснутись найсолонішою чорноморською водичкою.

Митя — сангвінік. Він рідко сидить мовчки. Любить дискутувати, нікому не попустить, рішуче береться до діла, не завжди виконує його і ніколи не згоджується визнати себе за переможеного.

Ось він починає дискутувати з боцманом. Цей високий сухорлявий латиш, що на своєму віку більше бачив моря, ніж суходолу, заявив, що Митя не так як слід в'яже подвійний вузол.

---

¹ Б а к — носова частина верхньої палуби.

² М у с о н и — сталі вітри, що періодично змінюють свій напрям.

— Хто, я?

— Ти! — сміється боцман.

Митя починає палко доводити, що боцман хоч і плаває вчетверо більше від нього, але у вузлах розуміє принаймні втриє менше від нього — Миті. На доказ своєї правоти починає посилатися на ряд авторитетних «морських практик», що боцман про них, правда, чув, але ніколи не читав, бо взагалі нічого, крім вивісок, не читає.

Боцман знизує плечима і Миті, звісно, не вірить. Він знає, що ще 1912 року, коли Митя без штанів бігав, він тоді вже матросом «першого класу»¹ проходив цим самим шляхом через Індійський океан з Одеси до Владивостока, а звідти до Австралії. Років двадцять тому наш боцман ходив на вітрильниках з Європи до Америки, він був у всіх російських і багатьох чужоземних портах і разом із Лапіним — найстарший службовець на «Ф. Літке».

Лапін теж латиш. Це найпоказніша постать серед палубної команди. Коли його могутня постать з'являється із шлангом в руках на спардеку — ви зачаровуєтесь ним. Широкі груди вкриті просолоною й засмаленою шкірою, і на кожному дюймі з-під неї виступають м'язи. Напівголий, в білім матроській покрівці на голові; він посміхається чудовою м'якою посмішкою, що розпливається на широкому обличчі. На вигляд йому можна дати років п'ятдесят, хоч сивина в його вусах ледве лиш пробивається. Тільки на малюнках можна зустріти таку типову піратську постать і тільки в книжках таку спокійну, лагідну, прекрасну людину, як наш тесля і старий матрос Петрович. Лапіна величають Петровичем, і всі ставляться до нього з величезною повагою. Він старий морський бурлака, не має ні своєї домівки, ні родини. Він понад тридцять років на морі і зовсім не зв'язаний із суходолом.

Але цей бурлака з піратським виглядом чи не найвитриманіший моряк на нашому судні. Від нього так рідко чути лайку, що нам хочеться вірити, ніби Петрович зовсім не лається. Ніколи, ніде він не свариться і дуже рідко гнівається.

Ось він спокійно схилився над бортом і милується морем, перекидаючись коротенькими німецькими фразами з Корчаком. Корчак — він же спрощено «Колчак» — ма-

¹ Матрос, що вже може стояти біля руля.

ленький сухорлявий матрос родом із Мошни біля Черкас, куди й збирається повернутися після рейсу на о. Врангеля, якщо комісія відбере його для того рейсу. Корчак трішки знає німецьку мову — вивчив у німецькому полоні. Петрович учив німецькі фрази, вештаючись по німецьких портах. Тепер вони практикуються по-німецькому, сподіваючись використати свої знання в тих небагатьох англійських, голландських та японських колоніальних портах, де, можливо (ми сподіваємось), нас пустять на берег.

Митя знову дискутує. Наш рульовий Сеня, що плаває вже двадцять четвертий рік, скептично висловився на адресу сучасної постановки навчання морського молодняка. Він згадує, як його вчили.

— Хлопчиськом був... Попав до грека на шхуну. Потім перейшов на руську. Били, але й вчили. Всі переп'юються, а ти сам мусиш усе робити — і руля пильнувати, і вітрила. А пошле на щоглу до вітрил, та як почнеш принайтовувати¹, так і пальці до крові облазять. Так зате ж моряки виходили!

Митя не стерпів. Він розсипається цілим каскадом рішучих заперечень проти старих методів морської науки та іронічними посмішками на адресу старих п'яних шкіперів.

Сеня сидить на ліжку, обмотавши голову якоюсь подертою хустиною, і бавиться з двома маленькими макаками, улюбленцями всієї команди, купленими в чорномазого берберійця в Адені.

— Ах, пройдисвіте ж ти мій, — ловить він маленького Яшку і водночас відповідає Миті: — А тепер лиш «сачкувати»² вміють.

Але Митя рішуче відкидає всі необгрунтовані Сеніні аргументи, пагадуючи про те, як нещодавно Сеня заявив, що ніколи не повернеться на вітрильник і що він не знає професії гіршої, ніж професія моряка. З першого й другого виходить, що Сеня з природи не моряк і що з своєї морської науки нічого, крім огиди до своєї професії, він не виніс.

Юрій Іванович, проходячи на ют, зазирнув чогось до кубрика саме під час дискусії.

— Так, так його, Митю. Хоч ти сам, здається, не від того, щоб «посачкувати», — пожартував він і тут-таки роз-

¹ Н а й т о в и т и — скріплювати найтовом (канатом).

² Ледарювати.

повів кілька епізодів із свого юнацтва, коли дванадцятилітнім хлопчиком попав на промислову поморську шхуну в Білому морі, де його вчив жорстокий п'яниця Митька Косой.

Сеня спльовує і ще раз запевняє, що тепер треба вчитися так само, як і перше, взагалі морська професія — собача професія, і він з охотою давно б її покинув, але не може знайти підходящої роботи на суходолі.

— Я теж не раз хотів покинути і піти на завод, — устряв у розмову другий рульовий Антін, — але не можу. Втягся і ніяк моря не покину. І на заводі таки міг би пристроїтись. Море не пускає.

Мовчки сидить водолаз. Це матрос Чумак. Він мій земляк із Поділля. Його зріст — два метри п'ятнадцять сантиметрів, вага щось пудів шість. У морі з 1908 року. Був водолазом, потім матросом на «Пантелеймоні», що під час війни ганяв у Чорному морі за легендарним «Гебенном» і громив анатолійські береги. Не раз зазірав смерті в вічі, коли «Пантелеймон» оточували ворожі підводні човни або коли з наказу начальства спускався на п'ятнадцять-двадцять сажнів у морську глибину. Цей самий Чумак розшукав між підводними балаклавськими скелями рештки «Чорного принца» і знайшов серед заржавілих старовинних ядер та рушниць золоту англійську монету.

Ох, Чумак, Чумак! Це він своєю знахідкою підживив легенду про мільйони «Чорного принца». Ця легенда дорого коштувала багатьом шукачам легкої здобичі на дні морському. Самі лиш японці витратили чимало тисяч на розшуки золота, а його, як з'ясувалося дякуючи різним архіваріусам, ще за тиждень чи за два до своєї загибелі «Чорний принц» вивантажив у Стамбулі.

Тепер Чумак їде на о. Врангеля. Але все ж, незважаючи на свою величезну силу, здоровенні легсні, серце й міцні нерви, на запитання, чи піде в Полярне море, відповідає:

— Якщо комісія пропустить.

Ця комісія тяжить над нами, і ніхто, крім капітана, старшого механіка, старшого помічника й лікаря, не певний, що підуть на цей зачарований острів. Більшість кочегарів зовсім не збирається на о. Врангеля, і це найнегативніше позначається на роботі команди. Люди лічать останні дні свого перебування на борту «Літке» і до

своєї роботи ставляться байдуже. Відси всякі неприємності. Але про наші дрібні особисті неприємності, поки вони не позначаються на остаточній меті рейсу, краще не будемо згадувати.

А поки треба згадати про моряків із самописними перами, блокнотами, мікроскопами, фото- й кіноапаратами, що їх аж восьмеро на борту «Літке». Це, насамперед, п'ятеро практикантів, один електроосвітлювач прожектора та двоє учнів біля машин. Кожний із них має морську книжку, стаж кожного обчислюється з моменту виходу «Літке» з Севастополя; із них тільки двоє останніх сумлінно працюють на судні, правда, не за учнів біля машин, а за палубних матросів. Решта «сачкують». Морочаться з фотоапаратами. Одні озброєні дзеркалами «Ментор», інші кодаками, а електроосвітлювач — справжнім «ЖК-дебрі».

Окрім фотографування, один із практикантів завжди порається біля мікроскопа, двоє безперервно вимірюють температуру повітря та води і переносять із нижнього містка на півбак, з півбака на спардек, із спардека на корму, з корми знову на півбак якісь оригінальні червоні дерев'яні й блискучі білі нікельовані інструменти. Двоє практикантів і учні біля машин, окрім фотоапаратів, олівців, ручок і блокнотів, ніякими речами не цікавляться. Ця таємнича частина екіпажу чимало дивує колоніальних поліцаїв та урядовців англійських портів, коли вони випадково помітять когось із цієї групи. Усі вони стирчать у кают-компанії, незважаючи на те що учням біля машин за їхнім рангом, хоча б вони стали палубними матросами, бути адміністраторами ніяк не личить.

Ця найжвавіша, найініціативніша група охоплена надзвичайною цікавістю й одночасно найнеписьменніша щодо морської плавиби.

Отже, розкриємо інкогніто цих підозрілих моряків.

Б а г о р о в — практикант. Він і біолог, співробітник Морського плавучого інституту, працював на плавучій базі інституту — судні «Персей», що плаває в Білому, Карському та Баренцовому морях. Робить спостереження над планктоном Червоного моря, Індійського та Тихого океанів по шляху «Літке».

С а м і й л е н к о — практикант. Теж співробітник Морського плавучого інституту. Геофізик. Три роки плавав

на «Персеї»; досліджує температуру води, випаровування її під тропічним сонцем, вплив вітрів і сонячного проміння на людське тіло й багато іншого, що стосується геофізики.

О л е в і н с ь к и й — практикант, співробітник того самого інституту — метеоролог, що окрім метеорології весь вільний час витрачає на фотографію, гасаючи по всьому судні із своїм «Ментором».

Р а д з і х о в с ь к и й — електроосвітлювач. Він колишній молотобоець, потім червоноармієць, потім начальник окружної міліції в Кіровограді, а тепер молодий кінооператор ВУФКУ. Останньої криголамної кампанії він плавав на «Літке» і зробив короткометражний фільм.

Тепер у Радзіховського сила-силенна завдань.

Зафіксувати шлях «Літке» від Одеси до Владивостока— Владивосток, Зелений Клин і рейс Владивосток— о. Врангеля.

Він засмавився під тропічним сонцем, обріс бородою, став схожий на дикуна і стежить чи не пильніше, ніж вахтові, за кожним пароплавом та острівком, що з'являються на обрії, і практикується фотографувати поліцаїв так, щоб вони того не помітили.

М л е ч и н і К о р о л ь к о в — практиканти. Перший — співробітник «Вечерней Москвы», а другий — «Комсомольской правды».

М а р ' я м о в і я — учні біля машин. Обидва українські журналісти. Обидва ретельно вистоюємо всі вахти, виконуємо обов'язки палубних матросів, стежимо за швидкоміром, б'ємо скляниці, шаруємо палуби, фарбуємо вентилятори, стоїмо на штурвалі і цим зміцнюємо базу під сподіванкою йти на о. Врангеля, як звичайні матроси «Літке».

Журналістсько-наукова колегія на судні ввійшла до складу команди й принесла з собою жваве, підвищено інтенсивне культурне життя. Допомогає культкомісії, бібліотеці, стінгазеті, агітпропові, осередкові. Під час авралів, що в нас обмежуються здійсненням таші та вивантажуванням вугілля, з охотою допомагають команді.

Ми ще не знаємо напевно, хто з нас піде на о. Врангеля, хоча кожен сподівається взяти участь у полярному рейсі. А поки мусимо пройти шлях в десять тисяч морських миль од Севастополя до Владивостока.

IV. Страшніші за чуму

Біля пам'ятника Лессепсу.— Під надійною «охороною».— Лейтенант поліції.— Характеристика короля Фуада.— Традиції фараонівських часів.— Між двома частинами земної кулі.— Ізоляцію прорвано.— Суец у бінокль.— Білий? Українець? — Зник кочегар Міхняєв.— Перші подихи пекла.

Море заховалося в нічну темряву, коли перед нами блиснуло сяйво Порт-Саїдського маяка. «Літке» тихо посувався наперед, легко, з інтервалами хлюпаючи водою. Пасмо світла вибігало далеко в море, робило коло і, захопивши своїм оком заховані в темряві пароплав і довгі мертво-непорушні хвилерізи, ховалося по той бік діаметра.

Дзвінок машинного телеграфу з капітанського містка переказав у машину наказ зупинитись. Ліхтарем викликали лоцмана.

Удалині кризь темряву, коли завмирав прожектор, неспіло визирали вогники Порт-Саїда, що вабить нас невідомістю завтрашнього дня. Ранком ми оглядаємо місто з пароплавної палуби. У перспективі видно єгипетський берег з невисокими дво-триповерховими будинками й довгою косою-хвилерізом, з пам'ятником будівничому Суецького каналу Фердинандові Лессепсові. У бінокль можна було розглянути вивіски над будинками, перехожих і велосипедистів, могутню фігуру Лессепса на монументальному постаменті, купальні вздовж берега по той бік хвилерізу, хвилі морського прибою та купальників. Останнім ми заздрили від щирого серця. Нам не тільки не можна було купатись і взагалі наближатись до міста, навіть заборонено відвідати наш-таки радянський пароплав «Азнафта», що стояв тут у Порт-Саїді. Окрім «Азнафти», тут були «Новоросійськ» та «Ілліч». Останній стояв разом із нами в Стамбулі. Потім він нас випередив, а тепер ми знову його наздогнали. «Ілліч» ішов у Джеду з радянськими мусульманами-прочанами. Наша команда мала чимало знайомих серед команди «Ілліча», і багатьом кортіло зазирнути туди, щоб перед далекою подорожжю перекинутись хоча кількома словами із земляками.

Але порт-саїдські поліцаї були неблаганні. Тільки з великими труднощами вдалося дістати дозвіл, щоб перевезти на борт «Азнафти» хворого кочегара Абібулаєва,

що занедужав на запалення легенів, і його треба було відрядити додому.

Зійти на берег дозволили тільки капітанові з умовою, що його весь час супроводитиме поліцай.

Нема чого скаржитись, єгипетські поліцаї таки добре нас охороняли. Біля нас безперервно плюскались дві поліцейські шлюпки, невпинно пильнуючи, щоб ніхто не підплив до борту «Літке». Окрім них, кілька червоних поліцейських фесок стирчало на пароплаві. Вони досить безцеремонно вештались по коридорах, палубах та інших приміщеннях пароплава, раз у раз зазираючи до камбуза чи буфету, де різними жаргонами та «фіглями-міглями» вимагали, щоб їх частували... ікрою. Ми були певні, що вони просять кав'яру. Але наш буфетник Слущанов пояснював їм російською мовою:

— Дудки! — І з неохотою частував «церберів» не кав'яром, а... поганенькою баклажанною ікрою.

Але «цербери» не відмовлялися й від баклажанної, жеручи її з величезним смаком, і лиш облизувались.

Нікого, крім лікаря, що, нашвидку перемацавши в нас пульси й відзначивши в книжці, що на судні все гаразд, негайно зник, та шипчандлера, до нас на судно поліцаї не пустили. Були ще ваптажники вугілля, але в даному разі, зважаючи на посилену поліцейську охорону, їх рахувати не можна.

Найефектніший був велетень-поліцай у білих штанах, чорному сюртуку та червоній фесці. Його обличчя брунатного кольору свідчило про тубільне походження. Незалежна і впевнена поведінка та шахрайський погляд зеленкуватих очей говорили за те, що ми мали діло не з звичайним тупуватим поліцаєм-фелахом, а з авантюриком трішки вищого ступеня. Поганим єврейсько-німецьким жаргоном, уперемішку з англійськими словами, він посилено намагався встряти з нами в розмову. Незважаючи на діалектні труднощі, за допомогою англійського словника та нашого куцого запасу німецьких слів ми розбалакались із шановним поліцаєм.

Він почав із політики. На запитання — чому нас не пускають на берег, дістали відповідь:

— Більшовики... Агітація...

Потім ішов дифірамп англійцям, їхній силі, мудрості та спритності. Велетень у поліцейській фесці умлівав од захоплення англійцями.

— А як же єгиптяни, адже вони мусять бути тут господарі?

Але поліцай був надто невисокої думки про останніх. Він докладно пояснив нам, що єгиптяни дурні і їм, окрім товстої баби та гашишу, нічого не треба.

— Король Фуад? — і наш бесідник іронічно посміхається. — Енгліш, — додає він, беручи пучками двох пальців кінчик свого величезного носа й ворущаючи ним.

Цей рух, очевидно, мусить значити, що король Фуад нічого не вартий, бо англійці водять його за ніс.

На запитання, хто він є, поліцай набундючується й заявляє, що він — лейтенант політичної поліції. Він навіть згоджується сказати, скільки він одержує на місяць. Дрібниця — 32 фунти.

Ми недовірливо переглядаємось, і один з нас завважує російською мовою:

— Бреше.

Лейтенант поліції цікавиться знати, що сказав цей гер.

— Чи не тямить він часом по-російськи? — з'являється у нас думка.

— Цей гер здивований такою малою оплатою вашої праці, — ехидно відповідає один з наших півнімців.

Але, очевидно, пан лейтенант російської мови таки не тямить, бо його ввічливість і запобігливість не зменшуються. Він і далі розповідає нам про Порт-Саїд. На його думку, ми багато не втратимо, не побачивши цього провінціального, нудного міста. Тут близько ста тисяч людності, поганеньке вар'єте, багато нудних єгиптян, осячлий трамвай (він показав нам листівку з фотографією порт-саїдського трамвая; і справді, в вагони міської «конки» запряжені осли) — це все, що є в Порт-Саїді.

— До речі, для чого у вас зброя? — ні з того ні з сього запитує поліцай.

— Як зброя, ніякої зброї у нас нема.

Але він не хоче вірити. Йому докладно відомо, що в нас є зброя, і взагалі на всіх радянських пароплавах є багато зброї, та це його не дивує.

Пан лейтенант на деякий час покидає нас, щоб поїхати до міста, звідки обіцяє привезти нам англійських, іспанських та єврейських газет, фотографії міста та монети Палестини й ближчих арабських держав.

Як він від'їхав, шипчандлер, що знає кілька російських слів, інформує нас про лейтенанта поліції. Шипчанд-

лер не чув нашої розмови з ним і хоча відповідав на наші запитання неохоче, але, очевидно, правдиво.

— Чи цей великий поліцай — офіцер політичної поліції?

— Так, він служить у політичній поліції, але зовсім не офіцер, а звичайний жандарм, з тією лише перевагою, що знає дві чи три мови.

— Правда, що він одержує 32 фунти на місяць?

Шипчандлер сміється.

— Не знаю, але гадаю, що більше як 15 лір ніяка поліція йому не заплатить.

— А хто він національністю? Єгиптянин? Араб?

— Гаразд і не знаю.

«Лейтенанта» поліції спіймано на брехні. Хоча про свій заробіток у 32 фунти на місяць він, можливо, й не набагато збрехав, коли зважити на один із розділів його прибуткового кошторису — хабарі.

Коли капітан у супроводі його зійшов на берег і завернув з нашими листами до пошти, то «лейтенант» запропонував йому або пройтися з ним у поліцію і там одати листи, або заплатити фунт стерлінгів і за це дістати дозвіл здати листи на пошті. Довелося дати йому хабара.

Очевидно, вдячний капітанові, пан «лейтенант» привіз нам з усього обіцяного тільки шість двопенсових листівок з фотографіями Порт-Саїда й рішуче відмовився від плати за них, вимантачивши, проте, в обмін коробку радянських цигарок.

Решта поліцаїв, окрім арабської та англійської мови, не знали ніякої. Вони були простацькі фелахи, що крім «ікри» та своїх безпосередніх обов'язків — боронити нас од цікавих поглядів єгиптян — більше нічим не цікавились. Четверо з них куняли в човнах, один заснув у кріселку в червоному кутку, де було досить темнувато, бо інакше наші фотографи обов'язково б його сфотографували, інші тинялись по спардеку між кормою та півбаком. Тільки один із них зацікавився, куди йде наш пароплав. На його запитання капітан відповів, що «Літке» йде в рейс на острів Врангеля. Бідний феллах, очевидно, з цього приводу проїнявся до нас глибокою повагою, надзвичайно серйозно хитнув головою й спитав: «А як його здоров'я?» — розуміючи під цим, може, небіжчика барона Врангеля, що недавно дав дуба, а може, й просто керуючись безпредметною цікавістю. Після цього він гукнув на

кількох чорномазих вантажників, що з'явилися на спардеку, й замислився. А в цей час на верхній палубі біля півбака пад люком до трюму та вугільних ям стояв стовп вугільного пилу й страшенний гармидер та дикий зойк чорних вантажників. Уперше мені довелося бачити робітників, що працюють під доглядом п'ятихвістки¹.

Чорні, жахливо худі, нещасні, майже не схожі на людей, вони прибули до нас ранком разом із вугільною баржею. До того вони працювали цілу ніч, вантажачи на пароплав, що стояв поруч. Очевидно, найбільше їхнє бажання було — виспатись. Вони ховались у всіх закутках палуби, між линвами, під шлюпками, під трюмами і, впавши там як попало, засипали. Вони були схожі на мерців. Здавалось, «Літке» був завалений трупами. Але п'ятихвістка підіймала ці трупи на ноги. Схожий на звіра араб-наглядач безупинно шмагав цих мерців по спині, животі, обличчю, голові й хрипло щось вигукував, мабуть, арабську лайку. Але були такі, що мертво лежали навіть під ударами нагая. Тих наглядач штовхав ногою і, кінець кінцем, примушував підвестись. Злякані, вони, наче вівці, шарахались униз до люка, до баржі.

Мішок по мішку переходило вугілля з баржі в пашу нашого трюму. Біля люка, на бухті мапільської линви сидів доглядач і пильнував того, щоб кожного вантажника, який скакав у люк або вилазив звідти, оперезати нагаєм. Спосіб підвищувати продуктивність праці для Єгипту, мабуть, традиційний ще з часів фараонівських. А проте в Єгипті існує профрух. У Порт-Саїді та Суеці близько 25 тисяч робітників, об'єднаних у профспілку робітників Суецького каналу.

У цьому районі англо-египетська поліція надзвичайно боїться комуністичної пропаганди і вживає щонайрішучіших «профілактичних» засобів.

Та умови праці, хоча б суецьких вантажників — найкращий матеріал для революційної пропаганди.

Узявши 200 тонн вугілля, наприкінці дня рушили ми вузьким фарватером Суецького каналу. Перед входом у канал пройшли повз «Азнафту» та «Новоросійськ».

На їхніх щоглах майоріли трикольорові прапори: Ф. Г. М. — бажано щасливого плавання.

На нашій щоглі їм у відповідь звисли прапори —

---

¹ Нагайка.

Ш. П. Т. — дякуємо вам. Довго махали шапками, руками й хустинками, поки вони не зникли геть з поля зору. І тоді відчули себе відірваними, далеко від Батьківщини, в руках байдужого лоцмана-англійця і чотирьох поліцаїв-єгиптян.

Прямо перед нами — вузька смуга води, ліворуч і праворуч — жовті пустельні смуги піску, а далі — знову вода. Ми пливли між двома частинами світу: Азією і Африкою. Пливли поволі, малою ходою й оглядали краєвиди каналу — вузька смуга високої трави, вперемішку подекуди з пальмами, оточує шосе та залізницю, що йдуть поруч каналу. Далі — пустеля з оазисами. По шосе пробігають автомобілі. Ось пролетів експрес у складі кількох пульманівських вагонів і швидко зник у далині. А ліворуч пустеля, порожньо простяглися рудуваті піски.

Часом уздовж каналу зустрічаємо охоронні патрулі. Вони стоять поодинокі в траві на певній віддалі один від одного байдужими, нецікавими постатями.

Зупиняємось. Назустріч іде пароплав.

«Літке», як і кожен пароплав, що йде в напрямі від Середземного моря до Червоного, мусить звертати стрічним. Човном за допомогою робітників, узятих із Порт-Саїда, підтягаємось до африканського берега й причалуємо. Наш кіль майже торкається дна. Для сучасного пароплавства канал мілкий. Він має тільки 27 футів глибини, а в теперішніх пароплавах углибка доходить 35 футів. Ми стоїмо, ждучи стрічного. Це велетенський триярусний, дводимаревий пароплав. Він проходить за кілька десятків футів од лівого борту «Літке». «Англієць». Очевидно, з Індії. На палубах біля планширів кілька постатей у білому. На горішній — леді й джентльмени, нижче — мабуть, матроси.

Ми на найкоротшому водному шляху між Англією та її найбагатшою колонією — Індією.

Цей канал — одно з велетенських досягнень людської техніки й одночасно — могутній чинник економіки. Це один із тих перехресних світових шляхів, що за гегемонію над ними борються світові держави.

Щоб оцінити значення Суецького каналу, треба пригадати той величезний шлях із Європи в Азію, що його доводилося проходити кораблям минулого століття. Треба було обігнути весь величезний материк Африки, щоб досягти Індії чи Китаю. Така подорож забирала силу часу

й величезні гроші. Те, що перше забирало місяці, тепер обмежується днями. Увесь морський рух між Європою і Китаєм та Індією пішов через Суец. За даними не зовсім свіжого довідника, що знайшовся на «Літке», довідуємось про таке: за 1907 рік через Суецький канал пройшло 5000 суден із тоннажем 15 мільйонів тонн та 231 тис. пасажирів, за 1914 рік пройшло 4082 судна з тоннажем 19 мільйонів тонн, а за 1923 рік — 4612 суден з тоннажем 23 мільйони тонн.

Зрозуміло, що англійці, всякими способами захопивши територію по обидні сторони каналу, цупко держать її у своїх руках за допомогою хоча б того самого маріонеткового короля Фуада.

Ми обмінювались думками про англійську гегемонію та політику на Сході, поки статечний, грубий «англієць» просунув повз нас і зник у вечірніх сутінках у напрямі до Порт-Саїда. Спереду вирисовувались обриси нового пароплава, і «Літке» стояв на місці, ждучи його.

На шосе з'явилось невеличке двоособове авто. Воно зупинилось, порівнявшись із нами. Чоловік і жінка, що були на машині, повернули голови до нас і, очевидно, з цікавістю розглядали «Літке». Лоцман із містка гукнув щось до них. По короткій розмові з лоцманом, доставши, очевидно, всі потрібні відомості, авто покотилося далі.

Ми сиділи на спардеку, на бухтах линви та кодольної скрині, вбирали в свої легені прохолоджене вечірне повітря й розмовляли про те, чи можна втекти на берег. Один фантастичний план змінювався другим. Але були й цілком реальні.

— Нехай тільки смеркне. Скільки тут... Найбільше— хвилина найтихшого повільного плавання.

— І що ж ти там робитимеш?

— Та хоч єгипетською травною попасусь і зо два листки з пальми принесу.

— А може, з поліцаєм познайомишся?

— Та так потоваришуєш, що й на півроку там зостанешся?

Нашу розмову перериває кочегар з таємничим виглядом. Новина. Виявилось, що, незважаючи на найбільшу ізоляцію, на пароплав прибула контрабанда. У каютах і кубриках уже демонструвався єгипетський крам.

Контрабанда прибула лоцманським човном. Шість чорношкірих матросів лоцманської команди, ховаючись од

поліцаїв, пропонували з-під поли шалі, хустки, сорочки, листівки з краєвидами Порт-Саїда та Суеца, порнографічні фотографії, паскудний шоколад та сигарети. Дещо їм пощастило продати, головню — сигарети та кілька хусток. Торгували погано. Наша публіка мало купувала. Замовити щось путнє цим крамарям було важко. Вони не знали навіть англійської мови. Руки пальцями, ногами, руками, малюнки з подертої книжки — все пішло в діло, але нашим пачкарям було не під силу це зрозуміти, і тільки найтерплячішим і найспритнішим матросам щастило пояснити їм, чого треба.

Стомлені рухливим і одночасно непорушним днем, люди хутко засипали під зоряним єгипетським небом. До речі, воно, здається, нічим не відрізняється від нашого. «Літ-ке» стояв, причалений товстими кінцями¹ до берега, пропускаячи зустрічні пароплави. Потім одчалив і рушив далі на південь. А там знову причалував і знову ждав. Ми просувалися надто поволі.

Ранком другого дня, коли я прокинувся, ми проходили одним із озер, що їх перетинає канал. Береги каналу відступили на чималу віддаль, але фарватер, позначений бакенами, був вузький. Час од часу нам доводилося зупинятись, щоб пропускати вже остогидлі за ніч зустрічні пароплави. На африканському березі виднілись невисокі гори, що круто спадали на наш бік. Щодали частіш з'являлись мальовничі пальмові оазиси, канами з водою та маленькі станційки місцевого сполучення каналом.

Канал прокинувся від сну і, крім велетнів-пароплавів, що йдуть з далекого моря, тут загули мотори невеличких баркасів, захлюпали грязюкою велетенські землечерпалки, перекидаючи десятки тисяч пудів мулу з дна каналу на величезні баржі, що вже вивозять цю грязюку геть звідти.

Наші пачкарі, очевидно, встигли порозумітись із поліцаями і вільно на їхніх очах розіклали на столах та матроських ліжках свій крам, забувши, для чого існує лоцманська команда. Протягом ночі вони, мабуть, спромоглися сходити на берег і привезти ще всякого базалучча², вперто намагаючись витягти в наших моряків усі дрібні

¹ Кінці — кодоли.

² Різний мотлох.

гроші, що осталися від Стамбула. Вони поспішали закінчувати свій торг. «Літке» наближався до Суєца.

Після дев'ятої години в бінокль побачили місто, далеко на африканським березі. На тлі гір багато величезних білих цистерн, а ближче до нас — будівлі, пристань із багатьма човнами й катерами. Звідси, з палуби, нам здається, що місто розбите на три цілком окремі частини. Перша — тут, біля пристані, друга — он там, біля цистерн, і третя — геть у бік суходолу розляглась темносіруватим трикутником.

Жодних надій на те, що тут спустять на берег, не може бути. Взагалі капітан гадає простояти на Суецькому рейді не довше як одну годину. І коли, розминувшись із японським пароплавом, що пройшов у канал, закинули якір, поліцейська шлюпка була від нас ближче ніж за чверть милі.

Сонце пригрівало, і дехто почав агітувати за купання. Було б приємно зірватись із пароплавної палуби головою вниз, у море, і глибоко пірнути, щоб сполоснутись у спідній воді. Охочих було багато, але повідомлення про те, що тут є акули, у більшості відбило охоту. Поки дискутували, чи є тут акули чи нема, поліцейський катер причалив до борту, і четверо поліцаїв у фесках та формених кашкетах швидко зійшли сходами, що боцман їх ледве встиг спустити, навіть не простягнувши кінця замість поруччя.

Три єгипетські фізіономії і одна абсолютно не єгипетська глянули на нас, здіймаючись східцями до капітанської каюти. Та четверта багатьох зацікавила. Це не був англієць. Про останнє свідчили карі очі з чорними смужками брів на засмаглому м'якому обличчі з характерним слов'янським носом і хтивими губами. Трохи вищий від середнього зросту, стрункий, він проходив повз нас твердою військовою ходою, уважно, допитливо дивлячись кожному в обличчя, наче відшуковуючи щось потрібне або знайоме. Вигляд його справляв враження, наче він прислухався до кожного слова позаду.

— Білий, — не витримав хтось серед натовпу кочегарів.

— Собака... — почувлося збоку.

— Мовчи, почує.

— Ну й хай чує.

Здавалося, поліцай ледве-ледве випростався, зупи-

нився на півсекунди й міцніше стиснув щелепи; за секунду він був уже далі, біля спіднього містка.

— Почув, стерво.

— Закладаюся, що це колишній поручик.

— А я певен, — звернувся до мене Сашко, — що це українець, емігрант. Морда хахлацька, нет спасенія.

— Ну, хлопці, не розпускай пельки, бо цей чорт, мабуть, по-нашому тямить.

— Та що, я його боюсь? Ова!

Дискусія про четвертого поліцая припинилась, коли старший помічник дав наказ усім шикуватись на спардеку. Поліцаї мали перевірити, чи ніхто з нас не втік у каналі. З капітаном усі паперові формальності вони закінчили хутко, і тепер лишалось перелічити команду.

Сонце вже припікало, палуба нагрілась, і розтоплена смола приставала до підошов. Люди ховались у затінок, а ті, хто не вміщувався під навісом, неохоче виходили на сонце, обтираючи хустинами, рушниками, а то й просто рукавом, спітнілі обличчя. Стали в два ряди. Поліцаї тупими вилупленими баньками пильнували нас. Володимир Михайлович полічив людей. Здається, не всі. Він знову полічив. Немає трьох.

Кілька чоловік побігло по палубах, каютах, кубриках, у машину. Вахтовий на містку і двоє людей біля машини zostалися на своїх місцях. Їх здіймати не можна. Один із поліцаїв пішов перевірити, чи справді вони є.

Нарешті, останній момент перевірки. Товстий низенький поліцай у фесці перераховує людей. Він мурмоче щось незрозуміле для нас, рукою відлічує по два, доходить до краю шеренги, робить гримасу на обличчі, підбираючи зморшки чола догори, і знову починає перераховувати. Невистачає. Перераховує втретє. Слідом за ним іде старший помічник і теж рахує. Ні, одного таки немає.

— Хлопці, кого нема?

Мовчанка. Кожен намагається пригадати когось, що його не бачить. Пригадують то одного, то другого. Здається, такого ось нема, але на перевірку виходить, що кочегар став з другого флангу серед матросів або матрос серед кочегарів.

Нарешті, лічить сам капітан. Вісімдесят шість. Трое на вахті. Виходить вісімдесят дев'ять, а має бути дев'яносто. Поліцаї підозріло зиркають один на одного: наш комсклад схвильований, тривожний струм пробіг по

команді. Костянтин Олександрович невдоволено бере журнал із списком команди й починає викликати за списком одного по одному.

Перший він сам, капітан — є. Другий — є. Третій — є... і пішло. Один по одному озивались матроси й кочегари, проходячи повз поліцаїв.

Пройшло десять, двадцять, тридцять... а відсутнього за списком не знаходили. П'ятдесят, шістдесят, вісімдесят. Що таке? Поки всі є. А кого ж немає? Чи, може, лічачи помилились. Капітан прочитав останнє прізвище. — Кочегар першого класу Міхняєв, є?

Мовчанка. Справді, Міхняєва не було. Це — молодий кочегар, комсомолец, що його взяв «Літке» останнього дня, як ішов із Севастополя. Нічим він особливим досі не відрізнявся, і тепер, під час перевірки, ніхто про нього навіть не згадав, поки за списком не дійшли до його прізвища.

— А де Міхняєв? Хто його бачив?

Бачили вночі на вахті, але після того щось ніхто не міг пригадати, чи був він у кубрику, чи ні.

— Шукать Міхняєва.

Оглянули всі кубрики, каюти, коридори, машину, кочегарку, вугільні ями.

З капітанського наказу майже половина команди розбіглась по пароплаву, розшукуючи Міхняєва.

— Міхняєв! Міхняєв!

Гукали по всіх закутках пароплава. Але Міхняєва не було. У нас уже виникли найрізноманітніші підозріння про його долю. Може, впав за борт? Але як же так, щоб ніхто не чув і не бачив? А може, на берег махнув уночі, коли проходили канал... А може... Та мало що спадало на думку.

Аж ось хтось із кочегарів спіткнувся біля шлюпки. Зирк, а під шлюпкою Міхняєв хропе.

За 10 хвилин поліцаї покинули «Літке», крут підняв якір, і ми, вже розважені останнім інцидентом, рушили в море. У Червоне море.

Не знаю, чого це море зветься Червоним. На мою думку, йому б більше личила назва — «Англійське колоніальне озеро», або, коли вже за природними його ознаками, то — море-пекло. Оточене з усіх боків великими пустинями Азії та Африки, розпалене тропічним сонцем, це море має славу найгарячішого моря на земній кулі.

І саме тепер, коли сонце, перейшовши екватор із півдня на північ, у своєму zenіті наближається до тропіка Рака, в цьому морі починається найбільша спека.

Ми наближались до тропіка. Опівдні сонце стояло високо над обрієм, топило смолу на палубах і гнало піт із наших тіл. Уночі 29 квітня, коли підходили до Суєца, температура була 23°. Того самого дня за годину по відході з Суєца вона дійшла 27°, другого дня 26,5°. У вузьких ямах, де працюють старшини кочегарки та кочегари другого класу, було 30°.

Уночі стояли на вахті в самих трусах і з страхом говорили про те, що жде нас ближчими днями, коли «Літке» потрапить під простовисне проміння тропічного сонця. Адже це були тільки перші подихи пекла.

Напередодні першого травня спостерігали зграї летючих риб, що вискакували з-під самої прови¹ нашого красуня «Літке» і летіли над хвилями, щоб упірнути в найближчому гребені. Окремі з них пролітали 30—40 і навіть до 100 метрів.

Кілька хлопців хвалились, що бачили акул.

Ми готувалися зустрічати перше пролетарське свято в морі-пеклі.

V. Море-пекло

Лист до друга.— Серце пароплава.— Вісті з пустелі.— Риби-птахи.— Під сузір'ям Південного Хреста.— Зникла тінь.— На трубах вентиляторів.— Місто з арабської казки.— Баб-ель-Мандеб.— Колонія на кратері.— Нові пасажирки.— Брилі, кепстен, кавуни та ананаси.— Корок із пивної пляшки.— Нашадки лицарського ордену.— Свіжий вітер.

Я писав листа своєму другові. Уривок із нього подаю тут, бо вважаю, що він добре характеризує святковий настрій у гарячий день Першого травня року дванадцятого від Жовтневої революції на «Літке» під тропіками в Червоному морі.

«Учора вночі, коли я стояв на вахті й милувався хлюпанням води біля бортів та фосфоричними вогниками на морі, час од часу зорячи на обрій, згадав, що за якихось півгодини надійде Перше травня. Десь там, далеко, за тисячі верст звідси, ілюмінований сьогодні Харків із бурх-

¹ Передня частина судна.

ливим святковим натовпом, дзенькотом трамваїв і тяжким гудінням бегемотуватих автобусів. Завтра зранку густі лави веселих демонстрантів потягнуться вулицями нашої столиці до аеродрому.

Матрос, що стояв поруч мене, здається, думав приблизно те саме, що й я.

— А все-таки, — промовив він, — ми краще відчуваємо свято, ніж вони там, дома.

Я з ним погодився, перевівши погляд од моря, де тільки-но кривою лінією в напрямі до прови шеберхнулась акула, на всипане зоряне небо. У нас, здається, ніколи не горять так ясно зорі, як тут. Фосфоричні іскри у хвилях доповнюють картину. Навколо вода, вода й вода. Але туди, до обр'ю, зараз вона більше схожа до поля. Уявляєш себе пізно ввечері, коли зовсім смеркне, у полі і намагаєшся вдивитись туди, у вкриту темрявою далечінь.

Коли б на кілька хвилин гребний вал перестав крутити гвинти, а циркуляційний насос — подавати воду за борт, навколо запанувала б тиша.

Ген праворуч осталася Африка, що вчора ми бачили її береги, а ліворуч уже другий день, як зник рудуватий аравійський берег. Тільки спека нагадує, в якій ми географічній простороні».

Сьогодні мали святковий обід із ліпшим вином, чудовою білою булкою та на десерт пиріг з відповідними на ньому написами.

Надвечір, коли трохи спала спека, в червоному кутку скликали загальні збори. Коротенька доповідь і потім вечір самодіяльності. Грали на піаніно та гітарі і взагалі розважалися, як хто вмів.

На спардеку під вікнами червоної каюти тулилося кілька обмазаних машиністів та кочегарів, що втекли на кілька хвилин з вахти зазирнути сюди. Незважаючи на те, що ми (я того дня працював біля машини) були замазані як чорти і бруднили все навколо мастилом та потом, до нас приєдналися й інші вільні від вахти, що втікали з червоного куточка від спеки. Тут під вікном було краще стояти, дихати свіжим легесеньким бризом, що долітав із Африки, зазирати то в вечірні сутінки над морем, то до святково освітленої каюти й милуватися музикою нашого Самійленка.

Ми надіслали привітальні телеграми до Москви, Севастополя та Одеси. Це були останні радіограми, що їх

прийняли від «Літке» чорноморські радіостанції. Того-таки дня зв'язок із радянськими радіостанціями припинили. Наша півторакіловатка, що за своїм паспортом могла зв'язуватись тільки за чотириста миль, показала спроможність зв'язуватись за півтори тисячі миль. Але тепер кінець телеграмам по сім копійок слово. Починаючи з другого травня до другого червня ми не мали безпосереднього зв'язку з радянськими станціями.

Кожен день «Літке» відходив од наших берегів чимраз далі. Щодня о дванадцятій годині ночі вахтовий штурман, підраховуючи дані швидкоміра, налічував нових двісті п'ятдесят — двісті сімдесят миль.

Щодалі більшала спека. Ранком на сонці термометр показував 40°. Ночами температура була 27—28°, і тільки тоді, сидючи в самих трусах на палубі, ми трохи спочивали від спеки. Вода в морі мала температуру чаю 30—31°. Але найгірше було біля машини — в серці пароплава та ще гірше в його шлунку — кочегарці.

Тут цими днями почались ті страшні п'ять тижнів нашої подорожі, що привели машинну команду «Літке» до Владивостока змучену й захлялу вкрай.

Дві залізні драбинки, одна над одною, ведуть до машини. Вище стоять шість залізних великих парових циліндрів, а нижче, між пустотілими колонами, що підпирають циліндри, невеликий майданчик. Троє вахтових машиністів та один із механіків завжди тут.

Гуркіт двох могутніх машин і дрібна стукотнява насосів заповнюють приміщення.

На плитах температура 45°. Голі, в самих трусах, з пов'язаними кишеньковими хустинками головами, із заллятими потом очима, пораються тут машиністи, то підливаючи масла в капельниці рамової вальниці, то розводячи сколотину, поволі ллючи воду з відра на ринви ексцентриків, то покручуючи коліщата біля циркуляційного насоса, чи «донки», як тут у нас його звуть. Ось Яша, машиніст другого класу, лапає рукою корбову вальницю, засовуючи руку між шокою та шатуном, який, здається, бігав з божевільною швидкістю і готовий був ураз розчавити, роздробити руку силою двохсотпудової ваги колінчастого вала. Корба припікає пальці. Яша відсмикує руку, і в нього на долоні залишається масний шар сколотини, що, зрештою, не відрізняється від поту, який укриває все тіло Яші й капає з його рудої бороди. Волков бризкає

водою з залізної прискавки на місці паралелі головного сполучення, потім бере маслянку з маслом і ненароком обливає себе машинним маслом, але він того не помічає. Спеска забиває памороки. Велетень Галкін стоїть під в'їздом, заплющив очі й підняв голову догори і, здається, віддав би не знати що, щоб тільки простояти під хвилию палубного повітря зайву хвилину. В'їзд — це довжелезний мішок, простягнутий звідси ген аж над дахом адміральської каюти, вище від рівня капітанського містка. Гостроверху шапку над цим мішком зроблено так, щоб вона захоплювала в нього вітер, — вітер віє навіть найгарячішими й штільовими днями від руху пароплава, — і посилала його до машинного відділу.

45° — це на плитах. А на ґратах, що йдуть вище, паралельно плитам, куди машиністам доводиться лазити, щоб помазати та довідатися до куліс і головних сполучень, там температура 55—58°. У вітрогонках вона досягає 60°. Другого травня один із машиністів поліз міряти температуру на котлах. Він ледве зліз, там було 75°.

Та робота в машинному відділі була раюванням проти того, що робилося в двох лише кроках од лівобортного телеграфу, за залізними дверима до кочегарки. Кочегари мають цілковиту рацію, коли звуть своє приміщення пеклом.

Ми йшли під п'ятьма паровиками, 15 топків щодня знищували 4 тисячі пудів вугілля, щоб підтримати в стані окропу 15 тисяч відер води. Кожні три години три кочегари підвозили залізними тачками з вугільних ям 500 пудів вугілля, а інших п'ять кочегарів перекидали ці 500 пудів у 15 розпалених паровичних пащ. Стара конструкція топків та котлів потребувала каторжної праці, що з нею ледве справляються старі, досвідчені й витривалі кочегари, а не те, що наш севастопольський молодняк.

У вузьких високих приміщеннях та ще вужчих і низьких проходах між паровиками нема чим дихати, крім вугільного пилу й розпеченого повітря, що разом із газами виривається з топків, коли їх відкривають, щоб закидати вугіллям, підламати залізними пудовими ломами жар або почистити. Напіводягнені, чорні від вугілля, обіляті потом, з попеченими ліктями, плечима, з червоними від вогню й пилу очима і знеможеним виразом на обличчях, кочегари сиділи й лежали біля своїх топків. З гуркотом укочується тачка, навантажена чорними грудками вугілля,

робить поворот і висипає вугілля перед топкою. Тоді на руки натягають такі самі брудні здоровенні рукавиці, відсувають засуви на дверцях топки, відчиняють і самі дверцята. З топки дме розпеченим повітрям градусів у 80 і примушує відсовуватись од неї далі. Лопата загібає півпуда вугілля, воно летить у глибину топки на розпалену червону купу і зразу міняє свій колір, ніби рак в окопі.

А коли розпечені маси скоксованого вугілля починають скипатися, його треба підламлювати важкими залізними ломами. Загострений кінець іде глибоко в вугілля. М'язи натискують руки й груди на лом; скоксована розпечена маса спалахує з новою силою, і іскри сиплються з топки.

Коли кочегар виходить на палубу, стомлений падає на матрац, простелений на бухтах манільських кодол, і затуляє вії, в очах стоять іскри полум'я й розпечений жар топки.

У темних вугільних ямах, де легені забиває вугільний пил, температура близько 50°. Тут працюють кочегари другого класу, що подають вугілля до топок. Вони працюють найбільше. Жодної хвилини відпочинку в кошах та ямах: подати вугілля до ями, з ями навантажити на тачку, підвезти до топки, вивезти жужіль. І це все — одна людина на шість топок. Професія моряка-кочегара, моряка-машиніста тяжка і потребує багато, а дає часто — дуже небагато.

У таку саме спеку, коли море, подібне до гарячих драглів, своїм виглядом наганяло сонну нудьгу на палубну команду, а в машині на півсотню градусів розпечене живе срібло вже не притягало уваги машиністів, Яша, підливаючи масла в капельницю куліси, засліпленими від поту очима запримітив якесь страховище, що застрягло на засмальцьованому сколотиною залізному поруччі.

Яша виявив максимум терпіння, що його дозволяла спека, і витривалості, що була можлива в невеликій клітці біля куліси. За кілька хвилин страховище було в хустинці серед машиністів під віндзейлем. Обережно витрушене з хустинки, в цупких руках Волкова страховище набуло вигляду здоровенного травистого коника сіруватого кольору. Завдовжки він був із п'ять сантиметрів і завширшки від спини до живота, мабуть, на сантиметр.

— І де він тут узявся в морі?

— Може, з Суеца або Порт-Саїда веземо.

— Здох би досі, — авторитетно заявив механік Торба.

Справді, велетенський коник був живий і намагався таки добре тріпатись.

Волков засміявся. Це було видно по його очах. Звук заглушала машина, а щокимали заливав піт. У нього виник геніальний план.

— Хлопці, везімо цього чорта з собою на о. Врангеля. Коли потрапимо в кригу, покажемо його вченим, що будуть із нами, і скажемо, що там піймали. Потім мовчатимемо, поки знову не повернемося до Владивостока.

— Саламандра, — засміявся машинний мастильник.

— Єсть?

— Єсть!

По цій ухвалі Яша витер руки клоччям і відніс коника нашому біологові Багорову.

— Єгипетська сарана, — визначив він.

Вона попала до нас із пустелі, залетівши далеко в море. З ними це трапляється.

А нагорі хлопці милувалися з риб-птахів; зграї їх попадалися щодаля частіш. Бувало, що вони виринали з води кількома десятками і навіть до сотні і мчали на своїх прозорих крильцях над хвилями, пірнаючи далеко від судна.

Якось ранком електрик розповів, що одна залетіла до нього в каюту через ілюмінатор, і він, пошкодувавши її, викинув назад у море. Ми були лихі на старого за його м'якосердість. Адже нам так кортіло розглянути її. «Вовки» заспокоювали нас, запевняючи, що в океані риб-птахів буде ще більше, вони не раз залітатимуть на палубу. Кожен день небо робило нам нові сюрпризи. Вечорами Полярна зірка з'являється щодаля нижче над обрієм. З'являються нові зорі. А одного вечора мою увагу притягло кілька зірок над південним обрієм. Безперечно, вони були нові. Лікар Шатров поздоровив мене з сузір'ям Південного Хреста. Воно справді схоже на хрест, хоча й не зовсім правильної форми.

Другий сюрприз небо принесло третього травня. Ми загубили тінь. Сонце стояло над нами в zenіті, його проміння падало простовисно, і людина стоячи майже не мала тіні, бо тінь від власної голови припадала якраз під п'ятами власних ніг.

Ранком того дня мені дали роботу. На спідньому містку треба було обскрегти від решток фарби вентилятори і заново їх пофарбувати. Спочатку здавалося, що це надзвичайно легко, але коли, видряпавшись на верх вентиляторної труби, я став оббивати його скреблом, то переконався, що в даному разі це було дуже важко. Обмазаний сажею з середини труби, я підставив свою спину під сонячне проміння і енергійно почав обскрібати й оббивати фарбу. Але сонце ніякої уваги не звертало на мою працьовитість. З дев'ятої ранку почало так припікати, що коли об одинадцятій вахтовий штурман, побоюючись, щоб зі мною не трапилось сонячного вдару, востаннє рішуче запропонував мені покинути вентилятор, то я, злізши на палубу, переконався, що шкура на моїй спині хоча ще не засмалена, але вже перепалена.

Серед дня з лівого борту помітили землю, і незабаром у сильний морський бінокль можна було побачити біле місто. Білі будівлі збіглись над морем і мінаретами, схожими на вежі, здіймались догори. Без руху, лиш обриси казкової панорами нагадували художні ілюстрації до книжок із арабськими переказами.

Це була відома Мокка. Порт. Радіостанція. У нашому довіднику не було нічого про неї. Тільки пригадалось запам'ятоване здавна, що Мокка відома своєю кавою. І, здається, бомбардуванням з англійських літаків, коли Англія хотіла приборкати Йемен.

Мокка входить до складу чи не єдиної арабської держави на Аравійському півострові — імамату Йемену, що має договір про дружбу з СРСР.

— Звернімо. Адже це єдине місце, де нас пустять на берег.

А знаєте, як зветься імам¹ Йемену?

— Кому це потрібно...

— Ану, скажи.

— Яхья-Хамід-Аль-Дін-Мотаваккі-Ібн-Ахмад-Аль-Дін-Мохаммед-Мансур-Ібн-Яхья-Хамід-Аль-Дін.

— Та ну!

— Слово честі. Ось записано.

— Справді, «арабське» ім'я.

Білі лялькові будиночки й мінарети Мокки відступали все далі, і в бінокль ледве можна було їх розпізнати.

---

¹ І м а м — духовний глава мусульман.

Востаннє припали до своїх біноклів щасливчики, що ними заволоділи, і Мокка зникла, залята сонною, олив'яно-сірватою водою моря.

Ми підходили до Баб-ель-Мандебської протоки. Пройшли Перім, де раніш гадали зупинитись. Тепер поклали не зупинятися. Замість Періма ми йшли до Адена, там маємо брати воду та «бункеруватися» вугіллям. Ми раділи з цієї зміни, бо маленький маловідомий острів нас не міг так зацікавити, як Аден. Про Перім нам було відомо лиш: його придбали англійці ще 1875 року, і він має величезну стратегічну вагу, дякуючи своєму положенню в Баб-ель-Мандебській протоці. Площу його обчислюють у 13 квадратних кілометрів, людності на ньому — 200 чоловік, радіостанція і, очевидно, фортеця.

Біля Періма зустріли ми два англійських військових кораблі і, чемно розминувшись із ними та сфотографувавши круті береги острова, вийшли в океан.

«Літке» наближався до Адена, і ми готувались до мусонів, що ними нас залякували ще в Севастополі.

Ранком другого дня були в Адені. Чорні круті базальтові гори, кратер колишнього вулкана, що існував тут в передісторичні часи, повстали перед нами в своїй грізній красі. Білий хрест, шпиль сигнальної шогли та височезні чорні стріли радіостанцій на горах над невеличким білим містом. Далєко, по той бік затоки, на пліскуватому березі білими крапками розташовані намети військових частин. Там, здається, стоїть аденська повітряна ескадрилья, одна з багатьох, що їх має англійський уряд в Аравії.

Знову поліція, шипчандлер та вантажники. Поліцаї чорні й білі. Чорні, худі, страшні, з довгими, витягненими до колін руками, в одєжі не то пастухів, не то негритянських царків з чотками на грудях — так виглядають тубільні поліцаї. Це, здається, берберійці. Нам рішуче заборонено сходити на берег. Нашим кочегарам це зовсім не подобається. Маленьке біле місто, вип'яте до моря білими цистернами з написами, з вуличкою, що простяглась понад морем, зникає десь за цистернами і знову з'являється між ближчими будинками, доступне всім цим поліцаям, вантажникам, маленьким човнам, що вештаються й пропонують нам рибу, багато омарів та маленьких макак, і недоступне, недозволене нам — драгує. По палубах і кубриках ширяться чутки, що їх вигадують

найнетерплячіші. Мовляв, незабаром пускатимуть. Хтось запевняє, що для цього треба стояти два дні. А один, що знає, як сказати англійською мовою «скільки» та лічбу до десяти, після довгої розмови з чорним поліцаєм, який теж, мабуть, ледве тямить по-англійському, повідомив нас, ніби поліцай нічого не має проти, коли б ми зійшли на берег, тільки потрібний дозвіл від начальства. Але начальство дозволу не давало. На берег знову зійшов сам капітан.

— Є пропозиція,— почулось у натовпі кочегарів, коли шлюпка з капітаном підійшла до берега,— як повернемось додому, найрішучіше агітувати за те, щоб у наших портах на берег не пускати команд англійських пароплавів, за винятком комскладу.

— Єсть!

Дискусію припинили крамарі. Понад десять човнів з'явилося біля судна. За півгодини корму завалили сигарами, сигаретами, ананасними консервами, поганенькими фабричними килимами зі східними мотивами.

Найбільшу увагу всіх притягли мавпи. Маленькі, довгохвості, із зляканими очима, вони міцно трималися за шиї своїх господарів. З писком і криком перейшли дві макаки у власність нашої команди, залишивши своїм господарям кілька шилінгів.

Це були самець і самиця. Його відразу прозвали Яшкою, а її Машкою і обох посадили до великої клітки, що осталась од свині, купленої в Севастополі й зарізаної десь у Середземному морі. Наші нові пасажери були великі вітрогони. Пізніше вони нарobili декому з нас чимало шкоди, тим самим розважаючи інших. Якось, це вже було в океані, залізли в каюту до боцмана, розшукали там велику коробку цукерок і з'їли геть-чисто всі, не залишивши боцманові жодної цукерки.

Аденські крамарі — великі шахраї: це вони блискуче довели, заправляючи величезні ціни за всякий мотлох і після торгу віддаючи за ціну, втриє меншу. Не можна сказати, щоб вони були дуже сумлінні, розмінюючи нам шилінги по 8 пенсів або підсовуючи пачки попсованих листівок з аденськими краєвидами, замаскуюючи їх цілими.

Але це не припинило торгу. Найбільше нас вабили до себе золотаві банани з солодким м'ясом, що так нагадує нашу диню, ананасові консерви, приємно кислуваті

на смак — чудовий додаток до обіду, — та круглі металеві коробки з пахучим англійським кепстеном для люльок.

Більше й не було на що витратити валюти.

Команда одержувала тільки половину зарплати чужою валютою.

Замовили, правда, кілька білих англійських шоломів, що такі вигідні для тропічних місцевостей. Їх привезли нам без мірки — на одного надто великий, на другого дуже малий — і здерли вдвоє проти їхньої вартості в місті. Але тепер ми могли фасонити. До цього часу такий шолом був тільки в капітана.

Не знаю, чому не виробляють у нас таких шоломів. Вони мали б чимале поширення. Коли для їхнього виробу обов'язково потрібний корок, то тоді, звісно, річ інша, бо корок — продукт імпортований, і він коштує нам щороку кілька мільйонів карбованців. Але знову-таки найбільше корку в нас іде на пляшки пивні, горілчані, винні, пляшки з лимонадом, квасом, содовою та всякими мінеральними й штучними водами. У наших пляшках часто бувають величезних розмірів корки. В азіатсько-африканському закордоні мені таких корків бачити не довелось. На кожному пляшку йде вдсятеро менше корку, ніж у нас. У них пляшки затикають бляшаною накривкою, з тоненьким шаром корку зісподу. Така накривка дуже добре затикає пляшку, і її легко відтикати голівкою звичайного великого ключа від дверей. Після такої операції ця накривка цілком зберігається, і її можна знову використати, тоді як наш корок, просвердлений штопором, викидають на смітник.

Коли б ми перейшли на систему таких накривок, то змогли б заощадити валюту й почати виробляти коркові шоломи, що їх, безумовно, потребують південні частини нашого Союзу¹.

Зробивши запас бананів та ананасових консервів, покуштувавши аденських кавунів і витративши гроші на кепстен, грубі сигари та жовті роби, ми були готові до подорожі через океан. Завантажений вугіллям, «Літке» знову глибоко сів у воду. Він був готовий перейти найдовшу і найнебезпечнішу частину нашого шляху. Правда,

---

¹ Повернувшись з подорожі, автор уже застав такі самі корки в СРСР.

води в нас було мало. В Адени її не брали. Тут вона коштує великі гроші. Десь у горах є басейн для дошової води, і звідти її беруть для міста. Зрозуміло, що пароплавів, охочих брати тут воду, небагато. Наш стармех¹ Гейн, давши наказ заощаджувати солодку воду в лазні, пральні та вмивальниках, сподівався, що нам її вистачить до Сабанга. На лихий кінець можна було б зайти до Коломбо на Цейлоні (більшість із нас була не проти цього) або пустити в котли морської води, що, правда, не рекомендується, але в крайньому випадку цілком можливе.

Завдяки аденській гостинності, скоре прощання з колонією на кратері не викликало в нас жалю. Колонія на кратері — ця назва з відомого роману Фенімора Купера — пасує до Адена і має безпосередній і переносний сенс. Колись давно вогняні підземні сили, стиснені твердою поверхнею нашої планети, вирвалися тут могутніми потоками лави, що затоплювала й палила все на своєму шляху. Нині полум'я, гарячіше від розпеченої лави, клекотить у грудях пригнобленої тубільної людності, і коли могутні внутрішні сили піщаної Аравії рвонуть так, що розірвуть свої кайдани, це полум'я вибухне страшним вибухом, щоб спалити й знести геть білих англійських панів з їхніми чорними посіпаками. І смішно стає, коли подумаєш, що англійці хочуть запобігти цьому, не пускаючи на берег команди з пароплавів, що несуть червоні прапори з серпом і молотом у п'ятикутній зорі. Це не допоможе.

Тільки шипчандлер-мальтіанець тепло розпрощався з нами. Сюди, в цей закуток земної кулі, доля закинула кількох нащадків стародавнього лицарського ордену, а може, і їхніх кріпаків. Змінивши мечі й списи (а може, й лопату?) на рахівниці, метр та терези, вони перебиваються тут хто чим може.

Ми вийшли в океан. Невеликим хвилюванням із білими шапками, погойдуючи пароплав з борту на борт градусів на 15—20, нас зустрів свіжий мусонний вітер, прориваючися з-за островів Сокотри, які затуляли нас од величезних океанських просторів з правого борту.

На великій карті біля червоного кутка червоним олівцем проведена лінія через океан од Аравії до Суматри,

---

¹ Старший механік.

від Адена до Сабанга на віддаль 3400 миль, що їх ми мали пройти, не зайшовши до будь-якого порту.

VI. Через Індійський океан

Нічна пригода на Індіен-стріт.— В дорозі до екватора.— Вугільний аврал.— Сонце міниться.— Зупинка вночі.— Акули.— Проходимо повз Цейлон.— «Полундра. На гору до ташів».— Нудьга за суходолом.— Пульо-Вех.— Чарівна затока.— Втеча на берег.— Бетель.— Поетична ніч.

У корабельному журналі льодоріза «Ф. Літке» з 5 травня 1929 року записано таке: «22 год. 23 хвилини. Проїшли по обидва боки два вітрильники».

І тепер, за кілька місяців після дати того запису, коли я затуляю очі й пригадую той пам'ятний вечір на Індіен-стріт,— так зветься морський шлях через Індійський океан від Аравії до берегів Індостану,— у моїх вухах звучить жахливий зойк, нечуваний ніколи досі, зойк невідомих людей, що криком кричали невідомою мовою, але своєю інтонацією зрозумілі людям усіх мов. Бо в тому крику відчувається надзвичайний жах — жах, спричинюваний небезпекою для життя, загрозою загинути в морі.

Того дня «Літке» був у 400 милях од Адена і щойно виходив із Аденської затоки. Десь праворуч од нашого шляху лежали острови Сокотра, Абд-Аль-Кюрі та Бротнес. Вони захищали нас од мусонів, що, на нашу думку, вже мали легенько задувати в океані. Свіжий, майже супротивний вітрець легко пінив хвилі в океані і гнав їх на норд-ост. Останню вахту з 20 до 24 стояли ми. Вахтовий штурман Юрій Іванович, стомлений ходити од телеграфу до телеграфу, що по обох боках капітанського містка, сперся на планшир і задумливо спокійно вдивлявся в темний обрій, ледве-ледве освітлений зорями. Часом він поглядав на сузір'я Південного Хреста, відшукував сузір'я Лева, Волосся Вероніки, але, заспокоєний своїми спостереженнями вдень над сонцем, лінувався розв'язувати завдання про географічне положення судна. Рульовий Антін час від часу швидко крутив штурвальне колесо, коли курсова риска компаса втікала від курсу праворуч чи ліворуч. Троє: Митя, Сашко та я, примостившись на палубі біля штурвала,

сиділи долі й, відтуливши один із спідніх ліхтарів, плели сплесь¹ і «потравлювали».

«Літке» легесенько покачувався з борту на борт, і кренометр показував 5—6.

Збігши східцями на спардек, обережно переступаючи через сонних моряків, що спали на палубі, я добрався до швидкомірника. Фосфоричні відблиски на морі зникли, коли повернув вимикач і «летючка»² освітила циферблат швидкомірника. Тільки-но вдарили дві склянки, одміряв милі з десятима й повернувся до штурманської будки, щоб записати в журналі пройдений шлях, температуру повітря, напрям і силу вітру, хмарність неба й хвилювання моря.

Саме в цей момент Митя дійшов середини свого оповідання про надзвичайний випадок в історії партизанщини; раптом почули вигук Юрія Івановича:

— На штурвалі! Будьте напоготові!

Перш ніж рульовий устиг відповісти: — єсть,— ми вже були біля планшира.

У кількохстах футах од прови «Літке» миготів огник вітрильника. У темряві виступали його обриси, і було зрозуміло, що вітром гнало човен просто під шпичак льодоріза.

— Ліворуч руль.

— Ще ліворуч.

— Єсть.

— Досить.

З вітрильника долітав жахливий зойк. У цей момент побачили велику вітрильну шлюпку, що пройшла не більш як у шести футах од нашого правого борту. Здавалося чудом, що вона не попала під льодоріз. Юрій Іванович, неймовірно стиснувши щелепи, перегнувся через планшир і раз по разу наказував рульовому. У цей момент «Літке» йшов напереріз шлюпці. Коли вона не тріснеться з усього розмаху в корму льодоріза, що робить 12 миль на годину і люди з шлюпки не виваляться під могутні гвинти, то все обійдеться щасливо.

Руки рульового прикипіли до штурвала, а очі вп'ялися в курсову риску.

Люди в шлюпці кричали про щось, нам незрозуміле.

¹ Сплесь — мотузочки для сигнальних прапорців.

² «Летючка» — переносна електрична лампочка.

Умить їх пронесло повз нас, крик і зойки zostалися за кормою.

Але враз спереду знову мигнув огник, і звідти почулися нові вигуки.

Знову команда:

— Ліворуч руль.

Але тепер новий вітрильник, очевидно, хотів обминати нас із лівого борту.

Вахтовий не розгубився: команда — «праворуч руль», — і ми щасливо розминулися з новою шлюпкою на віддалі 100 футів. З цієї шлюпки теж щось кричали, і в тому крику галас перемішувався із зойком.

За хвилину на містку був капітан. Усе судно сполошилося. Внизу почалась дискусія: звідки шлюпки. Але зважаючи на те, що до найближчого берега було не далі як сто миль, а погожий вітер швидко гнав вітрильники в напрямі берега і що останніми днями нічого не було чути про шторм, а головне, що з шлюпок не махали вогнем — гасло про допомогу, — капітан не зупинив пароплава.

Після того мене поставили з правого борту пильнувати обрій. У вухах ще довго бринів зойк, а фосфоричні відблиски на морі здавались новими вогниками з вітрильників.

— Юрію Івановичу, може ці шлюпки бідують у морі. Чого ж вони прямо на нас ішли?

— На абордаж брати хотіли, — уже жартує заспокоєний Юрій Іванович. — Коли б навіть так, як ви думаєте, — додав він, — то й це невелика біда. Завтра вони будуть біля берегів. А зважаючи на їхні розміри та на те, що вони не подавали вогняного гасла про допомогу, можете бути спокійні.

Цей випадок дав багато тем для розмов протягом перших днів нашого подорожування океаном. Але незабаром дві основні теми: спека й майбутній берег — відтіснили цю тему на задній план.

Один по одному мінялися дні, і кожен день ми все ближче й ближче наближались до екватора. Дні були такі схожі, більше ніж близнюки. Температура вперто тримала живе срібло високо над 30-градусною рисою термометра; після півдня сонце світило з півночі, голі люди ховались під ташу або вистоювали чи вилежували годинами під струменем забортної води, що її безпе-

дєрвно викидала кишка на палубу. Кочегари, стомлені до краю скаженою працею й охоплені носталгією¹, цілими днями спали або сварились. Нудьгували пасажирин. І тільки старі матроси та штурмани байдуже ставились до спеки, вчасно виходили на вахту, цілі дні заповнювали якимись турботами та тільки вже ввечері, вільні від вахти, провадили безконечні розмови, згадуючи минулі рейси й пригоди та за звичкою неймовірно «травлячи».

Спека була неймовірна, в кочегарці люди ледве вистоявали вахту. У вугільних ямах вугілля було мало, його треба було переладувати з кошів та віндека, і вуглярі, стомлені важкою роботою, неймовірним жаром та вугільним пилом, вимагали або пригасити один паровик, або допомогти їм перевантажити вугілля з кошів до вугільних ям. Скликали загальні збори. Всі розуміли, що вуглярі мають рацію ставити таку вимогу. Але пригасити один паровик не можна, бо це значить зменшити швидкість руху судна, поставити його під загрозу шторму, що його ось-ось можна було сподіватися в океані, і прийти з великим запізненням до Владивостока, а значить, вийти з запізненням і звідти, а цього не дозволяв важливий рейс.

Скликали аврал. Уся палубна команда разом з машинною та пасажирами допомогли кочегарам пересипати вугілля з віндека до носової вугільної ями. Працювали з захопленням, хоч і було душно, вугільний пил забивав ніс, вуха, рот, неприємно осідав у горлі, люди вимазались до краю і потім ледве відмилися.

Днів за два по тому спостерігали, як міниться сонце, заготувавши перед тим закурене скло. Це було те саме мінення, що його хотіли спостерігати наші вчені на Суматрі, де його було цілком видно. Як відомо, голландська влада не дала нашим ученим дозволу на в'їзд до Суматри.

Метеоролог Казімір Романович довго стежив, як мінилось сонце, зробив кілька фото та цілий ряд спостережень і був страшенно радий, що протягом усього часу мінення жадна хмарка не наблизилась до сонця.

— Якщо сьогодні на Суматрі, в цей момент, — звернувся він до геофізика Самійленка, що теж закінчував

---

¹ Носталгія — туга за батьківщиною.

якісь обчислення, — хмари заховали сонце від чортових буржуак і вони нічого не бачили, ставлю в Москві всім святим по свічці.

— А мені що поставиш? — спитав Самійленко.

Наші наукові працівники мали багато роботи. Казі-мір Романович та Самійленко день і ніч кожні дві-три години вимірювали вітер, температуру повітря, води і ще щось там, електропровідність повітря, вплив температури на поверхню людського тіла, аналізували воду й закубу-рювали в пляшки зразки води, взяті на певній широті та довготі.

Якось я примусив Самійленка зробити спостереження, де важче працювати під час спеки — у кочегарці чи на камбузі.

Мені вже давно здавалось, що наші коки терплять од спеки далеко більш ніж духи¹. І справді, Самійленко виміряв температуру в кочегарці і в камбузі; виміряв ступінь нагріву людського тіла там і там, і ці виміри показали, що в камбузі багато важче працювати, ніж у кочегарці, коли не зважати на незмірно більше напружен-ня м'язів у кочегарці. Але спека в камбузі більша, людське тіло нагрівається скорше, і повітря не краще, ніж у кочегарці. Крім цього, коки працюють 8 годин, а «духи» тільки 6: по три години з перервою на 9 год.

Біолог безперервно морочився із своїм планктоном², вилловлюючи забортну воду, і, перепустивши її через центрофугу, брався за мікроскоп. Якось поночі на його прохання зупинили пароплав, і тут, серед Індійського океану, «Літке» робив маневри, наче під час навчання, таскаючи сачки Багорова то взад, то вперед, з різною швидкістю. Було хороше так стояти серед ночі, не чути гуркогу машини, не бачити запіненої води за кормою з мільйонами водокрутів, що завжди остаються на шляху, пройденому «Літке». Навколо панувала тиша. Тільки зорі освітлювали океан і невисокі спадисті хвилі по-волі котилися в далечінь, зникаючи в темряві. Люди з інтересом пильнували, як Багоров витягав сачки й ви-збирував надзвичайно багатий улов. Спіймали силу ці-кавих дрібних організмів, та особливо нас зацікавила

---

¹ Духи — так звуть матроси кочегарів.

² Планктон — мікроорганізми, що живуть у воді.

одна надзвичайно оригінальна, завбільшки з мізинець, але цілком прозора риба.

Якось бачили акул. Їх кілька з'явилися з лівого борту й недовгий час проводили судно. Вночі якесь морське страховище протягом десяти хвилин ішло разом із судном і від швидкого бігу майже до половини вискакувало з води. Сперечались: котрі казали — акула, а котрі — дельфін. Але поки зібрались викликати експертів, усіх старих моряків, страховище зникло. Прийшов боцман і довго лаявся, що ми його обдурили.

Проходили повз Цейлон. Вахтові другої зміни запевняли, що бачать береги, а хтось із матросів навіть — будівлі. Я довго дивився в бінокль, але не бачив нічого, крім хмарної смужки над бірюзовим обрієм та диму з пароплава, захованого за обрієм: його, очевидно, наздоганяв «Літке». Після цього довелося лиш заявити, що в бінокль мені вдалося побачити цейлонських слонів, якими перевозять цибики цейлонського чаю.

Спека спадала, ночами почала з'являтися прохолода. Звечора небо вкривалось хмарами, вітер посилювався до трьох-чотирьох балів, а раз навіть до восьми. Такої ночі блискавки раз у раз освітлювали океан, і було видко, як окремі з них вертикальною пружинною лінією падали десь за обрієм. Такими ночами, коли рвучкий вітер починав рвати ташу над палубою, а судно тремтіло від його поривів, у матроському кубрику чулося:

— Полундра! Нагору до таші!

Люди в трусах вибігали нагору, закривали люки й однайтовували таші, згортали їх і принайтовували згортки, щоб їх не позривало. Мені пригадується одна така ніч. Звечора легко погойдувало. Небо захмарювалось, і блискавки раз у раз озирали схвильований океан. Я прокинувся близько 12-ї ночі, а з 12-ї сипнув теплий дощ. Більшість людей, що спали на палубі та містку, почали втікати на спардек. Я пересунувся під стелю, що між рульовою будкою та планширом. Нас було троє чи четверо. Дощ мочив ноги, але ми міцно поснули, на те незважаючи. Коли це враз прокинувся. Хтось зривав з мене ковдру. Рвучкий вітер змусив нас тікати з містка. Склянки пробили дві години. Судно тремтіло від поривів вітру.

Усю палубну команду викликали на аврал. Треба було негайно здіймати ташу, бо кожної хвилини вітер

міг її позривати й однести в море. Без шапки, майже роздягнений, я був на спардеку. Хтось лаючись однайтовував та різав кінці, а ревізор, у самих трусах, і водолаз згортали ташу. Довелося лізти нагору до труби, щоб там однайтовувати пов'язані якимись неймовірними вузлами кінці. Нагорі нас було двоє: Сеня та я. У темряві абсолютно нічого не було видно, і ми щохвилини ризикували, що коли нас не знесе вітром, то провалимось до кочегарки або покалічимось, зачепившись за якийсь цвях чи крюк. Та все обійшлося гаразд. Правда, з лівого борту кінці позамотувались у ташу, і нам довелося помучитись, принайтовуючи згортки. З правого борту робота посувалася хутчій, і Сеня навіть мав час лаючись проклинати морське життя, якому він оддав уже 23 роки.

За кілька годин вітер стих. І так було завжди — вночі шторм, аврал, а другого дня, коли сонце пекло неймовірно, матроси пригадували, як прохолоджувались уночі голі під дошем та вітром.

Нудьга за суходолом збільшувалась, і розмови були тільки про берег. Коли якось у кают-компанії я зауважив, що не мав би нічого проти того, щоб тижнів зо два не бачити берега, то радист і мій приятель Сашко пакнулись на мене майже з кулаками, заявляючи, що одлупцюють за такі бажання.

Була середина травня. Щоденно сонце тікало від екватора чимраз далі на північ. Тут, майже під екватором, не можна сказати — північ чи південь: це та частина світу, що з неба над нею ніколи не світить сонце. На цілих півроку воно перебирається то на північ, то на південь од лінії, що оперізує земну кулю в її найширшому місці і проходить через Африку, Америку, ряд островів, укритих буйною рослинністю, дарунком чарівного підсоння.

Саме тепер в Індійському океані свіжі мусонні вітри ледве-ледве прохолоджують засмалених моряків усіх націй на численних пароплавах далекого плавання, розкиданих на великому шляху з Європи до Індії та Китаю.

Гарячі дні змінювались такими самими душними ночами, що їх нагрівала тридцятиградусна океанська вода, люди переносились у мріях до далеких і близьких островів та материків, де можна захватись од палю-

чого екваторіального сонця в затишок широколистих пальм чи густих кушів і задовольнити жагу льодовим пивом або смачним кофе-глясе через соломинку.

На чотирнадцятий день океанської подорожі вахтовий штурман довго вдивлявся крізь бінокль у обрій, щось вишукуючи в напрямі нашого курсу. На столі в штурманській рубці лежала чергова карта, і на ній курс, позначений червоним олівцем, упирався в маленький острівець, що в кількох милях від Суматри. В англійській лощії цей острівець можна знайти під написом «Пульо-Вех» — острів Вех.

За дві години одинадцятимильної ходи ми йшли повз гористий берег, укритий розкішною рослинністю. Суцільна буйнозелена поверхня вкривала ці горбки, такі відмінні від чорних пустельних горбків Періма та Адена. Дев'яносто пар очей не відривались од цього чарівного краєвиду і пили фарби пальмового суходолу. Зелена база серед водяної пустелі милувала всіх так, що навіть найсварливіші забули свої постійні сварки і принішкли.

Проминули кілька горбів і завертаємо за невеличкий ріг суходолу, щоб увійти до затоки.

Берег зовсім близько. За півтори хвилини шлюпка приставила б нас аж туди в пальмовий гай, такий зеленожиттерадісний, заллятий сонячним промінням.

Хтось уже бачить серед пальм отару мавп, і йому вторить голосний сміх та запитання, чи не глянув він у дзеркало.

Ліворуч остається головний док, і ген оддалік під тим берегом сонний гідроплан на поплавках, ближче маленьке військове судно. За допомогою напівголих малайців причалюємо до бочки.

Порт Сабанг. 103 білих і кілька тисяч малайців — оце й уся його людність. Місто визирає з пальмового лісу. Звідси здається, що це зовсім не місто, а звичайнісінький лісовий хутір, принаймні з сотнею дерев на кожну будівлю.

За півгодини «Літке» причалює до пристані вугільних складів. Двадцять сім складів простяглося вздовж берега. Справедливість потребує звати їх не складами, а просто повітками, що під ними зсипано вугілля. Вантажники-малайці та китайці з великими кошиками на спині топчуться до пароплава. Цими кошиками носять

вугілля. Техніка не висока для такої великої вугільної станції, як Сабанг.

Біля «Літке» троє вартових малайців-поліцаїв у брилях із широкими крисами та кривими коротенькими шаблоюками. Старший над ними голландець з однією нашивкою. Вони вартують, щоб ніхто з нас не втік на берег. Такий дозвіл дістали тільки капітан, старший помічник та старший механік. Другого дня його дали ще двом закупникам.

Ми добре вивчили цих поліцаїв. Вони змінюються тричі на день. Один притягає нашу пильну увагу. Ми певні, що тоді, коли він покрученою німецькою або англійською мовою намагатиметься втокмачити комусь із наших «лінгвістів» потребу приєднати Бельгію до Голландії, нам пощастить утекти до міста.

Гірші двоє інших. Один, типовий червонопикий голландець, не знав ні німецької, ні англійської мови і ні в які розмови з нами не вступав. Він тільки сердито гукає, коли хтось із наших зіскакує з палуби на пристань і робить кілька кроків уперед. Другий одразу попав під підозріння, чи не з білоемігрантів він, і коли б він справді розумів російську мову, то міг би наслухатись чимало «компліментів», призначених спеціально для нього.

Двоє наших кочегарів сиділи на березі під вугільною повіткою і контролювали малайців-вантажників. Час од часу хтось вибігав їм на зміну або носив олівець, папір чи склянку води, на мигах доводячи поліцаєві, що це конче потрібне.

Ці коротенькі екскурсії в кілька кроків по березу спонукали багатьох на невдалу втечу.

Увечері першого дня, коли зовсім смеркло, кочегар Спірка «змився» на берег.

А на ранок уже півекіпажу лагодилось приспати увагу поліцаїв. Один по одному виходили на берег і простували до вугільних повіток, а звідти, хто спокійно, а хто похапцем, повертали в найближчий завулок. Але коротке сюрчання свистка, і малаєць, тримаючись рукою за держак коротенької шаблі, кидався за втікачем, раз у раз повертаючи його назад.

Для того щоб прорватися крізь поліцайську загорожу, одягались на всі фасони. Хто виряджався в біле парадне вбрання, фетровий бриль та шовкову краватку,

а хто витягав найподертішу й найбруднішу «робу» та замазувався вугільним пилом, щоб скидатися на малайця-вантажника.

Але чимало на палубі було реготу, коли на пристань зійшли дві зовсім незнайомі загадкові постаті, що на них одразу звернули увагу всі поліцаї.

— Хлопці, що то за мішанина черкаської молодиці з радянським борошенником?

Це запитання стосувалося однієї з цих загадкових постатей. Білий тропічний шолом, русява борода, косоворотка, в руках біленька кишенькова хустина й на ногах лакові пантофлі — такий вигляд був у цієї людини. Вона поволі, під пильними поглядами поліцаїв шпацирувала вздовж пристані, щоразу далі відступаючи від «Літке».

— А цей шкалик? — ледве стримався, щоб не гукнути, механік Пилип Іванович, коли й друга постать почала пливати біля вугільної купи. «Шкалик» був людина низенька на зріст, у білих черевиках, сіреньких штанцях, непомірно довгому й непомірно товстому для тропіків синьому піджаку й такому самому великому чорноморському кашкеті, прикрашеному форменим радторгфлотським гербом що сповзав своєму власникові на очі.

За «черкаську молодицю» був кінооператор Радзіховський, а за «шкалика» — співробітник «Комсомольської правди» Корольков.

Коли перший викликав у поліцаїв досить тривожний погляд, то, побачивши другого, молодий голландець так голосно зареготав, що того реготу не почув лиш сам Корольков, уся увага якого була сконцентрована на тому, щоб вчасно «змитися» за ріг вугільної повітки. У той момент, коли поліцаї кинулись затримувати Радзіховського, Королькова не стало. Тільки години за три чи чотири його, всього спітнілого, стомленого, але надзвичайно радісного, приставили на «Літке» під конвоем поліцаїв.

Він небагато розповідав про свою одісею. За рогом вугільної повітки метнувся в інший бік, натрапив на автомобіль з малайцем-шофером. Сів в авто й на мигах та кількома німецькими словами наказав їхати. Проїхався по острову, бачив мальовничі пальмові гаї, чудове гірське озеро. В одному місці випив склянку поганючого пива, за що мусив оддати долар.

Потім, коли шофер повернув до міста, на першому-таки кварталі його затримав поліцай. Після довгої, знову-таки незрозумілої розмови йому дозволили купити кілька листівок з краєвидами Сабанга й «етапним» порядком, передаючи з рук на руки, приставили на судно.

Ще одному кочегарові з кошиком на спині, позиченим у малайця, пощастило пробратися до міста. Решту завернули, в тому числі й мене, коли я вже був за рогом повітки.

Малайці почастивали нас бетелем¹, і, заплювавши кров'яними плювками всі плювачки, ми були раді покинути Сабанг. Ця радість після Стамбула була постійна для нас у кожному порту.

Вщерть набитий вугіллям льодоріз ждав лиш телеграм з Лондона та Москви.

Телеграми одержали, і ми рушили.

Над островом і затокою запанувала гарна місячна ніч. Таємниче визирали горби в світлі місячного сяйва, вони наче ховали щось потрібне, але невідоме нам. Стьожкою старовинного срібла ховалося місячне сяйво в морі, а за поворотом з затоки хвилі радісно заплюскали в борти «Літке», наче зустрілись із старим другом.

VII. Від Сінгапура до Цусіми

Чорні вітрила.— Розбійницький замок на великому шляху.— Тайфун біля Філіппін.— Штурмуємо.— Оскажене море.— У коші.— Без обіду.— Гори Формози.— «Іван Федорович» Ікемі-Сан та його місто.— Тут золота не беруть.— Знімаємо черевики.— Япончата.— Запорожці в Японії.— Без хліба.— Меценат-ресторатор.— Запізнення на пароплав.— Спека спадає.— Цусіма.— Незабаром дома.

Ми увійшли в Малаккську протоку. Ліворуч бовваніли береги Суматри. Вдалині у тумані пропадали гори. У бінокль можна було роздивитись багату рослинність,

---

¹ Рослина, листя якої жують на Зондських островах. Належить до наркотичних.

що серед неї подекуди здіймався димок, і пригадувалося з географії, що ми йдемо повз багатющі плантації каучуку, що нині в світовій політиці має таку саму вагу, як вугілля та залізо. Ішли поволі, 8—10 миль на годину, бо вугілля, взяте в Сабангу, було погане й давало дуже багато перегарків. Траплялося чимало невеликих островів, якимось на обрії помітили човни під чорними вітрилами і пригадали минулі часи, коли води Малаккського архіпелагу були вславлені піратами. Але минув день, і ми зустріли цілу флотилію рибацьких човнів під червоними вітрилами. Очевидно, малайці люблять кольорові вітрила. Повз нас хвилі проносять уламки пальм, листя та кокосові горіхи. Вночі проходили Малакку, її вогні осталися далеко ліворуч. Вітер з норд-осту посилювався, на сході росла чорна хмара, треба було поспішати згортати ташу. За півгодини ми попали в невеличкий шторм, а цілу ніч нас мочив дощ. Дощ був справжній тропічний. Уночі протягом чотирьох годин, незважаючи на дощ, ми стояли на містку в самих трусах і тільки наприкінці вахти згадали про гумові плащі. Екватор швидко наближається. Сьогодні наша географічна позиція — 10° східної довготи й 2° 24' північної широти.

Проходимо Сінгапур. Десятки островів, укритих буйною рослинністю — пальми й трави. Багато маяків. Сила-силенна білих цистерн, розкиданих по різних островах, і величезні будівлі в глибині затоки, приблизно в милях трьох-чотирьох од нас. Незчисленна кількість пароплавів. Аероплани. Це все осталося позаду, коли ми вийшли з Малаккської протоки.

Курс зюйд-ост різко змінили на норд-ост, не дійшовши сімдесятьох миль до екватора.

Було ще три дні до Формози. Люди, змучені спекою, тяжкою працею, поганими харчами внаслідок полсованих продуктів, журились за берегом і вираховували години прибуття до Келунга.

Саме наприкінці того дня радист виліз із своєї будки з клаптиком паперу в руці й побіг на капітанський місток.

— Костянтин Олександровичу, є радіоповідомлення про тайфун.

Капітан мовчки прочитав радіограму.

У напрямі від Філіппінських островів до Гонконга

мчав тайфун із швидкістю 60 миль (105 верст) на годину. Коли напрям його не зміниться, все буде добре, він нас не захопить.

Протягом ночі вахтові хвилювались, пильнуючи вітру, неба, барометра.

Минув спокійний гарячий тропічний ранок, і стомлені спекою люди не догадувались, що це останній гарячий день рейсу.

Вечір 26 травня був хмарний. Вітер із 2 балів переходив на 4. Хвилі побільшали, й почало похитувати. Треба було здіймати ташу.

Сипнув дощик, і люди потягли матраци до кают та кубриків. Частина розмістилась у червоному кутку.

На палубі рвав вітер, ішов дощ, подекуди вода пробивалась з палуби крізь щілини, обмочувала столи, канапи й наливала калабані на підлозі. Вперше за довгі дні подорожування, загорнувшись у ковдру, спалося з насолодою і здавалося, що хитавиця лиш загойдувала.

Близько півночі мене розбудили. Водолаз Чумак шукав мене серед сонних тіл, що завалили собою і своїми матрацами червогий куток. Вахтовий штурман Юрій Іванович викликав на вахту.

Міцно тримаючись за стояки та бар'єри, ми перебігли до східної рульової будки; захопивши там непромокальний плащ, я подався на капітанський місток. Чорною масою зігнувся рульовий над штурвалом, безупинно відкидаючи то в одну, то в другу сторону держак колеса. Спереду, через планшир, ледве-ледве побризкувало водняним пилом і скроплювало місток.

Прямуючи з кінця в кінець, я підійшов до маленького піддашка над лівобортним машинним телеграфом. Там заховався від водяного пилу Юрій Іванович. Він зустрів мене надзвичайно весело.

— А, братішечка... а... сачкувать хочеш? Може, вкачує? Коли морякувать, так морякувать!

Під час шторму Юрій Іванович — найвеселіша людина на судні. Він безперервно щось наспівує, коли немає ніякої серйозної погрози. На палубі він дає матросам найжвавіші розпорядження і сам завжди в найнебезпечніших місцях, а в кают-компанії цими днями він помітний своїм величезним апетитом, з'їдаючи по 3 порції за хворих пасажирів чи молодих моряків.

Навколо судна щось клекотіло в темній безодні. Щохвилини дужчав вітер, і коли боцман із старшим матросом пішли взяти дві бухти кодоли з півбака, прова льодоріза почала забирати воду. Саме тепер, коли ми допалювали останні запаси вугілля і судно спорожнилось, прова «Літке» стирчала над водою, але хвилі, йдучи назустріч, перекочувались через півбак, із силою падали на горішню палубу і своїми бризками заливали капітанський місток, що на височині 45 футів.

— Полундра!

Вигук Юрія Івановича розрізав гуркіт оскаженілого моря й свист вітру, коли велетенська хвиля неслася на судно. Боцман і матрос кинулись до фок-щогли й міцно її обняли. Прова глибоко пірнула в воду, і хвиля котилася через півбак, по коліна, а то й по пояс заливаючи матросів.

— Чорти його понесли туди! — лаяв Юрій Іванович боцмана.

— Боц-ма-ане! до-сить! забирайся звідти!

Але боцманові треба було ще щось принайтовити, і він, відіславши матроса, остався на півбаку, ризкуючи щохвилини бути змитим у море.

Вахтовий штурман полетів на півбак. До мене на місток долітали окремі слова голосної лайки Юрія Івановича, що гнав боцмана з півбака, і не менш енергійна відповідь боцмана, який покрученою російською мовою поясняв щось про ливу.

Саме в цей момент дві величезні хвилі одна по одній набігли з моря на прову, маса води прокотилася через півбак, і я загубив з очей постаті сварливих моряків. Мене обдало принаймні бочкою солоної води, і поки я витирав очі та відпльовувався, півбак уже вдруге був під водою. Для мене досі незрозуміло, як тоді не зміло боцмана і Юрія Івановича, коли вони були майже з головою під водою.

Але в наступний момент обидва перестали сваритися, боцман забув про свою ливу, і швидше за десятибальний вітер, що кип'ятив море, понеслися на спардек.

Вітер доходив до 11 балів. Уже пообламливало й позривалс лати для таші, проламало закритий водозбіг на верхній палубі, відірвало кусок планшира на розі спардека і зміло кодольний ящик. Капітанський місток заливало безперервними величезними бризками, і рульо-

вому запропонували перейти до спільної рульової будки. Він odmовився.

Од сильного хитання та вітру хилиталося серце в дзвоні, і він безперервно подзвонював. Біля швидкоміра відірвалася електрична лампа-летючка, і ми не знали, з якою швидкістю посуваємось. Тиск пари був надзвичайно низький, а кількість обертів гвинта мінімальна. Юрій Іванович гадав, що йдемо 4 милі на годину. Чумак рахував на 5. Після того як я розшукав нашого електрика, старого Сердюка і він полагодив летючку, обчислили, що з другої до третьої години «Літке» пройшов усього 3 милі.

Новий ранок був неприємний: сірий, мокрий, солоний і хворий. Навколо клекотіло й булькотіло море, і трисажженні буруни, запінившись од пасії, заливали і бак, і корму, заплывували спардек і містки.

У кочегарці неvistачало людей. Треба було перештитувати¹ вугілля з кошів до вугільної ями. Там працювали тільки старшина кочегарки та один кочегар. Але всі вони, що ніколи не відмовлялись від будь-якої роботи, тепер лежали хворі.

У вузькому коші було душно й темно. Вугільний пил забивав ніс, горло й легені. Як не дивно, а хитання тут відчувалось куди сильніше, ніж на палубі, і куски вугілля безперервно били мене по ногах. Треба було лопатою насипати вугілля до кошика і потім той кошик випорожнювати через спеціальний проріз у палубі до вугільної ями, звідки кочегари відвозять його тачками до топок.

Здавалося, що тут не витримати й п'ятьох хвилин. Я працював один. Старшина кочегарки штивав з коша по другому борту. Треба було твердо стояти на ногах, бо в той момент, коли там десь угорі хвиля вдаряла в борт, усе зсовувалось до вугільної купи. Великі грудки заважали набирати повну лопату дрібного вугілля, а кошик здавався без дна.

Один по одному кошики з вугіллям із гуркотом висипались до ями. Я налічив їх щось чотирнадцять чи що і загубив лічбу.

Було душно. Я скинув усе, що можна було, але піт ллється однаково. Минуло двадцять хвилин, півгодини,

---

¹ Перекидати.

година, вже близько двох годин. Ще якась година та кілька хвилин, і вахта закінчена.

Але щось важке давить у грудях, голова запаморочена, у вухах шум. У роті з'являється солодка слина й відчуваю, що коли за хвилину не вискочу на палубу, то «травну». Кидаю лопату й поспішно рушаю через порожній верхній трюм у темний закамарок до дверей спіднього кубрика на прові, а звідти вже, думаю, вискочу на палубу. Але двері замкнені. Стукаю. Тільки хто ж почує тут мій стукіт?

Повертаю назад. Чую — підкочується до горла. Чи витримаю? Щоб добратись до палуби, треба мінімум п'ять хвилин. Трюм, кіш, незручна довга драбина до кочегарки, ціла кочегарка, машинний відділ, далі східцями нагору. А мене вже прориває. Я гикаю. Ще раз. Тихенько спускаюся долі на купу вугільного сміття й розпластовуюсь на ньому. Лежу хвилину, другу... Стає легше, і я сам до себе посміхаюсь.

За чверть години був на палубі. На кормі біля дверей до машини сидів блідий другий механік.

— Ну, я «травнув».

— Хіба?.. Перший раз за шторм?

— Еге ж! Кочегарка підвела. На палубі не бере. Там узяло.

— Ну, так будьмо компаньйони. Я оце тільки-но теж за борт зазирнув.

У каюті лежали хлопці.

— Як, хлопці, «травите»?

— Здається, вже печінками...

Я більше не «травив». Свіже палубне повітря правило за найкращі ліки.

Минула ще доба. Вітер спав до дев'ятох, але шторм не вщухав. Проте трое чи четверо нас розташувались на ніч на палубі. Один спав у гамаку, другий під захистом шлюпки, а я вмовстився біля радіорубки. Ми закутались у мокрі від солоних бризок ковдри і спали так міцно, що коли б не вахтові чергових вахт, то попросипали б свої вахти.

— І як це вас, чортів, не позмивало? — лаявся молодший штурман.

Ішла третя доба. Вітер спав до п'яти-шести, і тільки море клекотіло балів на вісім. У далечині показалися гори Формози. Взяли курс на ост, і кільова хитавиця змінилася на бокову.

Назустріч нам траплялись рибацькі шхуни. Ще кілька годин нашого повільного ходу, і будемо в порту Келунг. А вугілля в нас осталося менше ніж на добу.

* * *

«Літке» стояв перед входом до затоки. На щоглі — карантинний та лоцманський прапори. Першого викликали лікаря, потім лоцмана. Ми ждали лоцмана, що мусив, згідно з морськими звичаями, провести нас до затоки. Але лоцман не з'являвся. Капітан дав наказ, і льодоріз поволі сам почав просуватися за кам'яний мол у затоку. Ліворуч і праворуч здіймалися гори, вкриті зеленою рослинністю, а на березі затоки розкинулося місто. Біля причалів та на рейді стояло кілька пароплавів під японськими прапорами, маленький білий пароплавчик під датським прапором, а з глибини визирав велетенський японський понадредноут. Багато кунгасів та невеличких човників заповнювали затоку.

Ми проходили серед цих суден, наблизились до пристані, і матроси готувалися закинути якір біля бочки, що в кількох сотнях метрів од берега. Саме в цей час нам назустріч затріщав моторний катер із кількома людьми на ньому, що махали руками й щось гукали нам.

Виявилось, що ті люди вимагали, щоб наше судно повертало назад і виходило з затоки. Тривога пробігла серед людей. Невже японці нас не тільки на берег не пустять, а не дозволять навіть зайти до затоки? Таких випадків із радянськими пароплавами в Японії не буває. Але ж ми не в самій Японії, а на Формозі¹, що є японська колонія. До того ж порт Келунг не звичайна торговельна гавань, а й морська фортеця.

Ми вийшли назад у море, і в цей час до нас наблизився катер. З нього на борт вилізло троє японців і за хвилину пояснили нашим штурманам, у чому річ. Виявилось, що без лоцмана ми не мали права заходити до затоки, бо, не знаючи морського дна у вході в затоку, можна було наразитись на небезпеку. Отож для нас і приїхав лоцман, що мусив провести нас до гавані. Власне, справа розшифровувалась просто: за те, що лоц-

---

¹ Справжня назва Тайвань.

мани супроводять судно, треба платити суму грошей.

Після лікаря, що нашвидку оглядав команду, ми перейшли в розпорядження поліції. Нас перераховували, урядовці портової управи переглянули наші документи, і ми дістали радісну звістку, що нас пустять на берег. Про це сказав маленький японець, урядовець поліції, що єдиний на весь порт Келунг знав російську мову. Він одрекомендував себе «Іваном Федоровичем», запропонував свої послуги й обіцяв за півгодини всім видати перепустки. Справді, за півгодини ми були на березі, в одній із кімнат великого будинку... поліційної управи. «Іван Федорович» Ікемі-Сан (таке було його прізвище) диктував якомусь писарчукові наші прізвища, а той писав на перепустках; потім зібрав усіх нас до гурту й сказав коротеньку промову. Зміст промови був приблизно такий:

— Панове, ми знаємо, що ви понад 40 день були в морі, вас не пускали ні на один берег, протягом кількох тижнів ви не бачили землі, і ми знаємо, що ви надто знудьгувалися за суходолом. Ми зробили все, щоб дати змогу вам скористуватись із недовготривалого перебування в нашому порту. Зараз ви розійдетесь по місту, і ми сподіваємось, що ви поводитиметесь пристойно, а найголовніше, на що мушу звернути вашу увагу,— не провадитимете ніякої агітації та пропаганди. Ви знаєте, що державний лад у Японії набагато різниться від державного ладу радянської Росії, і про це ви, будь ласка, не забувайте. Крім того, попереджаю,— ви можете вільно ходити по всьому місту, тільки не переїжджаючи на той бік затоки.

Потім ми довідалися, що по той бік затоки є фортеця, і, звісно, ніхто з нас не мав ніякої охоти їхати туди. З тих самих причин поліція забрала всі наші фотоапарати і опечатала їх.

Усі хлопці, вільні від вахт, рушили до міста, а «Іван Федорович» тим часом повернувся на судно, близько зазнайомився з нашою кают-компанією, привіз нам якихось японських книжок, а сам просив у нас російських. Пізніше в червоному куточку він побачив статут та програму ВКП(б) і почав настирливо просити, щоб йому подарували цю книжку. Зрештою, хлопці погодились і, надписавши на книжці, що її подаровано «Іванові Фе-

доровичу» на його власне прохання, віддали йому статут та програму.

Келунг — невелике місто, з чистенькими, добре забрукованими вулицями, з величезною кількістю крамниць, із рикшами, що стоять поруч автомобілів, з японцями-крамарями й китайцями-робітниками. Ми йшли вулицями й дивувались, що кожна вулиця була наче одна величезна крамниця, простягаючись від рогу до рогу. Покупців у крамницях було мало, крамарів не було видно, — вони, заховавшись углиб, у затінку, клопотались біля якихось своїх хатніх справ і, наче з неохотою, виходили назустріч покупцям. Перше, чим ми зацікавились у цих крамницях, — це були сотні всяких дерев'яних боженят, богів радості й богів суму, перших—гладких, лисих, широколицих, других — худих, із страшними рогами, зататуйованими обличчями. В одній крамниці зустріли чималу партію спиночухалок «хя-оци», як вони звуться по-японському. Таку спиночухалку до цього часу мені довелося бачити тільки в Олександрійському палаці в Дитячому селі, в кабінеті Миколи II, — то був йому подарунок від японців. Ми захопились спиночухалками, боженятами, сірниками з оригінальною рекламою, паличками для їжі та десятикопійчаними китайськими гостроверхими брилями з широкими крисами.

Насамперед одвідали ми ресторан та кафе. Зголоднілі під час рейсу, коли всі наші продукти попсувалися від спеки, будучи останні дні під час шторму без обіду, ми накинулись на різні страви, знудьгувавшись за ними, та взялися до холодних напоїв, кофе-глясе, морозива, кавунів, бананів та всякої садовини. Тільки одного нам не дали в японських ресторанах — хліба. Тут хліба майже не знають, у двох чи трьох лиш ресторанах знайшовся хліб. Біфштекс коштував 45 сен, а два маленькі шматочки хліба до нього — 50 сен. Та ми незабаром призвичаїлись їсти без хліба, якого мали досить на пароплаві.

Того-таки дня пішли до японського театру. Взявши квитки, рушили до фойє, але виявилось, що перед тим як увійти до театру, треба... роззуватися. Довелось роззутись. До японського театру можна зайти в брилі, в пальто, але не в черевиках. Черевики ви мусите скинути й замінити спеціальними капчиками, і тільки тоді вас пропускають до зали. Антрактів тут немає, через те до зали пускають безперервно. Чи ви прийшли на початку вистави,

чи всередині, чи при самому кінці — берете квиток, скидаєте черевики і входите до театру. Служниця показує вам ваше місце, і ви, здивовано оглянувши залу, не побачивши ані крісел, ані лав, спускаєтесь додолу і як зручніше розташовуєтесь на рогожі. Можна сидіти, підібгавши під себе ноги, можна їх простягти, і, нарешті, можна зовсім лягти й лежати. За хвилину до вас тихою ходою підходить інша служниця, подає на підносі чайник із чаєм та чашки, пропонує сірники й цигарки. Ви п'єте чай, палите цигарку й одночасно дивитесь, що діється на сцені. А там щось на зразок мюзик-холу, один естрадний номер змінює інший, музика змінює акробата, після танців ідуть невеликі сцени, а далі виступає якийсь шоукар.

Ви оглядаєтесь навколо, бачите японців, що поприходили до театру цілими родинами, чоловіків із жінками й дітьми, матерів із немовлятами; за кілька місць далі сидять військові матроси; байдуже поглядаючи на сцену, задумливо простерся на своїй рогожі молодий японець, раз у раз затягаючись своєю цигаркою й пускаючи цілий стовп диму. Тут-таки, між рогожами, пробігають діти, що одночасно і дивляться виставу і граються між собою. Але характерно, що ніякого галасу ви не почувете. У театрі надзвичайна тиша. Килими й рогожі приглушують звуки кроків, і мені пригадався китайський театр, що його довелося бачити кілька років тому у Владивостоці. Там теж п'ють чай, курять, голосно розмовляють між собою, але ніякого порівняння з японським. Коли в японському тиша, якась затишність, і там можна відпочивати, то в китайському, навпаки,— неможливий гамір, так що не можна розібрати жодного слова, страшенна духота й надзвичайний бруд.

Другого дня команда «Літке» одержала зарплату. Моряки дістали свій заробіток золотими англійськими фунтами стерлінгів. Стерлінги треба було обміняти на ієни. Але яке було наше здивування, коли в банку прийняти наше золото відмовились¹, а паперові фунти стерлінгів моментально обмінювали на японську валюту.

— Чого у вас не приймають золота? — питали ми «Івана Федоровича».

---

¹ Це було 1929 року, а 1931 року — навпаки, від золота японці не тільки не відмовляються, а просять і вимагають його. — *Прим. автора.*

— Очевидно, багато його є, — сміючись відповів він і пішов до банку, щоб поговорити в нашій справі.

Кінсьць кінцем, банк погодився зробити виняток, і золото нам обміняли на паперові ієни, що мали остатися в келунзьких крамарів та рестораторів.

Незабаром у нас знайшовся приятель. Ми обідали в одному з ресторанів, коли його господар, підійшовши до нашого столика, почав із нами розмовляти. Балакав з ним Сашко, що знав слів 40 англійських. Як там не було, але мовного запасу англійських слів у Сашка вистачило на те, щоб ресторатор за годину вже запросив нас до себе в кімнату, запропонував сісти на рогажі, почав учити грати в «го»¹, понаносив якихось книжок і щось довго про них розказував. Сашко уважно слухав, хитав потверджуючи головою і потім, повертаючись до мене з серйозним виглядом, начебто перекладаючи мені те, що говорив японець, казав:

— Отут я якраз нічого не можу зрозуміти, але ось зараз мушу зрозуміти.

Японець був надзвичайно задоволений із своїх гостей, показував нам свій садок із невеличким басейном, де плавала всяка рибка. Потім пішли разом до книгарні, там вибрали кілька японських журналів та взяли по великій книжці, де на обкладинці були витиснуті репінські запорожці, а під ними підпис російською мовою:

«Три русских писателя — Гоголь, Чехов и Голький».

Це був переклад японською мовою кількох творів Гоголя, Чехова та Горького, що його японці зробили «Гольким». Там-таки вміщено й «Тараса Бульбу»².

Взявши книжок та листівок з краєвидами Формози й тубільцями, що їх понад 600 родин живе в диких горах Формози і до цього часу не скорились японцям, ми рушили на пароплав. Цього дня «Літке» покинув порт Келунг. Ми затримались у книгарні й запізнались на пароплав. Уже 40 хвилин, як він мусив рушити в море, і вже цілу годину капітан нервував, що п'ятох пасажирів немає з берега. Але от підійшов наш човен, ми вже на палубі, підняли якір, і льодоріз вийшов із затоки. А нас п'ятеро, вислухавши нотацію від старшого помічника, йдемо до капітана перепросити його.

¹ Японська гра пішаками на шахівниці.

² Цю книжку автор привіз із собою і передав до бібліотеки будинку письменників м. Харкова.

Проте тепер попсувати настрої комусь із нас уже важко. Ще кілька днів, і ми будемо дома.

31 травня ми йдемо Східно-Китайським морем, спека змінюється прохолодою, і ми фактично спочиваємо після гарячих тропічних вод, останнього шторму й безперервної гонитви по вулицях Келунга. Правда, обмаль харчів, і доводиться їсти останні консерви, щоб їх запити останнім вином, яке ще сьогодні нам дозволив випити лікар. Адже ми вже покинули тропіки, і порцію вина скасовано.

Нетерпляче ждемо, коли наш радист зв'яжеться з Владивостоком, щоб передати наші радіограми й повідомити про скорі прибуття туди льодоріза. Нарешті, 2 червня дістали радіограми з радіостанції криголама «Добриня Нікітич», що стоїть у Владивостоці. Проходимо Цусіму, старі моряки згадують про те, як тут японці знищили царський флот.

Ранок 4 червня. Невеличкий туман хутко зникає під промінням сонця. Ми проходимо якісь острови й наближаємось до острова Скрипльова, що недалеко вже від Руського острова та затоки Золотий Ріг. Ще кілька хвилин, і ми побачимо Владивосток. Маяк Скрипльова перший вітає нас сигнальними прапорами, що означають: «Вітаємо із щасливим закінченням рейсу».

За півгодини в Золотому Розі нас вітають гудками й прапорами пароплави, що стоять там, а до борту «Літке» причалює катер «Слов'янка» з представниками влади, громадських організацій, моряками й родичами наших владивостокців.

Тропічну частину рейсу — закінчили.

Частина друга

МОРЯМИ ПІВНОЧІ

І. Готування та склад експедиції

Нас звуть божевільними й обвинувачують в аванюрі.— Капітан Міловзоров ручиться за нашу загибель.— За «Літке» більшість.— У доку.— Невистачає чорноробів.— Дальзавод дає обіцянку й додержує її.— Змагання сімох редакцій.— Днювальним кочегаром за полярне коло.— Полярні вовки.— Українці-полярники.— Вантажимось.— Шестеро відважних — Толки розпалені.—
На чотири чи на чотирнадцять?

Катер портової управи підійшов до борту «Літке», і група владивостокців, що поспішала нам назустріч, квапно підіймаючись східцями та вітаючись із гостями, перейшла на спардек, а звідти на спідній місток, до дверей капітанської каюти. Вітають нас радісно, розпитують про подорож, де сходили на берег, як витерплювали спеку, чи було важко під час шторму, як показав себе «Літке» під час переходу, та разом інформують і про події за півтора місяця в СРСР. Ми з цікавістю слухаємо про Всесоюзну шістнадцяту партконференцію, про конфлікт між СРСР та Китаєм, останні події на Східнокитайській залізниці, чутки про можливість війни. Нас слухають іще з більшим інтересом, коли оповідаємо про екзотичні береги Суматри й Формози, про пекельну спеку в Червоному морі, поліцейські кордони в колоніальних портах, чорних вантажників у Порт-Саїді і їхніх доглядачів із нагаями, про шалений триденний шторм у Південно-Китайському морі силою в одинадцять балів. Моряки, співробітники АКО, газетярі, співробітники митниці, начальник ДПУ, редактор газети «Красное знамя» в тісному оточенні літківців уперше оглядають наш красунь-льодоріз.

Пароплави в затоці здіймають на щоглах прапори і теж вітають «Літке». На березі видно натовп людей — то вільні від вахти моряки, портові робітники та, мабуть, родичі декого з наших владивостокців ждуть, коли льодоріз підійде до причалу. Тут ждуть його вже давно. «Красное знамя» сьогодні вмістило повідомлення, передане вчора з «Літке», про прибуття сьогодні о дванадцятій годині дня. Прибули, правда, трохи раніше.

Але відразу ж крізь тон теплої зустрічі відчули ми стриману домішку якогось скептицизму та іронії. Про майбутній рейс на о. Врангеля ніхто не згадував і, очевидно, цілком свідомо, бо коли хтось із наших порушував це питання, більшість із прибулих відмовчувались. Тільки один із газетярів зауважив:

— Побачимо... Ми проти вас кампанію вели.

— Чому?!

— Не годиться ваш льодоріз для полярного рейсу.

Того-таки дня ми дістали докладну інформацію про причини тої прихованої іронії.

Капітан Міловзоров — старий моряк і до того видатний полярник. Він умістив статтю про те, що «Літке» непридатний для походу на острів Врангеля. Зимою він приїздив до Севастополя, оглядав «Літке» і знову висловився проти того, щоб льодоріз ішов у такий небезпечний рейс.

До слів Міловзорова прислухалися. Серед моряків-тихоокеанців Міловзоров має авторитет, як досвідчений полярник, посідаючи друге місце після капітана Гросберга, дідугана, що нині вже не водить пароплавів у полярні рейси. Отже, немає нічого дивного, що більшість моряків Далекého Сходу, ніколи не бачивши «Літке», погоджувались із капітаном Міловзоровим. У місцевих газетах уміщали статті, що рейс «Літке» до о. Врангеля — це божевілля і що від цієї справи тхне авантюрою. Міловзоров широко розгорнув кампанію проти «Літке», посиляючись на те, що «Літке» — льодоріз, а не криголам, що він спалює понад 100 тонн вугілля на добу, а може взяти з собою максимум 1000 тонн, що «Літке» не може взяти потрібної кількості вантажу, який треба приставити на острів Врангеля, та на неможливість протягом місяця відремонтувати льодоріз як слід після криголамної кампанії в Чорному морі та десятитисячомильного переходу навколо Південної Азії.

І тільки невеличка група прихильників «Літке» висловлювала сподіванку, що він виконає відповідальний рейс, а капітан Дублицький, безперечно, проведе судно і його екіпаж через полярні криги.

Звісно, всі ті, хто zostався на «Літке» на новий рейс, мали раз у раз виступати в дискусіях про спроможність льодороза. Міловзоров і його прибічники після того, як урядова комісія категорично висловила не посылати на о. Врангеля пароплав «Ставрополь» і не дала згоди вирядити криголам «Седов», що працює в Архангельському порту, висували новий проект — замінити «Літке» криголамом «Добриня Нікітич», що саме ремонтувався тоді у Владивостоцькому порту. Якийсь невідомий автор видрукував статтю в морському журналі «На вахте», де доводив потребу припинити зайвий, на його думку, ремонт «Літке» і пропонував негайно вирядити в експедицію криголам «Добриня Нікітич», який мав би взяти на причал шхуну «Чукотка»¹. «Чукотка» мала везти вугілля для криголама. Звісно, цей проект був абсурдний, бо «Добриня Нікітич», хоч і дводимарний, але вдвоє меншої потужності проти «Літке». Крім цього, він надто неповороткий і непридатний для плавання в торосистих кригах Східно-Сибірського моря.

Власне, з першого-таки дня приходу до Владивостока ми були вже впевнені, що ніяких змін у посиланні якогось іншого судна у рейс на о. Врангеля не буде.

Проте багатьох нас цікавило, чого Міловзоров проти «Літке», чого Міловзоров так гаряче розпочав цю кампанію, що доходить явної абсурдності, коли він висуває пропозицію послати на о. Врангеля «Ставрополь», а не «Літке». Адже всім відомо, навіть тим, хто ніколи не бачив «Літке», що «Літке» довгий час працював у криголамних кампаніях на Білому та Чорному морях, проводячи пароплави через кригу, рятуючи їх у холодні крижані зими від аварій. А «Ставрополь» хоч і ходить у полярні рейси, але крім того, що спалює мало вугілля та в крижаних затисках, дякуючи своїй конструкції, має деякі шанси бути витисненим на кригу замість того, щоб бути розчавленим, ніяких інших криголамних якостей не має.

Той самий «Добриня Нікітич» не раз виходив із затоки,

---

¹ Див. в останньому розділі цієї книги про «Чукотку». — Прим. автора.

щоб допомогти «Ставрополеві» пробитися через нетовсту кригу до Золотого Рогу.

Уперше про Міловзорова я почув давно, років два тому, від Миколи Костянтиновича Новицького¹. Останній розповідав, як під час громадянської війни він їхав пароплавом «Сімбірськ» із Владивостока в Шанхай. «Сімбірськ» вів капітан Міловзоров, а належав пароплав тодішньому Д.—С. урядові, що орієнтувався на Радянську Росію і де керували більшовики (1920 р.). Міловзоров зайшов до Нагасакі, де замість двох діб простояв 11 днів, потім пересадив пасажирів на американський пароплав «Експрес оф Ейжала», а «Сімбірськ» оставив у Нагасакі, передавши разом із пароплавом у розпорядження емігрантського товариства так званого Паризького правління доброфлоту. Щось років із два Міловзоров вештався по морях, поки, нарешті, дійшов потреби повернутись разом із пароплавом до Владивостока й просити амністії. Діставши її, він добросумлінно працював у Радторгфлоті. Пізніше старі матроси розповідали мені багато про Міловзорова, починаючи з того моменту, як він почав свою кар'єру прибиральником на камбузі. Ще до імперіалістичної війни 1914 року він став полярним капітаном. Був випадок, коли, затертий крижинами, він остався на зимівлю за полярним колом. Харчів було мало, харчі були погані, більшість людей не була знайома з умовами полярної зимівлі. Серед екіпажу були захворювання. Але важко було тільки матросам та кочегарам. Командний склад, що жив окремо, почував себе непогано. Між каюткомпанією й командою зростав антагонізм. На великдень, після того, як комсклад розговівся білими пасками, крашанками, консервованим молоком і дорогими винами, капітан із старшиною пішли до матросів та кочегарів «христосуватись». А ті лежали в трюмі голодні, маючи лиш погані сухарі та солонину. Обурення команди проти начальства дійшло апогею. На судні виник бунт, і його з великими труднощами Міловзорову вдалося придушити.

Після того випадку протягом кількох років Міловзорова в полярні рейси не посилали, але згодом він знову почав водити пароплави за полярне коло на Колиму.

Повернувшись після громадянської війни разом із

---

¹ Колишній редактор далекосхідного «Красного знамени».

пароплавом до Владивостока й доставши амністію, Міловзоров протягом усіх цих років чесно працював, виявив себе як добрий моряк. Одного разу дійшов Лени, а 1926 р. був на о. Врангеля. За один із полярних рейсів дістав нагороду — орден Червоного Трудового Прапора, і тепер навіть ті моряки, що колись їздили з капітаном Каргальськовим до одного з чужоземних портів спеціально з наміром забрати пароплав, який він відмовлявся привести в радянський порт (правда, захопити пароплав не вдалося, хоч Міловзоров і капітан Каргальськов, посланий од ДВР, схопилися навіть за зброю), не можуть закинути щось цьому капітанові щодо роботи чи хоча б дріб'язкових злочинів перед радянським флотом. Але Міловзоров виявив тут надзвичайну персональну амбітність, що й довела його до цього абсурдного конфлікту з «Літке», який потім, у майбутньому, закінчився майже трагічно. Та останнє трапилося значно пізніше, і про це читач довідається далі.

Отже, капітан Міловзоров ручився за нашу загибель у полярній кризі, десь там у районі о. Врангеля, в тих місцях, де 50 років тому крига затерла і розчавила відому американську шхуну «Жаннетта», що її вислала до Північного полюса та на розшуки шведського полярного мандрівника Норденшельда редакція газети «Нью-Йорк Геральд». Капітан Міловзоров пророкував нам, що за кілька днів після виходу в Полярне море у «Літке» не вистачить вугілля, вийдуть усі пальні матеріали, і тоді могутній льодоріз, затертий полярною кригою внаслідок недостатнього ремонту, буде розчавлений і піде на дно, а екіпаж останеться на плавучих крижинах, що їх течією й понесе на північ у напрямі полюса, шляхом дрейфу нансенівського «Фрама».

На декого ці розмови справили враження, і в нас навіть був випадок, коли один кочегар, ставши до роботи, працював протягом місяця на ремонті льодоріза, а перед самим виходом у рейс, напившись п'яний, заявив, що він у Полярне море на «Літке» не піде, бо вважає, що йому ще рано вмирати.

Та з кожним днем нашого перебування у Владивостоці репутація «Літке» в очах владивостокців кращала. День у день льодоріз оглядали старі досвідчені моряки, і кожен з них, оглянувши судно, говорив:

— Досі я був зовсім іншої думки про це судно. Без-

перечно, що воно краще і за «Ставрополь» і за «Добриню Нікітича».

Минуло не більше двох тижнів, як ми почували себе вже господарями становища. Владивосток був за нас. І тільки екіпаж «Ставрополя», що готувався до полярного рейсу вздовж сибірського берега до гирла річки Колими, не хотів визнавати очевидного всім, що «Літке» — найпридатніше судно для рейсу на о. Врангеля. У порту, в кафе та пивницях, вільними хвилинами перекидалися гострими словечками «ставропольці» з «літківцями».

А тим часом із Полярного моря надходили погані вісті. Пароплав «Астрахань» у середині червня затерла крига в Анадирській затоці Берінгового моря. Шхуна «Коліма» та «Еліазіф», затерті кригою в Східно-Сибірському морі ще 1928 року, стояли там досі, не маючи змоги вирушити. Від капітана шхуни «Коліма» одержано повідомлення, писане ще в грудні чи січні. Це повідомлення чукчі собаками везли до Нижнеколимська, а відти таким же шляхом воно добиралось, здається, до Якутська і, зрештою, за півроку прибуло до Владивостока. Шхуна «Коліма», що ходила 1928 року в гирло ріки Лени, не дійшла кінцевої мети своєї подорожі. Зустрівши важкі крижини, вона мусила повертати назад. Зайшовши до Нижнеколимська, там вивантажили вантажі, призначені для Лени. Намагалися вони того-таки року добратись до Владивостока, але не вдалося. Море замерзло, і біля Шалаурових островів довелося стати на зимівлю. Капітан шхуни Сіднев писав, що в грудні великий крижаний шторм зірвав шхуну з якоря й поніс у море. З великими труднощами вдалося вберегти шхуну протягом тих кількох днів, коли крига загрожувала розчавити її. Кінець кінцем, пощастило повернутись назад до Шалаурових островів, там закинути якір та прикріпитись кодолами до берега. Між іншим, серед екіпажу шхуни виникли деякі непорозуміння, що надзвичайно несприятливо позначилося на умовах зимівлі. Одночасно з цим Сіднев сповіщав, що чукчі, які приїздили на шхуну, переказували, ніби бачили в одному місці на березі уламки якогось судна, викинуті з моря, а на кригах знайшли невеличкий намет, де були трупи кількох замерзлих європейців. Очевидно, цієї зими в Полярному морі трапилася ще одна трагедія. З'ясувати, що за судно, не вдалось. Очевидно, це було якесь чужоземне судно. Дуже можливо, що то загинула шхуна якогось

американця-контрабандиста, морського бракон'єра, що й досі час од часу насмілюються з'являтися біля наших берегів, не маючи на те дозволу.

Крига в Берінговому морі наприкінці червня, брак будь-яких змін у закрижанілому Полярному морі біля сибірських берегів та те, що 1929 рік, за прикметами моряків-полярників, мав бути важкий щодо криги,— все це було погане віщування. Та й метеорологи пророкували, що цей рік буде несприятливий для плавання в Полярному морі. Все це треба було нам зважити перед відпо-відальним рейсом, що був одночасно і рятівничий, і науковий. Першою умовою, що гарантувала б нам щасливу подорож, мав бути добрий ремонт льодоріза. За два дні після прибуття до Владивостока «Літке» поставили в док. Почався ремонт. Судно, справді, потребувало великого ремонту. Кочегарку, машини, корпус судна, його гвинти — все треба було лагодити. Працювали надзви-чайним темпом. Доходило, що ремонт не припинявся протягом 24 годин на добу. Працювали робітники Даль-заводу. Працювала команда «Літке». Багато років судно не мало такого ремонту. Механіки день у день лазили по трюмах, цистернах, зазирали до кожної машини, до кожної топки, до кожного котла, перемацували всі важелі, кожну заклепку, вимірювали кожний метр вільної площі, наперед прикидаючи, куди можна буде ще насипати вугілля, такого цінного для цього рейсу, і шукаючи зай-вий кусок заліза, зайву гайку, що її можна було б вики-нути з пароплава, аби коштом їхньої ваги збільшити ван-таж вугілля. Цікаво відзначити, що для ремонту «Літке» не вистачало навіть чорноробів. То був період, коли у Владивостоці майже не було безробітних. Тисячі людей цього літа поїхали працювати на рибальські промисли до берегів Камчатки, багато поїхало на Сахалін та на пів-ніч.

Порт був переповнений чужоземними пароплавами: на Егершельді вони брали вантажі, що безупинним по-током прибували з Маньчжурії Східнокитайською заліз-ницею. Були дні, коли в порту стояло від 40 до 60 паро-плавів під різними прапорами.

Пригадується один момент, коли біржа праці рішуче відмовилась надіслати чорноробів для ремонту льодорі-за. Постало питання про те, щоб виписати чорноробів із Хабаровська, і, мабуть, це довелося б зробити, коли б

комусь не спало на думку використати для ремонту льодоріза в'язнів із бупру. І протягом двох чи навіть трьох тижнів в'язні Владивостоцького бупру заробляли добрі гроші, працюючи на ремонті «Літке».

Ремонт посувався досить скоро, але, незважаючи на його прискорений темп, усе ж були побоювання, що до 10 липня закінчити ремонт не вдасться. Правда, Дальзавод, що провадив цей ремонт, дав слово вчасно його закінчити. Добре відремонтувати «Літке» — це справа честі Дальзаводу. Незадовго до прибуття «Літке» у Владивосток із Дальзаводом трапився скандал. Ремонтували один пароплав щось місяців зо два, а після ремонту, коли спустили його на воду, він почав потопати. Робітники Дальзаводу ремонтом «Літке» завдалися змити пляму з заводу, що осталася після того випадку. Ремонт провадили порядком соціалістичного змагання. На Далекому Сході це, здається, була перша практика такого змагання.

Кожен день «Красное знамя» друкувало, так би мовити, бюлетень цього змагання. Взагалі увага до «Літке» була надзвичайна. Льодоріз одвідували десятки всяких екскурсій робітників, службовців, червоноармійців, учнів. Різні урядові комісії, що того літа у Владивостоці їх було надзвичайно багато, вважали за свій обов'язок оглянути «Літке». Час од часу до доку приїздило начальство з окрвиконкому, працівники партійного комітету, представники професійних організацій Владивостока. Ремонт «Літке» був справою честі цілого Тихоокеанського краю.

Якось майже для всіх нас несподівано на «Літке» прибув у супроводі працівників штабу командуючий війська. Разом із капітаном оглядав він судно, говорив із моряками й робітниками, і ті запевняли його, що виконують завдання вчасно й доброякісно.

Звісно, така підвищена увага до судна і його походу не могла не позначитись на психіці команди «Літке». Часто в таких випадках занадто велика увага дає негативний наслідок: люди починають думати про себе більше, ніж треба, стають хвалькуваті. У нас цього не було. Десь у глибині в кожного заховувалось побоювання. А що буде, коли справді не зможемо пробитись через кригу до о. Врангеля? Надто це турбувало тих, хто вже був у полярному плаванні і був обізнаний із крижаними

умовами страшного Північного моря. І тому ця увага тільки підкреслювала кожному його відповідальність за ремонт судна і за рейс. Ця свідомість відповідальності виявлялась у підвищенні працьовитості, надзвичайній уважності до своєї роботи, у збільшенні вимог до себе та своїх товаришів.

Надходив кінець червня; здавалось, ремонт уже закінчувався. У корпусі льодоріза поновили 400 заклепок, на гвинтах замінили лопаті, і одного веселого сонячного дня, з закінченим зовнішнім ремонтом і напівзакінченим внутрішнім, «Літке» готувався виходити з доку. Це було наше перше свято: воно означало, що вихід у рейс наближається. Шум води, що з скаженою силою вривалася з моря в проходи залізної брами до доку, був для нас чудовою музикою. І ми переповнялися радістю так само, як переповнювався док водою, що, утворюючи тисячі могутніх вирів, починала запліскувати підводну частину судна. За кілька годин док заповнився водою, що під нею зникла вся підводна частина «Літке». Залізну браму, яка відгороджувала море від доку, відчинили, і льодоріз, іще, правда, не самостійно, а на буксирі, вийшов у затоку. Його підвели до причалу біля Дальзаводу, де мали закінчувати внутрішній ремонт машин і навантажувати судно.

Нас було четверо журналістів: О. Мар'ямов із робітничої газети «Пролетар» (Харків), В. Млечин із «Рабочей Москвы» (Москва), А. Корольков — теж із Москви від «Комсомольской правды» та я від «Вістей» ВУЦВК'у (Харків). Ми зробили на «Літке» південний рейс і, прибувши до Владивостока, безперечно кожен із нас сподівався піти льодорізом в основну частину рейсу до о. Врангеля. Але вже другого дня по прибутті до Владивостока нас повідомили, що за постановою урядової комісії в рейс до о. Врангеля мають узяти тільки одного журналіста. Крім того, з'явилося ще трое претендентів на це одне місце. Московські «Известия», хабаровська «Тихоокеанская звезда» та владивостоцьке «Красное знамя» — кожна з цих газет доводила своє право посісти те єдине місце, що його надавалося для преси на «Літке».

У всякому разі претензії журналістів п'ятох російських газет, безперечно, мали перевагу над претензіями двох українських журналістів, коли розглядали справу і

в урядовій комісії, і в управлінні АКО¹: мовляв, що Україна від Полярного моря далеко і полярні рейси менше цікавлять її пресу, ніж РРФСР та загальносоюзну. Отже, незважаючи на гарячу підтримку, яку Мар'ямов та я дістали від капітана Дублицького, нам усе ж відмовили. Так само незабаром утратили всяку надію дістати те єдине місце й «Рабочая Москва» та «Комсомольская правда», хоч Корольков, від'їжджаючи з Владивостока, на прощання сказав:

— Ждїть наприкінці червня, на початку липня. Обов'язково повернуся з Москви й поїду в рейс. Щоб нам не дали місця — це неможливо.

Проте не дали.

А між трьома, що їхні права були точно визначені, розпочинався справжній бій. «Красное знамя» вимагало собі місце на тій підставі, що «Літке» виходить у рейс із Владивостока. Владивосток і Далекий Схід найбільше цікавляться цим рейсом, моряки цю газету найбільше читають, та до того ж і по цей час вона найбільше придїляла уваги готуванню до рейсу на о. Врангеля. Редакція «Тихоокеанской звезды» зазначала на це, що «Красное знамя» — газета окружна, тоді як «Тихоокеанская звезда» — орган крайвиконкому. Рейсом цікавиться весь Далекосхідний край, а адміністративно та територіально острів Врангеля входить не до складу Владивостоцької округи, а до складу Далекосхідного краю. Нарешті, на думку «Тихоокеанской звезды», готування експедиції заложало не так уже від самого Владивостока, як од Хабаровська, що призначає начальника острова й дає директиви щодо організації на острові господарства.

«Известия» як орган ЦВК СРСР наводили вдвоє більше не менш солідних аргументів, ніж «Тихоокеанская звезда» й «Красное знамя», про те, що місце треба віддати їхньому кореспондентові. Проте управління АКО пообіцяло це місце «Тихоокеанской звезде». Але, зрештою, переважили в цій справі телеграми редакції «Известий», і, зрештою, це місце дісталось таки цій газеті. «Известия» відрядили для участі в рейсі свого старого співробітника Зінаїду Рїхтер.

Та не легко було відмовитись од участі в цьому рейсі

---

¹ Акційне камчатське товариство.

тим, хто вже проплив на «Літке» 10 тисяч миль і серйозно готувався піти в рейс північними морями. Літківці, зокрема сам капітан Дублицький та старший механік Йосип Антонович, співчували мені. Костянтин Олександрович радив настирливіше домагатися ще одного місця для себе. Але т. Прокоф'єв, уповноважений АКО в організації рейсу, і слухати не хотів про це. Кожного разу на мої домагання він мені повторював одне:

— Ми мусимо взяти на «Літке» мінімум людей і максимум вантажу. Не забувайте, що на кожному людину з команди та пасажирів береться запас харчів на 14 місяців, зимова одежа і все, потрібне для тяжкої полярної зимівлі на той випадок, коли б «Літке» затерло кригою. А ніяких гарантій за те, що льодоріз цього року проб'ється до о. Врангеля і повернеться назад — немає.

Я звернувся з проханням, щоб мене взяли за матроса, зважаючи на свій попередній морський досвід під час переходу з Севастополя до Владивостока. Але я міг бути тільки матросом другого класу, а для полярного рейсу добирали виключно матросів першого класу та ще з умовою, що такий матрос одночасно або водолаз, або тесляр, або пічник. Це для того, що в рейсі будуть потрібні водолази, а на о. Врангеля, коли будуватимемо будинок та склад, теслярі й пічники. На жаль, жодної з цих професій я не знав.

Кочегарів теж брали тільки першого класу. Число їх зменшували з 40 до 27. Вахти збільшували з трьох годин до чотирьох. Отже, робота мала бути далеко важча, потребувала звички й кваліфікації. Взяти мене кочегаром першого класу наш старший механік не зважувався. Але якось, днів за три по прибутті до Владивостока виявились дві вільні вакансії, що, здавалось, я міг би їх обійняти: каструльником на камбуз або запасним кочегаром-днювальним кочегарки. І перша, і друга роботи надзвичайно важкі та до того ще й марудні. Зате особливих якихось здібностей не потребують. Я погодився йти кочегаром-днювальним. Його обов'язки — пильнувати чистоти в приміщеннях кочегарки, подавати до їдальні сніданок, обід та вечерю й мити посуд. А коли хтось із кочегарів хворів, днявальний мав іти до кочегарки працювати замість нього.

Робота не така вже й легка. О 6-й годині вставати, прибирати в їдальні, о 7-й давати сніданок першій вахті,

о 8-й другій вахті, о 9-й годині, озброївшись помелом та віником, рушати по кубриках кочегарки, об 11-й годині—обід для двох вахт, о пів на першу — обід іще одній вахті, потім мити посуд; години на півтори відпочинку; о 5-й годині треба давати вечерю, що в нас нічим не відрізняється від обіду. Вечеряють усі вільні від вахти. Після цього знов мити посуд; о 8-й годині знову вечеря кочегарам, що змінюються з вахти, знов мити посуд, і після того, приготувавши закуску на 12 годин ночі та сніданок на 4-у годину ранку, що їх забирають уже без днювального, можна йти спати. Треба обслуговувати майже 40 чоловік, бо, крім 27 кочегарів, на обов'язку днювального годувати ще 10 чоловік машиністів. Треба щодня прибирати три паровичні мурні, тричі на день прибирати їдальню та хоча б за день — вестибюль і лазню. Як бачите, роботи чимало, і з незвички не кожний з нею впорається, надто коли хочеш бути в курсі всіх справ, заглянути і до штурманської рубки, і до машини, черкнути кілька сторінок до щоденника та надіслати радіограму — до редакції газети. Признаюся, з мене був поганий днювальний, надто напочатку. Раз у раз я засипав і з'являвся вже після сніданку, під час обіду забував приготувати гірчицю, дістати сіль, заварити чаю. Іноді я дивувався, як мене терплять. Раз у раз доводилося сподіватися на зауваження. Але дружня товариська атмосфера, надто від кочегарів-чорноморців, які знали мене вже протягом двох місяців, сприятливо відбивалась на моїй роботі, на моєму настрої.

Владивостокці не знали, що це за днювальний і звідки він узявся. І не раз мені доводилося чути здивовані запитання:

— Ти що, ще не був ніколи днювальним, чи що?

— Ти вперше днювальний?

Доводилося признаватися, що справді-таки вперше.

На ремонті було ще так-сяк. Роботи порівняно менше, ніж мало бути під час рейсу. Снідали, обідали й вечеряли всі разом. На пароплаві людей жило мало, більшість жили в місті, отже й прибирати доводилося куди менше. Так що між сніданком та обідом і між обідом та вечерєю завжди можна було вирвати хоч одну вільну годину, щоб змотатись до міста. А після вечері, що закінчувалась о 5-й годині, я був вільний до 6-ї години ранку наступного дня.

Команду «Літке», що прийшла з льодорізом до Владивостока, звільняли. З вісімдесятьох чорноморців для полярного рейсу добрали щось чоловік з п'ятнадцять. У число п'ятнадцяти попали боцман Карт, тесляр Лапін, водолаз Чумак, підшкіпер Корчак, троє машиністів та кілька кочегарів.

Для льодоріза добрали нову команду. Відповідав за добір команди капітан, він же й начальник експедиції. Безперечно, кожну кандидатуру погоджували з тихоокеанським райкомводом. На пароплави Радторгфлоту та АКО дано розпорядження відпускати найкращих матросів та кочегарів для «Літке».

Один по одному на палубі «Літке» з'являлися старі полярні вовки. Перевагу давали тим, хто вже не раз ходив у Північне полярне море, виявляв свою здатність під час тих рейсів і міг похвалитись принаймні п'ятнадцяти-двадцятилітнім моряцьким стажем. Один із перших, кого я побачив, був Павелко. Цей дядя мав за п'ятдесят років, своїми розмірами він перевищував Чумака, і здавалось, його могутні руки спроможні ламати залізо. Похмуре вусате обличчя, симпатичне своїми рисами, свідчило про внутрішню силу й залізну впертість. Він був уже на Колімі, якимось зимував у кризі біля сибірських берегів і був бажаний кочегар на «Літке».

На другий чи на третій день по тому побачив я Остряка. З дверей коридора на корму викотилася дерев'яна бочка чималих розмірів, а за нею друга бочка ще більших розмірів спритно просунулась через вузькі двері, підштовхуючи дерев'яну. Друга бочка була подібна до людини в роботі кочегара, в дуже засмальцьованому кепі, що затуляло велику лисину й сповзало на очі. Відсапуючись, людина весело глянула й промовила, звертаючись до гурту:

— Значить, утрете в Льодовий океан. На Коліму ходив, на Лену ходив, а тепер на о. Врангеля.

Це був Остряк, старий кочегар, що вже два десятки років був за кочегара на пароплавах Тихого океану.

Матрос Шейко теж утрете йде за полярне коло. Але все це ніщо проти полярного стажу матроса Чепка, Оцей чоловічина — вищий од середнього зросту, худий, часом, здається, виснажений, з рудуватими од тютюнового диму вусиками, — починаючи з 1914 року іншого плавання, крім полярного, не визнає. Це його восьмий

полярний рейс. Двічі йому доводилося пережити довгі полярні ночі серед крижаного моря. Чепко знає всіх наших моряків-полярників, знайомий з половиною чукчів од рогу Дежнева до гирла Колими. Він пам'ятає суворі полярні зими, коли люди божеволіли від страху й нудьги. Перечитуючи книжку Амундсена «Подорож на кораблі «Мод», він авторитетно заявляє: «це так», а «це не так», коли мова йде про сибірське узбережжя від Колими до Дежнева та про рік останньої зимівлі «Мод» у кризі. Той рік на пароплаві «Ставрополь» він зимував недалеко від «Мод».

Буфетник Дрозд і кок Фесен теж утретє йдуть у крижаний рейс.

Є такі, що йдуть по другому разу. Тридцятирічний Жорж Соломін має п'ятнадцятирічний морський стаж, але на північ ходив тільки раз. Михайло Омельченко — це єдиний у нашому екіпажі, що вже був на самому о. Врангеля. 1926 року він був на «Ставрополі», коли той завозив першу радянську колонію на острів. Тепер удруге він їде на о. Врангеля.

— Після того, — каже, — піду ще третій раз і більше, мабуть, у полярні рейси не ходитиму.

Та є чимало й таких, що в полярний рейс ідуть уперше. Це, головно, машиністи. З них, здається, тільки Данько двічі був на Колімі — причому обидва рази зимував, а решта — новачки. Всі, правда, старі моряки, за винятком Мойсеєнка, що востаннє плавав років із двадцять тому, а тепер проміняв головування в комунальній секції Владивостоцької міськради на долю машиніста полярного плавання, та Андрія Лапира, який покинув роботу в Нікольськ-Уссурійському відділі «Кооптаху», де він морозив яйця та биту птицю, й пішов на «Літке» за машиніста-рефрижератора. Обидва ці суходольники — прекрасні хлопці. Мойсеєнко — винятково громадська людина й прекрасний товариш, що згоден, коли треба, на небезпечну для життя справу. А веселішого за Андрія важко знайти. Коли він не крутить своєї «морозилки», як звать у нас рефрижератор, або не читає якогось пригодницького роману, то обов'язково розповідає один з довжелезних анекдотів, що пам'ятає їх безліч і вся «сіль» якого — в його довжині. Хлопці від його анекдотів та казок за животи беруться.

Хлопці люблять жартувати й сміятись, не вбачаючи

в крижаному плаванні нічого страшного, жахливого, як то видається їхнім родинам та знайомим. Полярники глузують із новаків, що не досить серйозно ставляться до небезпек рейсу і часто запитують про те, що виявляє їх цілковиту полярну неграмотність. Остряк кілька день допікав мене запитанням, як я купатимусь у Льодовитому океані, після мого необачного зауваження, що коли на Дежневі стоятимемо, то покупаємось. Я, проте, запевняв його, що хоч раз, але в Полярному морі скупаюсь. Із жалем треба похвалитись, що потім, як про це читач довідається далі, я свого слова додержав.

Зимувати біля о. Врангеля ніхто з команди не збирався. Всі були певні, що восени цього року повернемось назад. Ми мали рацію сміятися з команди «Ставрополя», що, ідучи в знайомий рейс на Колиму, після того як їх не пустили на о. Врангеля, вони запевняли, що ми зимуватимемо, а вони ні, і одночасно купували капкани та рушниці для полювання, яке можливе лиш під час зимівлі.

У нас теж були розмови і про рушниці, і про капкани, але ніхто не взяв із собою жодного капкана й жодної рушниці. Тільки капітан забрав потрібну кількість вінчестерів, щоб у крайньому випадку, коли буде потреба, озброїти команду. Правда, дехто з хлопців збирався купувати рушниці в Петропавловську на Камчатці. Але рушниця — це ще не ознака наміру зимувати, тоді як капкан використовують тільки під час зимівлі.

Команду «Літке» скоротили. Нас осталося тільки 64 чоловіка. Капітан, його три помічники, четверо механіків, лікар, радист, десять машиністів, двадцять вісім кочегарів, боцман, вісім матросів, два куховари, каструльник, пекар та троє буфетників. Про те, що серед команди сталися величезні зміни і що чорноморців осталося мало, вже згадувалось. Серед комскладу змін менше. Не йде з нами старий третій помічник Баласогло, а замість нього буде Юрій Іванович Львов. За другого помічника йде штурман далекого плавання, тимчасовий капітан пароплава «Сергій Лазо», досвідчений моряк, хоча й молодий роками, Євген Дмитрович Безсмертний. Гадали, що механіки підуть ті самі, але другий механік, зважаючи на поганий стан свого здоров'я, не пішов. Замість нього пішов старший механік з пароплава «Вьюга» Козоріз. Оце й усі зміни в комскладі.

Як не дивно, а серед комскладу відсоток полярників був менший, ніж серед команди. Полярниками тут були все ті самі Костянтин Олександрович Дублицький, Володимир Михайлович Стехов та Йосип Антонович Гейн. Безсмертний не доходив далі Дежнева, Козоріз плавав десь біля Камчатки, а решта зовсім не бували в цих морях. Але всі були цінні моряки, надто Львов та механік Іванов, що багато років працювали на «Літке» й прекрасно знали його криголамні якості та здатності.

Павелко, Омельченко, Марієнко, Шимко, Петренко — це кочегари. Корчак, Чумак, Шейко, Чепко — матроси. Мойсеєнко, Данько — машиністи. У списку команди «Літке» відразу впадали в око ці класичні українські прізвища. А на палубі, в машині, кочегарці, кубриках раз у раз чулося «швидше» замість «скорее», «тримай» замість «держи», «шукай» замість «ищи», «снідати» замість «завтракать», «гроші» замість «деньги».

Павленко — селянин з Полтавщини, що двадцять два роки тому перебрався з Прилук чи Ромен на Зелений Клин і, замість господарювати над Амуром чи Уссурі, подався в море — плавати з Владивостока до Гонконга та від Шанхая до Кобе. Він досі не пориває зв'язків з Україною: листується, виписав небожа звідти і якимсь доводив, що на Україні тепер говорять «настоящим запорозьким язиком».

Шелемаха, колишній наймит з Київщини, вже років із двадцять п'ять товчється по світових портах і тільки незадовго перед тим, як стати на «Літке», повернувся з Сан-Франціско, звідки пригнав новий пароплав. Кожен рік він збирається поїхати до свого рідного містечка на Київщині, та ніяк не може зібратись. Тепер дожидається рейсу з Владивостока до Одеси, щоб звідти зазирнути на старі місця.

Матрос Шейко — це з тих, що читали «Кобзаря» і на вечорах самодіяльності декламують українські вірші та байки. Цікавиться новими українськими книжками й ретельно відвідує вистави владивостоцького українського драмгуртка.

До речі, у Владивостоці довелося поцікавитись тамтешніми справами української культури. Саме тими днями в пресі оголошено постанову ЦВК РРФСР на доповідь голови Владивостоцького ОВК'у, в якій указувалось на потребу українізації в тих районах округу, що залюд-

нені українцями. До таких районів слід зарахувати Спаський, Чернігівський, Нікольський та ще п'ять-шість, де українці становлять від 50% до 80% людності. З цієї нагоди мені довелося говорити з тодішнім заступником голови окрвиконкому товаришем Лободою. Свого часу ту розмову подавано в «Вістях» ВУЦВК'у. Тов. Лобода, подаючи мені деякі офіціальні дані про число українців в окрузі, зазначив, що число це, дякуючи організованому й неорганізованому населенню, хутко збільшується, і казав, що окрвиконком докладно опрацює це питання і в найскорішому часі здійснюватиме постанову уряду. Але, як мені відомо, поза цими планового характеру намірами практично українська культура у Владивостоцькому окрузі, та, здається, і взагалі на Далекому Сході й далі¹, обмежується виставами місцевих «малоросіян» — «Сватанням на Гончарівці» та «Борцями за мрію», коли не брати до уваги ще п'ятьох трамвайних вагонів, які придбав владивостоцький комгосп у харківського і на яких написано: «Під час руху входити й сходити забороняється».

Безперечно, не менш як половину людності того краю становлять українці, які компактними масами оселились уздовж середньої частини — на Амурі, по річках Суїфуну, Уссурі, Іману та по берегах Японського моря. Величезні площі вільної землі, заробітки на рибацьких лісових промислах та у Владивостоцькому порту і далі спричиняють величезний, я сказав би, стихійний приплив сюди нових пересельців та заробітчанин із усього Союзу, а також з України. Зв'язки краю з Україною зміцнюють ще й регулярні рейси Владивосток — Одеса, — отой найбільший морський шлях, що його допіру пройшов «Літке». Тільки за першу половину 1929 року з портів Чорного моря до Владивостока прийшли пароплави «Трансбалт», «Тобольськ», «Лозовський», «Воровський», «Теодор Нетте», «Декабрист» та англійський пароплав «Ільффорд». Ці пароплави привезли вантажі з України та Кавказу для Далекосхідного краю. Один тільки «Трансбалт» привіз 11 420 тонн усяких вантажів: тютюн, соду, скло, різну олію, цукор, вина, спирт, лати,

---

¹ Це стосується 1930 року. За останніми відомостями з кінця 1931 р., українізацію на Д. Сх., нарешті, поставлено на практичні рейки (М. Т.).

кодоли. «Ільффорд» привіз близько 7000 тонн солі. Ці величезні пароплави повертаються назад навантажені чаєм, рисом, деревом. Нині будують нові спеціальні пароплави для цих великих рейсів і найближчим часом мають довести кількість їх до дванадцяти на рік. А от культурних зв'язків між Далеким Сходом і Україною немає майже ніяких.

З українців, що на «Літке», є й такі, що зовсім не знають України і коли штурман Безсмертний ще пам'ятає свою Сквиру і про неї не раз розповідає з захопленням, то Андрій Лапир зовсім не пам'ятає маленького сільця на Чернігівщині, де народився. Є такі, що в житті своєму ніколи й не бували на Україні. Наприклад, Балабан із села Чернігівки, що в кількох десятках кілометрів від озера Ханки знає лише, що дід його перебрався на Зелений Клич, бувши одним із перших піонерів-колоністів у цьому тоді зовсім дикому краї. Балабан досить добре розмовляє російською мовою, але раз у раз з'їжджає на українську, надто коли розповідає про якусь мисливську пригоду, чи то як пом'яв його ведмідь, чи то як він налякався, коли натрапив на свіжий слід тигра.

З 65 чоловік команди льодоріза 32 були українці. Тут були представники Пирятина й Кременчука, Володгая й Мошни, приморських Чернігівки й Нікольськ-Уссурійська. Дев'ятнадцятеро були росіяни, решта — латиші, естонці й по одному: білорус, татарин, єврей, німець.

Як відомо, основне завдання рейсу на о. Врангеля було: завезти продукти, одягу та зброю колоністам, що жили вже четвертий рік на острові, відірвані від цілого світу, зняти їх з острова, коли вони побажають, та завести їм зміну. Отже, крім вантажів із Владивостока, «Літке» мав узяти ще групу пасажирів, майбутніх мешканців о. Врангеля. Акційне камчатське товариство, що в його розпорядження переходила факторія о. Врангеля, як фактичний розпорядник острова, добирало колоністів. Треба було найти охочих людей, що погодилися б піти в небезпечний рейс, висадитись на труднодоступному, суворому острові і там прожити три роки серед криги та снігу в умовах довгих полярних ночей і холодних днів, коли взимку сонце протягом двох місяців не заходить за обрій, а влітку, навпаки, протягом такого самого часу не з'являється на небі. Три роки ці люди мусять провести

в товаристві малокультурних чукчів та ескімосів, полюючи разом із ними на білих ведмедів та моржів, ніколи не скидаючи з себе теплої одежі, абсолютно не маючи змоги покуштувати якоїсь свіжої зеленени, погрітись на гарячому сонці, викупатись у морі, що навколо них. Увесь цей час вони не матимуть іншого зв'язку з культурним світом, крім як через радіо, що тепер мали устаткувати на о. Врангеля. І, крім цього, ніякої гарантії, що рівно через три роки вони зможуть повернутись назад на континент, бо ніхто не скаже, який крижаний режим буде в Полярному морі за три роки і чи проб'ється тоді якийсь судно до цього загубленого серед вічної криги острова. Треба було бути готовим до всяких несподіванок, що могли трапитись там на острові, бо докладно про тамтешні обставини життя ніхто не знав. Досвід був тільки в тих, виручати кого йшов «Літке». Але крім того, щоб знайти охочих їхати доброхитів на вигнання до далекого краю, треба, щоб ті охочі були придатні до життя в тому суворому оточенні, а також своїм перебуванням на острові дали якусь користь. Поки що охочих зголосилося чимало, і управління АКО одержало навіть заяву від якогось селянина з Тульчинщини з проханням узяти його на о. Врангеля. Але серед охочих було надзвичайно мало людей, що могли б бути на щось придатні на тому острові.

За первинним проектом гадали партію нових колоністів скласти з таких людей: начальник острова, лікар, геолог, метеоролог, завідуючий пещевого господарства, радист, моторист, кваліфікований робітник. Кожен із них міг узяти з собою дружину. Але обставини примусили змінити це співвідношення. Через брак потрібних людей, через брак відомостей про самий острів, його економіку, хутрові ресурси, щоб заощадити кошти, зупинились на меншому числі людей. Новий склад колонії сконструйовано так: начальник острова, лікар, метеоролог та два радисти-мотористи. Начальника островів Врангеля та Геральда (милях у сорока на північний схід від о. Врангеля) призначив Далькрайвиконком, а вже той разом із АКО через відповідні організації добрав решту колоністів. Довгий час сподівалися, що двоє чи троє колоністів беруть із собою своїх дружин. Мені пригадується заклопотаний вираз обличчя в уповноваженого АКО для організації рейсу «Літке» Прокоф'єва, коли тижнів за два, як відплисти льодорізові, його сповістили, що кілька день

тому метеоролог одружився і жінок, що їх треба відвозити на острів, збільшилось ще на одну. Але кінець кінцем ніхто з колоністів, крім начальника острова, не наважився взяти з собою дружину.

На начальника островів Врангеля й Геральда Даль-крайвиконком призначив тов. Мінеєва.

А р е ф І в а н о в и ч М і н е є в народився 1900 року, в робітничій сім'ї, в Саратовській губернії. Ще дитиною переїхав з батьками до Туркестану. З тринадцяти років пішов працювати на завод, де й працював до 1917 року. Цього року, тікаючи від суду за замах на директора заводу, пішов на фронт. На початку 1918 року в Коканді вступає до Червоної Гвардії. Того-таки року вступив до партії. Наприкінці 1918 року, будучи за секретаря повіткому, тяжко поранений басмачами. В 1920 році був на польському фронті в лавах 1-ї кінної армії. 1922 року вступає до Свердловського комуністичного університету. За два роки ЦК партії відряджає його на роботу до Вотського краю, де він і працює до 1927 року. Тоді ЦК перекинув його працювати на Кавказ, де він завідував Дагестанською партшколою. Після цього переїхав на Далекий Схід, де працював у крайкомі партії. На острів Врангеля поїхав за власним бажанням. З ним поїхала його дружина комсомолка Власова.

Лікар колонії Сінадський Микола Євгенович народився 1892 року в Орловській губернії. Скінчив Московську гімназію. 1918—1919 року був у Червоній Армії. Потім працював на профспілковій роботі. З 1920 року вчився на медичному факультеті 2-го Московського університету, який скінчив 1925 року. Починаючи з другого курсу, зацікавився хімією і поруч медицини серйозно почав працювати в цій галузі науки. Скінчивши університет, почав роботу в Морському плавучому інституті, який працює в північних морях. За короткий час, з 1925 до 1928 року, брав участь у п'ятьох полярних експедиціях, у Баренцовому та Карському морях. Бував на Шпіцбергені, Землі Франца-Йосифа та Новій Землі. З 1928 року працював у гірському Таджикистані. Його кандидатуру лікаря для врангелівської колонії висунув Морський плавучий інститут. Окрім безпосередніх лікарських обов'язків, збиратиме матеріал для наукових робіт, головню з біології та геології.

Званцев-Івановський Костянтин Михай-

лович — метеоролог. Йому лиш 23 роки. Чотири роки тому він скінчив гідрографічні курси спостерігачів. Того самого року пішов у полярну експедицію на криголамі «Таймир», щоб змінити спостерігача гідрометеорологічного пункту на розі Маресаль (півострів Ямал). На цьому розі пробув півтора року в важких обставинах без радиста, без харчів і т. ін. 1926 року повернувся з півночі, вступив до Ленінградської військово-теоретичної школи льотчиків на її морський відділ. 1928 року скінчив теоретичне підготовлення й був на практиці, але занедужав і мусив покинути авіацію. Поїхав на Далекий Схід, де влаштувався доглядачем на маяку. Звідти дістав призначення на о. Врангеля. Мріє в майбутньому поїхати на Землю Франца-Йосифа. Покинув на континенті дружину.

Шатінський Федосій Тарасович. Це радист. Він найстарший серед колоністів. Йому 43 роки. Він з Білорусії. З 1912 року працює на Півночі. Спочатку працював на будівництві радіостанції в Наяхані в Гіжигинському краї узбережжя Охотського моря; з 1916 року до 1920 завідував цією радіостанцією. У 1920 році був за комісара Гіжигинського повіту. Загін білого осавула Бочкарьова захопив його і відвіз до Петропавловська, де Шатінського віддали до суду. Звільнила його експедиція червоноармійців, що захопила Петропавловськ. До 1925 року працював на Камчатці у відділі зв'язку, потім завідував Анадирською радіостанцією, а з 1926 року перейшов на роботу до Хабаровської радіостанції.

На континенті покинув дружину і двоє дітей.

Боганов Валентин Хомич. Це його повний титул, а для нас він просто Валя Боган. Це другий радист. Йому лиш 20 років. Походженням він українець, народився десь у Маньчжурії. Валя Боган учився в Хабаровську в крайовій школі зв'язку, звідки вийшов доглядачем телеграфу, радіотехніком. З 1927 до 1928 року працював на науково-дослідній радіостанції. Потім перейшов на роботу до широкомовної Хабаровської радіостанції ім. Фрунзе. На континенті теж покинув дружину.

Ремонт закінчено. Починають вантажити судно. Зважаючи на велику кількість вантажу, що його мав узяти з собою «Літке», похашцем переробляли приміщення. Спідні кормові кочегарки, кубрики, їдальню кочегарів, машинну ванну, одну з цистерн треба було завантажити вугіллям, з кают-компанії повиносили столи й крісла —

тут будуть продукти, що їх веземо для врангелівської колонії.

Перед тим як остаточно завантажити льодоріз, його вивели на пробу в море. Повною ходою, під шістьма паровиками «Літке» пройшов затокою Золотої Рогу і виїшов у море. За кормою оставався широкий виристий шлях. Швидкомір показував 14—15 миль на годину. Владивостоки, що заповнили з цього приводу палуби льодоріза, і ті, що спостерігали його з берега, зачарувались цим гордим могутнім кораблем.

Хутко закінчували вантажники свою роботу, а моряки прощалися з родинами й переходили з берегових вахт на морські. На 14 липня призначили відпливати.

Топки розпалено, пару піднято, десятитисячний натоп на набережній з прапорами й музикою проводить нас. Мітинг, промови, палкі побажання й такі самі обіцянки від літківців. Дзвінок машинного телеграфу, під кормою забулькотіла вода, і льодоріз помалу почав відходити від набережної. Прогриміли випали, що ними салютували «Літке» владивостоцькі комсомольці та тсоавіахімівці, і льодоріз швидкою ходою подався до виходу з затоки. П'ятдесят чотири пароплави в той день стояли в порту і всі підняли прапори: «Щасливої дороги» та салютували ревом гудків і сирен.

Затока осталася позаду, ми проходили острів Скрипльова. До капітана підійшла група моряків.

— На скільки ж це ми, Костянтин Олександровичу? На чотири місяці чи на чогиринадцять? Із зимівлею чи без зимівлі? Дійдемо до о. Врангеля чи не дійдемо?

Але другий відповів за капітана:

— Ні, товариші, після таких проводів коли не доберемось до о. Врангеля, краще назад не повертатись.

II. Японським морем та Тихим океаном

Бухта Паріс. — «Заець». — Пожежа в морі. — Четверо вчених, кінооператор та журналістка. — Береги Хоккайдо. — Порт Хакодате. — Ресторан «Лев». — Нові «роби». — У Тихому океані. — Тумани. — Ріг Лопатки. — Щогли загиблої шхуни.

Владивосток остався позаду разом із натопом провозатих, їхніми вигуками «ура», звуками музики і пароплавами біля причалів, що салютували гудками. За

«Літке» поспішає переповнена «Слов'янка», а назустріч мчить маленький катерок, з палуби якого кінооператор ВУФКУ Дробін, не доставши місця на «Літке» до о. Врангеля, тепер накручує перші кадри для майбутнього фільму, що його має ззняти Радзіховський. Ми наближаємось.

— Миколо! Павлуша! — долітають вигуки з катера, і Дробін з ентузіазмом розмахує руками.

Катер повертає і намагається нас догнати, але він так само, як і «Слов'янка», щодалі відстає від льодоріза. За півгодини вони зникають десь у тумані, що за вітром налягає з моря й затоплює береги.

Ми йдемо повз Руський острів і завертаємо до бухти Паріс, щоб там закинути якір й дождити «Слов'янку». З нами бійці прикордонної охорони та кілька провожатих. Їх має забрати катер. «Слов'янки» довго нема, і прикордонники вже двічі обійшли пароплав, разом із матросами оглянули палубні приміщення, машиністи показали їм усі закамарки машинного приміщення, а коцегари відкрили заслінки вщерть набитих вугільних ям. Треба було уважно все оглянути, чи не заліз кудись якийсь «заець», що часом трапляється на пароплавах. А з «зайцями» завжди морока, надто коли пароплав іде в рейс, під час якого має заходити до закордонних портів. Уважно оглянули пароплав, але ніяких слідів якогось запального юнака, що начитався пригодницьких романів, чи справжнього дорослого авантюриста, не надібали.

— Які можуть бути зайці на о. Врангеля. Там же, — жартували моряки, — і капуста не росте.

Тоді ніхто й не думав, що й перше й друге міркування були помилкові.

«Слов'янки» все не було; і провожаті, і моряки почали відчувати неприємне почуття довгого прощання, коли вже все сказали, повторили, вдесьте стиснули руки, а момент розлуки затягується.

Нарешті, з туману почувся мотор, і показався катер. Здаємо всіх пасажирів і лагодимось у дальшу путь. Позавтра маємо бути в Японії, в Хакодате.

Але якоря не піднімаємо. Стоїмо. Туман густішає, з моря тягне свіжий вітер, хвилюючи олив'яну поверхню, і по кубриках шелестять чутки, що наближається шторм.

Коли це так, то нам, мабуть, доведеться відстоюва-

тись тут або ж навіть повертатися до Золотого Рогу, щоб там пришвартуватись до якогось причалу. Судно перевантажене. Воно сидить у воді до привальних брусів, і з такою вглибкою виходити під час шторму в море, безперечно, не варто. Тим часом ніхто з команди докладно нічого не знає. Питати капітана ніяково, під час рейсу ще буде час йому надокучати.

Дається наказ принайтовувати вантажі. Ми цього не зробили у Владивостоці й мусимо тут у цій затоці кріпити різні речі на палубах, щоб під час хитання вони не покотились, не поламалися та не поскочувалися в море.

Так скінчився день, а ми все стояли під самим Владивостоком за двома сопками від нього, тоді як, мабуть, в уяві владивостокців мали вже бути далеко в Японському морі.

Шторму не було. Але другого дня, коли пішли в море, нас зустрів остовий вітер, і, здавалося, ще більше згустішав туман. «Літке» покинув затоку Паріс о 10-й годині ранку, а о 16-й проходили ріг Поворотний із швидкістю дванадцять миль на годину, розпалюючи в кочегарці п'ятій паровик.

Кочегарам одразу ж довелося напружитись: у топках палало й жевріло вугілля, що летіло крізь дверці повними пригорщами залізних лопат, щоб потім повернутись назад за гребком розпеченими перегарками та попелом. Стрілка манометра стала на червоній крайній рисці. Вахтовий механік, посміхаючись, одраховував швидкі оберти гвинта за стуком машини. Штурман на містку пильно вдивлявся в туман, час од часу сіпаючи за кодолу, щоб льодоріз загув, подаючи крізь туман у далечінь гасло, що він їде. А кочегари пріли у своїх засмальцьованих і попалених робах, прислухаючись до дзенькоту лопати об залізні стінки котла, бо то був знак, що подав один із них: закидати, підламлювати, роздавати.

Старшина кочегарки, упоравшись із сміттям після чистки топок, пробігав по кочегарках, пильним оком позираючи на манометри, водомірні стекла і зазираючи до якоїсь топки з виглядом експерта та подаючи, де треба, допомогу.

Енергія людей передавалась машинам, і судно мчало схвильованим морем.

Цей фактично перший день рейсу позначився тільки випадком: на пароплаві таки об'явився «заець».

Під час обіду біля камбуза з'явився якийсь замурзаний, незнайомий нашим кокам хлопчина. Він несміло зазирнув крізь двері й попрохав чого-небудь поїсти.

— А ти що, з команди? — питав його кухар.

— Ні.

— З кают-компанії?

— Ні.

— Так звідки ж... ви?

Здивовано вирячились на нього всі наші кухарі. Хлопець трохи змішався, але хутко відповів:

— Я звідти, згори... із шлюпки.

Виявилось — «заець». От і повір після цього, що о. Врангеля такий поганій, що ніякого зайця не привабить. Може, там і капуста є.

Покликали начальство. Прийшли старший штурман, голова суднового комітету, старший механік. Біля камбуза зібрався натовп цікавих, вільних од роботи. «Зайця» почали сповідати. Він тримався досить вільно й відповідав на всі запитання. Назвав себе Мишею Івановим, вісімнадцяти років. Фах — електромонтер. П'ять день тому прибув до Владивостока з Туркестану. Хотів попасти на якийсь пароплав, щоб морякувати. Довідавшись, що «Літке» йде на о. Врангеля, поклав і собі податись у цей рейс. Напередодні нашого відплиття, тобто 13 липня, прийшов на пароплав. На судні було повно народу. Вантажники закінчували вантажити судно, моряки вітали численних знайомих та друзів, по палубах вештався всякий зацікавлений народ, що приходив лиш подивитись. Миша Іванов скористався з моменту й... під брезент, у шлюпку, що стояла на спардеку, завалена навколо всякими речами. Він пролежав там дві доби, голодуючи й мерзнучи, бо харчів із собою не захопив, а одягнений був по-літньому, очевидно, відповідно до туркестанського підсоння.

Його, звісно, почали ляяти. Старший помічник страшенно обурювався. Старший механік читав довгу нотацію, що так робити не можна, що «Літке» йде в серйозний рейс, що «заець» своїм вчинком підводить капітана й команду. Голова судкому, машиніст Матвеев, почав промову про безпритульність, але «заець» уперто стояв на своєму, що він хоче на о. Врангеля. Йому погрожували висадити на острові Аскольд, але потім ухвалили передати в Хакодате на якийсь радянський пароплав, коли там буде такий, а коли не буде, то везти до Петропавловська

на Камчатці. А поки що «зайця» відразу посадовили на камбузі чистити картоплю разом з нашим каструльником Мишею Тельновим. «Заець» охоче взявся до роботи, одночасно уплітаючи за двох та складаючи плани, як йому остатися на льодорізі.

Команда зустріла «зайця» досить привітно і далі благочестивих нотаций про те, що вчинку такого похвалити не можна і що слід би було показати йому старі морські звичаї, за якими «зайців» треба заганяти роботою до півсмерті, не пішло. Хтось пригадував, що два дні тому бачив його на палубі і вважав за газетяра, іншим він нагадував сам, як він розпитував їх, коли відійде «Літке». Головченко все розпитував «зайця» про Туркестан, щоб перевірити, чи той не бреше, ніби він з Туркестану, і коли вони розбалакались якоюсь туркестанською мовою, що її, до речі, обидва ледве знали — «заець» став зовсім своєю людиною. Від роботи він не відмовлявся, дбайливо допомагав і на камбузі, і мені в моїй роботі днювального, і Андрієві Лапирові біля рефрижератора.

Тим часом наші пасажери — колоністи — розмовляли між собою, що їм на острові треба було б мати кухаря — це набагато полегшило б працю всім членам колонії, не відриваючи їх од їхньої безпосередньої роботи для кулінарських обов'язків. Дізнавшись про це, Миша Іванов висловив бажання їхати на о. Врангеля як куховар.

Начальник колонії Мінеєв, почувши пропозицію «зайця», тільки посміхався, але конкретної відповіді йому не давав, зазначаючи тільки, що Миша ще надто молодий. Але останній обурювався й доводив, що він не такий уже й молодий — йому 19 років. Справді, він мав 19 років, а не 9, як про те оповіщалося в багатьох газетах. Омолодив його так якийсь радист, що переплутав радіограму з «Літке» про вік об'явленого на льодорізі «зайця».

Перша ж ніч нашої подорожі позначилася пригодою.

Ми йшли туманним Японським морем. Крізь туман ледве пробивались відблиски місячної ночі, а її тишу порушували шум машини та вода біля бортів і часті могутні гудки «Літке». Всі, за винятком вахтових, спали. Пам'ятаю, я, надто стомлений денною роботою, пізно закінчив усі свої справи і, навіть не спромігшись докладно занотувати до свого щоденника враження першого дня рейсу, вмить задрімав на своєму ліжку.

Коли враз підхопився й машинально спустив ноги. З

сусідніх ліжок зривались мої товариші по каюті, в коридорі чулось тупотіння ніг і галас, а їх покривало безперервне бамкання дзвона, що викликав на пожежну тривогу. У таких випадках нема часу одягатись, розпитувати, обмірковувати. У голові автоматично промайнуло: «номер 54, помело й матка». У розписі тривоги я був номер 54. Мої обов'язки — кидатись до вогню з маткою та з мокрим помелом. Умити ми всі, роздягнені, вилетіли з каюти. Голову свердлила думка: «А де ж мої причандали — помело й матка? Адже забув держати напоготові». Та в таких випадках голова працює з блискавичною швидкістю. Дорогою на спардек, куди закликали голоси, скочив до камбуза й захопив помело, а біля матроського кубрика підняв з палуби матку.

На спардеку збиралась купа люду. Пахло димом. Вахтовий не переставав вибивати тривогу. Хтось продирався із насосом до дверей вітрогонки. Хтось гукав до себе вогнегаса. Пароплав ішов повільно, продираючись крізь туман. Час од часу гула сирена. Всі метушились, гукали один одному з темряви, відшукували свої місця. Штурмани командували. Хтось із насосом пустив струмінь води, холодом приснув людям на ноги й кинувся до вітрогонки. А там хтось закричав, наче викликаючи до себе на допомогу. Когось звідти витягли. Звідти-таки гукали, що досить води.

Дим зник. Почулася команда розходитись, і більшість із нас розгублено, не використавши свого інструмента, повертались до кают, розпитуючи один одного, в чім же була річ. Докладно ніхто не знав; тільки другого дня довідались, що в кочегарці спалахнула сажка, а від неї — фарба на залізі. Нічого дуже небезпечного не було. Потім тієї-таки ночі сажка горіла ще двічі, але її погасили самі вахтові. Загалом усе обійшлося гаразд. Тільки мій земляк, механік Козоріз, попик руки, шию, спину і, здається, лисину та до того так наковтався диму, що другого дня в нього замість грубого баса був чудний, плаксивий, хрипкий дисканток.

*   *
*

Як відомо, наша експедиція на о. Врангеля була не тільки рятувальна та, так би мовити, комерційно-промислова, а була вона також і наукова. Уже під час південного

рейсу навколо Азії наукові співробітники Морського пла-вучого інституту провадили всякі спостереження з борту «Літке». Тепер у північному рейсі склад наукової части-ни змінили. З нами було четверо наукових працівників.

Начальник наукової частини експедиції метеоролог Берьозкін В. О. мав безпосереднє завдання протягом усього часу подорожування робити метеорологічні спостереження та інспектувати метеорологічні пункти в бухті Лаврентія, на розі Дежнева та на острові Врангеля. Берьозкін минулого року брав участь в експедиції «Красіна», що врятував рештки екіпажу дирижабля «Італія». Це спричинилося до того, що ми без міри зловживали запитаннями: «А скажіть, чи можна порівняти «Літке» з «Красіним»? Чи схожі ці крижини на ті, що їх проходив «Красін»? Чи пробився б отут «Красін»? Чи пробився б отой «Красін» там, де ми пробиваємось?» Таких запитань було безліч.

Гідробіолог Ушаков П. В., співробітник Державного гідрологічного інституту та Північного інституту, мав і далі досліджувати фауну, розпочавши свої досліди коло неї ще в північно-західних морях (Біле, Баренцове), потім у тихоокеанських (сахалінські береги), а тепер по шляху, що ним пройде «Літке», головню в Східно-Сибірському морі.

Геолог Кальянов В. П. мав чимало попрацювати під час стоянки «Літке» біля о. Врангеля. Вся основна його робота вичерпувалась дослідями на самому острові. Він мріяв перейти острів з півдня на північ, щоб якомога докладніше вивчити геоморфологічні властивості цього острова, чого досі фактично ніхто не зробив. Нас мало цікавили науково-геоморфологічні досліди. Для нас за головне була розвідка корисних копалин, що, на нашу думку, їх обов'язково мав знайти геолог.

Нарешті, гідрограф Ратманов, низенький чоловічок, що рекомендував себе старим полярником з Білого моря, мав узяти якомога більше гідрологічних станцій у тому майже невідомому гідрографам Східно-Сибірському морі і намацати ті холодні й теплі течії, що, на превеликий жаль наших моряків, не зафіксовані ще ні на одній карті; течії ці мають колосальну вагу для берегів Чукотки й Аляски, і знати їх доконче треба для навігації в цих водах.

Ще мав їхати з нами наш старий приятель планкто-

нолог Багоров. Але його невчасно повідомили, і він, прибувши на «Літке» до Владивостока, за тиждень виїхав до Москви. Майже два тижні подорожі від Владивостока до Москви, звісно, відібрали в Багорова надію, що він устигне повернутися до Владивостока й застати там іще «Літке». Він остався в Москві. Нам, старим літківцям, що привели льодоріз із Чорного моря, звісно, було дуже шкода, що Багоров не їде з нами.

Крім наукових співробітників, ми мали ще двох пасажирів: того-таки кінооператора Радзіховського та журналітку-співробітницю московських «Известий» Зінаїду Володимирівну Ріхтер.

Радзіховський мусив цю частину подорожі знімати сам, а не так, як гадали перше, що з ним іще поїде оператор Дробін. АКО рішуче відмовилось дати місце на «Літке» ще одному кінооператорові.

З. В. Ріхтер прибула до Владивостока за кілька днів до відшлиття льодоріза в рейс. Вона домоглася, щоб єдине для журналіста місце, яке було на «Літке», дали їй, як співробітниці найбільшої газети. А крім того, її півторадесятилітній журналістський досвід, її минулі подорожування до Китаю, Сибіру, Туркестану безперечно давали їй право на це місце.

Тепер, здається, читач знайомий з усіма учасниками полярного рейсу «Літке», що безумовно ввійде в історію мореплавства в східній частині Полярного моря.

Надвечір 16 липня ми проходили якісь японські острови й наближалися до берегів великого північного японського острова Хоккайдо.

Коли зовсім смерклося й повечеряла остання вахта, вільні від роботи стояли вздовж спардека і, спираючись на фальшборт, дивилися в нічну темряву й провадили розмови. З лівого борту крізь туман і нічну мряку пробивалися вогники осель на півострові Осімо-Хайто. «Літке» йшов протокою Цугару-Кайко, і ті вогники нагадували морякам, що тут десь має бути місто Фукуяма, а, значить, за годину чи півтори закінемо якір на рейді в порту Хакодате.

На палубі кочегари та пасажери розмовляють про Японію, переказують свої спостереження й викладають плани на завтрашній день і наче намагаються щось нового й цікавого довідатись від огників Хоккайдо.

Кочегар Танкман покрученою російською мовою з за-

хопленням розповідає про електрифікацію і, головню, про трамваї в Японії, що прорізують ліси, а його слухачі починають дискутувати про ступінь хитрості та витривалості японців

Другого дня ранком ми були в Хакодате. Нас поставили далеко на рейді, ближче до виходу в море, далі від інших пароплавів. Це через те, що в нас багато пального, а також є вибухові речовини. День теплий, сонячний, ясний. Немає й згадки про мрячливий дошовитий тієї пори Владивосток, про туманне Японське море. На борту вже поліцай та шипчандлер мотаються з нашою адміністрацією. Нас готують незабаром спустити на берег, а ми тим часом, користуючись теплим днем і чистою водою в цій частині затоки, хутко роздягаємось і плигаємо в воду, щоб востанне скупатися перед рейсом на Північ.

По обіді їдемо на берег.

Я знову в Японії. Її північ набагато відмінна від півдня, хоча ті самі маленькі люди, косоокі й кароокі дівчата, безперервний ланцюг крамниць, чемні посмішки й лагідні рухи. На жаль, за кілька годин перебування в місті абсолютно нічого не бачив, окрім крамниць та кількох ресторанів, бо для наших моряків це було найголовніше й найнебезпечніше. Хакодате таки величеське місто: 170 тисяч людності, чималий порт, у місті хороший брук, трамваї, є декілька газет.

Легко розмовляти російською мовою — її знають майже в кожній крамниці. Та й не дивно, бо хоч росіян у Хакодате мало, зате японці тутешні дуже багато мають усяких справ із росіянами. Вони мають концесії в нашому Далекосхідному краї, на Камчатці, постачають потрібне нашим пароплавам. що. рейсуючи між Владивостоком та Камчаткою, обов'язково заходять до Хакодате: це ж станція між Владивостоком і північними морями.

У маленькому, але оригінальному ресторані «Лев» нам подали преїскурант, написаний японською та російською мовами. На Формозі та й скрізь на південних японських і китайських узбережжях преїскуранти пишуть японською та англійською мовами.

Не знаючи англійської мови, важко закинути щось японцям про їхнє англійське письмо. Але щодо преїскуранта російською мовою, то його таки написано досить оригінально. Ось він:

ПРАЙС-КУРАНТ
РЕСТОРАН «ЛЕВ»

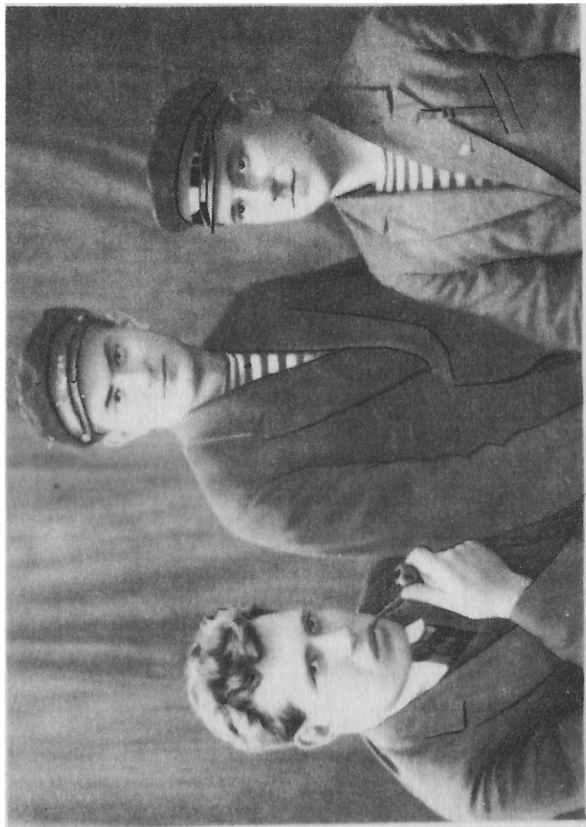
Борш і хлев
Рѣба
Мясо
Одбієнію збінію
Каклет
Куріч
Кок і цай
Чорнеї
Водка
Саке япон грох
Отхрыто от десяти утла до десяти вечера

Боюсь, що ви не все зрозумієте з цього прейскуранта. Дозвольте трішки розшифрувати. «Борш» — це «борщ», «хлев» — це «хлеб», «рѣба» — це «рыба», «одбієнію збінію» — «свиня отбивная», «чорнеї» — це «черный кофе». Одним словом, правильно написано тільки одно слово: «водка».

У Хакодате ми мали дістати деякі продукти для врангелівської колонії та для нашого екіпажу, а також найголовніше, за чим ми зайшли в Хакодате, — це китобійне приладдя, що його мали надіслати сюди з Америки. Ми знайшли в Хакодате все, що було потрібне, — і борошно, і консерви, і велику солодку японську цибулю, тільки не було тут китобійного приладдя — спеціальної гармати, гарпунів тощо. Нічого робити, довелось рушати далі без гармати й без гарпунів. Зате, покидаючи Хакодате, ми ходили в нових синіх американських «робах», запаслись гумовими чобітьми, черевиками та японськими віялами, що їх японські крамарі дають даремно своїм покупцям.

Ми покидали Хакодате — останній великий порт на нашому шляху від Севастополя до бухти Роджерса на острові Врангеля.

Всі були задоволені, тільки фотографи кляли хакодатську владу за заборону фотографувати в районі Хоккайдо й за те, що капітан пильно стежив, щоб хто-небудь з них не обдурив японців і, скориставшись вільною хвилиною, не попусував би хоча б одної пластинки.

М. Трублаїні з товаришами по плаванню на льодорізі «Ф. Літке».
З фотографії 1929 р

Ми вийшли з затоки і йшли далі в протоку до виходу в Тихий океан.

За бортом шуміла вода Тихого океану, а крізь одчинений ілюмінатор було видно захмарене з просвітлінками небо, застуджене море та пінясті хвилі, що йдуть од прови до корми. Океан зустрічав нас свіжим вітром, що ніс із собою невеличкими клаптями туман. Тепер день у день температура починала спадати, і вздовж Курільських островів нас мали зустрічати густі тумани. Люди спали, стомлені після Хакодате, тільки вахтові в кочегарці надолужували біля тачок та топок.

Я вийшов на капітанський місток: вахтовий штурман розповів цікаву історію, як десь тут недалеко, в цьому районі океану, є так звана западина Тускарори, названа на честь датського пароплава «Тускарора», що прокладав телеграфний кабель через Тихий океан з Америки до Японії, а звідти в Австралію та на Цейлон. Тут знайшли одне з найглибших місць світового океану. Влітку 1914 року глибину цієї впадини хотів виміряти відомий криголам «Вайгач». З «Вайгача» спустили спеціальний глибомір. Спустили понад 9 тисяч метрів дроту, він порвався, і глибомір пішов на дно.

Штурман не міг сказати, чи хто виміряв уже цю западину чи ні.

Другий день був туманний, похмурий, але «Літке», незважаючи на туман, швидко посувався вперед.

Йшли по 12¹/₂—13 миль на годину. Надвечір пройшов маленький дощ, небо затягли хмари, і блискавка могутнім прожектором освітлювала похмуре море, мокрі палуби й борти нашого судна. Сподівалися шторму. Але шторму не було. Натомість другий ранок розпочав собою хороший сонячний день. Ми йшли вздовж Малих Курільських островів, спостерігали багатьох чайок, бакланів, чорних альбатросів, летючих риб, дельфінів і навіть бачили здалеку жовтувату пляму кашалота, що грівся на сонці.

На судні звичайне, щоденне життя: відбувають вахти, грають у доміно, трішки сваряться, перебирають помаранчі та іншу зеленину, вчать розбирати й складати розбірні човни, в кают-компанії грає грамофон, викликаючи захоплення пластинками з гавайською музикою та популярними американськими пісеньками. У червоному куточку встановили гучномовць, що насви-

стує, на наш погляд, досить нудні японські мелодії. На жаль, можемо слухати тільки японські радіостанції, бо широкомовну радянську у Владивостоці, що її тут легко чути саме тепер ремонтують.

Протягом шістьох днів ми були без радіозв'язку, і тільки наприкінці четвертого дня після виходу з Хакодате радіст налагодив зв'язок із Петропавловськом.

Ранком 22 липня показався крутий берег Камчатки. Ми пройшли ріг Лопатку. Десь тут недалеко кілька років тому затонула японська шхуна: і коли в океані лютує шторм, а вітер здіймає горами хвилі, то трапляється, що моряки з кораблів бачать у провалах між хвилями щогли потоплої шхуни, що сіла на мілину. Петренко розповідає, яке страшне враження справляє це видовисько. На жаль, ми його побачити не могли, бо вітру майже не було, і море тільки ряботило невеликими хвилями.

Ми наближались до Петропавловська. Недалеко судна грали кашалоти, пірнали й здіймалися качки-нирки, вискакували касатки — ці хижаки північних морів. Круті береги переходили в ще крутіші, що виростили майже в гори. Нарешті ворота Авачинської затоки. Ми входимо в затоку. Ліворуч крізь розірваний туман виглядає вічна снігова шапка Коряцької сопки, а напроти ще чарівніша Велючинська. За десять хвилин ми заходимо до «Ковша» — так зветься затока напроти Петропавловська, що утворилася після одного з вулканічних вибухів Велючинської сопки. Якір закинута — ми в країні вулканів та ведмедів.

III. Країна підземного вогню, снігових гір, лісів та ведмедів

«Ковш» — місто-село з минулим, воно й місто майбутнього. — Бюрократи, рибалки та мисливці. — «Полярная звезда». — «Серые глазки». — Балики, пупки та юкола. — Тут сорокаградусної не вживають. — Для чого міліція? — Краєзнавство — Село Запорозьке. — Прощаємось із «зайцем». — Покидаємо Петропавловськ. — Куховар Петрик із Бердичівщини. — Камчатське море.

У Петропавловську застали «Ставрополь» та «Якут». Вони стояли в «Ковші», що про нього і його походження я вже згадував. «Якут» віз для нас вугілля і зразу ви-

йшов на Північ. Ми мали догнати його в затоці Лаврентія, де востаннє братимемо запас вугілля.

«Літке» причалив до вугільного майданчика біля так званої Сигнальної гори. Подекуди круто здіймаються прошаровані гнейсові скелі, вище вкриті синіми та червоними квітками, диким часником, мохом, шипшиною, жовтенькими кульбабами. А верхом пішли розлогі берези, але не з білою, а з брунатного кольору корою. Приблизно посередині Сигнальну гору розриває вийма, що нею легко вийти на другу сторону гори до самої затоки.

Біля вугільної купи на нас ждали 39 кудлатих вовкуватих та лисуватих собак, призначених для врангелівської колонії. Їх стеріг і годував юколою старий бородатий дід, що його наші хлопці чомусь прозвали «попом».

Після скорого поверхового митного огляду нас пустили на берег. Моторка негайно приставила до пристані, і ми вмент розсипалися по місту. На березі, на найвиднішому місці, стояли будинки, де містилися контора Радторгфлоту та лазня. Далі, в глибині міста, були міліція та пошта, що стояла вже на головній Ленінській вулиці. На Ленінській — всі установи Петропавловська: факторія АКО, пошта, кооператив, дві перукарні, їдальня-кафе, пекарня, бібліотека, окрвиконком, — і закінчується вона будинками окрвиконкому та друкарні.

З пошти, здавши телеграми, разом із Богдановим рушили до Петропавловської радіостанції, що стоїть за півмилі від міста у виймі між горами, саме над берегом затоки, де остання переходить у «Ковш».

Чарівна місцевість. Розкарячені берізки, густа, весела трава й мальовничі стежки по горбах. Ми дихали весною, якої цього року багатьом із нас не довелося бачити. Навесні — після гарячого тропічного літа, весною — перед пізньою осінню й зимою, що за кілька день зустрінуть нас у Берінговому та Полярному морях.

На радіостанції знайшлися знайомі та приятелі мого супутника. Один із них, що через житлову кризу жив у дров'яному сараї, переказав останні новини: розрив дипломатичних взаємин з Китаєм, арешти в Маньчжурії та військове готування мукденців і білогвардійців.

Незабаром туди підійшли з телеграмами Ріхтер та Альоша Белохов. Вони сьогодні ж таки захотіли їх відіслати. А що було вже пізно, то треба було взяти дозвіл від поштового начальства. Довелося йти до міста відшу-

кувати це начальство. Ми довго цілим натовпом тинялися по місту, розшукуючи завідуючого поштово-телеграфної контори, поки не знайшли його на партійній чистці, що відбувалася в будинку парткому.

Ранком другого дня я поспішив закінчити ранішню роботу і, передавши обід на «зайця», що, до речі, поки що на «Літке» — сам поспішив до міста. Саме був відплив, і можна було легко пройти береговим піском, що відкрився з-під води, під обривистим берегом Сигнальної гори. Придивляючись до лінії припливу й відпливу, я помітив, що висота припливу в цій затоці сягає щонайменше шести футів.

Біля вийми посередині гори вийшов далі на берег поміж берези. Трохи вище між деревами, на круглій підставці червонуватого граніту, чорніла якась скеля, обв'язана ківницею із старою ківною, що її на три чверті з'їла іржа. Тут-таки навколо лежали стовпи старої огорожі. Це пам'ятник відомому мореплавцеві Лаперузові. На пам'ятнику напис: «Сооружен в 1892 году крейсером «Забияка». Але з того часу навряд чи хто коли думав про реставрацію цього пам'ятника.

Слід відзначити, що Петропавловськ — місто з історичним минулим, про що свідчать хоча б численні пам'ятники, які трапляються майже на кожному кроці цього мініатюрного міста-села. За якихось двісті кроків од факторії, на невисокому горбі під лісом, стоїть обшарпана часовенька, її тут поставлено в пам'ять збройної оборони петропавловської людності від об'єднаної англо-французької ескадри 1854 року.

На цвинтарі маленької церковки стоїть пам'ятник капітанові Чарльзу Клеркові, помічникові славнозвісного мореплавця Джемса Кука. 1779 року після загибелі Джемса Кука Чарльз Клерк став на чолі експедиції, що шукала проїзд з Великого океану до Атлантичного через Північне полярне море. Переконавшись в неможливості для своєї експедиції пройти цим проходом, Клерк повернув назад і помер 2 вересня 1779 року біля камчатських берегів. Цей пам'ятник поставили в Петропавловську перед війною. Петропавловці пам'ятають бучне свято відкриття пам'ятника, що в ньому брали участь криголами «Таймир» і «Вайгач» та англійський крейсер «Ньюкасл». А в «Ковші» на косі вулканічного походження стоїть уже новий пам'ятник червоноармійцям, що загинули в бо-

ротьбі за Камчатку. Тут-таки й живі пам'ятники боротьби за радянську Камчатку — дві напівзатоплені шхуни хижаків-контрабандистів, що кілька років тому насмілились хазяїнувати в наших водах біля берегів півострова.

Тепер маленький Петропавловськ напередодні великої метаморфози, коли він із невеликого сільця має перетворитися на велике місто.

Акційне камчатське товариство — хазяїн нашої півночі від рогу Лопатки до острова Геральда в Полярному морі — докладає всіх зусиль, щоб зробити Камчатку багатим промисловим краєм, залюднити величезний простір півострова і перетворити маленький Петропавловськ на шумне велике місто. Тут мають збудувати нові великі квартали. Сюди переходить управління АКО, що донині було у Владивостоці. Разом із цим треба побудувати житла для численних штатів співробітників, налагодити зимове пароплавне сполучення з Владивостоком. Є памір налагодити авіазв'язок. На збудування порту в Авачинській губі, де стоїть Петропавловськ, асигновано понад півмільйона карбованців. Виросте велике місто, що його хочять назвати Акоград.

Влітку Камчатка живе буйним життям. Численні рибні заводи по її узбережжю починають роботу, завозячи з суходолу¹ тисячі робітників. Уздовж західного берега півострова японці-концесіонери своїми шхунами та краболовами виловлюють на мільйони карбованців усякої риби, виготовляючи консерви, кав'яр, балики.

Всередині півострова вздовж річки Камчатки місцева людність намагається хліборобити. Виходить це не зовсім добре, але наслідки є, і запевняють, що часом навіть щастить виростити кавуни. Біля самого Петропавловська, милі за дві від міста, є дослідна с.-г. станція, яка вивчає хліборобство на Камчатці. Тут широко практикується городництво, і хоч воно не може задовольнити потреб місцевої людності, але все ж зменшує довіз городини сюди з Владивостока та з-за кордону.

Ще малочисленні, але достатні геологічні розвідки свідчать, що півострів має великі багатства, і корисні

---

¹ На Камчатці сам півострів за суходіл чомусь не вважають: «Суходіл од Владивостока», кажуть там.

копалини можуть стати за дуже рентабельну статтю народного господарства. Ці багатства тепер намагається експлуатувати АҚО.

Взимку, коли всі пароплави покидають бурхливі води Камчатського узбережжя, замерзають затоки, а в горах починає «пурзити»¹ — всі зв'язки Камчатки, крім радіо, з суходолом пориваються на цілих чотири місяці.

Взимку мисливці на лижах, підбитих нерп'ячою чи оленячою шкурою, рушають на полювання. Найкоштовніший звір — соболь. Його осталося уже мало, і тепер вживають екстрених заходів до зберігання та розпліджування соболів. Численний, але малоцінний ведмідь густо заселяє Камчатку. У всякому разі ведмедів тут далеко більше, ніж людей. Ще літом, визбираючи малину та горобину (рябину) по зелених горбах, навколо самого Петропавлівського, можна натрапити на ведмеда. Він плехенький звір і рідко кидається на людину. Переказують, що в нетрах півострова бродять табуни здичавілих коней. Але чи то правда, чи може якийсь мисливець напідпитку замість гірських баранів побачив коней, сказати важко. Адже величезну територію Камчатського округу, що охоплює один із найбільших півостровів, увесь район Анадиря та Чукотку залюднює лиш 36 тис. людності, з яких половина перебуває в первісних обставинах життя. Хіба хто знає докладно Камчатку? Більшість її гірських верховин та вулканів досі не досліджено, а в Анадирському районі минулого року якась експедиція виявила на карті помилку в двісті кілометрів.

Залюднюють Камчатку службовці, мисливці та рибалки. Перші переповнюють Петропавлівськ. Промисловості тут ніякої. Чимало є спеціалістів, що, спокусившись великими заробітками, законтракували себе на кілька років і тепер нудьгують довгими вечорами, згадуючи Москву, Ленінград, кримські курорти та автомобілі на Військово-Грузинському шляху. Раз на тиждень ходять до кіно, двічі — одержують місцеву газету і довго розгадують псевдоніми авторів колючих і лайливих заміток, а решту вечорів ходять пити чай, закушуючи рибними делікатесами, затуляючи вікна, грають у карти і переказують незчисленні плітки один про одного. У карти грають, затуляючи вікна, бо запальна гра стала таким хворобливим

---

¹ Від слова «пурга», тобто завірюха.

явищем, що місцевій владі довелося спеціально заборонити будь-яку гру в карти.

Влітку, коли в «Ковші» з'являється новий пароплав, місто оживає. І хоч такими днями крамниця Держспирту припиняє торгівлю, але моряки мають настрій дуже веселий, піднесений, вештаючись по місту, вистоюючи чергу біля перукарні, де китаець-перукар держить клієнта по півгодини і, обдавши якоюсь смердючою брудною рідиною, дере втрое. Купують свіжі балики, закупають на факторії тютюн та пилочки для лобзиків, а вечорами переповнюють єдине кафе із земляною долівкою, де п'ють каву, ласують кисляком (простоквашею) і з-під столу підливають один одному спирт. У клубі спільними силами моряків та місцевого активу упорядковують доповіді, концерти, вистави.

Так живе Петропавловськ.

Узбережжям моря та вздовж річок потяглися рідкі оселі рибалок — росіян та обрусілих камчадалів. Вони рідко приїздять до міста. Ціле літо полощуться у воді та в'яляться разом із рибою на сонці, а взимку вилежуються в своїх хижках, час од часу перегортаючи старі числа «Полярной звезды», що видається у Петропавловську.

Десь у горах бродять мисливці, промишляючи на різного звіра, запасуються хутрами й везуть їх до ближчої факторії АКО. Є багато таких, що літом рибалють, а зимою полюють.

Так, здається, робить більшість камчатських аборигенів¹.

— Щоб обізнатися з Камчаткою, треба пожити тут рік-два, об'їхати півострів морем, пропливти річку Камчатку, пішки пройти до центра півострова, взимку собаками об'їхати кілька районів — тоді можна мати уявлення про цей багатий і чудесний край підземного вогню, снігових гір, лісів та ведмедів.

Так говорили мені в редакції місцевої газети «Полярная звезда». Оригінальна газета. Чи є ще де в нас у Союзі така?

Тираж — 800 примірників. Виходить двічі на тиждень. За звичайною передплатою коштує 1 крб. 20 коп. на місяць, є різні розряди пільгової передплати. Найде-

---

¹ Аборигени — корінні жителі країни або місцевості.

шевшє --- для сількорів: 40 коп. Дотації одержує більше ніж утрєє протн того, що дає передплата. Має редактора, секретаря, друкарню, здається, з трьома складачами і кур'єра.

Секретарі міняються часто, але стиль газети особливих змін від того не зазнає. Зразки того стилю, на жаль, можу передати тільки з пам'яті, бо тих кілька примірників, що взяв із собою, дорогою десь розгубив. Особливо пам'ятні мені двоє чисел газети.

В одному вміщена замітка про чистку апарату АКО. Там писалось так:

«Председатель комиссии по чистке тов. Федоров твердым большевистским голосом спрашивает:

— Признаете ли вы, тов. Прокофьев, классовые принципы в распределении строительных бревен?

Тов. Прокофьев нетвердым голосом отвечает...»

Другий номер був присвячений приїздові урядової комісії Союзного, здається, ЦВК на Камчатку. З чотирьох сторінок — одна була присвячена приїздові комісії, а дві — біографіям двох членів комісії і четверта — перелікові подарунків, що їх комісія надсилала партизанам, учителям і просто активним камчатським громадянам.

Біографію тов. Федька, члена Рєввійськради і члена цієї комісії, подано під заголовком «Красный орел», а далі писалося: «Сегодня на землю Камчатки ступила нога красного маршала тов. Федько...»

Із закордонною інформацією тут важко. По радіо одержують відомостей мало, а центральні газети прибувають сюди найскоріше через 1 ½ — 2 місяці.

Що тут добре поставлено — так це відділ краєзнавства, але про це трохи далі.

Ще в морі під час розмов наших моряків про Камчатку я часто чув назву «Серые глазки». Хтось мріяв про якісь купівлі в «Серых глазках», другий розповідав, як він гуляв у «Серых глазках», а Дрозд на мое запитання, що таке «Серые глазки», жартівливо відповів: «Серые глазки, черные глазки, белые глазки, карие глазки».

Тільки тут, у Петропавловську, я розібрав, що це невеличка рибальська оселя за півтори милі звідси і зветься вона не «Серые глазки», а вірніше — «Сероглазки».

За Петропавловськом, під так званою Мішенною горою, лягло невеличке озеро солонкуватої води. Вузька смуга води відокремлює озеро від затоки. Тією смугою

проходили ми вдвох із нашим коком Фесаном, що йшов до «Сероглазок» по рибу. У затоці великий вітер при ясній погоді здіймав хвилі й запліскував берег, загрожуючи знести кунгаси з сіном, що їх витягли рибалки далеко на пісок. Після полудня сонце крізь осіннє повітря таємниче клало тіні в далині гір по той бік затоки, блищало своїм промінням на сніговій шапці вулкана. Мальовнича гірська тропа йшла вгору поміж кущів берези, горобини та малини. Праворуч осталося кілька маленьких уже скопаних городів, а ліворуч старовинне петропавловське кладовище, де старі гнилі хрести й меморіальні дошки з погнутими залізними огорожами переходили в надгробки з червоними зорями.

Ми піднялися вгору. Ішли густою зеленою алеєю й милувалися краєвидом, дивлячись на розвітрену затоку, яку оточували височезні гори. За Сигнальною горою ховалося місто-село.

Фесан був не в гуморі, спочатку скаржився на свою долю біля камбуза, потім пояснював, яка різниця між «де-воляй» і «марешаль» та як тепер зветься шніцель «міністерський», але незабаром захопився краєвидом, і до самих «Сероглазок» він правив за тему нашої розмови.

У долині над затокою розсипалось кілька будиночків. Окремі, зовсім мініатюрні, інші більші — всі криті американським залізом. Більшість садиб, що розташувались як попало, обнесені дерев'яною огорожею. Фесан каже, що всіх садиб тут чотирнадцять і більшість із них належать удовам. Ці вдови осталися після громадянської війни. Одні з них — червоні вдови, а другі — білі вдови; свого часу їхні чоловіки перерізали одні одних.

У цих хатах трапляється багато американських речей, що їх не так давно постачали Камчатці американські пачкарі. Тепер цього вже нема. Наші сторожові судна дбайливо охороняють півострів від хижаків.

Фесан довго розшукує потрібних йому баликів, роздає подарунки старим знайомим, приймає від них і торгується за пупки. Подарунки Фесана — це цукор, чай, яблука, а «Сероглазки» наділяють його все тими самими баликами...

Тут усю рибу, що не йде на консерви, використовують на балики, пупки та юколу. Не знаю, чи треба пояснювати, що таке балик: у кожній церобкоопівській крамниці ви можете його побачити. На балик іде риб'яча спинка,

риб'ячі боки та живіт (найситніша частина); засолюють, і це зветься пупками, а гіршу рибу та її м'ясні покиді в'ялять на харч для собак, і те зветься юколою. Люди теж часом не відмовляються від юколи, а за чаркою вона багатьом видається надзвичайно смачною. До речі, у Петропавловську сорокаградусної горілки нема, а її там заступає дев'яностошестиградусний спирт, який місцеві мешканці розводять водою, залежно від індивідуального смаку та звички. Місцевій людині спирт продають у безмежній кількості, а приїжджим морякам взагалі продавати його дозволяється рідко. Та матроси скоро знаходять знайомих, що частують їх спиртом і купують для них у факторії речі, які завозять до Камчатки, але яких не дозволено продавати на вивіз. Місцева влада дивиться на це крізь пальці, суворо стежачи лиш за одним, щоб не було контрабанди.

Взагалі боротьба з контрабандою та п'яними — це єдине завдання збройних сил Петропавловська, що складаються з митниці, прикордонної охорони і кількох міліціонерів. Виявляється, що тут міліція не має одного важливого навантаження, що в усіх місцевостях є чи не основне її завдання. Тут міліції не доводиться боротися з крадіжками. Дверей у тутешніх будинках ніколи не замикають. Можна оставити своє пальто серед вулиці, й ніхто не наважиться його підняти. Воно тижнями лежатиме в бруді, в поросі, його обминатимуть, об'їжджатимуть, але ніхто не підійме. Щодо цього, то це надзвичайно чесне місто. Але щодо великих афер, контрабанди і так званого «облапошування», то тут цього всього не менш, коли не більш, ніж деінде.

Як-не-як, а в маленькому Петропавловську культурних сил не так уже й мало, і коли ви зайдете до місцевого краєзнавчого музею, то з великим інтересом пройдете його кімнати, де багаті колекції дають надзвичайно цінні матеріали, починаючи з археології та петрографії і кінчаючи ботанікою, зоологією та етнографією.

Група ентузіастів, об'єднавшись в Камчатське краєзнавче товариство, розгорнула гігантську роботу коло дослідження півострова і вивчення його виробничих сил. Упорядковуються екскурсії в недосліджені райони, гірські екскурсії до кратерів недосліджених вулканів, посилено виготовляють усякі колекції та вербують нових краєзнавців. Вони видають і нові книжки про Камчатку, репро-

дукують фотографії, креслять нові карти та прокладають нові маршрути, нові тропи для зв'язку з дальніми селищами. Слід відзначити, що на Камчатці зв'язок центра з околицями, з тутешньою провінцією — і кінний, і собачий, і морський — налагоджений надзвичайно погано. Добре організований тут тільки радіотелеграфний, а надто телефонний зв'язок. Петропавловськ зв'язаний телефоном майже з усіма більшими селищами півострова.

У розмовах із місцевими краєзнавцями довідався, що на Камчатці є українські селища. Яким вітром занесло їх сюди — не розумію, але факт, що на західному узбережжі півострова є село Запорозьке. Кілька років тому воно мало якусь іншу назву, але несподівано для Камчатського орквиконкому жителі цього села надіслали прохання перейменувати їхнє село на Запорозьке, мотивуючи це тим, що вони походять з України. За даними місцевого статистичного управління, на Камчатці українців чималий процент. У долині річки Камчатки вони утворили кілька селищ, а саме: Чорний Яр, Березовий Яр, Опальне тощо. Хоча ці селища налічують багато років, але українці їй досі не забули своєї мови і не втратили багатьох національно-побутових ознак. Так само, як і інша камчатська людність, українці переважно рибалять та полюють. Але, крім того, вони багато уваги приділяють хліборобству, мають чималі успіхи, і їх вважають за культурних господарів.

Докладно довідатися про життя цих камчатських земляків не було змоги, бо їхні селища, найближчі від Петропавловська, лежать за кілька сот кілометрів.

За три дні ми навантажили вугілля і кінчали брати воду, що наливається тут самопливом, збігаючи трубами з гір. Доводилося прощатися з «зайцем». Він увесь час був на пароплаві. Міліція його не забирала, бо не знала, куди його подіти. Тільки вартовому міліціонерові, що походжав по пристані, наказали не випускати «зайця» до міста. Проте кожен день «заець» вештався по місту, вечорами ходив до кіно і тільки приходив на пароплав спати, щоб другого дня вчасно поснідати, пообідати й допомогти мені в нашому господарстві.

Другого дня по приході до Петропавловська Мінеєв запропонував «зайцеві» їхати на о. Врангеля за кухаря. Тепер він уже не згоджувався. За день він погодився, але зате Мінеєв передумав. «Зайця» покинули в

Петропавловську, щоб потім відрядити до Владивостока. Агент ДПУ у Петропавловську обіцяв «зайцеві», що він клопотатиметься, щоб його у Владивостоці прийняли до морської школи або на якийсь пароплав.

За кілька місяців ми зустрілися з Мишею Івановим у Владивостоці, де він учився на радіовідділі морського технікуму.

Всі дні перебування в Петропавловську Мінеєв розшукував кухаря. Охочих було багато, але нікому з них не щастило. Одного на о. Врангеля не пускав лікар, другого, відомого пачкаря, забракувала місцева влада, третій Мінеєву не підходив з інших причин. Кінець кінцем, ухвалили, що кухаря візьмуть на Чукотському півострові або й зовсім обійдуться без нього. 26 липня ми збиралися покинути Камчатку. Але води не набрали досить і відпливати відклали до другого дня. Тим часом Петропавловськ готувався упорядити нам урочисті проводи. У місцевому клубі впорядили вечір з нагоди нашого перебування в Петропавловську. На вечорі виступали Мінеєв, Дублицький та Берьозкін. Останній ділився спогадами про експедицію на допомогу Нобіле. Для петропавловців це була таки досить свіжа новина.

Відпливати призначено на 11-у годину ранку. О 10-й годині прогудів другий гудок, сповіщаючи, що за годину «Літке» відійде від причалу й рушить у море. У цей момент на палубі льодоріза з'явився невисокий сухенький чоловічок і, попростувавши до першого матроса, якого побачив біля кубрика, запитав, де він може побачити начальника острова Врангеля.

Це був новий кандидат на кухаря. Він запропонував свої послуги за годину до відплиття. Його розмова з Мінеєвим була коротка:

— Ви шукаєте кухаря для колонії?

— Так.

— Я пропоную вам свої послуги.

— Хто ви?

— Матрос. Живу на Камчатці 11 років. Працював перше на маяку, а тепер у Радторгфлоті. Прізвище мое Петрик. Сам я з Бердичівщини. Умови, які пропонуєте, знаю. За мене можуть поручитися місцева контора Радторгфлоту та спілка водників.

— За годину ми покидаємо Петропавловськ. Ви всієте зібратись?

— Успію.

За півгодини підписали контракт на 3 роки, за яким гр. Петрик зобов'язується працювати на о. Врангеля за кухаря. Працюватиме 8 годин на день, вихідний день — неділя. За те має 150 карбованців на місяць і харч.

За 15 хвилин до 11-ї години Петрик був на борту «Літке» з усіма своїми речами, які переховувались у невеличкому клунку під пахвою.

Близько 12-ї години ми підняли якір. З нами прощався натовп людей. Багато махало кашкетами й руками. Мінеєв гукав з пароплава, запрошуючи в гості до себе на о. Врангеля. Настрій був веселий і бадьорий.

* *
*

Ішли вздовж туманних камчатських берегів. На карті, що висить у червоному кутку, це море зветься Камчатським. Але, на мою думку, навряд чи ця смуга води має право на назву окремого моря.

28 липня пройшли 278 миль. Швидко наближались до Чукотки. Наш радист щодня ловив з ефіру голоси пароплавів-сусідів, що ховалися десь далеко за водяним обрієм. То були «Ставрополь», «Якут» та «Астрахань». «Літке» їх наздоганяв.

Пройшли ріг Навар. Мальовничі невисокі гори, вкриті снігом. Ми довго стояли в тумані, вишукуючи цього рогу, раз у раз кидаючи глибомір Томсона, але враз задзвенів телеграф, і «Літке» рушив. Крізь розриваний туман виглядали верхів'я рогу.

У морі з'явилися кити, і цікаві швидко вибігали на палубу, почувши вигуки, що з правого чи з лівого борту показалося страхіття Північного моря. Але майже завжди нам доводилось бачити тільки стовпи, здавалося, збитої води, що їх викидали кити, та спостерігати могутні удари хвоста. Звісно, ні ми до них, ні вони до нас близько не підходили.

29 липня зустріли перші крижини. Це було за 400 миль на південь від Берінгової протоки. Ми їх зустріли годин у 5 вечора. Легеньким вітром гнало маленькі крижини, що ось-ось готові розтанути. Вони рідко-рідко плив-

ли морем. Найбільші з них сягали приблизно 30 — 40 кв. футів. Похолодало. Дні ставали довші. Сонце заходило о 9-й — на початку 10-ї години вечора.

IV. На землі Анкауге

Затока Лаврентія. — Ентузіасти і авантюристи. — Як умирають чукчі. — Воля шамана. — Оравелян. — У полярних сутінках. — Рінтетегін. — У гості до людини моря. — У лікарні. — Дівчина в білому халаті. — Беремо вугілля — Як украдено Мері. — Під час шторму на вельботі. — На порозі крижаного рейсу.

Останній день липня. Найгарячіші дні на Чукотці. Сонце зникає на короткий час. Ночі нема. Північ нагадує світанок. У затоці Лаврентія вже майже не осталося криги. Тільки рідко-рідко пропливе невеличка, химерно обточена сонячним промінням крижина, вигнана в море вітром, або бовтає на хвилях приплив чи відплив. Чайки користуються цими крижинами, уможуєчись на них у безпеці від нерп, чиї чорні цікаві голови з'являються з-під води то тут, то там. На горах, що лягли навколо затоки білосіримими пасмами, лежить сніг. Снігові насипи в ровах часом збігають до самого моря; вони нагадують невеликі глетчери, і їх скрижанілого снігу не розтопити сухому чукотському сонцю.

На брунатно-сірому відлогому березі, майже під горою простяглися вряд десять дерев'яних будиночків. Навколо — жодної деревини, жодного кущика, жодної огорожі. Це найбільша європейська оселя на півночі — культбаза Лаврентія. Тут є факторія. Минулого року там відкрили школу та лікарню, перевезли кіно. П'ятдесят європейців оселилося серед пустельної країни, що обіймає понад сотню тисяч квадратних кілометрів із шістьма тисячами тубільної людності на цій території. Не далі як за сто миль звідси ближчі оселі європейців — Дежнев, Улен, Чаплін, і в кожному з них живе четверо-п'ятеро білих. Живуть у ярангах. Це житло чукчів — шкур'яний намет, іноді над неглибокою ямою. Одягаються наполовину по-європейському, наполовину по-чукотському. На ногах високі гумові чоботи, на голові оленяча або песцева шапка і зверху «укенсі» — плащ із моржевих кишок. Харчуються здебільшого європейськими привізними продуктами, головню консервами. Але часом доводиться ласувати нерпою,

що відгонить лоєм, пробувати копальхен, тобто моржати-ни з «пахощами», і значно рідше — полярної ведмежати-ни, що тут трапляється рідко. Торгують із чукчами та ескі-мосами, вимінюючи в них хутра песців та білих ведмедів, шкури моржів і нерп, моржеві бияки¹, а іноді й величез-ні доісторичні бияки та кістки мамонтів, що колись тут, у теплому підсонні, висиплялися на розкішній рослинно-сті. Тепер у розмитих річкових берегах час од часу знахо-дять могутні бияки, ребра, хребці та кістки ніг, і все це ще до недавніх часів ішло в чукців на будівельний мате-ріал для яранг. Привчають чукців лікуватись у лікарні, вчать чукотських дітей письменності, показують чукчам кіно і не дають чукчам спирту, за що вони їх лають і по-грожують плісти по вогняну воду на Аляску до американ-ців, де столарові хутра йдуть за пляшку спирту.

Серед цих європейців є ентузіасти, але й є авантюристи, є люди сильні, придатні для тяжких умов життя на півно-чі, але є й кволі, нервові, непридатні для холодної, суво-рої пустелі з її людністю — чукчами та ескімосами, що ледве виходять із побуту кам'яної (певніше — костяної) доби, брудними й на перший погляд жорстокими. Оселя попала в задуху чвар, пліток, дріб'язкової безпринципної боротьби, і це важким духом війнуло на нас, коли ми заки-нули якір, а сильний гудок сповістив оселю про прибуття рідкого гостя — пароплава.

До нас уже наближався чотиривесельний вельбот із кількома європейцями, а його переганяла тубільна байда-ра — човен із моржевої шкури, повний чукців.

*   *
*

«Тетрадь для регистрации актов о смерти Яндагайского
чернового стола ЗАГС на 1929 год.

З а п и с ь о с м е р т и

1. № записи — 1.
2. Число, месяц совершения записи — 17 мая 1929 г.
3. Пол умершего — женский.
4. Фамилия и имя умершего — Панай.
5. Возраст — 57 лет.
6. Число, месяц и год смерти — 6 марта 1929 года.
7. Место смерти — с. Яндагай, бухта Лаврентия, Чукотский полуостров.

¹ Б и я к — бивень.

8. Род занятий умершого — домашня работница.
9. Семейное положение — вдова.
10. Причина смерти — удушена родными по собственному желанию.
11. Место погребения — недалеко от селения».

Це списано дослівно з книжки ЗАГС'у, що я знайов на столі єдиного комсомольця в затоці Лаврентія — першого вчителя місцевої школи—Ніколаєва. Виявляється, що враз — «задушений родичами з власного бажання»—має на Чукотці всі права громадянства. Коли чукча хворий, то до нього кличуть шамана. Той лікує його пришіптуваннями, молитвами, іноді освяченими кров'ю чи м'ясом якоїсь звірини. Але ось шаман вважає, що хворий мусить померти. Про це він говорить хворому, а той мусить просити ближчих родичів: старшого сина, брата, зятя, щоб його задушили. Горе тому, хто відмовиться просити про смерть: з глибоким презирством одвернеться від нього вся родина. Його поставлять у такі умови, що зрештою він мусить капітулювати. І тоді приходять сини, брати і зяті, а той, хто найближчий хворому, ремінцем зашморгує йому шию, і всі разом тягнуть за обидва кінці ремінець — поки й задубіє.

Папай була за сторожиху в місцевій школі, знала кілька російських слів і, захворівши на коросту, спочатку навіть звернулася до лікарні. Але незабаром по неї приїхали родичі й забрали до яранги, щоб незабаром, зустрівши вчительку Суховілову, сповістити:

— Папай нема. Швидко просив задушити.

Її засудив на смерть шаман — її власний син; він же й виконав обряд.

Тут жорстокі звичаї, вони склалися через суворі закони північної природи й злиденне дикунське життя. Зайвий рот — важке обтяження для родини, і коли він не має ніяких перспектив стати працездатним — він мусить зникнути. Воля шамана тільки тепер, фактично вперше, починає зустрічати тут опір культурної людини. Цими днями з Уелена, де міститься чукотський райвиконком, повернулася лікарка, що працює на Лаврентії. Там її повідомили, що в одній з яранг лежить хвора породілля. Коли вона з'явилась до тої яранги, її не пустили до хворої. Похмурий вигляд натовпу чукців не обіцяв нічого доброго. До райвиконкому викликали члена президії виконкому — чукчу, напівазіата, напівамериканця Франка Умк, що значить Франк Білий Ведмідь.

Білий Ведмідь обіцяв другого дня провести лікарку до хворої. Тієї самої ночі шаман, востаннє оглянувши хвору, наказав задушити її немовля, бо це мало врятувати життя й здоров'я хворої. До ранку наказ шамана виконали.

Чукчі жорстокі, але чукчі й добрі. Вони ніколи не б'ють дітей і жінок. Але одночасно жінка не рівноправна з чоловіком. Близькі приятелі можуть мінятися дружинами, не питаючись їхньої згоди. Не так давно траплялись скандали з європейцями, що користувалися з цього звичаю. Європейці брали в чукчів дружин, не віддаючи їм своїх. Чукчі сердились, називали європейців шахраями, брехунами і нахвалялись повиганяти їх усіх з Чукотки. А взагалі чукчі не ревниві і в своїх взаєминах з жінками виходять з погляду найбільшої доцільності. Коли чукча бачить здорового, кріпкого європейця, він з охотою віддає йому жінку або дочку, сподіваючись міцних життєздатних нащадків-метисів.

Оравелян — так звать себе чукчі — живуть найпримітивнішим життям в обставинах первісного родового комунізму. Принаймні до цього часу харчі вважають за спільні, і коли один мисливець уб'є моржа, то на бенкет він кличе все селище. А речі особистого вжитку й промислу — зброя, одяга та ще хіба собака — мають індивідуальних власників.

Уже рік Ніколаєв працює на Чукотці. Він поїхав сюди доброхить, щойно закінчивши Хабаровський педтехнікум. Минулого року пізньої осені пароплав, що йшов на північ, зустрівши в Берінговому морі кригу, висадив Ніколаєва разом із групою інших колоністів за двісті миль до затоки Лаврентія. Пішки, байдарками уздовж берега та в нартах, запряжених собаками, берегом вони дісталися до культбази і відразу з головою пірнули в роботу. Треба було закласти школу. Швидко, самотужки, без ніяких підручників вивчали мову чукчів. Єдиний підручник цієї мови Тана-Богораза був непридатний. Тан-Богораз вивчив мову чукчів-оленьярів, що живуть у тундрах біля Колими, а їхня мова набагато відмінна від мови чукчів-поморян.

Було приміщення для школи і знання кількох чукотських слів. Одного короткого зимового дня, коли сонце показалося на небі лише для того, щоб одразу зникнути, коли живе срібло звичайного термометра обернулось на камінь, а спиртовий показував 45 нижче нуля, в пустельну тундру, вкриту білою ковдрою, вибігло в різних напрям-

мах двоє нарт, запряжених собаками-камчадалками. То вчителі рушили по ярангах та оселях оравелян, що розкидані за десятки миль одна від одної, набирати учнів.

Північним сяйвом полум'яніло небо, безмежна здавалася біла пустеля, в нічних сутінках в уяві подорожніх виступали на обрії неясні обриси, і тільки дихання та скрип снігу під нартами порушували тишу. Собаки після порції юколи бігли швидко, слухняно підкорюючись вигукам чукчі-погонича. Тільки набігши на свіжий слід пса, вони зупинялися, пригинались, нюхали і починали хвилюватись, намагаючись звернути по сліду. Погонич їх утихомирював, і вони везли далі своїх пасажирів. Часом до скрипу снігу приєднувалися скриплячі вигуки погонича. Він співав:

Памяльха-кай ган тімпеулен,
Міпукуваян ору катанальхірп.
Дів:шкахай кіраматау капатьхвуен
Опоп мип мауміх.

Ніколаєв записав мені переклад цієї пісні, але я загубив його на зворотному шляху під час шторму в Охотському морі. Пригадується, що в цій пісні співається про подорож, нарти і собак.

Протягом місяця довелося подорожувати в обставинах, що з ними не зрівнялись клондайкським описам Дж. Лондона. Місяць не довелося вмиватись, треба було харчуватись моржевими біфштексами — копальхен, при звичаюватись до важкого повітря яранги і енергійно вмовляти батьків оддати своїх дітей до школи.

А за місяць чи півтора до культбази з'їздилися нарти чукчів і везли хлоп'ят та дівчаток учитись письменності. Школа-пансіонат має виробничий ухил, і з цього року школярі вивчатимуть різьбарство на кості. Чукчі взагалі добрі різьбарі, і їхні вироби з моржевих та мамонтових бияків високо цінують за кордоном, надто в Америці. Малюють вони теж добре і малювати люблять. Малих школярів та школярок вимили й пообстригали, одягли в нову одягу й почали при звичаювати спати на ліжках, звикнути до чого декому з них було надзвичайно важко.

На кінець липня, коли їх вирядили додому, вони вже добре знали абетку, і їх можна вважати за письменних, бо ніякої граматики чукотської мови ще немає, а разом із тим і граматичних правил. Вони при звичаїлись спати

на ліжках, щодня вмиватися, вивчили кілька російських слів і починають читати російські книжки з малюнками. Тепер Ніколаєв організує піонерзагін із цих недавніх дикунів, що допіру відчули перші подихи радянської культури.

Незважаючи на тяжкі обставини життя, на малу оплату праці, Ніколаєв провадить величезну культурну роботу. Протягом першого року він зібрав багатий етнографічний матеріал із життя чукчів, ботанічну та зоологічну колекції, знайшов ряд помилок на картах Чукотки. Виявляється, що тут зовсім нема річки Геверин, а річка Мімка тече в іншому місці, ніж її показано на карті. Ніколаєв і редактор культбазівської стінгазети, кіномеханік, секретар осередку МОДР, керівник гуртка Тсоавіахіму. Худорлявий з почорнілим обличчям хлопчина з вінчестером у руках, гербарійною сумкою за спиною, оточений діворою — Рультенем, Темаром, Пікулем, Ейпіном, Тайо — на шкурняй байдарці разом із геологами Союззолота, він прощається зі мною, перепливає на той бік затоки допомагати в розшукові цінних копалин.

Рультен — це значить слабій. Темар — полоз від нарт. Пікуль — поріг. Ейпін — закритий. Анкарультен — погане море. Тайо-Тваль — сіль.

Що таке Рінтетегін — не знаю. Але ось він передо мною. Рінтетегін — це мій провідник, що з доручення Ніколаєва остався на березі й мусить провести мене до яранги Анкауге — людини моря. Та яранга в кількох милях на південний захід од культбази. Анкауге — приятель Ніколаєва, і, користуючись обіцянкою останнього, я зможу подивитись ярангу чукчі в її найприроднішому становищі.

Рінтетегін — хлопчина років дванадцяти, учень Ніколаєва, майже не знає російських слів і тільки посміхається до мене своїм широким здоровим обличчям. Він поведе мене в тундру і, знайшовши Анкауге, скаже останньому, що я найближчий друг Ніколаєва і щоб Анкауге вітав мене, як вітав би самого Ніколаєва.

Ми покидаємо культбазівські будинки і йдемо навпростець береговою долиною, в милю завширшки, що вкрита ріденькою травою, мохом, різними квітами й іноді кушиками полярної берізки. Праворуч тягнеться невисокий горб, а ліворуч за піском узбережжя простяглася

затока. Рінтетегін одягнений у хутрові штани—канахтен, сорочку із шкури нерпи — утишку. На ногах у нього міцні й вигідні плекети з оленячої шкури. Як сливе всі чукчі, він не носить шапки, і його густий чуб, розвіюючись на всі боки, прекрасно замінює йому хутряну шапку — келі.

Рінтетегін раз у раз вибігає вперед мене, визираючи різних пташок, що заповнюють усі прогалини, ривчаки та ковбані тундрової води. З надзвичайною спритністю він підкрадається до них і з дивною влучністю шпурляє камінцями. Коли птах зривається із свого місця з запізненням лише на якусь долю секунди, на те саме місце падає Рінтетегінів камінь.

Залюбки я дивився, як цей хлопчина, весь напружений мисливськими інстинктами, підбирався до своєї жертви. Він на хвилину завмирав у кам'яній непорушності, його нога беззвучно впиралась у купинку, і, ледве-ледве пригнувшись, він впивався зором у пташку, а вухом ловив найтонший звук. Хвилина-дві — і він уже на тій відстані, ближче якої підійти не можна. Із свистом летить камінь, і переляканий птах зривається із свого місця. Рінтетегін стежить за його летом. Той, одлетівши кілька десятків метрів, сідає або перелітає до іншого озера. Коли це недалеко, Рінтетегін знову починає крастись, не звертаючи уваги на інших пташок, що є тут. Він обов'язково хоче дістати намічену. Знову невдача, і знову Рінтетегін женеться за нею. Але — не завжди невдача. За кілька годин нашої подорожі, незважаючи на те, що я чимало перешкоджав моєму юному мисливцеві, незграбно кидаючи камінці і тільки зганяючи птахів, чим викликав голосний сміх у Рінтетегіна, він все-таки вбив двох птахів і кількох влучив так, що вони з жалібним писком одлетіли далеко в сторону.

Повертаючись, ми наблизились до моря. Біля берега плавав табун диких качок. Рінтетегін витяг із кишені якийсь ремінець, вложив у нього кілька камінців і сильним рухом руки отим ремінцем, наче з рогачки, розсипав ті камінці над качками. Качки вмент злетіли догори. Одна з них, одлетівши кілька метрів, упала тут-таки в море, а решта перелетіли на значну віддаль і сіли знову близько берега. Рінтетегін лише похвалився вдачею, але дістати вбиту качку без човна він не міг, хоча вона й бовталась на хвилях зовсім близько. Я не мав ніякої

охоти лізти в холодну воду, щоб пливати за качкою. А Рінтетегін, хоч і мав таку охоту, не міг того зробити, бо не вмів плавати. Хоч місцеві чукчі і звать себе «морськими людьми» і серед них чимало Анкауге, Анкарультенів та інших Анків¹ і хоча за малим не півжиття проводять вони в морі, бо море дає їм найголовніший харч, одягу, житло, жоден з них ніколи не купується й уявлення не має, що людина, не користуючись човном, може триматися на воді. Коли якось на культбазі в кіно чукчі побачили, як люди плигають у воду й пливають, вони довго про це згадували; не вірили тому і казали, що то людина-нерпа.

Зрозуміло, що чукчі не могли вивчитись плавати, бо в навколишній воді ще наприкінці липня плаває крига.

Я винен перед Рінтетегіном. Мені теж захотілося спробувати щастя в полюванні. Він з охотою передав мені свій ремінчик і показав, як у нього набирати камінці. У той момент, як я щосили махнув рукою в напрямі до табуна качок, ремінчик вилетів у мене з руки разом із камінцями і, далеко не долетівши до качок, навіть не злякавши їх, упав у море.

Здається, жаль за тим ремінчиком мене охопив більший, ніж самого Рінтетегіна, що тільки сміявся.

Але ще раніше перед тим ми були в Анкауге.

Коли тундра стала вже надто мокра, озера надто часто почали перегороджувати нам шлях, а мої гумові черевики не змогли більше захищати ноги від болотяної води, бо вона заливала зверху, тоді Рінтетегін узяв напрям праворуч до гори, повз яку ми досі йшли.

Підійматись угору було не зовсім легко. Але мені хотілось іти гірським ребром, бо я переховував таємну сподіванку, що на горі побачу глибину Чукотської землі. Під ногами мох і каміння. Іноді в тріщинах та ровах траплялися міцно злютовані шари снігу.

Рідко видніли кольорові квіти, що їх стільки було на кілька лиш футів нижче там, у долині.

З верхів'я горба перед нами відкривався бажаний краєвид. Невисокі горби якогось брунатного кольору й абсолютна порожнеча простяглися в далечінь. Тут-таки в кількох кроках од нас на землі лежало кілька китових хребтів та ребер, очевидно покладених сюди людською

---

¹ Анка — по-чукотському море.

рукою. Вони лежали навколо невеличкого черепа, що нагадував череп собаки.

Я підійшов і підняв череп. Він чудово зберігся. Всі зуби в щелепах, не видно жодної попсованої кісточки, абсолютно цілий.

Рінтетегін мовчки, з виразом якогось незадоволення, дивився на мої руки.

— Що це? — спитав я його.

Навряд чи знав він ці слова, але зрозумів моє запитання.

— Песець.

Я хотів забрати цей череп, щоб однести нашому зоологові Ушакову. Ми завжди під час своєї прогулянки збирали все, що траплялося нам під руку й могло зацікавити нашого зоолога, геолога чи ботаніка. Але цього разу мені не пощастило зробити черговий сюрприз зоологові. Рінтетегін рішуче запротестував проти мого вчинку; мотаючи головою й розмахуючи руками, він показував, що череп треба покласти назад. Щось довго і багато лопотів він по-своєму, взяв із моїх рук череп і обережно поклав на старе місце.

Треба було коритися господареві країни.

Потім Ніколаєв розповів мені, що то було місце жертвування якомусь богові чи чортові після вдалого полювання. На його думку, череп можна було забрати тільки так, щоб ніхто з чукчів не бачив. А зникнення черепа особливого враження на них не справило б. Виявилось також, що Рінтетегін заперечував лише тому, що ми мали зайти до Анкауге, а той міг би догадатись. А загалом він був не проти, бо під впливом Ніколаєва зовсім перестав вірити в шамана та чарівництво.

Ми пройшли глибоку засніжену западину і знову виїшли на горб. Наближались до житла. На схилі гори чорніли дві яранги й біля них — огорожа з китових ребер. Десятків півтора собак лежали тут і суворими поглядами пильнували нас. Хлопчина, приблизно Рінтетегінового віку, стояв недалеко і з цікавістю позирав на мене. Рінтетегін щось гукнув йому і зупинився. Той коротко відповів. Я не зрозумів, про що вони розмовляли, і чекав наслідків цієї розмови, озираючись навкруги. Внизу простяглася затока; віддалік ледве-ледве майоріла культбаза; на березі лежала догори дном шкураяна байдарка; біля мене здіймалося шкураяне шатро, і собака,

вийшовши з-поза нього, підійшов до мене ближче, глянув байдужим скляним зором, мотнув хвостом і ліг на землю, показавши довгий червоний язик.

Розмова закінчена. Рінтетегін стояв нерухомо й не робив ніяких натяків, що діяти далі.

— Анкауге? — спитав я його.

Він покірно повернувся і повів мене до яранги. Вхід був напівзавішений якоюсь шкурою. Переступили поріг, і в ніс ударив важкий сморід, що нагадував лій, брудне шмаття й каналізаційну трубу. На моє щастя, ніс мій не дуже вередливий, та до того ці пахощі були знайомі ще значно раніше від одержі чукчів, що приїздили на пароплав. У напівтемній яранзі сиділа жінка, схилившись над дитиною. Вона злякано озирнулась на нас і щось проговорила хрипким голосом. З-під шкур, що звисали із стелі серед приміщення й, по всіх ознаках, запинали ліжку, з'явилась голова роздягнутої людини. Голова важко звелась і показала своє брунатне обличчя з виразом болю.

— Анкауге?

— Анкауге, моя,— була відповідь.

Рінтетегін щось розповідав, повторюючи ім'я Ніколаєва. Анкауге похитав головою і звернувся до мене:

— Ніколаєв шибко немолька¹.

І замовчав. Було якось ніяково. Треба було розбалакатись, але Анкауге, показавши на розпухле обличчя, сказав:

— Моя боліт, боліт.

І замовк. Потім його голова зникла, і тільки що я встиг оглянути мішки з нерп'ячої шкури, наляті якимось салом, Анкауге висунувся знову, простяг мені старенький зошит. У зошиті хтось олівцем кілька раз підряд написав: «Анкауге немолька кляур. Анкауге хороший человек. Анкауге оптима каттекар, кляур. Анкауге все равно культбазный человек».

Мені нічого не зоставалося, як і собі занотувати в цій адресній книжці кілька слів на похвалу Анкауге. «Анкауге дуже симпатичний хлопець» — оставив такий запис і я. Анкауге довго читав, звісно, нічого не розібрав, але був надзвичайно задоволений.

Його мучив біль, і він час од часу легенько стоґнав.

---

¹ Хороший.

— А чому Анкауге не піде до лікарні?

— Анкауге швидко болить, болить...

— Треба піти до лікарні культбази, там Анкауге не буде боліти.

Анкауге дивився на мене почервонілими від сліз та жару очима.

— Папа умер, — несподівано заявив він.

Довго розпитував його, чий батько помер і коли, але він не розумів моїх запитань і тільки повторював:

— Папа умер.

Так нічого й не добравши і пообіцявши надіслати йому лікаря, ми з Рінтетегіном повернулися до культбази.

За дві години діставшись до лікарні і розповівши лікареві про хворобу Анкауге, я дізнався, що Анкауге не хотів іти до культбази.

— Каже «папа умер»? — питав мене лікар. — Це він сам тиждень тому задушив свого батька, а тепер сюди не йде, боїться, що тут будуть його лаяти та соромити. Проте треба буде до нього заглянути.

Одвідати Анкауге зголосилась акушерка, що саме на той час була майже без роботи. Єдина її пацієнтка, яка тоді була в лікарні, почувала себе вже добре.

Я бачив ту чукчанку. Це була одна з перших, що їй удалося покласти до лікарні. Вона погодилась остатися в лікарні тільки разом із своєю родиною. Їй приділили окрему кімнату, і там жили хвора, її мати, сестри, батько і чоловік. Правда, саме тепер батько і чоловік вибирались на полювання за моржами. Хвора вперто намагалася обернути цю палату лікарні на звичайну ярангу, і щоб задержати її в лікарні, лікарі мусили йти на великі поступки.

Крім неї, в лікарні був іще один хворий чукча, що взимку відморозив ноги. Він живе у другій кімнаті й чуває себе надзвичайно добре. Він сидів на ліжку, весело посміхався і бовтав своїми короткими ніжками-куксами. Взагалі виглядає життєрадісним, товстеньким, одгодованим, як порося.

З нагоди захворювання бідного Анкауге, відвідавши лікарню, дістав я цікаві відомості про медичну допомогу чукчам, про деякі їхні звички та силу енегліна — шамана.

Минулого року тут відкрили лікарню й привезли трьох лікарів, що дали згоду працювати на Чукотці про-

тягом року. Треба було неабиякої енергії, щоб хворий чукча, замість іти до шамана, пішов до лікарні. Серед чукчів та ескімосів, що теж живуть у районі лікарні, поширені, головню, нашікірні та очні захворювання. Це цілком зрозуміло, коли взяти до уваги, що дев'яносто процентів людності ніколи не вмивається, а е й такі, що вмиваються, тільки не водою, а сечею. Взагалі на Чукотці сечу вважають за цінну рідину. Вона йде, як квас, на дубління шкур; чукотські ферти та чепурухи вживають її замість туалетної води та крему «метаморфози», а шамани запевняють, що сеча в багатьох випадках може бути за ліки.

Лікарка-окулістка взимку собаками об'їхала величезний район і добиралась навіть до рогу Північного¹, біля якого того часу зимувала, затиснута кригою, американська шхуна «Еліазіф». Вона відвідала сотні яранг, бачила чукчів-оленярів, зробила кілька очних операцій, в багатьох випадках подала першу медичну допомогу й розповіла чукчам про лікарню.

Внаслідок цієї роботи менше ніж за рік лікарня зареєструвала понад 1200 амбулаторних хворих та 60 стаціонарних. Правда, частина їх, надто стаціонарних, припадає на європейців.

Тепер увесь лікарський персонал, виснажений важкою роботою та надзвичайно нервовою атмосферою культури, покидає землю Анкауге після року перебування тут.

* * *

Це було на початку літа, коли крижане поле в затоці вже покришилося на дрібні крижини з невеликими прогалинами між ними. Ще місяць—і крижини повинось у море, і сюди, на край світу, прийде пароплав, привезе новини за цілий рік, прибудуть нові люди, і багато тих, що тут занудьгували за культурним життям великих міст, чи навіть великих сіл, розпрощаються з непривітною крижаною затокою. Люди жили чеканням і мріями, нервова

---

¹ Ріг Північний вважають за найменш доступний ріг Східного Сибіру в Полярному морі. Рідке літо, коли біля цього рогу не стоїть густа крига. — *Прим. автора.*

атмосфера важкої приполярної зими змінилася на ще важчу, коли кожен день нетерплячка зростала пропорційно сподіванкам. Більшість колоністів, не при звичаєна до диких чукотських обставин, переживала жорстоку кризу. Збільшились сварки, загострилися взаємини, брудні плітки ширилися з будинку до будинку, з кімнати до кімнати. Говорили про зраду між подружжям, про погано прихований адюльтер, про те, хто на яку хворобу хворий, хто не відривається від карт, а хто тихенько знищує давно знищений спирт. Удесятеро перебільшували, правда, досить серйозні злочини, що стосувалися до тубільців. Невдалий добір людей для першої зимівлі культбази давав себе відчувати. Всі ждали пароплава, що прийде, відсвіжить атмосферу цих взаємин, забере непридатних людей, заспокоїть знервованих і піддасть енергії тим кільком активістам-північникам, що приїхали сюди не для заробітків і не з легковажної примхи, а для серйозної творчої праці, поставивши перед собою завдання перемогти всі перешкоди.

Одного дня під вікнами факторії пролунав вигук:

— Пароплав!

І за кілька хвилин уся людність культбази мчала до берега. А в затоці справді, обережно лавуючи між крижинами, йшла шхуна під американським прапором. У бінокль легко було прочитати її назву: «Нанук». Це була промислова американська шхуна, що плавала на Півночі й на цей раз перша проскочила до затоки Лаврентія.

У той момент, коли колоністи збирались до берега, з приміщення лікарні вибігла жіноча постать у білому халаті, з радістю щось виспівуючи й пританцьовуючи.

Не встигли замовкнути вигуки здивування й радості, що ними вітали пароплав, як почувлися нові здивовані вигуки, але вже не радісні.

Постать у білому халаті, захопивши хлопчину-чукчу, сідала в єдиний човен, що був на той час біля культбази; перш ніж хто встиг приєднатися до неї та її провожатого, вони відштовхнулися від берега і опинилися вже біля ближчої крижини.

Незважаючи на вигуки, якими закликали човен повернути назад, він віддалявся, пробираючись серед крижан назустріч шхуні.

Завідуючий культбазою і лікар лялялись. Завідуючий

обурювався, як це хвору випустили з лікарні, а лікар кричав, що це чортзна-що, хіба можна було її пускати до човна.

А човен тим часом наближався до шхуни, поки не підійшов до самого борту, і білу постать підняли на палубу.

Дівчина в білому халаті була вчителька місцевої школи. Вона прибула сюди минулого року, надзвичайно багато працювала, вивчила чукотську мову, налагодила навчання в школі. Вона зажила величезної популярності й любові серед чукчів. Але не змогла вона здобути дбайливого, товариського ставлення кількох місцевих працівників, що тероризували її брутальною поведінкою, паплюжництвом, плітками, безглуздими наказами начальства і, нарешті, вчинками до неї, що їх можна кваліфікувати як справжнє грабівництво; все це призвело її до важкого нервового захворювання і примусило піти до лікарні.

Довга полярна зима, багатомісячна відірваність од світу і тяжкі обставини зимівлі важко вплинули на настрій зацькованої людини.

Прибув довгожданий пароплав, і з надмірною силою вирвалось нервове напруження, вибухнуло надмірною радістю.

Дівчина просила капітана шхуни, щоб той одвіз її хоч до Уелена, тільки не бачити б остогидлих будівель і людей у затоці Лаврентія.

Той погодився на її прохання. Вона сяла щастям.

За півгодини капітан «Нанука» був на березі, де його відповідно поінформували про ту чудну прохачку й домагались, щоб він не забирав її.

Американець погодився з «громадською» думкою і відмовив учительці. З тією стався страшенний удар. Лікар перелякався за долю своєї пацієнтки, але що він міг зробити в такому оточенні, в якому сам ледве витримував.

Ця вчителька в один із моментів особливої нервової депресії подала заяву завідуючому культбазою, пишучи, що вона більше в таких обставинах працювати не може й не буде. Її звільнили. А що вона ламала контракт, який підписала перед від'їздом сюди і за яким зобов'язувалась працювати тут не менше як три роки, їй не виплатили ні копійки грошей, а навіть, навпаки, вимагали

ще з неї плату за попередній проїзд на Чукотку та за харчування.

Знервовану, змучену 19-літню дівчину довели до відчаю. Правда, їй співчували. Співчували працівники лікарні, співчував учитель Ніколаєв, але завідуючий школи, якийсь пройдисвіт Сьомушкін, і далі цькував. Ставлення завідуючого культбазою до цієї справи було якесь невиразне, і, здавалося, він більше схилився на бік Сьомушкіна. Нескоро вже після того він говорив, що він сам доходив до відчаю, спостерігаючи навколо себе пройди-світів, авантюристів, мерзотників. Але зробити щось, щоб вийти з цього становища, не міг.

— Куди я міг їх одіслати? Взимку в усякому разі нікуди. А потім, ким зможу їх замінити тут, у цій дикій глушині, куди тільки раз чи два на літо зазирає пароплав?

Безперечно, що завідуючий культбазою, коли він виправдовувався і, припустімо, говорив щиро, все ж таки був несправедливий, бо в багатьох його вчинках відчувався вплив того самого Сьомушкіна, хоча б у звільненні молодой вчительки.

До речі, про Сьомушкіна. Він завідував школою, але, як нам переказували, до цього часу не мав нічого спільного не тільки з педагогікою, а й взагалі з будь-якою освітньою роботою. Раніш він, здається, працював на розі Північному у факторії не то за сторожа, не то за агента в закупці хутер. Після того, забивши комусь баки, що начебто він добре знає чукотську мову, домігся призначення на посаду завідуючого школою в затоці Лаврентія. Що він знає мову не краще, а може й гірше, ніж матрос Чепко, тому були свідками багато з наших товаришів. Коли доводилося розмовляти з чукчами, то Сьомушкін ніяк не міг перекласти їм, чого ми від них хочемо, а нам — чого ті хочуть від нас. У таких випадках доводилося звертатися до Ніколаєва або до тієї самої вчительки. Щодо останньої, то вона знала цю мову якнайкраще.

Сьомушкіна тут не люблять, надто чукчі. Він поводить-ся з ними надзвичайно погано, і причиною того, що частина дітей покинула школу, було урядування цього завідуючого. Траплялись випадки, коли він учнів виганяв із-за столу, лаючи їх за всякі дрібниці. Діти втікали із школи, незважаючи на зимову пургу. І коли б Ніколаєв

не вжив рішучих заходів, щоб припинити самодурство Сьомушкіна, то школа, чого доброго, і розвалилась би.

Але й Сьомушкін, і подібні йому цього літа були неспокойні. У Берінговому морі вздовж пустельних чукотських берегів, наче якийсь військовий фрегат в гонитві за браконьєром, ішов старенький пароплав «Астрахань» із комісією для чистки на своєму борту. І в цей у планетарному масштабі далекий і дикий край, куди в буквальному розумінні три роки скачи — не доскачеш, простяглася рука РСІ та КК.

Багато покладали надії на цю комісію всі чесні працівники на Чукотці. Зокрема сподівалися, що розв'яжуть справу цієї вчительки, що зоставалася без грошей і роботи за 15000 кілометрів од рідних, товаришів і культурного світу.

*   *
*

31 липня о 1-й годині ночі, ледве почало розвиднятися, «Літке» прийшов у цю затоку. На рейді вже стояли «Ставрополь» та «Якут». Перший одразу пішов у море. Ми почали швартуватися до «Якута», борт до борту. Негайно почали вантажити вугілля. Всю команду поділили на дві черги. Кожна черга працює по 12 годин. Тут ми мусимо взяти останнє вугілля. Візьмемо, скільки зможемо.

Влізе 800 — візьмемо 800, 1000—1000, 1500—1500,—так говорить капітан. Навантажимося вщерть і тільки тоді рушимо в крижаний рейс, на порозі якого ми тут стоїмо. Хлопці вантажать хутко й інтенсивно. Працюють змінами по 6 годин — 6 годин праці, 6 відпочинку. За другу зміну взяли 90 тонн, за третю — 102, за четверту — 108.

З першого дня на нашій палубі безперервно товчуться гості — чукчі. П'ють чай із білим хлібом. Просять чаю міцного, справжньої настоянки. З цікавістю оглядають пароплав, а дехто з-під поли пропонує хутро песця, питаючи за нього спирту. День у день їх прибуває сюди щодалі більше. За 20—30 миль із гір, із тундри, побачивши димок із пароплава чи почувши про нього від стрічного, чукчі поспішають до затоки. На берег витягають шкур'яні байдарки, перевертають їх догори дном, і хижка готова. Поруч на піску розводять огонь, стріляють нерп, і тут

їхній табір. Кожних дві-три години вони з'являються на пароплав гостювати, добре наїдаються і вештаються по всіх пароплавних приміщеннях.

Протягом трьох днів ми безперервно вантажимося без ніяких перешкод. Вільної хвилини люди їдуть на берег або ходять по палубі і стріляють нерп, що їх сила в цій затоці. Але нашим мисливцям не щастить. Якось я спостерігав, як кінооператор убив нерпу. Зараз же біля судна з'явилась друга. На неї стріляли разів п'ятнадцять, але так і не влучили.

Третього дня, перевантажуючи вугілля, хтось невдало повернув крут, і вугілля вагою в одну тонну придавило електрика. Якось щасливо обійшлося — звихнуло тільки ногу.

На четвертий день у морі почався шторм. У затоці хвилювання дійшло чотирьох балів. Стояти біля «Якута» борт до борту було неможливо. Обидва пароплави рушили в глиб затоки, зазираючи до кожного з її закутків, щоб відшукати спокійніше місце, де можна було б і далі перевантажуватись. Кінець кінцем, знайшли щось більш-менш відповідне аж у самому кінці, миль не то за 10, не то за 15 від культбази.

Звечора перед штормом на «Літке» було багато чукчів. Серед них — чорноока маленька Мері — метиска, дочка чукчанки і, здається, інгуша. Її батько, що перше працював на Чукотці на службі в якогось торговельного товариства, невідомо через які провини перед радянською владою втік до Америки, перепливши Берінгову протоку. Мері вешталась разом з іншими по пароплаву. Зацікавила нас усіх ця маленька вродлива чукчанка тим, що відносно добре розмовляла російською мовою. Вона ходила по каютах, з нею довго панькались у кают-компанії, частуючи всякими ласощами. І тим часом, коли остання байдарка відійшла від «Літке» до берега, Мері зосталася в нас.

Уночі почався шторм. Льодоріз підняв якір і рушив далі в затоку. На ранок перед культбазою було лише схвильоване море і ніякого пароплава. А тим часом за 15 миль од культбази довідались, що в нас на борту є несподівана гостя.

По обіді радист дістав радіограму: «Капітанові льодоріза «Літке». У нас на Чукотці дітей не крадуть. Поверніть Мері. Суховілова».

У капітана очі полізли на лоб, коли він побачив таку телеграму. Він не міг собі уявити, щоб у нього на пароплаві були такі злочини, а про Мері він навіть не знав. Незважаючи на шторм, наказали спускати моторний вельбот і відвезти Мері. На капітана вельбота призначили матроса Чепка. Крім нього, поїхало кілька врангелівців, Ріхтер та я. Мені доручили Мері й суворо наказали, що коли втоне, так і самому не повертатися.

*   *
*   *

Море пінилось і хвилювалось, наче сотні кашалотів та мільйони моржів почали гру між собою. Туман навідав, налягав, обгортав, котився хвилями й заховував небо та береги. Тільки злісно буяла розлютована стихія, кидаючи невеличкий катер то набік, то високо підкидаючи провою, то оголюючи корму, коли гвинтові лопаті безглуздо різали повітря замість води. Пароплав скоро зник у тумані. Праворуч крізь туман маячили обриси високого берега. Чепко на кормі. В його руках залякло стерно, а очі впевнено позирали на компасну стрілку і намагалися пронизати туман. Моторист обмерзлими руками раз у раз підливав до попсованого мотора бензин. Арефа Мінеєв, стиснувши зуби, сумно озирався навколо, то поглядаючи на своїх супутників, то на хвилі, що кипіли навколо й заховувались у тумані. Куций метеоролог, що нагадував якийсь обрубок, загорнувшись у шинелю та кожушок, не звертаючи уваги на хитавицю та бризки, дрімав на дні вельбота. Лікар, зовсім замерзаючи в своїй хромовій шкурятянці, з цікавістю стежив за чайками та нирками, які з'являлися в тумані з-під хвиль, на хвилях і над хвилями,— мабуть, мріяв про полювання. Зінаїда Володимирівна примостилася ближче до прови, міцно обв'язавшись рятівничим корковим поясом, очевидно, відчувала хитавицю та холод і, певне, пригадувала далеку, за півтора десятки тисяч кілометрів звідси, редакцію. Я з Мері на руках, загорнувши її в шинелю і почепивши аж два коркові рятівничі пояси, сидів посередині й був у центрі уваги.

Туман і шторм загрожували нам аварією і багатьма неприємностями. Уже понад годину ми йшли морем. Часом берег ховався від нас, але потім знову визирав то по-

ложистою косою, то крутою високою стіною, що об неї могутнім прибоєм розбивалися хвилі. Ми не наважувалися наблизитися до цих берегів. Умить нас могло захопити прибоєм, розбити об скелясті кручі, і не можна було навіть думати вибратись тут на берег.

Перевантажуючи вугілля з «Якута» на «Літке», викидали в затоку багато солом'яних мішків. Тепер час од часу вони попадалися нам, спливаючи на хвилях, і загрожували замотатись у лопатях нашого гвинта. Але найгірше було, коли зовсім несподівано для всіх із рук Чепка вислизнуло стерно і, підхоплене хвилею, попливло від нас. Ми zostалися без стерна. Матрос узяв весло і спробував ним стернувати, та з того нічого не виходило. За кілька хвилин, упевнившись, що заміна стерна звичайним веслом потребує неймовірної затрати зусиль, повернули на розшуки стерна. Сподіванки знайти його майже не було. З великими труднощами, користуючись веслом, удалося зробити два чи три кола. Стерна ніде не було видно. Чепко вже відчував себе надзвичайно стомленим, і до нас почали підкрадатися серйозні побоювання — що буде? Коли враз одна з хвиль підняла якийсь дерев'яний уламок. Безперечно, то було наше стерно. З великими труднощами пощастило його виловити, і вельбот рушив далі. Але лихо не ходить одно. У моторі щось попсувалося. Моторист примушений безперервно маленькою чарочкою набирати бензин і наливати його в мотор. Мотор треба було почистити.

Ми проминули вже кілька рогів, і, за нашими розрахунками, ось-ось мала бути коса, де стоїть культбаза. Проте культбази не було. Нарешті, мотор, а з ним і моторист почали вимагати негайно причалити до берега, щоб щось там полагодити. На наше щастя, за одним із високих рогів показалася положиста коса, біля якої прибій був дуже малий, і ми змогли пристати до неї. Моторист лагодив, а решта бігали й грілись. Рушили знов у море і тільки за 4 ½ години дісталися до культбази. Там були новини.

Під час нашої відсутності приходив пароплав «Астрахань». На культбазі провели чистку, і ще до нашого прибуття «Астрахань» покинула затоку Лаврентія. «Астраханню» виїхав старий лікарський персонал, поїхала вчителька, якій сплатили її заробіток і виплатили гроші за переїзд.

Сьомушкіна і ще кількох працівників звільнили, і з найближчим пароплавом вони мали покинути затоку Лаврентія.

Ми щасливо приставили Мері, розпрощалися з нею та, довідавшись про останні новини й погрівшись в культбазівській їдальні, рушили назад розшукувати «Літке», на цей раз захопивши з собою голову Чукотського райвиконкому, що на «Літке» хотів дістатись до Уелена.

Знову схвильоване море, туман, стужа. Але в нас була впевненість, що ми щасливо повернемося. Тільки під кінець нашого подорожування з'явилися сумніви, чи зможемо в тумані відшукати «Літке», що стоїть усе ж далеченько від берега. Стріляли з револьверів: ніякого відгуку на ці постріли не мали. Біля однієї коси більшістю голосів визнали, що «Літке» має бути десь ось тут недалеко, і повернули просто в море, покидаючи берег у тумані. І справді, за якихось 10—15 хвилин вельбот підходив до «Літке». Там уже турбувалися за нашу долю. Раз у раз подавали гудки, тільки ми їх почули вже тоді, коли змогли роздивитися шлюпки спардека.

Ми були щасливі. Наш невеличкий рейс закінчився, «Літке» був навантажений вугіллям, і коли б трішки стихло хвилювання, можна було б рушати далі.

Ще трапилася одна лише неприємність. Коли вельбот підіймали на палубу, порвалася линва, Корчак, будучи в той час у вельботі, полетів сторч головою і коли б не схопився за якусь перекладину, то обов'язково попав би в хвилі.

Голова Чукотського райвиконкому, цей найвищий представник радянської влади на Чукотці, багато розповідав нам про місцеві обставини життя, про роботу серед чукчів та їхні потреби. На той час найболючіше питання було — брак набоїв у мисливців. Надходив період полювання на моржа, а набоїв до цього часу ще не привезли. На Камчатку, до Владивостока посилали радіограми, а звіди або відмовчувались, або заспокоювали. А остання надіслана партія набоїв своїм калібром не підходила до вінчестерів у тутешніх мисливців. Звісно, в таких умовах важко боротись з контрабандою, з американськими хижачками, що скуповують тут хутра, постачаючи тубільцям набої. Адже до Америки відсіля рукою подати. У Берінговій протоці — острови Діоміда: один наш, другий американський. Час од часу ескімоси та чукчі уряджають на цих островах

свої свята. Спочатку на нашому, і сюди приїзять американці, а потім на американському, і туди їздять наші. Святкування річ хороша, але коли під час цього святкування пачкарі скуповують крам, то це вже погано. Тільки справді ж, що мусять робити чукчі, коли на наших факторах немає набоїв.

Не дуже засипали запитаннями голову райвіку, бо співчували його особистому горю. Напередодні впав за борт із палуби «Астрахані» його маленький син, що їхав з братом і матір'ю до батька на далеку північ. Упав, коли грався з братом, молодшим на 2 роки — на палубі в той час не було нікого з дорослих. Дитина загинула.

Другого дня ми покинули затоку Лаврентія, ввійшли в Берінгову протоку і, пройшовши її скелясті береги, підійшли до Уелена.

«Літке» стояв на порозі крижаного рейсу.

V. Серед криги та туманів

Серед криги та туманів. — У крижаних обіймах. — Два цілі за добу. — З небезпекою для життя. — Перемога. — Шхуну «Еліазіф» роздавила крига. — Чумак і білий ведмідь. — Прогулянка по кризі. — Нарada в капітана. — Влале полювання. — Курс на Геральд. — Царство моржів. — Земля в тумані.

6. VIII. 1929. Пройшли рік Дежнева. Його суворий, крутий, скелястий берег остається позаду. Останній залюднений пункт — Уелен. Там один будинок, радіостанція та кілька яранг. Живуть у ньому кілька душ європейців: голова райвиконкому, радист, учитель, зав. факторії, агент прикордонної охорони та ще хтось. У ярангах живе кілька родин чукчів. Вони оповіли нам, що понад тиждень у Полярному морі біля берегів немає криги. Її погнав вітер геть за обрій.

«Літке» йде на норд-вест, похитуючись на невеликих хвилях і щодалі віддаляючись від тих північних берегів, повз які звикли ходити наші полярні моряки. Той берег зник у тумані. Туман, густий, м'який, сірий, обволікає все навколо. І ось ураз чується вигук збоку:

— Крига йде!

Ми наближались до криги, а вона й собі, гнана легким норд-вестом, наближалась до нас.

Наказано витягти лаг, щоб його часом не відірвало

кригою. Тепер ми не знатимемо, з якою швидкістю посуватиметься вперед наш льодоріз.

Із цього моменту капітан безперервно на містку. Люди трішки стривожені. Щодалі вперед — криги густіше, і шпичак «Літке» вже оставляє на багатьох крижинах сліди своїх ударів.

По обіді капітан Костянтин Олександрович на загальних зборах складав доповідь про рейс, і ми обмірковували, як завтра, підійшовши до берега Врангеля, розвантажуватимемо «Літке». Але крига псує настрої. Упевненість, що завтра будемо біля мети нашого рейсу, починає зникати.

7. VIII. Стоїмо серед криги. Спускаємося на лід. Люди вештаються біля льодоріза, скачуть з крижини на крижину. Фотографи безперервно псують пластинки та плівку, а мисливці — кулі та шріт. Поки що вбили дві чайки, але всі сподіваються забити білого ведмедя. На жаль, ведмеді не квапляться потрапити до нас у гості.

Життя на судні набирає інших форм. Хоч усі стоять вахти, але більшість людей на вахтах тільки спочивають од сну та їжі. Наші коки працюють, як і раніше. Ранком ми маємо какао та сир або ковбасу. Обід — із трьох страв. Із-за третьої безперервно сперечаємось: хто хоче помаранчів, хто яблук, хто сушні, а хто американського консервного компоту з ананасів. Щоб помирити всіх, артільник обіцяв давати кожну з цих страв за день. Маємо виключно білий хліб і не боїмося цинги, що завжди страшна за полярним колом тим, хто погано харчується.

Лікар Сергій Митрофанович тепер теж має роботу, бо мусить ходити біля електрика, старого Сердюка, що лежить із звихнутою ногою. Ми сміємося з лікаря, що його відпустка скінчилась, бо справді ж він не мав роботи від самого Владивостока.

У червоному куточку грають у доміно та шахи й дискутують — чи добудемось до о. Врангеля, чи ні. Чи буде нам соромно перед пароплавом «Ставрополь», нашим конкурентом — він пішов на Колиму і обіцяв взяти нас на буксир — чи, навпаки, нам доведеться йти на допомогу йому. Сьогодні в червоному кутку Кальянов читав лекцію про походження Землі.

Механік почав припиняти динамо й вимикати з освітлення цілі наші райони: корму, бокові кубрики, бортові каюти. Він сподівається цим дещо заощадити вугілля. У

камбузі та буфеті горять ліхтарі, похмуро освітлюючи непривітні стіни корабельних приміщень.

Щоб заощадити воду, видали наказ умиватися солоною. Але, здається, завтра пробуватимемо насмоковувати до одної з цистерн солодку воду з крижаних озер. Це — озеро на морі. У ньому крижане дно й крижані береги, а під ними солоня вода Полярного моря. Ці плавучі озера разом із крижинами пересуваються волею вітрів та течій.

А навколо все той самий туман; він не розходитьсЯ, а навпаки, ще густішає; наші штурмани вже й не знають, де саме перебуває судно. Адже останню ніч ми йшли без швидкоміра, майже кожні п'ять хвилин міняючи напрям, вибираючи розколини та прогалини. Коли завтра вигляне сонце, то визнаємо.

Немає сонця, але немає й ночі. О 12-й годині так званої ночі я лежу на ліжку й читаю книжку без електрики.

8. VIII. Цілий день серед криги. Ранок почався для мене щасливо — поки механіки й машиністи лаштувалися брати воду з солодких крижаних озер, я ходив по кризі, фотографував і спостерігав, як тинялись мисливці, вишукуючи в ополонках нерп та моржів, стріляючи чайок та кайр. Але перед обідом, коли повертався на судно, трапилось величезне нещастя. Біля корми повз борт ішла вузька ополонка, і через неї треба було перескочити, щоб дістатись палуби. Ми перекидали через ту ополонку собак, а самі перескакувати не відважувались. Щоб дістатись судна, треба було заходити з прови, там були опущені східці, і ними легко здійснитись на палубу. Мені спало на думку далеко не ходити, а спробувати перескочити ополонку. Підбадьорений каструльником Тельновим, я скочив і — щасливо. Але коли скавав, то почув, що позаду щось бовтнуло. То мій маленький фотоапарат, моя гордість «Вева» пішов на дно крижаного моря, коли я скавав із криги на палубу. Це надовго мені зіпсувало настрої. Здавалося, краще самому б п'ять разів скупатись у холодній воді, ніж загубити цей чудовий апарат розміром $4\frac{1}{2} \times 6$ із світлосилою 4,5, що був надзвичайно зручний і портативний, бо легко заховувався у верхню кишеню піджака. За такий апарат Мінеєв у Хакодате заплатив 180 золотих ієн.

Пробували відшукати його тралом, але не вдалось. Глибина 34 сажні, коли б хоч сажнів на 15 менше, то наші водолази добули б його. Неприємність була не тільки

для мене, а майже для цілого екіпажу. Спочатку мене лаяли, а потім почали глузувати, що, мовляв, там, на дні, тепер моржі заходяться коло фотографії.

9. VIII. О 6-й годині ранку дзвінок машинного телеграфу передав з містка наказ готувати машини. О 7-й ранку ми рушили серед товстелезних, торосистих і згничених між собою крижин. «Літке» показував чудеса, розколюючи й вивертаючи двометрові крижини. Він б'є їх своїм шпичаком, коле, розбиває, забирає під себе й розсовує цілі крижані поля. Безперервно чути дзвінки машинного телеграфу. Даються накази: «назад» — «вперед», знову — «назад», знову — «вперед». Льодоріз одступає і потім з розбігу кидається на кригу. Один із штурманів стоїть на фок-щоглі, визираючи прогалини серед криги. Туман трішки розійшовся, і ми бачимо навколо, милі на півтори — крига, крига й крига ховається, скільки видно, в тумані.

Капітан сам безпосередньо керує судном. Льодоріз увесь час тремтить од безперервних поштовхів об лід.

Після 10-ї години туман почав рідіти, з'явилося сонце й освітило безмежні крижані поля навколо. Тороси щодалі все збільшувались. Вони доходили вже 1—1½—2 метрів і навіть до 3 — над рівнем моря. А під водою вони мали фундамент увосьмеро більший, тобто — коли над водою 2, то під водою — 16, а коли над водою 3, то під водою — 24, а разом крига завтовшки 27—30 метрів. Ніякий криголам не зміг би йти серед такої криги; тільки льодоріз, що не давить криги, а розштовхує її, спроможний ворухитись у цих торосах.

Близько 11-ї години віддалеки, з правого борту, серед крижаного поля з'явилася чорна скеля. То був острів Геральд.

— Скажіть, далеко від Геральда до Врангеля? — питав я нашого другого штурмана Безсмертного.

— Не знаю, — відповів він мені, — бо не знаю положення Геральда. На англійських картах він у 40 милях від Врангеля, на американських — до нього понад 30, а на наших — майже 60. До цього часу ніхто докладно не визначив географічного положення острова.

На цей раз узявся це зробити сам Безсмертний.

День був чудовий, сонячний. Кінооператор, ризкуючи попасти на кригу під шпичак льодоріза, лазив на бушприт і, користуючись ясним днем, знімав звідти кадри

нового фільму «Боротьба з кригою». Натопи кочегарів цілий день стирчить на півбаці, милуючись роботою льодоріза. А наш «Літке» безперервно б'є і б'є. Буває з першого удару крига не піддається. Тоді судно розганяється вдруге, втретє і, кінець кінцем, її розколює. Крига колеться, розходитьсь. Величезні скелі попадають під судно, утворюють могутні вири і показують нам своє зелене склувате тіло.

О 18 год. 50 хв. один із матросів побачив нову землю. Ще кілька хвилин — і ми, напруживши свій зір, бачимо обриси гір Врангеля. Туман, немов пожалувавши нас, зник майже зовсім. На обрії підносяться вгору високі снігові гори, обмальовані чорними обрисами своїх скель. Ось мета нашої далекої подорожі. Туди ще 60 миль, а весь цей простір забитий кригою.

Об 11-й вечора, коли полярне сонце схилилося над обрієм і мороз на наших очах почав укривати морську поверхню легесенькою крижаною плівкою, дано наказ зупинитись.

10. VIII. Коли туман почав розходитись і праворуч виринули гори Геральда, капітан наказав рухатись. «Літке» б'є, коле, розсуває товстелезні крижини, відшукуючи розколини й прогалини. Навколо нас починають з'являтися вже справжні крижані поля Полярного моря. Цими полями сміливо можна мандрувати. Такими полями Нансен разом з Йогансеном ішли влітку 1895 року до Землі Франца-Йосифа.

Ми поволі, надто поволі, посуваємося вперед. Часом доводиться по кілька разів бити кригу і, не розбивши її, повертати праворуч або ліворуч. З димаря вилітає ціла хмара чорного, надзвичайно рельєфного на тлі білих снігів диму. І вітер час од часу повертає його з боку на бік. Вітер несе кригу.

Коли ми стоїмо, невідома нам течія, що не занесена ні на одну карту, ні до одної лоції, дрейфує нас разом із кригою не то на Геральд, не то від Геральда, не то на Врангеля, не то від нього. Якір не затримує. Його волочить по дну й шліфує об ґрунт.

Холодно. Єдина втіха, стояти на півбаці біля бушприта й дивитися на панцерний шпичак, як він коле триметрові крижини.

О 1-й вечора зупинили машину. Далі йти нікуди. Прогалин не видно, до того ж туман знову обгортає безмежне

крижане поле. Непрохідна крига навколо нас. Позаду те саме, що й спереду. У кубриках легенький сум і розмови про зимівлю. Але майже половина нашої команди вже була серед полярної криги і чимало з них зимувало там. Правда, то біля берегів Північно-Східного Сибіру, а на цей раз доведеться зимувати серед плавучої криги. Над нами проносяться кайри, летячи з островів або повертаючись назад із здобиччю в дзьобі, тікаючи від хижаків-поморників, які, правда, тут не часто трапляються, і разом з чайками надвечір зникають у напрямі острова.

Коли я лягаю спати і заплющую очі, передо мною несуться блакитні крижини, вкриті білим снігом, розтрощені під могутніми ударами льодоріза, захоплені могутнім виром, що так і клекоче навколо судна.

11. VIII. Спинилися, здається, надовго серед могутніх крижаних полів. Серед білого горяного простору де-не-де визирають чорні ополонки та невеликі розколини з битою плавучою кригою, а поміж неї часом висовує голову нерпа набрати повні легені свіжого повітря і швидко ховається в воду, почувши людину. Іти нікуди. Остається ждати вітру, шторму, що поламає цю кригу. А поки ми стоїмо і нас дрейфує шляхом «Жаннетти»¹, що колись її тут роздавила крига.

Льодоріз стоїть серед крижаних полів. Навколо міцно згнічені білі крижані тороси. Тільки де-не-де видно чорні ополонки та невеликі щілини з битою плавучою кригою.

Ранком в ополонці, біля корми, бачили моржа. Він висовувався з води, важко сопів і намагався вилізти на крижину. Кінооператор «Кінамо»² та лікар Сінацький із рушницею кинулися полювати на велетенського звіра. Першому пощастило, другому — ні. Морж посопів, побовтався в ополонці і, очевидно, злякавшись людей, зник під крижаними уламками.

О 16-й годині наш радист «Марконі» (так звемо ми його) затримався в своїй будці, закінчивши розмову з Анадирською радіостанцією. Виявилось, що коли він переводив приймач на хвилю 600 м, то почув SOS, SOS, SOS —

---

¹ 1879 р. редакція газети «Нью-Йорк Геральд» організувала експедицію на кораблі «Жаннетта» під командуванням капітана Де-Лонга на розшук шведського вченого Норденшельда. «Жаннетта» також мала завдання дійти до Північного полюса. «Жаннетта» загинула, її розчавила крига недалеко від острова Врангеля.

² «Кінамо» — невеличкий апарат для кінознімання.

тобто хтось сповіщав про загибель. Далі ішли викличні сигнали з судна, що зазнало лиха. Скоро наші штурмани розшифрували викличні та радіограму англійською мовою. То гинула американська шхуна «Еліазіф», яку затерла крига біля берегів Північного Сибіру недалеко від рогу Північного. Радист «Еліазіфа» переказував, що шхуна гине, розчавлена кригою і за півгодини піде на дно. За 15—20 хвилин нова радіограма сповіщала, що «Еліазіф» за 8 миль від берега, екіпаж рятується, простуючи до берега, а капітан шхуни прохає всіх, хто їх почує, сповістити про загибель на шхуну «Нанук», що їх теж затерла крига. Там перебуває власник обох шхун американський промисловець Свенсон.

Можливо, що радист «Еліазіфа» хотів іще щось переказати, але наш «Марконі» запевняв, що після того він почув лиш хрипіння радіопередавача, що затихав, заливаний водою. Чи то було справді так, чи тільки уявлялось схвильованому «Марконі», не знаю, то остається на його сумлінні.

Ми знали, що шхуна «Еліазіф» ще минулого року пішла в Полярне море до сибірських берегів вимінювати цінні хутра на зброю, харчі та одягу, везені з Америки. Власник шхуни Свенсон, багатий американець, з походження швед, працює в цих водах за певною угодою з нашими торговельними організаціями. 1928 р. шхуна «Еліазіф» застряла в кризі й примушена була зимувати. Це той самий Свенсон, що 1914 року після того, як найкращі американські та російські мореходи на найкращих криголамних суднах, що були в північному районі Тихого океану, не спромоглися добратися до острова Врангеля, щоб урятувати рештки екіпажу пароплава «Карлук», цей самий Свенсон добрався до острова маленькою шхуною «Кінг та Вікінг» і врятував полярних робінзонів.

Недалеко від «Еліазіф» зимувала шхуна Радторгфлоту «Колима». Цього року «Колімі» пощастило вирватися з крижаних обіймів і дійти до Берінгової протоки.

«Еліазіф» розчавила крига.

13. VIII. Стоїмо. Крижане поле завмерло в якомусь чеканні. Це може трохи містично, але відповідає нашому настроєві. «Торосувата згнічена крига до 20 метрів» — це за характеристикою капітана. Радист зменшує трохи грубизну, але лікар запевняє, що, за його спостереженнями, крига далеко грубша.

Машиніст Мойсеєнко пропонує йти пішки на о. Врангеля. Я з охотою підтримую цю пропозицію, але капітан забороняє навіть говорити з ним про це.

У ідальні відбувається дискусія між Соломінім та Пономарьовим. Перший сміється з «могутнього» льодоріза «Літке», яким хотіли йти до полюса, і винить у всьому чорноморців, а другий кепкує з владивостокців, що пішли на «Літке» задля полярного заробітку, а тепер «здрейфили», і гаряче боронить перевагу нашого льодоріза перед іншими криголами та пароплавами. Диспут відбувається під голосний регіт усіх присутніх; це розпалює диспутантів, і вони намагаються бути якомога спокійніші; диспут триває протягом обіду і вечері з перервами, коли йдуть на вахту.

Готуємось брати воду з крижаних озер. Завтра наші пасажири й дехто з команди мають намір упорядити екскурсію по крижаних полях.

14. VIII. Останніми днями кочегари помітили, що вугілля з ями на прові надто мокре. Після огляду провового трюму в правому борту біля прови виявили чималу продухвину.

Юти повідставали, й борт почав протікати. Це — сліди останнього бою з кригою.

Продухвина зайняла почесне місце серед розмовних тем, що заповнюють час ранішньої вахти. Петренко, Павленко і я висловились, що ця продухвина — дрібниця, у всякому разі — нічого страшного.

Соломін та Остряк цілком протилежної думки; вони заявляють, що для нас — це найсерйозніше попередження.

Матроси ремонтують попсоване місце грубим шаром цементу.

День надзвичайно хороший, ясний, сонячний. Туман відступив далеко від обрію. Багато людей ходило на прогулянку, в тому числі й капітан. Переказують, що подорожувати цією кригою непогано, розколин мало, сопки не дуже круті, і Ріхтер вважає, що цілком можна мандрувати до самого Врангеля.

15. VIII. На обрії видніють Геральд і Врангель. Легесенький сніжок притрусив крижане поле з невеликою прогалиною, де стоїть «Літке». Боцман і тесляр пораються в сніжку, прочищаючи ломами в кризі рівчаки для про-

току води з різних озерць в одно велике, близько від судна; звідси насосом забираємо солодку воду.

У ідальні чергова лекція політграмоти. Тема сьогоднішньої розмови — імперіалізм. Але коли під кінець я зайшов на навчання, то знов почув диспут про податок на двох корів, що належали одному знайомому кочегара Збуцького. Цим регулярно закінчується кожна лекція.

16. VIII. Та сама крига навколо. Радисти повідомляють, що дістали радіотелеграму, ніби з Європи вздовж узбережжя Північного полярного моря вилетів целелін під командуванням Фрїтьофа Нансена; вони сторожать викличні його радіостанції¹. Очевидно, цими днями він пролітатиме в нашому районі.

Люди нудяться без роботи. Багато читають. Жорж Ткач за ці дні перечитав усього Фенімора Купера, і тепер за обідом тільки й розмов — про індіців.

Миша Іванов докладно студіює Золя, а Андрій Лапир згодом уже не матиме книжок у нашій бібліотеці.

17. VIII. Зробив невеличку прогулянку до намету, що його поставили Сінацький та Кальянов на березі чималої ополонки приблизно за три чверті милі від судна. Кажуть, що там бачили моржа, але не вбили. Взагалі нашим мисливцям з моржами не щастить. Сьогодні ввечері Мінеєв, Сінацький та Кальянов з вінчестерами в руках довго вичікували моржа, що з'явився був біля борту. Але більше морж не показувався.

Сьогодні всі збирались рано лягати спати, але засиділись у ідальні, розмовляючи про Ленінград, Петропавловську фортецю та її в'язнів і розповідаючи про Катерининський та Олександрівський палаці, а також Ермітаж із його картинами, скульптурою й колекціями срібла.

Як це все страшенно далеко від нас! Там десь тепер тепло, хороше, шумують вулиці натовпом, трамваями, авто. А в нас холоднеча, мороз, навколо крига, моржі та ведмеді.

18. VIII. Уночі був мороз. Майже цілий день сипав легесенький сніжок, запорошуючи крижані сопки, поля і новий тонесенький лід в ополонках. Холодно. І напевно через те так затишно й приємно після сніданку сидіти в ідальні й вести довгі розмови або дискутувати на одну

¹ Це була помилка — летів зовсім інший целелін і летів не через Полярне море, а через район: Владивосток—Ніколаєвськ на Амурі. — *Прим. автора.*

з близьких тем: Полярне море, крига, Врангель, п'ятирічка.

По обіді наш гідробіолог Ушаков показував нам мешканців дна Полярного моря. У глибині крижаних вод багатіше життя. Яку величезну кількість дивних істот пощастило витягти черпаком!

Чилімси різних кольорів — бліді, ледве не прозорі й яскравочервоні. П'ятихвості офіури з різноманітними орнаментами на маленьких тільцях од комбінації п'ятикутних зірок до кривавочорних вибагливих візерунків. Слизняки, схожі на шматки драглів, і дивні чорні черви, що здалися нашому кокові сосисками.

Близько 5-ї години вечора всіх наелектризував дзвінок машинного телеграфу, що його так давно не чули на судні. Навіть не вірилось, що то наказ готуватись. У кочегарці закипіла робота. З топок вигортали величезні купи перегарків та попелу, працювали інжектори, з провової кочегарки підвозили вугілля до середньої та кормової — люди моталися як навіжені.

За якихось півтори години «Літке» почав пробиватися через кригу в норд-остовому напрямі через кільце ополоннок та розколин. Знову збилися на півбаці. Заклякши від холоду, з цікавістю стежили, як льодоріз уперто пробивав собі шлях. Часом доводилося повертати назад, щоб з розгону вдарити в край крижини й розколоти її або повзти шпичаком¹ по ребру². Іноді це доводилось повторювати кілька разів поспіль.

В одному місці я налічив 8 задніх ходів, поки ми пробилися через вузьке гирло між двома ополонками. Труднощі неможливі. На судні розмови, що, мабуть, доведеться повертати за Берінгову протоку по вугілля.

Близько 11-ї години вечора зупинилися. Стоятимемо до ранку, а тоді шукатимемо виходу.

19. VIII. Сьогодні ранком знову рушили, але незабаром, пів на десяту, сталася майже катастрофа. Щосили льодоріз ударив поміж двома крижаними полями і, очевидно, застряв, наскочивши кілем на кригу. Застряв щонайкраще. Цілий день, докладаючи всіх зусиль, ми намагаємось вирватися з крижаних обцеенок. Раз у раз давали перемінні ходи то правою, то лівою машиною,

¹ Шпичак (форштевень) — ніс, передня частина судна.

² Крижане ребро — край крижини або крижаного поля.

перекачував механік воду з кормових цистерн у провові й назад — усе це робилось для того, щоб розхитатись і висковзнути з криги.

Палубну й машинну команду викликали на аврал. Із насосами в руках ідуть матроси по кризі й пускають сильні струмені теплої води по борту судна, ломами розбивають невеличкі крижини і довгими 20-футовими бамбуковими очепами¹ з гострими залізними кінцями відштовхують ці крижини. Але все це не допомагало. З палуби кинули спеціальну крижану кітву², щоб зачепити за крижину з таким розрахунком, що коли надати руху крутові і він натягне цю кітву, то судно само виштовхнеться з крижаних затисків. Двічі кітва виповзала, не зачепившись за кригу; тричі рвалися міцні товстелезні линви. Тоді почали спускати справжню велику 2-тонну кітву, надіючись на міцність її могутнього ланцюга. Спустили велику кітву у воду, але звідти витягти її на крижину не спромоглися.

На авралі працювали не тільки матроси, а й кочегари та машиністи. Наші вчені теж з'явилися з очепами та ломами. Під час усєї цієї операції дурно спалили понад 70 тонн вугілля і все ж таки нічого не зробили.

Я спитав Костянтина Олександровича, чому б нам не вдатися до старого, випробуваного Нансеном, Амундсеном та іншими полярниками способу в таких випадках — вибухом динаміту розірвати крижані затиски. Капітан зазначив, що спосіб цей не зовсім безпечний для нас: поперше, немає в нас динаміту, а тільки порох, по-друге, ніхто з нас не знає, на якій віддалі від судна треба закласти міну і якого розміру.

У книжці лікаря з криголама «Вайгач» Е. Арнгольда про експедицію «Вайгача» 1914 року до острова Врангеля я знайшов опис приблизно такого самого випадку.

«Затиснуті кригою,— пише Е. Арнгольд,— ми 3 серпня простояли, майже не рухаючись; тільки о 4-й годині цього дня командир спробував знову почати пробиватись. Крига надзвичайно важка, все уламки крижаного поля й торосів, що зовсім не ламаються під вагою корабля і не розсуваються, бо надто міцно згнічені. За чотири години пройшли не більше як 850 метрів. Близько 12-ї години ночі

---

¹ Очеп — багор.

² Кітва — якір.

машина зупинилась. За кригу зачепився гвинт. Незважаючи на всі заходи, визволитись ніяк не вдавалось, і тоді зважилися зірвати крижину толом. Пробили дірку завглибшки 1 метр і поклали набій у 200 грамів, але він чомусь не вибухнув. Тоді поклали вже кілограм толу — стався вибух, багато кусків криги та снігу впало на палубу «Вайгача», але внаслідок була лиш ямка. Крижина не тріснула. Ще двічі закладали двокілограмові набой, але їхні вибухи теж нічого не дали.

З великими труднощами вирвався тоді «Вайгач» із криги, згубивши лопать, так і не дійшовши до Врангеля.

Надійшов вечір, посилився мороз, люди стомлено сиділи гуртом на кризі біля розірваної линви, курили й розмовляли про те, як понад 2 місяці тому тропічне сонце стояло високо в zenіті над їхніми головами і як усі мріяли про холодну воду, про лід.

Хоча становище тяжке й небезпечне, бо місцеві маловідомі течії несуть нас разом із кригою в протоку Лонга, а звідти понесуть прямо на північ, проте майже всі тримаються бадьоро і про зимівлю говорять жартуючи. Хтось із матросів запевняє, що в зимівлі буде винний машиніст Данько. Справді, Данько вже двічі ходив у Полярне море і обидва рази зимував. Чи не зазимувє він і втретє?

Ліворуч в ополонці з блакитними крижаними берегами з'явилася зацікавлена голова нерпи. Вона час од часу висувала голову, набирала повітря і, здавалося, з цікавістю дивилася у той бік, де з-за торосів визирав величезний димар пароплава. Наші мисливці були такі стомлені, що навіть ніхто не пішов по рушницю.

20. VIII. Минуло понад 30 годин без ніяких змін. Проте Костянтин Олександрович запевняє, що за його спостереженнями ми за останню добу зробили два цілі — близько п'яти сантиметрів. Тільки не назад, а вперед, іще більше затиснувшись у кригу. Отже, ми не стоїмо на одному місці, нас і далі дрейфує¹ разом із кригою на nord-vest.

Сьогодні знову завозимо крижані ківти, і хоч сьогодні линви витримують, але наслідків ніяких. Доведеться ждати погожого вітру, що визволить льодоріз із крижаних обценьків; та, правду кажучи, вже таки набридло ждати того «погожого вітру», — чекаємо його ось уже два

¹ Дрейфує в а т н — плисти за течією або вітром.

тижні. Тим часом у кочегарці пригасили всі паровики, крім маленького.

Герої сьогоднішнього дня — білий ведмідь, що підбирався до судна, та водолаз Чумак, що побіг йому назустріч із ломом у руках.

Це сталося якось несподівано. На спардеку почувся тупіт ніг, стукання дверима і схвильовані вигуки — щось про кінооператора. Я був певний, що той гепнув разом із апаратом за борт. Миттю всі вилетіли на палубу. Стовпились на правім борту, дивляючись у крижаний простір. Дехто ліз на ванті¹.

— Білий ведмідь!

Удалині торосами біг величезний ведмідь, тікаючи від судна. Часом він зупинявся, присідав на задні ноги, витягав голову (тоді він був схожий на жирафу) і дивився в наш бік. Потім знову зникав за ближчим крижаним горбом, щоб з'явитись удруге вже значно далі.

Собаки страшенно завалували, та, правду кажучи, і люди від них не відставали. По кризі в напрямі до ведмедя виднілася постать Чумака з ломом у руках. Із судна вибігали наші мисливці з рушницями, без шапок, але ведмідь зникав велетенськими кроками вдалині.

Так він і зник серед торосів.

Виявилося, що ведмідь підкрався до судна, і перший його побачив велетень Чумак. До того Чумак ніколи в своєму житті ще не бачив білого ведмедя; мабуть, через те він його не злякався, а, схопивши лома, кинувся на нього. У той момент страшенно завалували 39 наших собак, а до них приєднались вигуки кількох десятків людей. Ведмідь злякався і швидко повернувся від Чумака на втечу.

Потім довго сміялись, що було б, коли б Чумак наздогнав ведмедя? Хто кого б розірвав?

Сьогодні надвечір нам трохи пощастило. Востанне напружили всі свої зусилля. Крут натяг сталеві линви крижаної ківки, як струну. Обидві машини працювали на повний хід. Старший помічник, матрос Шейко та кочегар Балабан сиділи на кризі, креслили крейдою якісь знаки на бортах і кричали, що «Літке» рухається. І справді, за півгодини ми вирвалися з криги більше ніж на пів-

---

¹ В а н т и — снасті, якими здійснюється бокове кріплення щогл.

тора фути. До останку натягли ливну крижаної кітви, а стрілка манометра біля паровиків перейшла червону риску дозволеного тиску, і швидкість руху прогресивно збільшилась.

За 40 годин після того, як попали в обценьки, ми вивались. Пробилися близько півмилі назад і спинились.

21. VIII. Те саме. Сьогодні вп'ятьох ходили на кригу і, приблизно за милю від судна, під величезним 3-саженим торосом надибали стовбур сосни, що напочатку вважали за ведмеда або моржа. У нас зброї не було, і тому, побачивши щось жовтувате серед криги, поклали йти просто на нього, і коли то ведмідь, так усім разом кричати, а коли він не злякається, то розбігатись у різні сторони. Але то був не ведмідь, а значно цікавіша з наукового погляду річ — сосна, що її морем принесло з Аляски. Ми поставили цю сосну сторч на найвищій торос, так, щоб її було видно з льодоріза. Там-таки знайшли замерзлу піночку, її теж сюди принесло з кригою.

Пізніше ту сосну забрали на судно, і кожен собі відрізав кусочок на спомин.

Радіозв'язку немає. Уже три дні мовчить Анадирська радіостанція. «Ставрополь» з учорашнього дня не відповідає. І ми не знаємо, чи він іще стоїть у кризі, чи вже пройшов ріг Північний і підходить до Колими, і чи забрав він до себе екіпаж загиблої «Елізіф».

22. VIII. Мене розбудив машиніст Пономарьов.

— Уставай! Виходь на палубу. Врангеля видно.

Було близько п'яти годин ранку. Сонячне проміння розбризкалось по сніговій ковдрі крижаних галявин та торосів. Сніг був такий блискучий, білий, що очам боляче дивитись на нього. Туману ніде ні згадки. З правого борту на обрії виступив горяний південно-східний берег Врангеля. Білі снігові верхів'я спадали донизу чорними пащами скель. В одному місці острів припадав до обрію, роблячи вийму між гірським пасмом. Отам десь, у цій виймі, і має бути гавань Роджерса — мета нашої подорожі. Але міцно стиснута, згнічена торосиста крига, майже в 30 метрів завтовшки, простяглася на 40 миль між нами й островом. По кормі двома цяточками бовванів Геральд. Ми вже далеко відійшли від нього проти тих днів, коли цей острів був од нас — як палицею кинути.

За кілька годин туман закрив острови й наблизив коло обрію на якусь чверть милі від судна.

По обіді пішли на прогулянку. Нас було чоловік з 15. Троє чи четверо, озброєні шротівками, вінчестерами та револьверами, надибали моржів. Дуже обережно підбиралися до них мисливці. А коли підійшли близько, то побачили, що то не моржі, а сміття й перегарки з наших топок. Ми підійшли до місця, де раніш стояв «Літке».

Взагалі через туман мисливці мали чимало неприємностей, а ми — нагоду з них посміятися. Метеоролог Званцев стріляв у крижину, помилково вважаючи її за якогось птаха, і, коли побачив, що помилився, розсердився так, що повернув назад до судна. А ми пройшли миль 4—5 від льодоріза в напрямі до Врангеля. Натрапили на свіжі сліди ведмеда, але його самого не бачили.

Крижини в цьому напрямі надзвичайно злітовані, торосисті, проте пішки йти ними легко. Мойсеєнко не зрікається свого плану — умовити капітана, щоб той дозволив рушити пішки до Врангеля. Він сподівається дійти туди днів за два-три.

— Звісно, цією кригою ніяке судно не пройде, — говорить він. — А ми, діставшись острова, підбадьорили б місцеву людність і за допомогою чукчів могли б зв'язатись із судном, щоб, на лихий кінець, забрати колоністів.

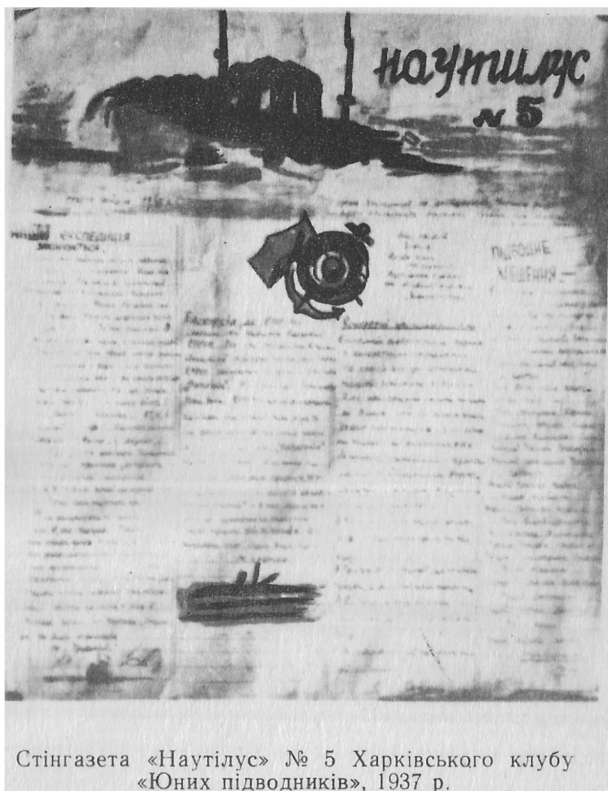
Я з ним погоджуюсь і пристаю до нього в компанію. На жаль, майже всі виступають проти цього проекту, побоюючись, що смільчаки до острова не доберуться, а остануться серед криги на харч білим ведмедам.

Сьогодні я складав доповідь про боротьбу за Арктику та історію найцікавіших полярних мандрівок.

Найбільше зацікавила моїх слухачів історія Еріксена та Міккельсена.

«...1906 року датчанин Мюліус Еріксен пароплавам «Данія» рушив до Гренландії, щоб дослідити її північно-східні береги. Після зимівлі біля острова Кольдвєя, по весні наступного року Еріксен з картографом Гагеном та гренландцем Бронлундом вийшов на північ. З великими труднощами досягли вони рогу Гласье. Коли повертали назад, мусили на довгий час зупинитись у фіорді Данія, бо влітку криги починають розтавати, і подорожувати по них абсолютно не можна. Восени мандрівники рушили до стоянки «Данії», але через холод, голод та полярну ніч вони не дісталися свого пароплава.

Згодом загін, що вийшов їм назустріч, знайшов мертвого Бронлунда. Біля нього знайшли багато карт та доку-

Стінгазета «Наутилус» № 5 Харківського клубу
«Юних підводників», 1937 р.

ментів, а також його щоденник. 26 липня в щоденнику Бронлунда записано: «Полювання без наслідків. Звіра майже не зустрічаємо. Невистачає сили ні в собак, ні в людей».

Тим часом надходила довга полярна ніч. Еріксен і його товариші зрозуміли, що їм не вдасться врятуватись. Вони думали лише про те, як урятувати документи та карти.

10 жовтня Бронлунд пише: «Сонце зайшло, ми дійшли до криги на суходолі; у нас немає взуття; холод, голод надзвичайно мучать; надто боляче ногам...»

Нарешті останній запис: «Померли на 79° широти у фіорді після спроби повернутись назад у жовтні через кригу на суходіл, я прийшов сюди наприкінці жовтня, не можу рухатись далі, бо навколо темно і в мене обмерзли ноги. Труп товаришів осталися серед фіорду перед льодовиком. Гаген помер 15 жовтня, а Мюліус майже за десять день.— Йорген Бронлунд».

Хоч Еріксен із своїми товаришами й загинув, але наслідки його експедиції були чималі, бо більшість документів урятував Бронлунд.

1909 року в Данії організували нову експедицію під начальством Міккельсена для розшуку трупів Еріксена та Гагена і частини документів та щоденників, що осталися в них.

Міккельсен вирушив у експедицію невеликою яхтою «Алабама» в супроводі шістьох товаришів. Тільки наприкінці 1910 р. одержали відомості про долю експедиції Міккельсена. У серпні того року один пароплав натрапив на крижину біля гренландського берега, на ній було п'ять учасників експедиції Міккельсена, а самого Міккельсена та механіка експедиції Іверсена не було. Виявилося, що Міккельсен з Іверсеном навесні 1910 р. рушили з острова Шанон на північ Гренландії по слідах експедиції Мюліуса Еріксена. До 1 серпня ні Міккельсен, ні Іверсен не повернулись. Тим часом яхту «Алабама» роздавила крига, а екіпаж її врятували мисливці на китів.

Не було ніякого сумніву, що Міккельсен із своїм товаришем знайшли смерть там, де загинули Еріксен, Бронлунд та Гаген.

Минуло два роки. Влітку 1912 року біля гренландського берега, там, де крига розчавила «Алабаму», зупинився норвезький пароплав «Морська квітка». Матроси цього пароплава надібали на березі дерев'яний стовп, а на

ньому було вирізане: «1912». Команда пароплава почала досліджувати берег. В одному місці моряки побачили землянку. У дверях землянки з'явилися дві схожі на людей постаті, майже голі, оброслі довгим волоссям. Це були Міккельсен та Іверсен, що прожили два роки серед крижаної пустелі.

Міккельсенові вдалося розшукати дещо з подорожніх нотаток Еріксена, що мають величезну вартість для географії Гренландії. У дорозі Міккельсен з Іверсеном зустріли надзвичайні труднощі і з великим запізненням дійшли до місця зупинки «Алабами». Тут вони побачили напівзатоплену яхту та склад запасів, що їх оставили на всякий випадок їхні товариші. Мандрівники прожили в Гренландії два роки і вже почали втрачати надію, що їх урятують; вони вважали, що невдовзі їм доведеться загинути голодною смертю. Книжка Міккельсена, що вийшла російською мовою—«По следам жертв ледяной пустыни», де автор змальовує своє дворічне перебування в Гренландії, дуже цікава і варта того, щоб з нею познайомилась кожна культурна людина.

Все ж Міккельсен не знайшов усіх матеріалів про подорож Еріксена, що їх лишив останній. Решту матеріалів знайшов 1921 р. дослідник Гренландії Лявге Кох».

23.VIII. Чи не найкращий день за весь час нашого перебування в Арктиці. Сонячно, тепло. Повітря весняне. Перед обідом і по обіді—прогулянки. Сьогодні йдуть у напрямках південному та східному. Балабан, ходивши на південь розказав, що за півтори милі від судна—ламана крига, а далі—«здається», чиста вода. По обіді старпом¹, другий помічник Мойсеєнко, Марієнко та я рушили перевірити Балабанову інформацію. До нас приєдналися Фурман та Сінацький. Одночасно Матвеев із кількома хлопцями пішли на схід.

Ми швидко посувалися Балабановими слідами по торосах, перескакуючи через прогалини. Наша група зайшла значно далі, ніж ходив Балабан, і, вилізши на верхів'я величезного 6-метрового тороса, ми озирали крижані простори. Справді, тороси тут були крутіші, більше битої криги жовтуватобрудного кольору, але вона була так згнічена і таких величезних розмірів, що, зрозуміло, «Літке» пройти не зможе. Ми відпочивали на торосі, розмов-

---

¹ Старший помічник капітана.

ляючи про можливість пішки пройти на о. Врангеля. Лікар устрелив чайку і скаржився, що немає білих ведмедів, а тим часом ми й не знали, що один із них полює на нас. Коли повертались, то майже відразу надибали зовсім свіжий слід білого «Михайла Івановича». Він щойно пройшов повз нас, затоптав наш попередній слід і, очевидно, підбирався до тороса, де ми спочивали, подекуди прилягаючи між крижинами і спиритно пробираючись через щілини та ополонки. Пригадувалось, що після пострілу, яким Сінацький застрелив чайку, чули начебто розкололася крига і легкий плюскіт. Тоді подумали, що це крижина обламалася, але тепер зрозуміли, що то шархнувся зляканий пострілом ведмідь. Ми трохи пройшли його слідом, але ведмедя не було. Він подався серед жовтуватих торосів і там десь заховався. Повернули назад.

Коли підходили до судна, побачили на фок-щоглі капітана. Костянтин Олександрович оглядав у бінокль обрїй. Виявилось, що в напрямі до Геральда видно чималі ополонки чистої води, а партія Матвеева повідомила, що в тім-таки напрямі йде бита крига, серед якої «Літке» зміг би пройти. Штурман Безсмертний перевірів це повідомлення,— справді було так. Дали наказа чистити топки. Капітан поставив собі вирватися з цієї криги. Але куди? Чи не підемо назад на Дежнев?

— Поки що ні,— була його відповідь.

Перед тим як рушити, мали чималу мороку з собаками. Вони порозбігалися по крижаному полю. Одного так і не спіймали, довелося покинути його серед криги напризволяще. Маленький, чорний, він іще довго нас проводив, але до судна підходити не хотів.

24.VIII. Зупинилися за 29 миль від Геральда і приблизно миль за 50 від Врангеля. Вночі під час крижаної атаки обірвалися ланцюги біля бушприта.

Я лазив на шпаківню, що на фок-щоглі, і озираю обрїй. У напрямі до Геральда видно дві чималі ополонки та й тільки. Пробитись буде важкувато, хоч, як мені здається, можливо.

По обіді капітан скликав нараду. Туди прийшли: начальник наукової частини, метеоролог Берьозкін, зоолог, гідролог, геолог, голова суднового комітету Матвеев, кочегар Фурман, боцман Карт, усі три штурмани та майбутній начальник о. Врангеля Мінеєв.

Костянтин Олександрович заявив, що в нього є три

варіанти дальшої нашої подорожі: перший — прямо пробиватись до Врангеля, незважаючи на кригу, що майже неможливо; другий — повертатися до Берінгового моря по вугілля і потім удруге намагатись пройти до острова; третій — спробувати наблизитись до Геральда, оглянути тамтешню кригу, і, може, звідти, з норд-осту, пощастить пробитись до Врангеля. Це можливо, але й небезпечно і для судна, і для екіпажу. У нас осталося 900 тонн вугілля. З них ми можемо витратити лише 300, щоб підійти до острова, бо 100 треба оставити там, а решта потрібна для поворотної подорожі. Слід зауважити, що коли ми підемо в Берінгове море до затоки Провіденія по вугілля, то на це мусимо покласти принаймні 2 тижні. А в Полярному морі починаються морози. Ми шодня спостерігаємо, як вода замерзає на $1\frac{1}{2}$ —2 цілі. Позавчора ранком температура була — 7° . Але йти з цією кількістю вугілля, що є в нас, у велику кригу — небезпечно. Шансів надібати мілку кригу за Геральдом мало. Нам загрожує небезпека. Крига може затерти судно й розчавити, як «Еліазіф», або дрейфувати шляхом «Жаннетти».

Капітан просить усіх уважно обміркувати його пропозицію і спільно вирішити, що робити далі. Він для цього скликав нараду, бо в цьому випадку він не може особисто брати відповідальність за життя свого екіпажу.

Тільки двоє впевнено висловилися за те, щоб повернути до Берінгового моря і там набрати вугілля. Вони боялися, що нам не вистачить вугілля, коли доведеться викачувати з трюму воду (ми ж маємо течу); крім того, вони сподівалися, що літо цього року запізнилось у цій частині Полярного моря і тому осінь, тобто вересень, мусить бути тепла.

Але решта, надто представники від кочегарів, матросів та машиністів, рішуче висловилися за те, щоб, незважаючи на всі труднощі й небезпеку, пробиватися до острова і, на лихий кінець, зазимувати там, бо ми мусимо привезти людям харчі, одержу та зброю.

Голосували. Всі руки піднялися за пропозицію пробиватися до острова. І «Літке» рушив на острів, пробиваючи кригу.

25.VIII. Зупинились о пів на дванадцятку майже на крижаному ребрі за 9 миль од Геральда. Саме в цей час біля судна з'явилися чотири білі ведмеді. Капітан покликав мисливців, а з ними, звісно, пішло й три чверті команди.

Два ведмеді були зовсім близько. Один — весь чисто білий — швидко тікав по кризі, а другий плив недалеко від судна, намагаючись дістатись найближчого крижаного поля. Безперервно тріщали постріли — це Званцев садив із свого вінчестера, сіючи кулі навколо ведмеда. Ведмідь швидко плив, час од часу пірнаючи в воду і спритно ховаючись під невеликими крижинами. Зоолог Ушаков перший влучив його в бік. Званцев потрапив у зад. Іще кілька пострілів, і ведмідь заревів, червонячи навколо себе кров'ю воду, але й далі швидко плив. Нарешті Сінацький пострілом у голову докінчив його.

З великими труднощами підняли білого велетня на палубу. Довелося спускати шлюпку. Це був старий самець, півтора метра завширшки, 2,5 завдовжки і 2,14 в грудях. Одне ікло в нього було зламане в якійсь старій бійці; мабуть, там-таки він загубив і кілька пазурів.

Ми зупинились надовго, і тільки зараз, о 7-й годині вечора, я чую дзвінок машинного телеграфу, що наказує машині рушати. Куди? На зюйд-вест? Не розумію. Але ось мені пояснюють:

— Швартуємось до величезної плавучої крижини, звідки матимемо воду для паровиків.

Яка чудова картина: розбиті, розкидані крижини вкривають море. З неба дивиться великий, ясний місяць, і його світло купається в прозорому холодному повітрі. Блищить місячна доріжка в морі. Пароплав, пускаючи за вітром чорний дим, притулився до крижини, завбільшки з цілий міський майдан, із двосажневим сніговим бар'єром по одному краю, де можна побачити сліди ведмедів та кілька блакитносірих озер солодкої води. Мотуззяними східцями люди спускаються на крижину, швартують пароплав сталевими линвами з корми та прови і витягають на сніг насоси, пробиваючи для них місце через сніговий бар'єр.

26. VIII. Ранком, покинувши крижинку-острів з червоним прапорцем на снігу, ми тихою, але проти мінімального ходу серед криги дуже швидкою ходою просуваємось на північ, час од часу ламаючи якусь крижину, що відстала від товаришок; масу криги зюйд-вест погнав на норд-ост.

Пізніше рушили лиш о 7-й годині вечора, та незабаром зупинились. Цілий день стояли, ждучи, коли вітер розжене туман, що звузив обрій до півмилі в радіусі. Тепер

ідемо на Геральд, щоб звідти востаннє спробувати щастя пробитися до Врангеля.

Сьогоднішній день позначився лиш однією подією: я скупався в крижаному морі, провалившись на кризі біля борту, що її розбила вода центрофуги. Коли б не кінооператор, що в той час був недалеко, був би мені кінець, бо з води було видно лиш мою голову, руками я держався за край крижини, а вода, що її викидала центрофуга судна, тягла мене під кригу.

27. VIII. Цілий день ми стоїмо в тумані, серед легких плавучих крижин, що їх вітром несе на норд-вест, а разом із ними дрейфує і «Літке». Боюсь, що ми вже далеко на півночі від Геральда і ближче до північного берега Врангеля, ніж думаємо. Ми зупинились учора близько 11 годин вечора в густому тумані. За розрахунками штурманів, Геральд має бути, як нам кажуть, палицею кинути, але туман заховає все навколо. Щоправда, в розрахунках другого й третього штурманів маємо розходження щодо місця, де ми є, миль на 15 із зюйд-осту на норд-вест повз Геральд. Сьогодні пробуємо орієнтуватись, вимірюючи глибини моря та напрям дрейфу, але через брак хоча б відносно пристойної карти для цього району це майже неможливо.

День сірий і нудний. Мисливці застрелили моржа, не давши змоги кінооператорові його сфотографувати. Морж одразу випустив повітря і пішов на дно, лише показавши голову та величезні бияки.

Капітан дав наказ, що забороняє без його дозволу стріляти. Річ у тім, що мисливці перешкоджають роботі кінооператора та переводять цінного звіра, бо його не можна здобути, не спустивши на воду човен, а це в нашому становищі не завжди доцільне та й можливе.

Стежимо за маленькою пташкою — щось схоже на синичку, — вона гостює на судні вже п'ятий чи шостий день. Ночує пташка біля свиней і там харчується, а цілий день літає по палубі, час од часу спускаючись на якусь крижину попитувати води.

28. VIII. Удосвіта, коли так можна назвати тутешні дві-три години ночі, туман піднявся, і в південно-західному напрямі від нас з'явився Геральд. Обережно, але рішуче «Літке» рушив на північ у напрямі полюса, покидаючи Геральд на півдні. Остання наша спроба була в тому, щоб знайти чисту воду або прохідну кригу з північ-

ного боку Врангеля. Мало не 20 миль льодоріз пробивався через дрібний, битий, але надзвичайно згнічений лід. Потім почалися прогалини. Геральд був у нас на прові, потім став з лівого борту, далі — на кормі. Ми йшли на зюйд-вест-вест¹. Крижини починали рідшати; брудні й чисті білоцукрові, вони лопались і розсипались од ударів могутнього шпичака. Прогалини ставали щедалі більші. Опівдні в тумані зник Геральд.

Ми йшли близько трьох миль на годину. Назустріч летіла величезна кількість птахів: чайки, качки, якісь напівпінгвіни, напівкайри, що ловили дрібну рибу. Ми сьогодні ввійшли в царство моржів. То в одному, то в другому місці вони визирають по двоє, по троє, а то й цілими табунами в півтора-два десятки, граючись поміж собою, розпліскуючи воду могутніми ударами своїх важких тіл.

О 4-й вийшли майже на чисту воду.

Починаємо вірити, що нам пощастить дійти до Врангеля. Але говорити про це голосно не відважується ніхто. Боязко — а що, коли за півгодини ми знову зустрінемо таку саму кригу, з якої оце тільки вирвалися?

О 6-й вечора густий туман загорнув усе навколо. Почали міряти глибину. Матрос раз по разу кидав глибомір, голосно вигукуючи, скільки той показує. Було 7—6 сажнів. Іти далі в такому тумані через мілину було небезпечно. Закинули кітву на глибині 6,5 сажнів.

Холодно, непривітно й темрява. Холодними виблисками визирали з туману білі плавучі крижини, ішов дощ, ряботинням укриваючи океан, мочив темними фарбами палубу і разом із вітром гнав людей з палуби. Проте вперті стирчали на півбаці та кормі і вдивлялися в туман.

Ледве-ледве проясніло; так як за милю від судна показала коса. І хоча від хвилювання бінокль тремтів у руці, але можна було розглядіти на тій косі купи плавнику².

Я шосили мчав до капітанської будки.

— Костянтинне Олександровичу, де ми? — показав капітанові на темну косу, що проглядала крізь туман.

Обличчя капітанові сяяло.

¹ Південно-західний захід.

² П л а в н и к — дерево, викинуте морем на берег. На східному, південно-східному та північно-східному берегах о. Врангеля його є чимало.

— Телеграфуйте: «Літке» біля берега Врангеля.

Знову дзвінок машинного телеграфу, і льодоріз рушив назустріч тій кризі, що простяглася вздовж самого берега острова в напрямі до гавані Роджерса.

VI. На межі доступності.

Зустріч. — Нас не ждали. — Три роки на острові. — Загроза голоду. — 320 білих ведмедів. — Температура мінус 58. — Не хочуть покидати острова. — Прогулянка по берегу. — Із щоденника лікаря Савенка. — Золото губернатора Уелса. — На охорону песцевого хутра. — Сердечне прощання. — Останні ведмеді. —
На допомогу «Ставрополеві».

29. VIII. Тільки що розійшовся туман. «Літке», обминаючи невисокі роги й невеликі закутки південно-східного берега Врангеля, поволі посувався вперед смугою чистої води, що простяглася миль на п'ять від острова до крижаних полів.

Ми наближалися до затоки Роджерса, де ще 1926 року пароплав «Ставрополь» висадив першу радянську колонію. Серед нашого екіпажу була лиш одна людина, що відвідала острів Врангеля раніш. Кочегар Омельченко 1926 року плавав на «Ставрополі», і тепер, стоячи на півбаці й перехилившись через поруччя, він, оточений натовпом людей, усе дивувався, що не пізнає цих берегів. Але в той момент, коли льодоріз наблизився до довгої коси, що простягалася далеко в море і створювала чудову природну гавань, Омельченко перший закричав:

— Хати, бачиш — хати!

Він вигукнув це по-українському, бо коли хвилювався, то завжди говорив українською мовою, хоч уже й давно жив на Далекому Сході і другий десяток років плавав по Тихому океану.

Справді, на березі з туману виступали якісь дві маленькі будівлі. Немає сумніву в тім, що ми підійшли до затоки Роджерса і то — будівлі радянської колонії. Надзвичайне хвилювання охопило всіх. І, власне, в кожного постало одне питання: хто нас зустріне, чи живі вони там? Бо хоча ми й мали повідомлення по радіо, що гідроплан під начальством Красінського, будучи на острові перед самим нашим приходом, застав там усе гаразд, але те повідомлення було надто коротке й неясне.

Увесь екіпаж, за винятком двох чи трьох кочегарів і машиністів, що ні в якому разі не могли покинути машини й кочегарки, був на палубі.

«Літке» повільною ходою наближався до входу в затоку. Закинули кітву на рейді. Навколо панувала тиша. На березі не було помітно жадного руху. Величезний табун диких гусей летів з острова до моря на південь, і, здавалось, вони перші вітали льодоріз із перемогою.

Голосно й довго загула сирена. То ми сповіщали про прибуття. Довга мовчанка була у відповідь. Хвилювання зростало. Капітан нервово ходив по містку, люди нетерпляче стискували залізні поруччя та дерев'яний пліншир, що йдуть навколо бортів судна. Невже там на березі нікого нема? Може, люди покинули ці будівлі й подалися десь далі берегом або в глиб острова?

І нам пригадувалася доля Ади Блекджек, супутниці Крауфорда, що протягом кількох місяців 1923 року, після загибелі Крауфорда з товаришами і смерті Найта, прожила самотньо на острові. У нашій уяві поставала постать самотньої ескімоски, її мовчазний сусіда — труп Найта в спальному мішку — і білі ведмеді, що наближались до їхнього намету. А разом із цим поставали туманні привиди врангелівських колоністів, яким ми прибули на допомогу.

Удруге й урете гула сирена. Знову мовчанка. Але ось напружений зір помітив блиск вогню на березі, і за секунду до нас долетів звук пострілу.

Три постріли, один по одному, з короткими інтервалами, свідчили про те, що на березі є люди і сьогодні, мабуть, уперше за три роки вони побачили пароплав.

Шлюпки не спускали, ждали остров'ян, що, певно, зараз мали прибути. Справді, за кілька хвилин було видно, як чорна крапка відійшла від берега, взявши напрям на судно. На той час туман відступив далі, і можна було бачити, як на березі метушилося кілька людей, а крапка обернулася на човен з трьома чоловіками.

То була байдарка-човен з моржевої шкіри. Люди, що пливли на ньому, були теж одягнені в шкіри. Ні, один, здається, європеєць. Коли байдарка підійшла до корми, де наш екіпаж збився натовпом, то побачили, що всі троє були європейці, тільки двоє одягнені в тубільну одягу: один, правда, в пенсне, без шапки, світив лисою головою. Третій був одягнений по-європейському.

— Отой, без шапки — Ушаков, начальник острова, — шепотів Омельченко.

Справді, то були: Ушаков — уповноважений Далькрайвиконкому, лікар Савенко та мисливець Павлов.

У кают-компанії стовпилися навколо Савенка та Павлова. Ушаков разом з Мінеєвим, начальником острова, що його ми привезли, подалися до капітана. Треба було негайно обміркувати, що робити на острові, як вивантажуватись, будувати нові будівлі, адже льодорізові небезпечно оставатися тут довго.

А тим часом ми засипали остров'ян сотнями запитань. Вони були не від того, щоб і нас розпитати, та нас було більше.

З коротких окремих відповідей дізналися про життя цієї далекої колонії.

Виявляється, — їм харчів вистачило до цього часу, та й ще місяців на два було б, а борошна — так і на чотири.

Що «Літке» йде до Врангеля — вони знали. Про це їх повідомив Красінський, що прилітав сюди три тижні тому і по двох днях перебування відлетів до Нижнеколимська. Вони чекали нас до 20 серпня. Протягом двох тижнів колоністи, що розкидані тепер по всьому острову, з'їхалися до факторії і кожен день виглядали довгожданій льодоріз.

— Ніякий пароплав, хоч би й найбільший у світі, не проб'ється через цю кригу, — говорили колоністи.

Щодо цього, то цей рік найвидатніший. Море, як ніколи, вкрите кригою.

20 серпня начальник острова запропонував востаннє оглянути обрій. Спеціальна експедиція виїхала на один із південно-західних рогів, що далеско виходить в море й високо здіймається над ним. Звідти в біноклі й трубу оглядали крижані простори. «Може, там десь серед криги, вже недалеко від острова, стоїть пароплав і не може підійти ближче, тоді ми виїдемо до нього нартами», так думали колоністи. Але на обрії далеко простяглася та сама густа, торосиста крига.

Дали наказ готуватись до четвертої зими. Колоністи роз'їхалися по домівках. Мисливці мушили посилено полювати на моржів та птицю, щоб заготувати харчів на довгу полярну зиму, бо всі добре пам'ятали, як за першої зими, коли заготовили обмаль м'яса, довелось голодувати й хворіти на цингу.

І ось зовсім несподівано сьогодні вранці ескімоска, що спала в невеличкому наметі, почула звук сирени. Вона довго будила начальника острова, розповідаючи йому, що прийшов пароплав, але той спросоння не міг її зрозуміти, і чомусь йому здалося, що нібито на її чолі напав білий ведмідь. Він схопив рушницю й вибіг надвір. За ним поспішили лікар та мисливець Павлов. Їх чекала несподіванка: на рейді стояв великий пароплав, білий гострий бушприт дивився на колонію, і стовп густого чорного диму виходив із димаря. Один по одному чергою вони вистрілили в повітря, салютуючи давно-жданому гостеві.

— Ідете з нами? — питали ми їх.

Лікар сміявся і радісно кивав головою:

— Безперечно.

Павлов відповідав значно стриманіше:

— Ще не знаю, може й так, а може й ні.

Відповідь Павлова дуже здивувала. Але пояснення цієї відповіді ми дістали трохи пізніше.

Відразу ж дано наказ розвантажуватися. Спускаємо вельботи та кунгаси. Насамперед вивантажують собак, порох, гас, бензин. Мінеєв з кількома людьми виїздить на острів приймати справи колишнього начальника острова Ушакова. Працювали на одну зміну з 4-ї години ранку до 10-ї години вечора.

— Я, — говорив нам Ушаков, — коли прибув сюди три роки тому, поставив перед собою два завдання: створити тут міцну життєздатну колонію, що економічно виправдувала б себе, і дослідити острів, вивчивши його промислові ресурси, географію, метеорологічні та кліматичні умови.

Ми слухали оповідання про те, як три роки жили на острові 60 чоловік, відірвані від цілого світу. З цих 60 дев'ятеро — європейці, а решта — ескімоси та чукчі. Наприкінці літа їх висадив на острів «Ставрополь». Боячись, щоб крига не відрізала поворотного шляху, «Ставрополь» не гаючись покинув острів, навіть не збудувавши для колоністів будинку. Кінець літа й цілу осінь колоністи будували один великий будинок для європейців та кілька яранг для ескімосів.

Одночасно треба було готуватися до тяжкої полярної зими. Мисливці мали заготовити досить м'яса, щоб вистачило на цілу зиму людям і собакам. Ескімоси та чукчі

харчуються майже виключно моржевим м'ясом. Для колонії на зиму треба було принаймні 80 моржів. Полювати почали пізно, коли море біля берегів уже замерзло, і тому вдалось убити тільки п'ять моржів у гавані Роджерса. Становище було загрозливе, треба було шукати якогось виходу. Троє мисливців поїхали на розвідку вздовж берега і випадково в затоці Сомнітельной натрапили на невеликий гурт моржів, що ще затримались біля берега. Мисливцям удалось убити 32 моржі. 37 замість 80 — ось що мала колонія, заховавшись на довгу полярну зиму в своїх ярангах.

Посеред полярної ночі, коли люті морози скували все навкруги, а снігова хуртовина засипала снігом будинки і протягом кількох діб підряд не дозволяла виходити за двері, м'яса не стало. На факторії були запаси європейських харчів, що ними живилися європейці, але цих харчів було обмаль. Крім того, ескімоси, з'їдаючи по кілька фунтів м'яса на день і звикши виключно до м'яса, не могли житись європейськими харчами. Ті невеликі пайки, що їх видавала факторія, коли й задовольняли європейців, то в усякому разі їх не вистачало ескімосам. Почалося голодування, кілька чоловік занедужало на цингу та різні застудні хвороби. Становище було важке, треба було вживати якихось рішучих заходів, щоб дожити до весни. І тільки почалися полярні світанки, пішли шукати білого ведмедя. Розшуки були успішні, і хоч м'яса все ж було мало, але кілька ведмедів підтримали колонію. Повесні з'явилася птиця, і колонія врятувалася від голодної смерті.

Наступні роки були зовсім не схожі на цей перший рік. Улітку забивали потрібну кількість моржів, нерп, птиці — і харчами були забезпечені.

Людність колонії за той час збільшилась на чотири душі. Усього за три роки було 15 народжень і 11 смертей. З тих, що прибули з суходолу, померло лише двоє — один старий чукча та дитина.

Щоб полювання було продуктивніше, колоністи ухвалили розселитися вздовж берегів острова. Тепер на острові аж п'ять населених пунктів. Найбільший з них — факторія, або, як колоністи називають, — «Врангель», де живе начальник острова і всі європейці, за винятком одного мисливця Старцева. Найменший населений пункт

у бухті Сомнітельной, де живе лиш Старцев із дружиною й дитиною.

Наступними роками колоністи збудували ще одну велику будівлю, а саме — склад факторії, куди склали харчові та бойові запаси факторії і продукти полювання.

Колоністи переважно полювали: за три роки вбито 320 білих ведмедів, близько 600 песців та щонайменше 250 моржів. Крім того, стріляли, але небагато, лахтаків та нерп. Хутра білих ведмедів та песців факторія приймала в мисливців, обмінюючи на зброю, одягу, борошно, консерви. Багато стріляли птиці. Ушаков вважає, що вони застрелили понад п'ять тисяч гусей, гаг та кайр.

За той саме час зібрано понад 2 тисячі фунтів мамонтових бияків. Взагалі мамонтових кісток на острові знайдено силу.

Ушаков та лікар Савенко об'їхали навкруги острова. Виявляється, що до цього часу на картах обриси острова накреслені не зовсім правильно. Острів більш круглий, ніж довгастий, як то малюють його на картах. Можливо, що це сталося так через те, що коли «Вайгач» обходив острів з півночі, то, вважаючи на мілизну та довгі положисті коси, що йдуть від острова в море, він не міг наблизитись до його берегів.

Зібрали великий гербарій квіток, зілля та моху. Тут багато моху, що ним живляться олені. У центрі острова, захищеного горами від вітрів, є чудові пасовиська, і, вважаючи на легенду суходільних чукчів про те, що колись із моря по кризі на Чукотку приходили великі отари оленів, Ушаков сподівався знайти їх на о. Врангеля. Але протягом трьох років вони не бачили не тільки жадного живого оленя, але навіть і кісток оленячих у центрі острова. Це свідчить, що оленів тут немає і, очевидно, ніколи й не було. Правда, на березі такі кістки, здається, траплялись, але, безперечно, це були кістки, принесені сюди й викинуті морем.

Ушаков зібрав чималу зоологічну колекцію. Крім ведмедя, песця та лемінга, якого тут є два види, на острів щоліта прилітає багато всякої птиці. Колоністи налічили 28 різних порід птиці. Надто багато тут гусей та чайок. Перших тут три види, а других аж вісім. Є тут і кайри, гаги, качки. Завітали сюди й журавлі. Восени над островом пролітають рожеві чайки, що, очевидно, гнізяться десь на сусідніх полярних островах.

Крім того, Ушаков зібрав колекцію комах. Ці комахи та невеличка риба, що водиться в морі близько острова й нагадує корюшку, і є харч для тієї величезної кількості птахів, що прилітають улітку на острів і залюднюють цілі пташині міста на півтори-дві квадратні милі площиною. Зимувати на острові остається лиш крук. Чим він живиться — важко сказати; очевидно, покидьками їжі після ведмедів та песців.

Зібрали невеличку зоологічну та палеонтологічну колекцію.

Лікар Савенко протягом трьох років безперервно провадив метеорологічні спостереження. За три роки в нього не було жодної перерви. День у день він записував температуру повітря, атмосферний тиск, напрям і силу вітру, хмарність, стан криги і все, що потрібне для таких спостережень. Були випадки, коли, щоб зробити ці спостереження, доводилось важити життям. Під час довгої полярної ночі, коли морози доходять 50° , над островом майже безперервно проносяться циклони. Бувають хуртовини, що тривають 5—6 днів, і тоді не можна вийти з хати, бо вітер зриває людину й несе з берега на кригу; у таких випадках Савенка обв'язували мотузком, одним кінцем прив'язували до дверей, і він плазував до метеорологічної будки.

Цікаво відзначити, що найбільший мороз, який довелося пережити людності Врангеля за ці роки, був 58° нижче нуля — в найтепліший день термометр показав лиш 18° вище нуля.

Одного разу Ушаков хотів перейти кригою з Врангеля на Геральд. У березні місяці він рушив у супроводі тубільців на кригу. Але незабаром зустрів на своєму шляху величезну ополонку і примушений був повернути назад. Так дійти до Геральда їм і не пощастило.

Протягом цих років вони один лише раз бачили пароплав — 1927 року недалеко від берега Врангеля з'явилася невідома шхуна під американським прапором. Ушаков, побоюючись, що американці хочуть захопити острів, озброїв колоністів і почав готуватися до оборони. Але шхуна не змогла причалити до берега, бо вздовж простяглася густа крижана заслона.

Геолог Кальянов сьогодні ввечері виїхав нартами в супроводі ескімоса в глиб острова. Дістатися північного берега острова йому, мабуть, не пощастить, бо нартами

везуть тільки його речі, а сам він мусить бігти поруч собак. Пробігти 80 кілометрів горами не так легко. Капітан дав йому відпустку тільки на чотири дні.

30.VIII. День видався поганий: холод, густий туман, вітер, дощ. Половина команди працює на березі, друга половина — на судні. Кунгасами, що їх буксують катери, вивозимо вугілля, цеглу та всякі дрібні матеріали. Завтра почнемо вивантажувати дерево.

Сьогодні із затоки Сомнітельной, що кілометрів 75 звідси, прибув колоніст-європеець Старцев. Надзвичайно радий, що зустрів нас. Виїздити з острова не збирається. Він та мисливці Павлов і Скурихін остаються на острові ще на три роки; їх приваблює багате полювання та збільшена після нашого приходу розцінка на хутра. Старцев — це чукча з російським обличчям і досить правильною російською мовою. Він кілька років жив на Чукотці, де одружився з чукчанкою, а 1926 року разом з родиною виїхав на острів Врангеля. Він живе так само, як і його сусіди ескімоси; від своєї нової родини перейняв мову та звичаї, у своєму побуті нічим не відрізняється від чукчів. Його яранга, що в затоці Сомнітельной, стоїть самотньо в багатьох милях від інших, і він почуває себе цілком задоволеним у товаристві своєї дружини та маленького їхнього хлопчика. Він розповідає нам, що кілька днів тому, вийшовши на полювання, застрелив 260 гусей. Сінацького, що почув це, охопив мисливський запал. З рушницею він подався вздовж берега і незабаром зник по той бік рогу Пролетарського (це так названо один із рогів біля гавані Роджерса). Гусей тут справді багато, і саме тепер вони величезними клячами вилітають у вирій.

Увечері невеличкий шторм балів на б заважав працювати, не дозволяючи цілком навантажувати кунгаси.

Об 11-й годині вечора з берега прибувають останні робітники, стомлені надзвичайно. Я бачив, як Омельченко, зайшовши в коридор біля їдальні, впав на палубу й заснув міцним сном, не прокинувшись навіть до вечері. Марієнко, Фока та Соломін заснули за столом, теж не діждавшись вечері, хоч їй й подали хутчій ніж за п'ять хвилин.

31. VIII. Доводиться вставати о 3-й годині ночі, бо о пів на четверту — сніданок, а о четвертій треба йти на роботу. Напружуємо всі зусилля. Закінчили вивантажувати

дерево на берег, почали ставити будівлі, копаємо яму для радіощогли.

На пароплав приходять ескімоси та чукчі. Вони пропонують в обмін на всякі дрібниці хутра білих ведмедят, уламки мамонтових бияків, моржеві бияки та зуби і ін.

Увечері я дістав відпустку на кілька годин і ходив до найближчої сопки, що за 2—2½ милі від Врангеля (так зветься «столиця» острова — місце, де стоїть факторія). Чудова, хоч і втомна прогулянка. Болотяний, тундровий берег укритий мохом та де-не-де ріденькою травичкою; оригінальні й гарненькі квіти тепер трапляються вже рідко. Подекуди пожовклим листям стелються кущики полярної берізки. Багато каміння. Сопка вся вкрита «лупаками», вивітреними, такими гладенькими плиточками, що нагадують черепки старого глиняного посуду.

По той бік сопки, коли зникли «Літке» й факторія, зупинився перепочити. Тиша. Її порушує тільки ледве чутне дзюрчання там нижче, в рівчаку, де збігає вода з нижчих сопок до моря. Ген-ген синіє море з кількома крижинами ближче до берега та крижаними полями там, на обрії. Насупроти, за рівчаком, миль за чотири звідси, здіймається снігова кратерувата сопка оксамитового відтінку. Праворуч теж пішли сопки — за ними ховається центр острова. Навколо — каміння, мох, сніг та болото. І цей степ чомусь нагадує наш подільський десь на початку березня, коли весна лиш торкнулася його.

Навколо безліч нір у землі. Це нори полярної миші — лемінга. На цю мишу полюють пєсці. Пєсці й білі ведмеді тут панували тисячі років, полюючи на лемінгів та нерпу, а тепер сюди прийшла людина полювати на пєсців та ведмедів. А колись, десятки тисяч, а може й сотні років тому, тут бродили велетні-мамонти, випасуючись на розкішній рослинності, що вкривала тоді ці краї. Про це свідчать величезні бияки та кістки цього велетня-звіра і чорні поламані шари кам'яного вугілля в щілинах та ровах, розмитих водою.

І.ІХ. Сьогодні говорив із лікарем тутешньої колонії Миколою Петровичем Савенком. Він покидає острів і буде нашим супутником до самого Владивостока. Розповідає багато надзвичайно цікавих речей. Протягом трьох років безперервно день у день він провадив на Врангелі метеорологічні спостереження. Ці спостере-

ження надзвичайно цінні; особливо велику вагу мають спостереження над станом криги біля берегів острова, бо дають практичні вказівки для навігації в цьому районі. Багато також він зробив безпосередньо як лікар, розбивши авторитет ескімоського шамана, до якого перше виключно зверталися ескімоси та чукчі з своїми недугами. Він прочитав мені кілька уривків із свого щоденника, що його вів протягом трьох років. Просто, але прекрасно переказує він буденне життя колоністів. Подорожі собаками по острову, полювання на білого ведмедя, шторми, негоди, довге чекання аероплана або пароплава захоплено описує він у тому щоденнику. Він дозволив списати кілька сторінок із цього щоденника. Не можу не подати тут одного з цих уривків, в якому оповідається про барометричний мінімум і страшний шторм полярної зимової ночі в грудні — січні 1927/28 року, що надовго зостався в пам'яті колоністів.

«24 грудня 1927 року.

Ось уже третій день барометр гостро спадає. Вчора він показував тільки 744, а зараз, об 11-й годині вечора, вже 719. Мороз 39° С. Опадів немає. Ждемо циклону і діяльно готуємося стрінути його. Горище ретельно закрите, віконниці причинені, а біля вхідного коридора, що зветься тут «тамбур», збудували тунель.

25 грудня, 8-а година ранку.

З третьої години розлютувався циклон. Дме норд-вест, і флюгерна дошка вища над восьмий штафт: сила вітру перевищила сорок метрів на секунду. Вітер рве й свистить, проносячись із гір у простір океану. Вранці я витратив понад годину надлюдських зусиль, щоб дійти з будинку до метеорологічної станції. Будинок завіяло по комин, і щоб вийти з нього, довелося забити снігом вхідний тамбур, розчищаючи собі шлях. Вийшовши, треба було поширювати в снігу дірку й викидати сніг із тамбура назад. Ледве закінчив цю роботу, довелося йти до станції.

Посувався до станції, плазуючи на руках. Кілька разів був змушений лягати обличчям у сніг, щоб хоч на хвилину захиститися від скаженого вітру і вдарів сніжаної хуртовини. Вітер рвав сніг, носячи його з заструги на застругу.

Так, із великими труднощами, добрався до станції, відчинив її і з жахом побачив, що метеорологічна будка

повна снігу. Занесені всі прилади. Обережно чистив я будку, вітер заходив у всі щілини. І без того сильний, він, проходячи крізь жалюзі термометричної будки, посилювався й ставав нестерпучий. Щоб захиститись, доводилось обертатись до нього спиною. Обличчя й голова вкрилися потом під час роботи, а тепер од вітру вони заледеніли, взялися крижаною плівкою. Легені сповнювало морозне повітря, у грудях все застигло, дихати було важко; найважче — видихати повітря. Я відчував, що ось-ось задихнуся. Тільки кілька хвилин повільного дихання в хутряню рукавичку відновили рівновагу, і я обернувся до приладдя. Усі термометри з живим сріблом вийшли з ладу.

Від низької температури замерзло все живе срібло.

Спиртовий термометр, із шпениковим показником, показував: спирт — 59,3, шпеник — 62,5. Я не йму віри своїм очам, бо це значить, що вночі температура була 62,5° С, та й зараз 59,3°. Перевіряю ще раз: Виходить вірно.

Зачиняю будку, відв'язую себе від неї, і зразу скажений подих вітру кидає мене вниз. Ледве затримуюсь біля снігового тороса й починаю роздивлятися: де я? Ліхтар загубив. Навкруги темно, під ногами лід, і я біля тороса. Значить, мене скинуло з гори в затоку.

На щастя, пролетівши відстань у 100 сажнів, я остався непошкоджений. Плазуючи, з закритими очима, бо дивитись проти вітру неможливо, простую назад, на гору. Щоб спуститися додолу, йду праворуч. Чверть години шукань у темряві суцільної полярної ночі (усюди тепер 12 годин дня), чверть години щохвилини падаю, зриваюся в сніг од вітру — і я біля будинку. Але тут чекає мене новий іспит. Дірку, що я її зробив до тамбура, без сліду заніс сніг. Лопата осталася в тамбурі. Відчуваю, що втрачаю сили. Дихання щодалі важчає. У вухах дзвенить, в очах огняні кола і ціла злива зірок.

Кидаюсь обличчям у сніг, рию руками яму і ховаю голову. Кілька хвилин спокою, і мені легше. Підсуваюсь ближче до сніжаної стіни, що зросла біля будинку, знову відпочиваю в снігу і починаю руками розчищати свою путь до тамбура. Уже дійшовши до дверей, я відчув, що мене щось придушило: мої ноги замів сніг. З цієї крижаної коліски я ледве видерся і втратив рештки сил, щоб рити сніг далі.

Нарешті потрапив до тамбура. Тут тихо. Я струшую з себе сніг і, знеможений до непритомності, йду до кімнати. Барометр показує 709,4.

27 грудня 1927 року.

Четверту добу — хуга. Температура трохи підвищилась.

Сьогодні о 9-й годині вечора спиртовий термометр показував 44,8° С. Всі ці дні, підкопуючись тричі на день, ходжу на станцію. Невважаючи на надлюдський мороз і побоювання задихнутись — спостережень на станції не припиняю.

За ці три дні відморозив собі три пальці на руках, щоку та ніс.

Коли ж, нарешті, припиниться хуга?

Я відчуваю, що за кілька день утрачу сили...

8 січня 1928 року.

Вночі хуга притихла. Сьогодні вперше за ці дні пощастило нормально спостерігати на станції.

Дивно виглядає після хуртовини місцевість. Там, де вчора було рівно, сьогодні снігові гори; тундру вкрили заструги з гострими гребінцями, ніби океан під час шторму — хвилі. А льодові простори океану вкриває товстий шар снігу, що здається за нагромодження чудернацьких масок.

Все це разом, на тлі полярних присмерків та мальовничої завіси північного сяйва на обрії, створює незабутню чарівну картину полярної зими.

Високо в повітрі, вздовж берегів острова, каркаючи, пролітають рідкі полярні ворони — єдина птиця, що остається тут узимку.

Морем, на південь, прокладено новий слід першої нарти, що пішла на промисел після хуртовини.

Навкруги нас, на безкраїх просторах, розляглося величне мовчання...»

Крім того, Микола Петрович був такий ласкавий, що дав мені дещо із своїх записок. Тут я подаю його опис полювання на білого ведмеда.

ЛОВИ БІЛОГО ВЕДМЕДЯ

«Рарарай-рарай, мої собачки! Вперед, уздовж тінистих гір, туди, де слід ведмеда світлий. Там усім нам буде веселенько працювати. Та й що робити нам, коли так холод-

но і душу леденить мороз, як не чухрати ристь собачу, щоб зогрітись.

Рарай, рарай, мої собачки! Я досхочу даю вам м'яса, люблю й пещу вас, як своїх дітей. Вам добре, ах, не те, що мені. Що дома жде мене, як ви не наддасте? Лови злиденні, хутер нема, невивстачає на тютюн, муку, на чай і цукор. Наддайте, визвольте мене з біди, за це вам дома дам я вдосталь м'яса.

Кай-вунз-кай! Добренький, любий чорте, поможи й ти! Тобі я також обіцяю приділити часточку мойого благосердя. Пошли мені хутчій ведмедя, дай мені влучити його кулею, і я не забуду послуги твоєї аж повік».

Так наспівував супутник мій—каюрний нарти (керманич санок) ескімос, коли я їхав з ним полювати на ведмедя. Мій каюр — тринадцятилітній, біловидий, з рум'янцем на все лице і чорним проникливим зором моцак.

Ось попереду водії — Фрам і Шаман. Обидва зі стажем, обидва уважливі і чуйні. Фрам — слухняний і розсудливий. Шаман, хоч і слухняний, але дуже хвилюється, побачивши звіра. Він, викотивши очі, захоплюючи диким запалом інших псів, з десятирною енергією тягне за собою всю запряжку, щойно вгледить ведмедя. Його взяли ми тільки для заохочування наших псів, для розпалювання собачих страстей.

Другою парою йдуть Кудлай і Рябий. Кудлай — кучматий полярний пес, обдарований надзвичайною витривалістю, а головна його перевага в тім, що він завжди охочий до роботи — наглядає решту псів, і лихо тому з них, хто відставатиме або, піддавшись ліні, спробує послабити шлею: бідака і на мить не встигне відпочити; Кудлай відчуває щось неладне, винний на бігу дістає солідної тюжки і, скиглячи від болю, з подвоєною енергією біжить далі.

Сусіда Кудлая Рябий — це великий пес із довгими ногами. Дуже гарячий, прудкий і розсудливий, він очима вміє виражати всі свої переживання й бажання. Рябий не знає страху, він перший наздожене ведмедя. На нього всі наші надії.

Далі йдуть собаки «валовоза», важкі, дужі, але дещо туподумні тварини, що більше слухають каюра, ніж водіїв.

Так їхали ми з Аньямом якоїсь зими по морю на нартах уздовж південно-східного берега острова. Було

це в квітні. Наближався час полярного літа, коли сонце світить цілу добу. Повітря прозоре й чисте. Мороз 32° нижче нуля. На морі, в кризі, серед велетенських торосів чується гучне потріскування. Ламається двометрова крига. Поверхня, вкрита щільною осугою, іскристо леліє в сонячнім промінні. Нарта котить легко, поскрипуючи й похитуючись на вибоїнах.

Ідемо вже добрі три години і все ще не стріли сліду. Каюр гундосить свою одноманітну пісню. Собаки біжать, висолопивши язика. Довкола скрізь неоглядна крижана рівнина.

Проїхавши дещо вперед, помічаємо, що Шаман нервується.

Стоп. Нарта спинилась. Оглядаємо через бінокль лід, та ніде не бачимо ведмедя. Шаман непокоїться, пильно приглядається й принохується до трави. Його нервовий настрій передається й решті запряжки.

Що трапилось? Шамане, ти що пустуєш? Рябий,— це що тобі? Куди ти рвешся? Стоп! Стоп! Собаки, спантеличені, звертають праворуч, за Шаманом. Аньям насилу стримує нарту. Я не відриваю очей від біпокля.

Собак не стримати. Ледве встигаю скочити на нарту, як вони повертають — і ми мчимо стрілою праворуч.

Гальмуй! Гальмуй! Починаємо стримувати нарту. Налягаємо на гальма щосили. Нарта пішла повільніше. Пильно дивимосся вперед.

Та що ж це там, у долині за айсбергом? Аньяме, поглянь. Стоп! Стоп, собачки. Ось там, праворуч, — це не слід ведмедя? Так воно й є. Ну й Шаман! Подумайте,— за три версти почули слід.

Поть-поть... Право-оруч... Фрам, завжди слухняний, забирає праворуч, за ним нарта. Собаки на сліду. Пора вже готуватися до зустрічі з ведмедем; дістаємо з-під хутер вінчестери, закладаємо патрони. Собаки рвуть. Рябий шалено гавкає. Кудлай глухо ричить, незадоволений нашим ладом і затримкою. Шаман скиглить, ось-ось порве шлею й утече. Треба вправлятися спритніше. Ми готові. Хвилина — і Шаман з Рябим спущені. Серед собак на мить заколот, і ми мчимо вперед по сліду.

«Пильнуй!» — гукає мені Аньям, показуючи на торос ліворуч. Дивлюсь і очам не йму віри: на сотню кроків од нас, за крижаною горою, завзято боронить од наших собак своїх двох ведмежат ведмедиця. Шаман шалено га-

сає навкруг самиці, під животом якої заховалось її маленя, а Рябий силкується геть відігнати від матері друге її маля. Боронячи одне, самиця оставляє в небезпеці друге, і тоді наскакує на нього Шаман. Маневри їх дуже помітні, але нам треба поспішати. Головно — затримати ведмедицю.

Наша нарта круто звертає до тороса, ми обидва вмить зіскакуємо в сніг, перевертаємо догори дном нарту, прив'язуємо до приколу і біжимо за торос, маючи вінчестери наготові. Я йду низом. Аньям злізає на торос. Не встиг пройти я й двадцяти кроків, як угорі, над головою в мене, пролунав постріл, і просто на собак упав поранений ведмідь. Пильно націлююсь, влучив у голову. Ведмедиця упала мордою в сніг і не ворухиться. Кроків за п'ятдесят од мене точиться бійка поміж ведмежатами і псами. Біжимо туди. Та як собака од ведмежаток відігнати? Пси геть поглухли в дикій лютості. Морди їхні скривавлені, очі округлились і налиті кров'ю, щетиною встала шерсть на спинах. Мовчки вгризаються оскаженілі пси в горло ведмежатам, а ті, з хрипом і ревом, рвуть їх груди й животи гострими кігтями. Напружую всі сили, щоб відволікти від Шамана його жертву. Аньям відтаскує Рябого. Ми всі шестеро клубком качаємось на снігу.

Проте нам не сила самим відтягти псів. Стріляти небезпечно, бо можна влучити в собак. Поклали спустити ще двох. Так і зробили. Вони прожогом метнулися вперед, і за яку пару хвилин на снігу лежить двоє задушених ведмежат. Собаки важко дихають, але, видко, задоволені ловами. Лютість їхня уже вщухла, шерсть опустилась, виляють хвостами. Шаман зализує рану на нозі, а Рябий лапою силкується змахнути з вуха грудочку налипшої крові з снігом. Чимало втомилися й ми. Посідали, запалили цигарки, але за мить уже встаємо, бо гаяться не можна. Треба якнайскорше здирати шкуру з ведмедиці, щоб не дати їй присохнути на пальцях і на голові. Скидаємо рукавиці і стаємо до роботи.

Сонце вже закотилось на північнім заході за гори. Мороз дужчає. Прохололі собаки починають мерзнути, поскиглюють. Кидаємо їм чималі кавалки масного м'яса, але вони, гребуючи, вернуть геть від нього свої морди. Рябий став на задні лапи, махає в повітрі передніми і гавкає, дивлячись на нас. Це він нас просить хутчій зби-

ратись. Почекай, добрий друже! Зараз усе налагодимо і ми зогріємось на бігу.

Навантажуюм на нарту шкуру, дві ноги і обох ведмежат. Оглядаємо все навкруги,— не забути б чого. Все гаразд.

Собаки, почувши команду, стають на ноги.

Вперед. Собаки дружно зриваються з місця. Ідемо хутко, в обличчя морозний вітерець. Відчуваєш, як у грудях щось холодне.

Рарай-рарай-шаган! Швидше додому! Собаки ще дружніше налягали на шлейку, нарти весело біжать по снігу. Каюр Аньям, задоволений собою, знову починає своєї пісеньки.

«Весело, весело біжать собачки! Радуйся, радуйся, Аньяме, ти спритний, відважний і дужий. Тепер дома мою родину жде сите життя. Спасибі, спасибі тобі, добрий чорте, тебе я не забуду, я дам тобі частинку своєї найкращої страви.

Рарай-рарай-рарай, собачки. Тагаш-рарай!»

Весело і дружно тягнуть собаки нарту, сніг скрипить під саницями. На сході встає круглий диск молочнобілої повні, обрій геть укритий казковою рефракцією льоду, в небі, граючи блідим смарагдовим огнем, підносяться стовпи північного сяйва. Довкола могильна тиша.

Мороз заходить у всі шпарини. Ми вже чверть години біжимо за нартою, щоб зогрітися. Зате вже й дома. Генген там, під горою, вже поблискує нам огник крізь вікно землянки. Собаки почули дим. Скакаємо на нарту і на всю міць легенів гукаємо: «Чай пити!» Собаки шумно мчать на вогник. Стрілою летимо. Весело!

Перед домом дружно гальмуємо нарту.

Стоп».

2. IX. Нарешті сьогодні скінчили розвантажувати судно. Ще днів чотири, і «Літке» покине затоку Роджерса. Наші нові пасажери — Ушаков, Савенко з дружиною і дружина мисливця Скурухіна з маленькою дочкою — вже перевозять свої речі.

На судно приходять ескімоси та чукчі. Молодиці з татуванням на носах, щоках та підборіддях подібні до дівчаток, і не віриться, що це вже самостійні господині і що вони мають дітей. Маленький чорноокий хлопчина, чийого прізвища я ніяк не можу вимовити, чарує всіх

своїм жалібно-засмученим виразом очей. Його батько десь у затоці Лаврентія. Сюди його привіз дід, який його дуже любив.

Дід помер, і хлопчина остався сиротою, блукаючи по ярангах своїх сестер, що з них одна одружена із Старцевим, а інші дві живуть самостійно, самі полюючи на пса, моржа та ведмедя.

Мисливець Скурихін прощається з дружиною та дочкою на три роки. Він іще остається на острові. Цей енергійний, міцний чоловік — найкращий мисливець на о. Врангеля. Сам один здав на факторію за три роки півтора ста псаців.

3. IX. Вітер з моря жене в затоку кригу. По обіді катер, що буксував кунгас з людьми на берег, з великими труднощами пробивався серед плавучої криги. Капітан дав наказ приготувати машину на півгодинну готовість. Сьогодні закінчили брати вантажі — хутро та бияки. Пасажири вже на борту. Холодно. У затоці вода вкривається тоненьким шаром криги. Іде сніг. Очевидно, наближається зима.

З роботою поспішаємо. Під час цієї гарячки в нас багато занедужало. Але ніхто не кидає роботи. Кочегар Танкман, якому лікар заборонив працювати, вийшов на роботу. Капітанові довелося дати спеціальний наказ, заборонивши Танкманові сходити з судна і працювати.

4. IX. Сьогодні вечір в кочегарній ідалній затяглася. Електричне світло розпливалося в сутінках пізнього вечора. Повітря в кімнаті переповнене пахощами тютюнового диму, овечих кожухів, нерп'ячого сала і людського поту. П'ятеро ескімосів і 25 кочегарів забили кімнату. Ескімоси в своїй брудній шкур'яній одежі розсілися на м'яких, але вже обшарпаних, подертих стільцях і з цікавістю розглядали лаковані різьблені стіни, люстри, радіогучномовці, портрети й пофарбовану дошку стінгазети, де намальований олійними фарбами «Літке», коли його штормує біля Керченського маяка. Маленький чукча навіть полапав малюнок рукою й пошкріб фарбу нігтем.

А за столом страшно, давно не голені, почорнілі від вітру та бруду, й червоні від утоми люди, найрізноманітніших характерів і темпераментів, уминають бачок фасольної юшки та бараняче рагу. Виблискує лисина надзвичайно гладкого Остряка, і десь далі світить йому своєю головою колишній борець, естонець Танкман. Вище —

розбійницька, з рудою бородою, з фантастично вивернутою шалкою, фізіономія Крижана поруч прилизаної голови Мазура. Волохатий, наче господар чорних скель, Орлов і байдужий до всього, з жовтими зубами Марієнко. Гомін,— ні, не гомін, а гвалт—голосні вигуки перемішуються з брязкотом мисок та виделок, плямканням і звуками гітари, що на ній кочегар Август награв якийсь романс.

Сьогодні люди знову стомлені, але запевняють, що вже звикли до втоми. Сьогодні передостанній день на о. Врангеля. Востаннє частуємо наших гостей-ескімосів: їм дуже до вподоби юшка, але рагу не до смаку. Вони вважають, що воно не варте тих ласощів, що вони передають своїм родичам на суходіл. А ті ласощі — пудів з 200 моржевого м'яса. Воно лежить коло радіобудки і нестерпуче смердить.

З екскурсії по острову повернувся геолог Кальянов. Йому не пощастило перейти через увесь острів. Пройшовши кілометрів 10 у глиб острова в північному напрямі, зробивши висотний профільний розріз за допомогою барометра, він мусив повернутись. Розвідка була надто поверхова. Проте пощастило знайти безперечні ознаки вікового підняття острова. У глинястих лупаках знайдено сліди стародавньої фауни, брахіопод, що характеризують стародавність геологічних порід, із яких складається острів. Корисних копалин під час цієї розвідки знайти не пощастило, але за деякими даними Кальянов робить висновок, нібито цінні копалини мають бути на північній та північно-західній частинах острова.

Сьогодні Мінеєв розповів цікаву історію про золото на о. Врангеля. Виявляється: коли ми стояли в затоці Лаврентія, Мінеєва зустрів один росіянин, що в минулому довго жив на Алясці, працюючи в золотих копальнях. Там цей золотошукач познайомився з канадцем Уелсом. Це був той самий Уелс, якого потім призначено на «начальника» англійської колонії на о. Врангеля. Як відомо, цю «колонію» браконьєрів зняв з острова радянський криголам «Красный Октябрь», піднявши над островом червоний прапор. Коли «Красный Октябрь», повертаючись до Владивостока, зайшов у затоку Лаврентія, зустрілися старі знайомі: російський золотошукач і англієць авантюрист Уелс. І от, із слів того золотошукача, Уелс показував йому золоту породу, що її нібито знайшов на

о. Врангеля. Уелс запевняв, що він домагатиметься дістати дозвіл добувати золото на о. Врангеля в тому разі, коли англійцям не пощастить відібрати острів од Радянського Союзу.

Важко сказати, чи були в Уелса якісь підстави для таких планів, чи це був плід збудженої алкоголем уяви. Тільки сам Уелс незабаром після прибуття на континент помер од перепою та застарілого алкоголізму і, здається, нічого в цій справі не робив.

Мінеєв усе ж зважає на ці повідомлення і під час перебування на острові провадитиме геологічні розвідки, згідно з вказівками, що їх дає йому Кальянов.

Взагалі в Мінеєва буде чимало роботи. Він має завдання зробити місцеву факторію якнайрентабельнішою і, крім заготівлі хутра з пещів та білих ведмедів, почати заготівлю шкур і сала з морського звіра: моржів, лахтаків та нерп. Ушакову не пощастило накреслити карти внутрішньої частини острова. Цю роботу має виконати Мінеєв разом із своїми товаришами.

Мінеєву також доведеться розв'язати надзвичайно серйозну проблему зберігання на острові пещя та вивчити питання про еміграцію пещя на суходіл і назад. Щороку на острові гинуть тисячі цього цінного звіра. Пещець, як я вже згадував, харчується полярною мишею — лемінгом. Узимку, коли сніг товстим шаром застигає острів, а морози цементують цю снігову поверхню так, що нарти, навантажені 10—12 пудами, не оставляють на снігу ніякого сліду, тоді лемінг, захований під снігом, недоступний для пещя. Шукаючи харчу, пещець рушає з глибини острова до його берегів, переходить на кригу і йде слідами білого ведмеда. Цієї пори року ведмідь тут — єдина тварина, що може здобути собі харч полюванням. В ополонках та щілинах він ловить нерпу. Покидьками ведмежої їжі живиться пещець. Узимку, коли шалені норд-ости не випускають людину з яранги, в Полярному морі лютують страшні крижані шторми. Крижини ламає, накопичує одну на одну, заливає водою, перевертає шкереберть. Під час цих штормів тисячами гинуть пещці. І коли восени, тобто тоді, коли пещецеве хутро не має цінності, цього звіра є стільки, що його б'ють ціпками — взимку та повесні його треба вже відшукати з чималими труднощами. Щоб урятувати цінного звіра, Мінеєв має намір протягом зими харчувати пещів. Для цього влітку полюватимуть на

моржа і, заготовивши велику кількість моржевого м'яса, потім перевозитимуть його в глиб острова й складатимуть у певних місцях, що мають бути песцям за їдальні. Маючи два моторні човни та багато зброї, колоністи зможуть це зробити.

Сьогоднішній вечір коли не прощальний, то напівпрощальний. Нові колоністи діляться своїми думками про те, як доведеться прожити найближчі три роки, розмовляють про перспективи своєї роботи на острові, пишуть останні листи додому на суходіл.

5.IX. Сьогодні ми покинули о. Врангеля. Туманний сніговий день. Над сопками хмарою клубує туман, укриваючи їхні верхів'я. Сніг запорошив острів і надав йому зимового вигляду. На косі, вниз од похиленого, старого будиночка та бляшаного складу, з'явилися новий високий будинок, лазня, склад та радіощогла. Біля них — купи вугілля, ящиків, шкур. Сьогодні літківці хутко закінчували будівлю. О 2-й годині дня все закінчили.

О 8-й вечора почалося прощання. Короткий мітинг. Капітан побажав од імені команди всього найкращого новим колоністам і подякував за їхнє ставлення до нас.

— Ура! Ура колонії!

— Ура! Ура морякам — будівникам нової колонії! — відповідаючи нам, вигукували колоністи.

Мінеєв дякував од імені колонії і просив товаришів, коли буде змога, взяти участь у майбутній експедиції через три роки, коли їм доведеться повернутися назад на континент. Востаннє міцно стискуємо руки, цілуємося і схвильовано прощаємося з товаришами. У кількох видно сльози. Чукчанки плачуть, розлучаючись із білими колоністами, що покидають острів. Залунали постріли з рушниць, загула сирена, і колоністи в супроводі старожилів-ескімосів спустилися до човна та на каюки. Ген угору полетіли ракети, розсипаючись каскадом золотих іскор над крижаними водами пустельної затоки Роджерса й відсвітлюючись десь там далеко в горах.

Каюки відійшли далі, але постріли й крики «ура» не стихали. Човни зникли за димкою туману, коли продзвенів дзвінок машинного телеграфу і під кормою завирувала вода від могутніх зрушень гвинтових лопатей. «Літке» покидав ворота затоки Роджерса і, взявши напрям на схід, поволі попростував уздовж берега. А звідти, де осталася колонія, заблимав огник. Очевидно, то з радіо-

щогли електричним ліхтарем нам подавали останні сигнали, останні побажання щасливої дороги. Ще пролунали постріли, і, забираючи під себе воду, льодоріз пішов до найближчого рогу, щоб там на кілька годин закинути кітву, а на світанку рушати далі.

Легкий сум переміщувався з радістю повороту з далекої плавби.

6. IX. Уночі, коли ми стояли на кітві, до нас приїздили чукчі із мисливцем Павловим. З берега вони бачили наші вогні і припливли своїми байдарками, привізши начальникові наукової частини експедиції Берьозкіну забутий на острові зошит.

Удосвіта о пів на четверту підняли кітву і знову пішли в кригу. На той час я вже встиг «наштивати» понад 40 тачок вугілля й подався спати.

Мене розбудила швидка хода в коридорі.

— Дозвольте поздоровити вас із щасливим полюванням, — було чути з-за дверей.

Потім донісся голос капітана, та не розчув я, що він говорив.

Як я спав, убили білого ведмедя і вже встигли не тільки витягти на палубу, а й наполовину здерти з нього шкуру.

Тільки-но я зібрався вийти сфотографувати трофей наших мисливців, коли кричать, що біля борту з'явився другий ведмідь. Надзвичайно гарний, снігового кольору, володар полярних просторів утікав наперед судна, звідки тріщали постріли, посилаючи йому вслід олив'яні гостинці.

Одна з куль наздогнала його. Він здригнувся, повернувся назад і, наче огризнувшись на невідомого ворога, тікав далі. Скривавлений скочив у воду, пливучи серед крижин. Але куля капітана, що стояв на містку, поцілила ведмедеві прямо в голову. Ведмідь поклав голову набік, а ще за якихось дві години обидва вбиті висіли без шкур на реях. Це врангелівці так хутко обчистили їх.

Ми пробираємося серед бурих, надзвичайно торосистих і міцно згнічених крижин. В невеликий морозець їх злютовує ще дужче. Посуваємось помаленьку, ледве-ледве. Часом б'ємось протягом цілої години і не можемо розколоти крижини. Тільки надвечір у тумані зникли береги Врангеля.

О дев'ятій вечора зупинили машину. Капітан пішов спати.

7. IX. Ранком зустріли ведмедя. З нашої каюти крізь ілюмінатор можна було бачити, як він стояв зовсім близько від судна, з цікавістю розглядаючи льодоріз. Ведмідь навіть виліз на тороси і, трохи звівшись на задні лапи, впираючись передніми в крижину й витягнувши шию, пильно стежив за страховищем, що помалу, наче морж, повзло серед криги. На палубі ведмедя не бачили, а поки Случанов вискочив про це сказати, «Літке» був од ведмедя вже далеко: кілька пострілів злякали його.

Втікаючи, він час од часу зупинявся, присідав і ще придивлявся до страховища, що йшло морем, розштовхуючи й розбиваючи кригу. Капітан, очевидно, не мав охоти гаяти часу на ведмедя, і, мабуть, через те той зостався живий.

А крижані затиски не слабшали. Неймовірно стиснуті крижини простяглись у всіх напрямках, і часом неспокій бринів в очах моряків, коли вони озирали затуманений обрій.

У кошах уже не зосталося вугілля, вугільні ями були наполовину порожні, у віндеку було тонн сто, не більше, і довелося скликати аврал, переносити вугілля з кормової цистерни, де лежало тонн двісті палива.

Це був наш останній бій з кригою. Коли сьогодні нам пощастить пробитись миль на 30—40 у південно-східному напрямі, становище буде врятоване, а коли ні — доведеться зоставатися серед криги на довгу полярну зиму, віддавшись на волю крижаному дрейфові. Працювали 16 годин на добу. Після кочегарки йшли на аврал перевантажувати вугілля з цистерни до вугільних ям.

Лікар Савенко, що три роки тому цим самим шляхом їхав «Ставрополем» до о. Врангеля, стояв на спардеку, дивився на вкрите торосами море й недовірливо похитав головою, коли хтось сказав:

— За кілька день будемо на Дежневі.

Він не вірив, що «Літке» проб'ється через цю кригу. Але ми вірили. Аби вистачило вугілля. А на лихий кінець, за прикладом «Красного Октября», рубатимемо на паливо палуби, двері, столи, спалимо масло, одягу — все, що є пального на судні. Ми м у с и м о пробитись через кригу.

З полудня крижини порідшали, льодоріз уже вільно проходив серед них, ідучи 2—3 милі на годину.

Надвечір, годин близько 8, ми вийшли на чисту воду.

Настрій надзвичайно бадьорий. Поздоровляємо капітана з закінченням крижаного плавання, з останньою перемогою над кригою. Упорядили вечір із доповіддю Ушакова про трирічне життя колонії на о. Врангеля.

Сьогодні-таки дістали вітальні телеграми від тов. Мікояна, АКО та Радторгфлоту.

8. IX. Цілу ніч ішли чистою водою, не натрапляючи на кригу. Її не видно навіть на обрії. Тільки білуватий колір неба там позаду та праворуч од нашого шляху свідчить, що десь недалеко за обрієм простяглися крижані поля. Але вони нам уже не страшні.

Ми вітали один одного з удачею. Справді, нам таки пощастило. Літо цього року, як і сподівалися досвідчені полярні моряки та метеорологи, в Східно-Сибірському морі було холодне й льодовите. Ми були свідками загибелі «Еліазіфа», ми бачили могутні крижані тороси, що компактною масою, крижаною стіною загородили від нас о. Врангеля, ми знали, що десь там, біля рогу Північного, на південний захід од нас стоять пароплав «Ставрополь» і шхуна «Нанук», яких затерла крига.

Сьогодні ранком Костянтин Олександрович надіслав радіограму капітанові «Ставрополя» — Міловзорову і власникові шхуни «Нанук» — американцеві Свенсонові такого змісту:

«Учора вийшов із криги, іду чистою водою. Головне завдання врангелівського рейсу виконано. Маю відомості, що вас затерла крига. Коли потребуєте допомоги, негайно сповістіть. Радіозв'язок поганий, тому, не ждучи вашої відповіді, змінив напрям, іду на ріг Північний. Дублицький».

Ми йдемо рятувати «Ставрополь». Скільки розмов з цього приводу в кубриках та каютах. Усі добре пам'ятаємо, як протягом цілого півроку капітан Міловзоров провадив шалену агітацію проти відрядження «Літке» на о. Врангеля, проти Дублицького за те, що той палко боронив це відрядження. Всі добре пам'ятали, як Міловзоров висловлювався на адресу капітана Дублицького, що то—авантюрист, що він веде на загибель льодоріз і команду. Але найяскравіше осталася в пам'яті у всіх остання зустріч «Літке» із «Ставрополем». То було майже півтора

місяці тому. Удосвіта «Літке» входив до затоки Лаврентія. А звідти виходив, уже навантажений вугіллям, «Ставрополь». «Ставрополь» ішов у колимський рейс. Коли на далекій Півночі зустрічаються два пароплави, вони завжди радо вітають один одного. І справді, згідно з традиціями, на щоглі «Літке» знялися сигнальні прапори: «Бажаємо щасливої подорожі». «Ставрополь» відповів теж прапорами: «Дякуємо вам». А на кормі «Ставрополя» стояли два матроси, один салютував «Літке» піднятим догори помелом, що мало означати ганьбу й презирство, а другий показував порваний мотузок і гукав:

— Повідомте, коли вас треба буде брати на буксир! Проведемо вас до Врангеля.

Тепер ми йшли рятувати «Ставрополь».

Увечері на обрії з'явилася крига. Підійшли до ребра й готувалися до нових крижаних боїв. Але водночас дістали відповідь від Свенсона та Міловзорова. Свенсон дякував і повідомляв, що він не може просити нас допомогти йому, бо свідомо остається на зимівлю біля сибірських берегів, щоб протягом зими торгувати з місцевими тубільцями. А радіограма Міловзорова була така: «Вашої допомоги не потребую. Сподіваюся власними силами пробитися через кригу і цього-таки року пройти Берінгову протоку».

«Літке» не було чого йти в кригу. Напрямок змінили, і, швидко покидаючи позаду хвилі Полярного моря, «Літке» йшов до рогу Дежнева.

9. IX. День нічим не видатний. Час од часу зупиняємося, беремо гідрологічні станції і виловлюємо планктон. Годин у 12 з'явилось крижане ребро, що примусило льодоріз звернути на норд-ост. Але незабаром крижані поля зникли, і ми йшли в напрямі ост-ост-зюйд.

Радист приніс нову радіограму із «Ставрополя»:

«Довідався, що ви за 40 миль від рогу Північного. Гадаю, було б бажано, коли б хтось поколов кригу в цьому районі. Проте потверджую, що допомоги не потребую. Міловзоров».

Наша відповідь була така: «Повідомте конкретно, чи потребуєте допомоги, чи ні? Льодоріз має пошкодження, вугілля осталося мало, повідомляйте негайно, щоб «Літке» міг піти вам на допомогу».

«Літке» й далі ішов до рогу Дежнева. У нас була продуквина, течя, льодоріз загубив багато заклепок, були

зламани й погнуті кілька колюб, у кризі на одному з гвинтів відбито лопать. Вугілля зосталося тільки на дві доби. Найближча вугільна база — затока Провіденія — була за 300 миль звідцїля. «Ставрополь» мовчав.

10. IX. О 12-й ночі, коли йшли на вахту, спостерігали північне сяйво. Небо палало, полум'я розбігалося півколами й снопами, іноді здавалося розлитим відблиском над хмарами, потім знову розгорталося, запалюючи півнеба.

Посилився нордовий вітер, відганяючи кригу, що її ребро з'явилося знову. Близько 11-ї години ранку почався справжній шторм.

Пасажири позаколюхувались, у каютах порозкидало речі, в їдальні побито тарілки, на камбузі розлито борщ.

Після 12 з'явився в тумані ріг Дежнева. Ми входили до Берінгової протоки. Місяць плавання Полярним морем закінчили. У той самий момент наш «Марконі» дістав нову радіограму від «Ставрополя». «Становище серйозне. Затертий кригою. Очевидно, цього року самостійно з крижаних затисків вирватись не зможу. Надіслав радіограму до центра, щоб вас прислали на допомогу. Міловзоров».

Ми мусили йти до затоки Провіденія по вугілля. Щоб йти на порятунок «Ставрополя», треба взяти 1000 тонн вугілля. Вантажити можемо лиш власними силами. Коли працюватимемо до 16 годин на добу, то це забере два тижні. За цей час Полярне море вкриється кригою до самої Берінгової протоки, і, маючи пошкодження, «Літке» небезпечно буде йти в новий крижаний рейс.

15. IX. Затока Провіденія. Дістали розпорядження з Владивостока повертатися додому. «Ставрополь» остається на зимівлю. Співчуваємо. Тільки за 14 місяців вони повернуться з цього рейсу. Мусять пережити тяжку полярну зиму-ніч. На борту «Ставрополя» є на кілька сот тисяч цінного хутра, призначеного для продажу за кордон на валюту.

7. X. Прийшли до Владивостока. Нас не ждали. Тут були відомості, що «Літке» прийде завтра. Нашвидку упоряджують бурхливу зустріч. Пленум виконавчого комітету з нагоди нашого прибуття припинив роботу і в повному складі прибув до нас на борт. Порт, місто, кораблі вбираються прапорами. Врангелівський рейс за-

кінчений. До історії Арктики вписана нова сторінка з іменами радянських моряків.

17. X. Сьогодні прощаюся з товаришами, виїжджаю до Харкова. Ранком одержали дві телеграми: одну від Міловзорова про недостачу харчів для 30 пасажирів, що на борту «Ставрополя», і другу — з Москви з наказом негайно ремонтувати «Літке» й відрядити його на північ з авіаекспедицією на допомогу пасажирам та команді «Ставрополя».

До речі, Далекосхідний крайвиконком порушив клопотання про нагороду орденами Червоного Прапора персонально капітана Дублицького та Г. О. Ушакова і колективно всю команду «Літке».

VII. Крижаний шторм — 12

У цьому другому надзвичайному рейсі мені не довелося бути. Про нього я знав лише із газет. А трохи згодом, перебуваючи в Ленінграді, якось у порту зустрів кількох товаришів, що ходили в другий крижаний рейс на «Літке». Це були: Омельченко, Марієнко, Фока, наш старий радист «Марконі». Крім їхніх оповідань, у мене ще довго зберігався лист Євгена Безсмертного, що в тому новому рейсі був за старшого помічника капітана Дублицького.

Тут я даю коротенький переказ тих подій.

18. X. 1929 року екіпажеві льодоріза «Літке» був даний наказ:

«Відпустку, дану екіпажеві за виконання полярного врангелівського рейсу, з сьогоднішнього дня вважати перерваною. Усім штурманам, механікам, машиністам, радистові, боцманові, матросам, кочегарам і кокам, коли вони перебувають на території Владивостока та його околиць, негайно прибути на борт льодоріза».

Урядова Арктична комісія пропонувала начальникові Владивостоцького порту одремонтувати й навантажити «Літке» протягом 10 днів. 1 листопада льодоріз, узявши на борт авіаекспедицію, мусив вийти на північ у Берінгове море до бухти Провіденія допомогти пароплавові «Ставрополь», що застряв у кризі Полярного моря. До 25 листопада «Літке» мав у бухті Провіденія зса-

диги самолёти. До 25-го того ж таки листопада авіаекспедиція мусить виконати своє завдання, бо 25 листопада востаннє над рогом Північним у Полярному морі покажеться на кілька хвилин сонце, щоб зараз же зйти і потім не з'являтися протягом довгої полярної ночі. Біля рогу Північного стояв зупинений криголам «Ставрополь».

У порту, продріялений після полярного плавання, спочивав «Літке». Йому бракувало гвинтової лопаті, зрушили з місць дейдвудні вали, кілька шпангоутів¹ лопнуло, кілька погнулось, повилітало чимало заклепок, у трюм просочувалась вода, було кілька вгинів у корпусі. Льюдоріз потребував капітального ремонту. Щоб виконати такий ремонт за 10—12 діб, Далекосхідний кораблебудівний завод мав би перевершити всі темпи найкращих кораблебудівних заводів у світі.

Дальзавод показав клас. Щодоби протягом 24 годин ні на хвилину не припинявся ремонт. Зразу ж навантажували льодоріз вугіллям та водою. Робили великий запас потрібних харчів.

З Іркутська кур'єрським поїздом прибули два літаки «Юнкерс №-33», зняті з повітряної лінії Іркутськ — Якутськ. З літаками прибули пілоти Слєпньов та Галишев, а з ними механіки й мотористи.

У Владивостоці йшли знов дискусії, чи можна послати «Літке» в рейс до бухти Провіденія такого часу, коли жодного пароплава не зосталось у Берінговому морі, коли останні пароплави відпливали навіть від камчатських берегів.

Саме тепер жорстокі шторми гасали по далекосхідних та північних морях. Під такий час Берінгове море вкривалось густою кригою чималої товщини. Більшість капітанів Владивостоцького порту з величезним скептицизмом говорили про можливість такого рейсу.

Тим часом радіо переказало, що американський льотчик полковник Ейельсон, вилетівши самолётом, щоб узяти з шхуни «Нанук» вантаж, пропав безвісти. Радіоповідомлення із «Ставрополя» свідчили про важке становище пароплава. Група здорових пасажирів — муж-

---

¹ Шпангоути — ребра судна, до яких прикріплюється зовнішня його обшивка.

чин — під проводом відомого дослідника Бусіка¹ покинула «Ставрополь» з тим, щоб перейти Чукотський півострів і дістатися до бухти Провіденія.

Північ потребувала термінової допомоги. Радянський уряд наказував екіпажеві льодоріза «Літке» та його капітанові провести вчасно судно через закрижаніле Берінгове море.

У день роковин Жовтневої революції льодоріз «Літке» покинув Владивостоцький порт.

Льодоріз швидко йшов на північ. Проїшли Хакодате, проминули Курільські острови, зайшли на хвилинку не перепочити, а взяти вугілля та води у Петропавловськ на Камчатці і рушили далі.

Попали в жорстокий крижаний шторм у Берінговому морі, заблудили в темряві і три дні не могли визначити, де є судно. Хвилі загрожували змити з палуби аероплани. Крижини намагались розчавити льодоріз.

Але досвід, сміливість, упертість узяли своє. 23 листопада льодоріз «Літке» увійшов до затоки Провіденія.

Не вина льодоріза та його команди, що літаки не змогли вилетіти до рогу Північного. Тумани затримували виліт. Потім попсувався мотор в одному літаку. Довелось міняти мотор. Потім знов почались тумани, а з туманами прийшла полярна ніч, коли летіти було абсолютно неможливо.

«Літке» забрав дев'ятьох пасажирів «Ставрополя», що зробили героїчний перехід через Чукотський півострів, лишив літаки в затоці Провіденія і повернув додому.

Літаки мусили дочекатись першого світанку над рогом Північним і тоді вилетіти до «Ставрополя» з потрібними харчами та ліками і взяти участь у розшуках американського пілота Ейельсона та його механіка Борланда.

Це завдання авіаекспедицією через деякий час, а саме на початку лютого 1930 року, виконано.

«Літке» ж 8 грудня 1929 р. покинув затоку Провіденія. Льодоріз мав чимало пошкоджень після крижаного шторму, що захопив його ще на шляху до Провіденія. Треба було обережно пройти назад. Але це було нелегко. Крига, безперервні шторми, тумани, надзвичайно корот-

---

¹ Загинув 1931 р. на порогах річки Індірки, досліджуючи цю річку.— *Прим. автора.*

кі зимові дні проводжали «Літке» на його поворотному шляху.

Але, вже покинувши Камчатку, ідучи повз Курільські острови, льодоріз попав у такий шторм, у які, мабуть, ніколи раніш йому не доводилось попадати, з якого рідко виходять пароплави й кораблі.

У ніч з 25 на 26 грудня 1929 р. циклон, що з ним безконечно боровся «Літке», дійшов сили 12 балів.

Хвилі хотіли перевернути льодоріз. Судно нахилилось на борт на 40—45° і, нарешті, дійшло 63°. Оставалось 27°, щоб димарем зачерпнути води з моря. У приміщеннях, незважаючи на те, що вони були герметично закубрені спеціальними сталевими дверима, по щиколотки було води. З топок висипалось назад вугілля, що його туди закидали кочегари. Хвилями зміло з палуби всі човни й вельботи, обірвавши ланцюги, якими вони були прикріплені. В таку хвилину відмовився працювати руль. Несподівано погасла електрика. Старший помічник капітана Євген Безсмертний кинувся до проводів. Ударом струму Безсмертного звалило з ніг. Він зомлів. У темряві, що панувала над морем, дико ревли хвилі та свистів вітер між щоглами. Кругом клекотіло в темній безодні. Капітан Дублицький не покинув свого місця на капітанському містку. У рульовій рубці заховався рульовий.

В жахливому становищі перебували кочегари й машиністи всередині пароплава. Щохвилини можна було сподіватися, що хвилі перевернуть судно, воно зачерпне димарем воду і піде на дно або вибухнуть паровики. Коли погасла електрика і тільки світило розжарене вугілля, що випало з топки, та сильним ударом хвилі забриніло в борт, здавалось — становище дійшло апогею. За хвилину від замикання електричних проводів почалась пожежа. Дякуючи лиш ініціативі одного спритного механіка, ліквідували пожежу і відновили освітлення.

Руль не працював, але капітан з містка, даючи команду дзвінками машинного телеграфу, наказував позмінно працювати обидвома гвинтами, коли треба було повернути чи коли хвилі дуже збивали льодоріз із курсу.

Тим часом вода на щоглах та палубах од морозу почала братися кригою. Льодоріз почав обмерзати. Обтяження збільшувалось і судно потроху все більше й більше занурювалось у воду. Зледеніння загрожувало посадити у воду льодоріз до самого клотика щогли.

Така була жахлива та ніч.

Коли 1 січня 1930 р. «Літке» кинув кітву в затоці Золотий Ріг проти Владивостока, вахтовий штурман зазирнув до вахтового журналу, щоб ще раз перечитати дещо з запису за 26 грудня:

«Великий прибуток води. Насос не справляється викачувати. Охороняючи машинний відділ та кочегарку, зачинили водонепрохідні двері... Попсована рульова повідня. Ідемо, рулюючи тільки гвинтами; затоплений ахтерпik¹. Ходити палубою не можна. Поручні на кормі та спардеку зірвані. Знесено компас на кормі. Трюми та житлові приміщення залляті водою. Дуже обмерзає корпус. Осадка безперервно збільшується. Водокрес на півтора фута нижче від корми. Всі рятівничі засоби знесені за борт...»

VIII. Через три роки

Де тепер Георгій Ушаков. — Що робить «Літке». — В морях біля о. Врангеля. — Забута колонія.

Рідко доводилось пароплавам діставатися до рогу Челюскіна. Там були Норденшельд, Нансен, Толь, Вількiцький та Амундсен, і тільки Вількiцькому пощастило пройти на північ від рогу Челюскіна і під 81—80° північної широти відкрити землю, що названо її Землею Миколи II.

Відкрито, але не досліджено. Чи то один великий острів, чи там кілька дрібних островів? Як далеко простяглась ця земля? Що є в центрі цієї землі за невисокими приузбережними горами? Цього ніхто не знає. Протягом півтора десятка років жодному дослідникові не вдалось добратись до тієї землі.

Радянська влада змінила назву тієї землі. Тепер вона зветься Північною Землею.

На засіданні Арктичної урядової комісії, де був присутній червонопрапорник Г. Ушаков, записали постанову: «...Судно, що піде цього року (1930) до землі Франца-Йосифа з новим складом зимівників, виконавши це завдання, повинно піти на схід і спробувати підійти до Пів-

---

¹ Ахтерпik — крайній відсік кормового трюму.

нічної Землі, що її бачив 1913 року капітан Вількіцький, але не дослідив».

Постанову проголосували, а Ушаков сказав професорові Шмідту:

— Отто Юлійовичу, мало толку, що судно впреться в берег землі і повернеться назад. Щоб дослідити цю «terra incognita», треба висадити загін зимівників-дослідників.

— У нас немає людей, що згодились би на небезпечну зимівлю на цій таємничій землі.

— Я згоден і думаю, що знайду собі 2—3 охочих товаришів.

— Ви? Ви, що, як ніхто з арктиків, маєте право на відпочинок? Ви, що лише вчора повернулися після трирічного перебування в найтяжчих умовах на о. Врангеля?

Ушакова призначили за начальника північноземельного загону. Його загін має досліджувати цю землю.

Крім Ушакова, до загону входять: геолог Урванцев, радист Ходоров та мисливець Журавльов.

Літом 1930 р. якимось в Архангельську на невеличкому подвір'ї двоповерхового дерев'яного будинку Журавльов закінчував майструвати тузика, а Ушаков показував мені своїх їздових собак і розповідав:

— Тутешні новоземельські собаки не годяться для мене. Оцю зграю привезено з Далекого Сходу. Хотів був з Колими дістати... Там найкращі собаки... Але то дуже довго чекати. Ці возили пошту десь біля Охотська. Тут є і колимчанки, але є й камчадалки.

— Отой товстий, мабуть, хороший собака?

— Ні, то дрантя. Жирний — значить, ледачий.

— Георгію Олексійовичу, як же це все-таки ви зважились знов на таку зимівлю, навіть не відпочивши?

— Чого відпочивати? Там відпочину... Ви знаєте...

І він розповів, чого він їде на Північ.

— Не можу я тут. Повернувся з Врангеля, приїхав у Москву. Сумно. У Ленінграді сиджу в Академії наук. Гляну на вікна, на масивні підвіконня старовинного будинку, і сум бере. Хочеться на Північ. Серед криги й снігів краще працюється. Мрієш про довгу полярну ніч і незакатне сонце.

На початку серпня 1930 р. я востаннє бачив Ушакова далеко на Півночі в Руській гавані на Новій Землі, де зустрілись криголами «Седов» та «Сибіряков». Георгій

Олексійович вважав себе у відпустці, читав белетристику, під час зупинок судна їздив полювати морських зайців та диких оленів.

Він був певний, що за тиждень-два його разом із товаришами висадять на дивний, незнаний досі острів, де протягом перших місяців не буде жодної вільної хвилини.

Якось після розмови з професором Шмідтом про що подорож я пішов його розшукувати. Знайшов на «заліжці», — так звали на «Седові» містечко біля пароплавного димаря. Там завжди було тепло і завжди можна було застати когось із полярників, бо сидіти там напівроздягнутому і курити та читати або хоч так теревені правити приємно. Ушаков щойно повернувся з берега. Він їздив разом із Журавльовим полювати на оленів, але не знайшов їх, а замість того привіз 20-пудового морського зайця, убитого по дорозі.

Курив, читав якийсь роман Драйзера і, посміхаючись, слухав дотепні зауваження свого приятеля Урванцева, що стежив за Журавльовим, який витаскував з моря собаку. Собаки завели моду ходити в гості на палубу до «Сибірякова», плигаючи з борту на борт. Одна, плигаючи, впала, і тепер її рятував Журавльов. Але перед тим як урятувати, він її хотів провчити, бо з нею це трапилось уже вдруге. Журавльов, прив'язавшись мотузком, повис над водою, впираючись ногами в борти обох пароплавів, однією рукою тримав собаку за «комір», а другою знімав із себе пасок.

Власне, тоді востаннє я говорив з Георгієм Олексійовичем. Він іще раз повторив деталі своїх планів. Потім ділилися спогадами, такими цінними для нас обох.

І нарешті я спитав його, що він думає робити, коли за рік чи два повернеться назад.

— Зимувати на плавучій кризі біля полюса або на самому полюсі.

Така була його відповідь.

— Власне, не зовсім так. У мене є два варіанти щодо планів на майбутнє. Перший — це справді зимувати на плавучій кризі, а другий — обійти береги Північної Азії. Пройти цим берегом пішки, щоб виправити всі помилки на карті, яких там, безперечно, чимало. Можливо, коли мене ніхто не попередить, я зроблю і те й друге. Звичайно, по черзі.

І він не шуткував. Я знаю Ушакова. Це людина, що не кидає слів на вітер і не шукає популярності.

Криголам «Седов» виконав своє завдання, змінив зимівників на Землі Франца-Йосифа, відкрив у північних водах нові острови, Землю Візе, потім острів Домашній, що входить до складу архіпелагу Північної Землі, і висадив там Ушакова.

У жовтні місяці в «Известиях» вміщено телеграму від Ушакова:

«Острів Домашній, 15 жовтня.

1 жовтня разом з двома товаришами, Урванцевим та Журавльовим, трьома санками з 37 собаками ми вийшли на Північну Землю. У наше завдання входило досягти землі, влаштувати продовольче депо та топографічні зйомки. Того ж дня, обігнувши північний захід острова Домашній, експедиція вийшла на вкриту кригою протоку, що відокремлює Північну Землю. Важко навантажені сани, поганий стан снігового покриву утруднювали рух. О 14-ій годині почався зустрічний північно-східний вітер, незабаром знялась завірюха і все потонуло в сніговому урагані. Експедиція вступила в ревущу білу пустелю, з великими труднощами просувалась далі. На 17-му кілометрі на кризі стали табором. До ранку заховало під снігом собак, сани, занесло до половини намет.

Другого дня зранку рушили далі в зустрічній завірюсі, просуваючись на один кілометр за годину. На 10-ту годину завірюха закінчилась, на обрії з'явилися обриси землі. Після годинного відпочинку собакам експедиція продовжувала подорож. У пізніх сутінках о 16-й годині побачили невідомий берег, що тягся паралельно нашому шляху з північного сходу, потім виявилось, що це великий острів. До вечора на дорозі залишився кривавий слід порізаних фірном¹ собачих лап. Люди працювали нарівні з собаками. На третій день подорожі дорога покращала. З кожною годиною, з кожним пройденим кілометром ми наближались до берегів землі, куди колись із півдня собаками намагався дійти переможець полюсів Амундсен, а з заходу — дирижабль Нобіле.

---

¹ Фі р н — щільний крупнозернистий залежаний сніг.

Увечері на 15-му кілометрі подорожі експедиція вийшла на берег Північної Землі, занесеної снігом, що з нього, наче обгорілі пеньки, стирчали окремі брили іржавочервонястих пісковиків. Берег швидко підносився й переходив у гірське пасмо. Полярним сьайвом і завірюхою вітала Північна Земля перших людей.

5 жовтня експедиція пройшла на північ на високий ріг, що дістав назву рогу «Серпа і Молота» на честь піднятого над ним радянського прапора.

Дослідивши ріг, а також знявши бухту, що лежала на схід від нього і названа Радянською, експедиція через два дні рушила далі на північ. Переконавшись в існуванні великої землі, що простяглась на північ, експедиція повернула на південь. Помінивши депо, побудоване біля рогу «Серп і Молот», експедиція пішла берегом і пройшла 40 кілометрів на південь од того місця, де вперше вийшли на берег. Отже, пройшли більше як 100 кілометрів берегом землі. Погода гіршала з кожним днем, наша одежа та мішки для снання закрижаніли, продукти вийшли, і через це на десятий день експедиція рушила назад. Пізно вночі, пройшовши за день 65 кілометрів у густому тумані, що скорочував обрій до 200 метрів, експедиція повернулась до заллятої електрикою головної бази на острові Домашньому, де оставався один радист Ходоров.

Усього за 10 день подорожі пройдено 300 кілометрів. Уздовж цього шляху зробили зйомки. На Північній Землі зібрали матеріали з геології, флори (знайдено 15 «квіткових» мохів, обрісників), фауни (бачили ямки та сліди ведмедів, пєсців, лємінгів, літніх одвідин гусей).

Тепер погода гіршає, дні хутко меншають, і сонце бачимо винятково рідко і низько над обрієм.

Роботи експедиції зосереджені на головній базі. Досліджувати Північну Землю знову почнемо з першими ознаками світу після полярної ночі.

Начальник експедиції *Георгій Ушаков*.

Після другого рейсу в Берінгове море 1929 р. «Літке», повернувшись до Владивостока, довго стояв без ре-

монту. Екіпаж, що одпочив після рейсу, з наказу Радторгфлоту, розіслали за кордон на різні пароплави, що ми їх купували в Америці та Німеччині. Тільки влітку 1930 року матроси й кочегари повернулися з новими пароплавами до Владивостоцького порту.

Тим часом неодремонтований льодоріз використовували для перевозки води в бухті. Владивостоцька адміністрація забула, як вона із захопленням розхвалювала «Літке». Наймогутніше судно такого типу на весь басейн Тихого океану за призначенням не використовували. На капітальний ремонт його не ставили.

Тільки 1931 року наприкінці літа почали згадувати «Літке», і що далі до кінця року, то частіш його ім'я було чути в розмовах і можна було прочитати на сторінках газет. Ці розмови були викликані насамперед подіями в морях біля о. Врангеля. Ось короткий перебіг тих подій.

Зиму 1929—30 рр. «Ставрополь» простояв біля рогу Північного. Команда й пасажери пережили дуже важку зиму. Виявилось, що частина продуктів, узятих «Ставрополем», була поганої якості й попсувалася. Наприклад, яйця майже всі довелось викинути за борт. На пароплаві були захворювання та всякі непорозуміння між командою. Заanedужав сам капітан Міловзоров, здав командування своєму помічникові і весною наступного року, не попрощавшись з командою, вилетів до Америки літаком, що прилітав на ріг Північний.

Наприкінці літа 1930 р. «Ставрополь» повернувся до Владивостока.

1931 р. в рейс до гирла річки Колими пішли пароплави «Колима» і «Лейтенант Шмідт». Разом з ними послали славнозвісну шхуну «Чукотка». Ця шхуна відома тим, що 1929 р. Міловзоров і його однодумці пропонували її замість «Літке» послати на о. Врангеля. На цей раз капітанові шхуни «Чукотка», Фонарьову, доручалося спробувати дорогою до Колими завернути на о. Врангеля і, коли буде можливість, підійти до острова. «Чукотці» не пощастило ані дійти до гирла Колими, ані побачити береги о. Врангеля. Шхуну «Чукотка» розчавлено полярною кригою Східно-Сибірського моря.

Пароплави «Колима» та «Лейтенант Шмідт» виконали дане їм доручення. Вони дійшли гирла річки Колими і вивантажили там харчі, одержу, зброю та інші припаси.

для населення цієї найдальшої околиці Радянського Союзу. Треба зазначити, що це був перший рік, коли Радторгфлот власними силами, не фрахтуючи американських полярних шхун (насамперед шхун Свенсона), справився із цим завданням.

Але на зворотному шляху «Колима» та «Лейтенант Шмідт» зустріли важку кригу, що пройти її малосилі пароплави не могли. Пробившись до островів Шалаурових, вони стали на зимівлю.

Що ж знаємо ми про колонію на острові Врангеля за ці три роки? Зважаючи на те, що в них є радіо, ми мали б бути цілком у курсі їхнього життя — не те, що було за перших колоністів на о. Врангеля. Протягом першого року перебування Мінеєва з товаришами на острові мені особисто двічі довелося діставати від них радіограми. У тих радіограмах вони сповіщали про полярну ніч над островом, що всі здорові, поздоровляли з революційними святами. Кінооператор Павло Радзіховський в Одесі одержав якось радіограму від Мінеєва з проханням повідомити якийсь рецепт з фотохімії.

З газет знали, що зимою 1929—30 рр. колоністи брали участь у розшуках американського льотчика полковника Ейельсона, що був зник безвісти, пролітаючи над Чукотським півостровом. Відомо, що тут Ейельсона знайшли моряки із «Ставрополя» разом з пілотом Слепньовим та американськими розвідниками.

Остатніми роками відомостей про о. Врангеля та його мешканців стало все менше й менше. На мої радіограми врангелівці не відповідали.

Коли в грудні 1931 року я приїхав до Москви і почав шукати якісь відомості про те, що робиться на острові, які перспективи нового походу на острів, то перевірився, що там майже ніхто нічого не знає про о. Врангеля. Директор Арктичного інституту стиснув плечима, пожалкував, що Арктичний інститут з о. Врангеля не зв'язаний, і порадив звернутись до головного гідрометеорологічного комітету.

В комітеті напевне нічого не знали. Правда, доходили до них неперевірені чутки, ніби на острові не гарзд, а саме: здається, куховар Петрик збожеволів. Але ручитись за ці відомості вони не могли. В головному бюро погоди могли тільки сказати, що метеорологічні радіобюлетені з о. Врангеля вони дістають нерегулярно і з

великим запізненням — до півтора місяця й більше. Але це їхня загальна біда з усіма далекими станціями.

Нині вживають рішучих заходів, щоб налагодити вчасне одержування цих відомостей. Так сказали мені. Я побажав їм успіху і рушив по інших московських установах, сподіваючись хоч на якісь перекази через десяти вуста.

У Московському представництві АКО знали, що факторія на о. Врангеля належить цій організації. Повідомили, що мали телеграму з Владивостока з проханням вияснити питання про готування до нового рейсу на о. Врангеля. Здається, в телеграмі говорилось про «Літке». Телеграму шукали, а знайти не знайшли. Співробітник, що одержав її, на той час був хворий.

Взагалі ж розповіли, що в АКО забрали тепер усі острови і zostався тільки о. Врангеля. Тепер АКО шукає, кому б збути і цей острів. Ведуть переговори з «Союзпушніною», з «Комсеверпутем», з іншими організаціями, але поки що ні до чого не домовились.

«Забута колонія», подумалось мені. За кілька днів довелось зустріти одну людину з Камчатки і від неї почути ще кілька слів про о. Врангеля. На Камчатці та у Владивостоці про острів усе ж таки пам'ятають. 1931 року літом з острова повідомили, що є тяжко хворий, якого треба забрати. Сподівались, що це зробить шхуна «Чукотка». Коли ж «Чукотка» загинула в Полярному морі, у Владивостоці хутко підготували до рейсу маленький тралер «Гагару». На капітана «Гагари» настановили Дублицького. Але він не ручився за вдачний рейс таким судном. Коли «Гагара» прийшла до Петропавловська на Камчатці, то там її затримали, бо з острова од Мінеєва дістали повідомлення, що термінової допомоги вже не треба, а кругом острова така велика крига, що навряд навіть сильніше судно, ніж «Гагара», змогло б пробитись крізь неї.

Камчадал сказав, що у Владивостоці знов почались дискусії, яке судно посилати на о. Врангеля 1932 року.

І, нарешті, останні відомості про «Ф. Літке». Льодоріз терміново був висланий на допомогу кільком пароплавам, затертим кригою в Охотському морі взимку 1931 — 32 рр. «Літке» знов з честю виконав це завдання. Була важка ситуація, коли льодоріз опинився в кризі без вугілля. Довелось палити всякі покидьки й речі, але екіпаж

переміг і на цей раз, залишившись вірний принципам соціалістичного змагання. І тепер, через три роки після тих подій, озирючись назад, я бачу, що тільки соцзмаганням і ударництвом «Літке» переможно закінчив тоді два важкі рейси.

ЛЮДИНА ПОСПІШАЄ НА ПІВНІЧ

НА ПІВНІЧ ІДУТЬ ПАРОПЛАВИ

У Полярному морі блакитні криги колють льодолами. Суцільні крижані поля загороджують шлях мореплавцям. На сході, біля берегів Аляски та Чукотського півострова громадаються тороси багаторічних криг. На заході, в морях, що омивають Землю Франца-Йосифа, Свальбард та Гренландію, велетенські льодовики викидають у море айсберги вагою в кілька мільйонів пудів.

У Полярному морі небезпечно пливти кораблями.

Триста років тому англійці та голландці, а потім і датчани почали шукати шлях до Китаю через Полярне море. У фоліантах історії занесено імена Гюга Віллубі, Річарда Ченслера, Стефана Бурру, Артура Піта, Чарля Джекмена — капітанів середньовічних вітрильників, неспокійних мореплавців, що сміливо вирушали на своїх кораблях у невідомі північні води з надією знайти близький шлях до казкової країни. Ніхто з них не знайшов того шляху. Коли окремих пощастило через північні моря доплисти до Московії і встрянути у торгівлю з цією маловідомою країною, то іншим довелось поплатитись життям за свою сміливість.

350 років тому загинув там Чарль Джекмен із своїм кораблем і всіма людьми.

Цинга — супутниця голодних мандрівників за полярної ночі і холодної зими. Набухають десна кров'ю. Кров сочиться, наче сік з розчавлених ягід. Випадають зуби. Весь час хочеться спати. Жахлива апатія, меланхолійна байдужість, втома і виснаженість. Болять десна, болить голова. Цинга приводить своїх супутників до могили.

На 30 років раніш Джекмена на лапландському березі загинув Гюг Віллубі, а з ним 61 чоловік його помічників і матросів.

Причини?

Голод, холод, цинга.

Після них були ще і ще.

На Північ ішли кораблі.

Пергамент історії розповідає, як року 1653 три датських кораблі вийшли у Полярне море шукати зачарований шлях через криги.

Показались дикі береги Нової Землі. Між островами мусять бути вузькі протоки, але криги закрили їх. Криги загородили шлях датчанам у Карське море.

16 день стояли датчани, оглядаючи кригу і засніжені верхів'я далеких гір у глибині невідомого острова. На 17-й день страх охопив моряків. Повернули назад і, минувши береги Ісландії, вернулись додому.

Бритійський капітан Джон Вуд був щасливим, залишивши в Полярному морі один потоплений корабель і повернувшись ні з чим на другому кораблі.

Були другі, але...

50 років тому швед Норденшельд перший пройшов тим шляхом. Шлях небезпечний і важкий з моря Баренца у море Берінга вздовж північного берега Сибіру.

Після Норденшельда лише двічі пройдено цим шляхом. В історії Арктики записано два прізвища за Норденшельдом: росіянин Вількіцький, норвежець Амундсен. Щоразу два-три роки забирало проходження Великим Північним морським шляхом.

* * *

*

Гляньте на карту Сибіру: там пустельні береги Полярного моря, тисячомильні простори сибірського краю, — Якутської республіки та Чукотського півострова, — вкриті лісами та болотистою тундрою. Мільйони квадратних кілометрів ховають підземні багатства: кам'яне вугілля, золото, залізо, платину, сіль, ісландський шпат, янтар, графіт, гіпс, яшму, гірський хрусталь, ізумруди, фарфорову глину і мармур.

Там, на Півночі, величезні багатства, але нема шляхів з Півночі. На карті ви бачите Об, Єнісей, Лену, Колиму.

Ці великі многоводні ріки з півдня на північ перерізають грандіозну безлюдну країну. Нема кращих шляхів, як ріки. Ріки впадають у моря, ріками й морями йдуть пароплави та вітрильники і везуть вантажі з порту в порт, з країни в країну. Довжина лише одних якутських рік досягає 30 тисяч кілометрів, але ці дешеві водні шляхи не можна використати тому, що всі сибірські ріки впадають у Полярне море, а там крижані поля і тороси заступають вихід пароплавам із сибірських рік в океан.

Уздовж берегів Лени, Єнісею та Хатанги 300 мільйонів десятин непройденого лісу — неймовірне багатство, що гине на пні, бо немає шляхів, щоб вивезти цей ліс.

Річки Якутії переповнені рибою. У низов'ях Лени на булуньських пісках, в Колимі та Індігірці чимало цінних осетрових та лососевих порід. Чудові нельма, мускун, омуль, кондьовка, чир.

Тут попадаються нельми вагою в один пуд та восьмифунтові мускуни. У північних озерах п'ятифунтові окуні і карасі, десятифунтові щуки, багато тайменів, в'язів, мандушки. Тут ловили минів вагою до 4 пудів.

У сибірських лісах багато різного звіра із цінним хутром. Білі та блакитні полярні лисиці (песці), що живуть на самій Далекій Півночі, за полярним колом. З них цінніша блакитна, що колір її хутра нагадує блідодимчатий топаз.

Чорнохвості горностаї, червоні, сизі, чорнобурі і чорні лиси, знаменитий лис-огневик, що його хутро подібне до вогняного полум'я, славнозвісний соболь, що живе лиш в Радянському Союзі. І багато іншого звіра, що складає хутрове багатство Півночі.

У тундрі можна випасати мільйони голів оленів. На березі Полярного моря песець та білий ведмідь. У Полярному морі: морж, нерпа та білуга, що можуть дати мільйони пудів трину та м'яса, не рахуючи шкур.

Знайти шляхи на Північ, оволодіти її багатствами, дістатись на пароплавах та кораблях з Європи до Америки й Азії — таке завдання поставило людство перед мореплавцями та вченими дві сотні років тому. Цю проблему розв'язували надзвичайно поволі. Минуло 10, 20, 100 років — загинули сотні людей, а шляхів через Північ не знайшли. Довелось покласти ще сотню років, щоб тільки почасті розв'язати це завдання.

Голландець Віллем Баренц один із перших європейців

одвідав острів Нова Земля, перший на ньому зимував і перший на ньому загинув. На честь Баренца названо величезний водний простір між Новою Землею та Шпіцбергеном, від Мурманська до Землі Франца-Йосифа Баренцовим морем.

На захід од Нової Землі — море Баренцове, а на схід — Карське. І те і друге — частина великого Полярного моря.

У Карське море впадають величезні річки Сибіру: Об та Єнісей. У південній частині моря Баренцового вільно рейсують пароплави протягом цілого літа і навіть зимою. Пароплавам треба потрапити в Карське море. Тільки зробити це нелегко. 20 років тому вважали, що це можна зробити лише випадково.

1913 року великий Фрїтгоф Хансен на пароплаві «Корект» знайшов безпечний шлях між криг з моря Баренцова в Карське море до гирла Єнісею.

Сибірські ліси, що ростуть над Єнісеєм, сибірський хліб, що його викохують у верхів'ях цієї річки, знайшли вихід через Єнісей у море і далі в країни Західної Європи.

Є чотири шляхи з одного моря в друге: три вузькі протоки і четвертий шлях навколо Нової Землі, обійшовши її з півночі. Раніш морякам здавалось, що ці шляхи майже цілий рік забиті кригою. Протягом останнього десятиріччя розв'язали проблему морського шляху між цими двома морями. На Новій Землі, на островах і берегах Карського моря збудовано радіостанції та метеорологічні пункти, що стежать за кригами і повідомляють пароплави, яким шляхом легше пройти. Щоб перебороти кригу, туди посилають могутні криголами, а на допомогу їм — літак для повітряної розвідки. Щоліта там бродять невеличкі судна наукових експедицій, спеціальні гідрографічні пароплави. Вони вивчають глибини моря, морські течії, закрижаність, обриси бухт та проток. Карське море завоювали радянські моряки та вчені.

Цього літа 65 чужоземних пароплавів під проводом радянських криголамів «Ленін» та «Малигін» і в супроводі літака з пілотом Чухновським пройшли з вантажем у Карське море й назад.

У гирлі Єнісею, за полярним колом, серед північної пустелі будується великий радянський порт — Ігарка.

З 1911 року посилають з Владивостока пароплави у гирло річки Колими. Не кожного разу щастить туди дійти. Бували роки, коли пароплав застрягав у кригах біля мису Серце-Камінь або Північного і лише другого року попадав на Колиму.

Цього року в далекий полярний рейс до гирла річки Колими ходила шхуна «Колима». Ця сама «Колима» влітку 1928 року ходила в рейс до гирла Лени. Тоді шхуна не дійшла, — не пустила крига, — і, повертаючись назад, мусила зазимувати, затиснута льодами біля островів Шалаурових. Тієї ж зими в тих місцях зимувала американська шхуна «Еліазіф». Трохи пізніше «Еліазіф» розчавили криги. Останньої зими у тому самому районі зимували пароплав «Ставрополь» та американка «На- нук».

Найбільш закрижаніле і неприступне Східно-Сибірське море, що омиває береги Північного Сибіру від Новосибірських островів до Берінгової протоки. Щороку йдуть туди пароплави по хутро лисиць та ведмедів, шкури моржів та оленів, трин моржів та нерп, по бивні мамонтів. Не кожен рік пароплави повертаються назад, не кожен із них взагалі повертається. Крижані поля міцно спресованих торосистих криг у 4 і 5, а то буває й 15—20 метрів завтовшки одрізують шлях, загрожують розчавити, як розчавили «Жаннетту», «Карлук», «Еліазіф».

Цього року «Колима» під команду капітана Сергієвського виконала, правда з великими труднощами, своє завдання і повернулась назад до Владивостока з вантажем коштовного експортного товару.

Об, Єнісей, Колиму наполовину завойовано. Але Хатанга, Лена і Індігрка залишились недосяжними.

Якутська республіка — це 4 мільйони квадратних кілометрів, більше, ніж уся Західна Європа. В Якутії 285 мільйонів десятин лісу. В Якутії — у недослідженій Якутії — Радянський Союз має найбільше золота. В Якутії,

таки ж у тій недослідженій Якутії, уже знайдено величезні родовища кам'яного вугілля і заліза.

В Якутії 400 тисяч населення.

Коли буде знайдений морський шлях з Архангельська до Лени, а з Лени до Владивостока, Якутія стане одною з найбагатших республік у нашому Союзі.

Цього літа в Архангельському порту стояла маленька шхуна «Білуха». Малесенька «Білуха» з тоненькою трубою має славетну історію. Колись ця шхуна звалась «Хоббі», ходила під норвезьким прапором і плавала у північних водах біля Шпіцбергену та Землі Франца-Йосифа. «Хоббі» шукала Нобіле та Амундсена, проходила далеко в кригу, користуючись щілинами та розводдями, куди не ризикували йти навіть криголами.

Ми купили «Хоббі», назвали «Білухою» і послали під червоним прапором полювати на тюленів і білух та везти вантажі на полярні острови.

До речі, чи знаєте ви, що за звір білуха?

Його довжина — 5 метрів. Вага — 100 пудів. Місцеперебування — полярні моря від Мурманська до Берінгової протоки.

Це малий зубастий кит.

Білий кит. Він родиться темним, потім синіє, щоб, зрештою, назавжди побіліти.

Корисність — 15 пудів трину і шкура на 7—8 пудів.

Для наших учених білий кит — ще таємниця, для наших промисловців — уже вірний прибуток.

«Хоббі» стала «Білухою» як символ останнього твердження.

На «Білуху» посадили досвідченого полярника, капітана Бурке, і послали з Архангельська до Якутська. Це шлях такий: вийти у Карське море, обминути Таймирський півострів, пробитись через кригу до гирла річки Лени і піднятись угору річкою до Якутська. Такий рейс мусив увійти в історію мореплавства. Але він не вдався. «Білуха» ввійшла у Карське море і дісталась до острова Діксону, де зустріла важкі криги. Льотчик Чухновський на літаку зробив розвідку далі на північ. З повітря оглянувши на сотні кілометрів навкруги, побачив усе те саме: льоди, льоди й льоди. Шлях «Білузі» перетято.

Проблему Великого Північного морського шляху ще не розв'язано, але економіка Півночі і соціалістичне будівництво вимагають її розв'язати.

На Північ, курс — норд. Такий дано наказ: обминути мис Челюскіна, пробитись через протоку Вількіцького, дійти до гирла Лени і Північного Сибіру.

Серед одвічних криг, під сонцем, що не сідає, у країні полярних місячних ночей, де полярне сяйво заступає сонячне світло, де морози сягають —70°, а урагани ламають і трощать криги,— розгортається боротьба.

* * *

У Китайгороді перший зустрічний міліціонер показує, як пройти до будинку Держплану СРСР. З вузького провулка одчиняються важкі двері з бемським склом. Широкий вестибюль, і незчисленні сходи пішли вверх.

Дошка-показчик приміщень по всіх поверхах будинку. Кабінети Кржижановського, Гринька, Осадчого... О, тоді чи міг я подумати, що то за птиця отой Осадчий?!

На п'ятому поверсі, у глибокому закутку, чимала канцелярська кімната. Тут працюють секретарі. Двоє дверей, двоє секретарів — у кожного свій столик, а на дверях написи: ліворуч — «Член президії проф. Осадчий», праворуч — «Член президії проф. Шмідт».

Вродлива секретарка професора Осадчого, кокетуючи, кидає слова у телефонну трубку.

На одному столі друкарська машинка. Розкидано сьогоднішні газети і дбайливо та охайно виглядають папки для справ.

— Професора Шмідта можна побачити?

— Заждіть, будь ласка, у Отто Юлійовича зараз на рада.

— А довго доведеться чекати?

— Не знаю. Через півтори години в нього друга на рада. Мабуть, буде перерва на кілька хвилин.

Секретарка сидить нудьгуючи. Мабуть, знічев'я.

До секретарської кімнати зазирає промінь сонця, і оживає навіть канцелярський закуток.

До кімнати заходить молодий хлопець. Обличчя тендітне й нервово.

Нудьга спадає з обличчя секретарки.

— Ну, білого ведмеда вам обіцяю.

— Може, в зоопарку здохне?

Хлопець сідає за столом, біля дверей, що за ними відбувається нарада професора Шмідта.

— А-а-а, експедиція! Я ж секретар експедиції. Ви не знаєте, який револьвер для цієї подорожі найкраще взяти? Я оце до ДПУ заяву подав.

Це був Юрій Муханов, секретар професора Шмідта, секретар експедиції і майбутній кореспондент «Комсомольської правди».

За півгодини в кабінеті професора.

Висока людина — молода, але довжелезна борода спадає з професорського підборіддя. Професор математики, член президії союзного Держплану, головний редактор Великої Радянської Енциклопедії, урядовий комісар Землі Франца-Йосифа і, як мені переказували, директор Арктичного інституту. Од переліку всіх «чинів и звань» ставало моторошно.

— ...Судно переповнене. Беремо лише кореспондента «Известий». ТАРС свого чоловіка не посилає. РОСТА настоює, але їм не даємо. Можливо, доведеться дати одне місце «Правде Севера», це архангельська газета. Вони настоюють, але ми хочемо не дати.

— Отже, ви хочете до складу команди, що ж, можна спробувати.

Ми прощалися з професором. Підходив час другої наради.

— Отже, змінивши зимівників на острові Гукера, «Седов» рушить до Землі Північної, відкритої в 1913 році Вількіцьким-молодшим. Це ще зовсім недосліджена земля. Ніхто не бачив її західних та північних берегів. Ми вперше спробуємо підійти до цієї землі із заходу. Коли доберемось, то висадимо там перших людей. Ви знаєте, що туди їде четверо добровольців. Серед них начальник Північної Землі, ваш старий знайомий Георгій Ушаков. Держплан застається позаду.

Могутнім виром шумить Москва, і натовп підхоплює мене, щоб пронести вулицями під дзенькіт незчисленних трамваїв і гудіння авто та таксомоторів туди, де можна побачити скелі полярних країн, перенесені сюди, до культурного центра.

У зоопарку, у великій клітці, здоровенний білий Єрмак — полярний ведмідь європейської Арктики.

Його побратими-азіати з островів Діксону і Врангеля (так тут запевняють, але хто з полярників бачив

острівного білого ведмеда, звіра плавучих криг?) — на новій території зоопарку. Тут великі сірі скелі з каміння та бетону за глибоким ровом, що його не переплигнути ведмедям. Праворуч невеличкий рів oddіляє їх від полярних лисичок-песців. Якими сміливими і веселими звірятами виглядають на волі, за полярним колом, оці власники цінних хутер! А тут похмурі, злі і меланхолійні звірята гризуться біля кришок своєї їжі — свіжого м'яса і хліба, приправлених тюленьчим трином. Недалеко в басейні нерпи. Але щоб з ними краще познайомитись, поїдемо до Політехнічного музею—там опудала північноморського звіра, а діаграма мовою цифр беззвучно свідчить про його величезну цінність.

Це в музеї,— але краще зустріти білого ведмеда на торосах плавучих криг Баренцового моря і стріляти нерпу, що показує свою пукату голову на дріботінні мінливої біломорської течії.

* * *

Щогла. Схвильованим морем іде корабель. На щоглі бочка. У бочці матрос. Матрос заріс бородою. Шапку натягнуто на вуха. Очі вп'ялися в обрій. Матроська постать перегнулась на край бочки.

— Курс — норд! — гукає матрос.

Напружились вітрила. Запінені хвилі вдарили в борт. На Північ, на полюс пішов корабель.

На екрані пливли кадри нового фільму. «Курс — Норд» — фільм Радкіна — демонструвався на громадському перегляді перед моряками-полярниками в Архангельську.

«Курс — Норд» — це боротьба за Північ, за Арктику, за крижане море. Не пам'ятаю культфільму, щоб так сильно вражав, як цей, особливо його перші дві частини.

Я бачив культфільм «Острів Врангеля», що його зняв мій приятель — оператор ВУФКУ Павло Радзіховський. Я дивився на новий фільм, і мені було боляче за Павла і соромно за ВУФКУ. Пригадувався минулий рік: у Південно-Китайському морі тайфун шаленої сили заливає хвилями льодоріз «Літке». Люди, змучені триденним штормом, падали знеможені. Льодоріз захлинався в ураганових хвилях, а Павло Радзіховський, розбитий хвилею, що доплигнула до капітанського містка, не покидав свого

апарата і фільмував розлютовану стихію. У Полярному морі під час крижаних атак, коли льодоріз дрижав од ударів об кригу, а п'яти-й шестиметрові крижини колотились під ударами могутнього форштевня,— цей самий оператор з небезпекою для життя, ризикуючи кожної секунди впасти на кригу під удари панцерного носа, сидів на кінчику бушприта і фільмував.

Чому ж його фільм такий невдалий проти «Курс — Норд»? Брак хорошої апаратури, зокрема висвітлювальної, брак досвідчених консультантів, режисерів, монтажистів; обмеження тільки знімками з натури.

Консультантом оператора Новицького був професор Шмідт.

Новицький використав фото й кіно, матеріали художника Пінегіна, що 18 років тому супроводив експедицію лейтенанта Седова.

Нарешті, операторові Новицькому прийшли на допомогу режисер з артистами в ательє.

Мало хто знає, що в історії Арктики ім'я Петра Кропоткіна посіло визначне місце.

Перебуваючи в засланні у Петропавловській фортеці, Кропоткін відкрив саму північну землю Євразії, що потім несправедливо дістала назву Землі Франца-Йосифа.

У кінофільмі Кропоткін і оригінали його рукопису, де він зазначає, що в такому-от місці Полярного моря мусять бути острови.

* * *

Засніжені льоди. На крижаній пустелі чорна цяточка. Та цяточка — нарти, кілька собак і трое людей. На нартах умирає Георгій Седов. Біля нього матроси.

— На північ везіть мене.

— Курс — норд! — у передсмертних корчах гукає він.

Це трагедія лейтенанта Седова, що 18 років тому на старому пароплаві «Святий Фока» хотів дійти до Північного полюса. Седов півтора роки добирався з Архангельська до Землі Франца-Йосифа, де трагічно загинув. Минулого року криголам, названий його ім'ям, пройшов той самий шлях за вісім днів.

Я був на громадському перегляді кінофільму «Курс — Норд». Героїчні сторінки перемоги людини над холодною крижаною пустелею. Кораблі в кригах, безмежна пустеля, бурхливе море.

Минулий 1929 рік. Льодоріз «Седов» серед криг пробивається до Землі Франца-Йосифа.

На крижаному полі з'явилися білі ведмеді. Вони повільно наближаються до судна. Це опудало не злякало їх, а тільки зацікавило.

А на палубі метушня і суперечки, кому стріляти. Стріляють:

Білі велетні кидаються до втечі. Ще постріл, і один зупинився, заревів і, мабуть, востаннє оглянувши кригу, важко падає. Наближаються мисливці і нерішуче зупиняються за 20 кроків від звіра. Мертвий чи тільки поранений? Зала захоплюється сміхом, коли один з найвідважніших починає кидати у ведмеда сніжки, поволі наближається і з острахом торкається рушницею.

Ведмідь непорушний.

*

На острові Гукера за 80° північної широти метеорологічний пункт і радіостанція.

Сільське господарство вимагає передбачення погоди. Завоювання Арктики дасть цю можливість. Метеорологи обіцяють, що коли вони знатимуть, що робиться в атмосфері над крижаними пустелями, вони зможуть передбачити погоду.

Погода фабрикується за полярним колом.

Радист з острова Гукера в ефір дає знати, яка погода під полюсом.

Тепер метеорологи погоду можуть угадати, а баба Настя, що в неї спина на дощ свербить, дістає одставку.

Це так у кінофільмі.

*

*

*

У тій картині на один момент, в одному кадрі, з'явилась молода постать студента Візе, співробітника лейтенанта Седова. Зала затремтіла від оплесків. Серед нас

був професор Візе, колишній студент, учасник першої російської експедиції до Північного полюса. Той самий Візе, що був начальником експедиції на криголахі «Малигін», що розшукував Нобіле.

З нагоди рейсу на криголахі «Седов» десятки людей виступали з привітаннями й промовами, вихвалюючи героїзм дослідників Арктики.

Виступали арктики. Серед них — Візе.

— Ми виконуємо нашу щоденну, звичайну роботу. На заводах і фабриках напружують зусилля, щоб виконати швидше п'ятирічний план. Ми поставили собі завдання — виконати свою полярну п'ятирічку за два роки. У нашій роботі немає героїзму, є тільки виконання своїх обов'язків.

Так говорив професор Візе.

* * *

Так людство перемагає Арктику.

Гідрологи запевняють, що нині для них залишається лише вивчити невеличку протоку Вількіцького між Таймирським півостровом і Північною Землею, щоб остаточно розв'язати проблему Великого Морського північного шляху.

У полярних морях морські звірі. На островах Полярного моря цінні хутрові звірі. У глибині полярних земель корисні копалини.

На завоювання цих багатств ідуть пароплави на Північ.

НА ШЛЯХАХ ПІВНОЧІ

За Вологдою ліси, за Вологдою північна дичавина, болотяні луки проводжатимуть поїзд, що пішов на північ.

Ліси. Берези і сосни. Пролітає птиця над лісовим верховіттям, і, скільки оком займе, темнозеленіють ліси в білих ночах північних. Вогкістю тьмяною, болотистістю, протягом тягне між деревами — річки переповнює. А лісом плинуть ріки до Північного моря. Повільні і многоводні красуні — Північна Двіна і Печора.

Моряки кажуть: курс — норд. Залізничний машиніст не знає морської термінології, він веде поїзд до Няндоми — на Архангельськ. Сотні кілометрів пробігає поїзд через ліси. Береза і сосна, а через них стежкою повплась залізниця. Залізницею на північ везуть нафту, гас, мануфактуру, залізо, машини, хліб. На південь вивозять ліси. Це залізницею. А от річками північними пливають ліси теж на північ.

Ідуть в ліси лісоруби, несуть ріки у море плоти.

Пригадую одну подорож. Поїзд гнався з Вологди за вітром на Нянтому. Але вітер обігнав поїзд. Ніч, оточена хмарами, потопила ліси. Над залізничною стежкою громихнув грім. Його гуркіт загубився у стукоті поїзда, у свистку паровоза на повороті. Раз по раз на необмежені простори лісу падало полум'я блискавки. Краплини дощу патьоками скочувались по склу вагонних вікон. Могутня злива намагалась загасити грандіозну пожежу, величнє полум'я безперервних блискавок. І в цьому полум'ї страшним бездонням чорнів ліс. Здавалося, змагались стихії не на життя, а на смерть.

А поїзд мчав уперед, і лише, мабуть, на дощ ляялись машиніст та його помічник, а у вагоні-ідальні люди наче глузували з стихії, вечеряли, пили пиво і, говорили про те, які багатства треба взяти на Півночі.

Мої подорожні — лікарі. Їх двоє.

Колишні товариші по університету. Один старожил архангельський, видатний радянський працівник на Півночі. Його друг — спеціаліст по боротьбі з якоюсь епідемією — вперше їде до Північного краю, щоб попередити там якусь заразу.

Зустрілись у Москві, у Наркомздорів'ї. Перший загітував другого, і тепер їдуть одним купе м'якого вагона і, незважаючи на дрімотливе постукування вагонних коліс на пригнутих розривах рейок, переказують свої численні пригоди за роки розлуки. Товариш з Архангельська знайомить мене і свого приятеля з Північним краєм.

Ми втекли до вагона-ідальні од четвертого пасажира нашого купе. Він, вірніш вона, — дама з колекцією чемоданів та корзинок. Вона боїться, щоб її не обікрали.

— Ви чули, під Ростовом Ярославським обікрадено трьох. У одного через вікно речі на гачок витягли. Знаєте, був випадок, пасажира на гачок потягли. Сонного паса-

жира... Ай, яке підозріле обличчя в нашого провідника... Я так боюсь за свій чемодан...

І вона вклала один чемодан під голову, а другий рихтувалась прив'язати до ніг.

— Як погано в тому Архангельську,— скаржилась вона,— я все питаю свого чоловіка, коли, нарешті, ми знову повернемося до Москви.

Її чоловік — інженер. Працює на будівництві заводу «А».

І тут в ідальні наш чичероне продовжує розвивати думку, що ліси — багатство наше, і знайомить із заводом «А».

102 чужоземні пароплави 15 липня стояли у гирла Північної Двіни. Ліс вантажили.

Невистачає вантажників, не справляються з роботою стивідори¹. Тартаки не виконують програми — людей не вистачає.

В Архангельську будують два нові велетенські тартаки. Один з них — завод «А». Кожен — валютна машина. Золотими англійськими фунтами платять чужоземці за наші берези та сосни.

— У Північному краї будують паперові фабрики. Папір роблять з дерева.

До цього часу наша лісохімія обмежувалась лише смолою й дьогтем.

— Мило вироблятимуть з дерева.

— У Північному краї будують хімічні заводи. З дерева роблять хімічні кислоти.

До Північного краю запрошували чужоземних спеціалістів для експертизи лісового господарства.

Тепер у Північному краї хіміки складають проект цукрового заводу. Цукор вироблятимуть з дерева.

Каніфоль і терпін² посилають лісові заводи за кордон.

З дерев'яного остружжя, що нині марно гниє, вироблятиметься найдешевший, найлегший вогнетривкий будівельний матеріал. Для нього остружжя пресуватимуть за американським зразком. Це надзвичайно цінно для цього краю, де всі будинки дерев'яні, де рік у рік вигорають села і міста і гинуть у вогні десятки пожежників.

¹ С т и в і д о р — особа, що завідує навантаженням і розвантаженням вантажів на суднах закордонного плавання.

² Т е р п і н — хімічний продукт, добуваний із смоли хвойних дерев.

Чужоземні пароплави забирають ліс з Архангельського порту. Цього літа 1200 чужоземних пароплавів мусили одвідати Архангельськ.

До речі, вибухові матеріали теж виготовляються з дерева.

* * *

*

Лікар говорив про шляхи Півночі. У його портфелі знайшлися якісь журнали із статтями, відкіля він брав цифри, доводячи можливість і рентабельність виконання грандіозних проектів північних плановиків.

— Камсько-Печорський канал з'єднає Печору з Волгою, а через Колву з'єднають Печору з Північною Двіною. Отже, пароплави з Печори підуть до Архангельська. Цю проблему неможливо розв'язати без побудови чотирьох великих гребель на ріках Колві, Печорі та Немі, а це створює енергетичну базу для промислового розвитку Північного Уралу та Верхне-Печорського району. На греблях Печорській та Колвінській насамперед мусить бути побудовано три могутніх гідроелектростанції на 120—150 тисяч кінських сил.

Ці станції даватимуть електроенергію вартістю 1 копіяка кіловат-година. Кам'яне вугілля, що його знайдено на Печорі, знайде вихід на Урал і допоможе уральській металургії розв'язати паливну проблему. Правда, це вугілля гіршої якості, ніж вугілля Кузбасу, але воно зможе заступити останнє скрізь, де можна поступитись якістю палива за рахунок дешевизни. Адже не треба забувати, що від Кузбасу до Уралу 2 тисячі кілометрів залізничного шляху.

За попередніми підрахунками, утворення водного комбінату коштуватиме 130 мільйонів карбованців і буде залято дві тисячі квадратних кілометрів площі північних болот та лісів. Взамін цих втрат величезні простори Печорського краю будуть викликані до життя розвитком лісової та лісохімічної промисловості.

— Дивіться, дивіться!

І лікар тикав пальцем у журнал, де якийсь автор запевняв, що транспорт харчових вантажів водним шляхом на Печору здешевиться на 42 карбованці 52 ко-

пійки з кожної тонни, а на Північну Двіну — на 16 карбованців.

— Ви розумієте, цим шляхом піде сибірський хліб до Архангельська, щоб відтіля вийти на закордонні рейки. Ось тут цифри,— і він знов звернувся до журналу,— вартість лише перевозки одної тонни збіжжя з Новосибірського району до Ленінградського порту стає 55 карбованців, і найбільші витрати припадають на дорогий залізничний транспорт.

Але тут я з лікарем не погодився.

— Скажіть, для чого сибірському хлібові плисти по різних каналах до Архангельська, щоб потрапити за кордон? Об та Єнісей — значно дешевші шляхи.

— Ви говорите про карську експедицію? Так? Але ж це дрібниця. Щорічні небезпечні крижані походи. Навігація на півдні Карського моря триває не більше 1½ місяця. Пароплави мусять іти під охороною криголамів. Карська експедиція неспроможна вивезти всю продукцію сільського господарства Західного Сибіру.

— Перепрошую вас. Але останні досвіди з термітом, що топить кригу, амоналом, що висаджує її в повітря, робота наших криголамів, похід «Літке» на острів Врангеля серед десятиметрових торосистих криг обіцяють нам, що за кілька років ми зможемо продовжити термін карських експедицій до півроку.

— Але дозвольте мені,— розпалився лікар,— я не проти карських експедицій. Тільки зрозумійте, досвіди з термітом — це лише лабораторні вправи, практичних наслідків ніхто не бачив. Нарешті, ми не маємо криголамів, крім «Красіна», «Леніна» і... льодоріза «Літке». Хіба «Седов» або «Русанов» криголами? Звичайні промислові пароплави, будь-як пристосовані до плавання у кригах, і до того ж їм по 20 років.

А ви ж зрозумійте,— уже спокійніше продовжував він,— що справа навіть не обмежується Печорсько-Камським каналом. Що ви скажете відносно того, щоб поєднати Об із Печорою?

— Це грандіозно, але неможливо.

— Цього вимагає індустріалізація Сибіру. 150-кілометровий бар¹ із глибинами у 8—9 футів і криги Кар-

---

¹ Бар — піщана підводна обмілина.

ського моря загороджують вихід пароплавам колосального басейну Обі в море.

— Тільки не говоріть про криги! Я не можу слухати, що криги загороджують щось. Криги мусять бути знищені.

— А що ви скажете відносно ще одного проєкту... проєкту з'єднати Єнісей з Об'ю?

І він ждав.

— Але ж там є старий канал по річці... як вона? Кеть, чи що? І толку з нього дуже мало, бо та річка мілка.

— О, це буде зовсім інше. З Байкалу пароплавам прямо в Одесу. Звичайно, це завдання майбутніх років. Але зараз уже обговорюються ці питання в деяких колах плановиків-господарників та гідроінженерів.

Поруч з побудовою Ангарської гідроелектроцентрالی проєктується збудувати в центрі Сибірського краю, власне більше на північ, монументальні греблі на протязі десятків кілометрів на зразок відомої голландської греблі, що стримує море. Тільки там греблею одвоєвано в моря дно, а тут за допомогою греблі буде створено коли не море, то принаймні озеро або кілька озер-каналів. На цих каналах і ріках будуватимуться гідроелектростанції, що простягнуться через половину Західного Сибіру повз велетенський водний шлях.

— Але облишмо Сибір і перейдімо до нашого Північного краю, бо його перетинає та залізниця, що нею мчить наш поїзд, бо питання його індустріалізації — це питання сьогоднішнього і завтрашнього дня.

— Гляньте, як у нас зростає населення. За останні 3—4 роки населення Архангельська виросло в два рази. Тепер Архангельськ має тисяч 150.

— Це, мабуть, за рахунок услоновців? (іронія).

— Ні, тільки не за їхній рахунок. Їх я не залічую. Скоріше за рахунок спецпереселенців.

— Тепер голосно заговорили про колонізацію берегів Канінського півострова, зокрема Чеської губи. Ви знаєте, де це?

— У мене під рукою карта. Ось Канінський півострів, а на схід від нього вдається у берег якась затока. Це, мабуть, Чеська губа.

Лікар розглядав карту. Очевидно, він був не сильний у картографії, а географію вивчав не за підручником.

— Ага... Оце, очевидно, вона. Там починають ловити

тріску, пікшу та навагу. Зимою там з'являються білуха та тюлень. Є там чимало морських зайців. Зате населення там нема і тисячі людей. На узбережжі Чеської губи є павовиська, де можна випасати худобу. Минулого року там було кілька сот корів. Хотіли б англійці взяти тут концесію.

— Оце Північ, холодна, похмура, безлюдна, з довгими зимніми ночами, болотюща країна. Лише зараз узялися за неї як слід. А вона перегонить чимало південних районів.

* * *

*

Ліси. Над мільйонами десятин шелестить вітер у гіллях соснових та березових.

Річкою іде пароплав. Шумить вода під колесами старої плоскодонки.

Лихоманкою б'є життя вздовж Північної Двіни. Не справляються люди з роботою. Мало людей. Треба в ліс, на біржу¹, на тартак, у море на рибалку.

На шляхах Півночі бракує людей.

А над рікою ліси. Ближче до річки їх рубають, а далі лише ведмеді ховаються у хашах.

Чужоземні пароплави ліс забирають, бо своїх немає. Лише дві залізниці: Москва—Архангельськ, Ленінград—Мурманськ.

Велична Печора в Полярне море тече, не підходить залізниця до Печори. Нема шляхів з Печори. А там ліси й нафта.

До імперіалістичної війни знайдено тут нафту. Бакинському нафтобагатієві Нобелю дорого коштувало не допустити на ринок нового конкурента. Гроші зробили все. Замовчали про нові родовища нафти.

*

Поїзд зупинився. Станція Архангельськ.

Вокзал. Ні, вокзалу нема. Він ще будується.

Навколо мотаються добровольці-носивники.

¹ Місце на річці, де збивають плоти для сплаву вниз або, навпаки, розбирають ці плоти для перевантажувань на пароплави.

- Товаришу, піднесемо?
- Як пройти до міста?
- Раніш на пароплав. На «Москву».
- Яку Москву?

— Станція — на лівому березі Північної Двіни, місто — на правому. Пароплав «Москва» щогодини рейсує через річку. На пароплаві страшенна давка. Тут же каса, де продають квитки. Гривеник через річку.

— Коли вже назбирають гривеників, щоб міст збудувати?

— О брат, мільйони потрібні. Ти глянь, ширина яка.

Справді, ріка широчезна. Відсіля 60 кілометрів до моря, але сюди вільно підіймаються океанські пароплави. Ось вони, велетні-лісовози під прапорами (ох!) англійськими, норвезькими, грецькими, німецькими, американськими, простяглись по фарватеру або туляться біля берега напроти тартаків, вантажачи стовбури й дошки березові та соснові.

Тут у середині XVI сторіччя кинув якір перший європейський корабель «Bonaventure» під командою Річарда Ченслера, що з наказу Company and Fellowship of Merchants Adventurers for the Discovery of Mystery Unknown Lands¹ розшукував шлях до Індії та Китаю, а замість того попав до Московії.

Місто ще спить. У єдиному готелі вільних номерів не буває ніколи. Їх законтрактувало архангельське начальство, коли не до кінця п'ятирічки, то принаймні до того часу, поки не виїде зовсім з Архангельська. Є гуртожиток при готелі, і коли ви командировані, то дуже можливо, що там знайдеться вільне ліжко для вас.

Головна вулиця — вулиця Павліна Виноградова — імені героя радянської Півночі. Дерев'яні будинки, дерев'яні панелі, рейки трамвая лягли на бруківку. Архангельськ має трамвайну лінію і десятків зо два трамвайних вагонів. Крім трамваїв, є багато маленьких пароплавчиків-катерів, що підтримують зв'язок з островами та вздовж річки.

О сьомій годині ранку біля голярні, напроти готелю, лаштується черга охочих причепурити свої обличчя та чуприну. Парикмахери в Архангельську — гостро дефіцитна спеціальність. Мені довелося бачити за час свого

---

¹ «Компанія купців-авантюристів».

перебування в місті лише 3 голярні. Дві артільні та одну приватну. На півтораєста тисяч населення це небагато.

У ранішніх їдальнях — солоня тріска, чай, борщ і пшонова каша.

Ресторани відкриваються пізніше, з 12-ої — 13-ої години дня.

Але до полудня треба якось перервати голод. У їдальні лише бутерброди із сьомги та оселедців. Можна замовити яечню.

На столі парує чай у склянках.

З їдальні йду вулицею і оглядаю місто. Місцева газета «Правда Севера» б'є тривогу: на лісозаготівлях негаразд, на тартаках не виконують плани, чужоземним пароплавам доводиться платити валютою за простої. На рибалках ще гірше.

Цього року план путини передбачав 200 тисяч центнерів проти 60 тисяч минулого року. На останній же рік п'ятирічки вилов мусить вирости до 500 тисяч центнерів, як намітили контрольні цифри п'ятирічки, або навіть 600 тисяч, як намічають деякі працівники рибальської кооперації. А така програма вимагає мільйонів вітрильників, тисячі рибалок і десятки тисяч робітників на рибзаводи і рибні бази.

Заходжу до крамниці Держторгу — глянути, чим торгують. Дещо з мисливського приладдя, але бідно. Є хутра. Висить кілька пухнатих песцевих шкур. Не так дорого — 160 карбованців. Пригадую факторії на Чукотському півострові і на острові Врангеля, де минулого року мисливці здавали такі хутра.

Власне, тут хутра виставлено на спокусу чужоземних моряків, що їх кілька тисяч цього літа одвідають Архангельськ. Ці «туристи» мусять залишити частину своїх доларів, фунтів, крон та марок у наших магазинах. Уже тоді проектувалось відкриття спеціальної крамниці та ресторану, де все продавалось би на валюту. Пізніше це здійснено.

Міський сад майже над рікою. Тут літній театр, кілька павільйончиків: для читальні, для оркестру, для буфету мінеральної води і великий павільйон-ресторан.

Напроти саду — другий ресторан. Його відкривають з першої години дня.

Чудний народ архангельці.

На вулиці біля кіоска черга.

— Що продають?

— Квас.

— Баришня, дай бутилку квасу.

— Це нарзан.

— Хіба не все одно?

— Почому пляшка квасу?

Не визнають, що нарзан зовсім не квас, а скоріше луг.

— Нарзан 25, есентуки 30.

— Дай за 30.

Есентуки № 17 не припадають до смаку і зовсім не скидаються на улюблений квас.

— Тьху, яке гірке. Та це, мабуть, з Двіни набрали, а кажуть — квас.

Кіоск аптекоуправління не встигає постачати охочих нарзаном, есентуками та боржомом. Квасу в місті нема. Про лимонад і подібне не згадують, а тут спека. Сонце майже не заходить. Власне, і спека не так велика, частіш холодно буває. Доводиться кутатись, але чомусь страшенна жага. Мабуть, од солоної тріски, що нею день у день харчують архангельців місцеві їдальні.

Архангельськ — адміністративний і культурний центр Північного краю. Промисловий? Я не сказав би центр, бо тут абсолютна більшість промисловості. Правда, майже всі заводи не в Архангельську, а за містом. Щоб познайомитися з ними, треба сідати на один з маленьких пароплавчиків-катерів приміського сполучення і рушити на острови або по берегах Двіни.

У самому ж місті, крім установ і крамниць, зосереджено кілька технікумів, лісний інститут, низка наукових закладів, як полярний хіміко-бактеріологічний інститут, фізико-терапевтичний інститут, іхтіологічна станція, зоотехнічна станція. Тут же є відділи різних центральних наукових інститутів.

*

*

Скорочено це зветься УБЕКО «Север». Це інституція великої ваги. Штурмани і матроси з побожністю вимовляють цю назву. Без УБЕКО «Север» не може бути безпечного плавання у Білому та Полярному морях.

У штурманських рубках лежать морські карти УБЕКО «Север». На полицях капітанських кают переховуються лоції Білого, Баренцового та Карського морів — їх складено та видано УБЕКО «Север». На берегах блимають вогники морських маяків. Вони належать УБЕКО «Север». У небезпечних місцях на хвилях гойдаються плавучі маяки, їх поставив УБЕКО «Север».

На Півночі в корабельних радіорубках радисти ловлять з ефіру довгий писк сотень радіостанцій і в першу чергу виловлюють писк радіостанцій, що належать УБЕКО «Север».

Чужоземному пароплавові треба увійти в гирло Північної Двіни, щоб піднятись до Архангельського порту. На щоглах пароплава прапор, що викликає лоцмана. Лоцман у розпорядженні УБЕКО «Север».

Щодня пароплави приймають радіоповідомлення про стан погоди у морі та про передбачення погоди на ближчі дні. Це переказують спостерігачі і погодні пророки УБЕКО «Север».

Розшифруймо скорочену назву і поспробуймо більш-менш вдало перекласти на українську мову: «Управління для забезпечення безпечності кораблеводіння на Білому морі та Північному крижаному океані».

Це могутня інституція. Її пароплави заходять далеко на Північ, стукають носами у кригу, зазирають у самі небезпечні місця, оглядають усі бухти й бухточки, вимірюють глибину моря, вивіряють його течії, припливи та відпливи, спостерігають погоду й криги. Район, підвладний УБЕКО «Север», протягся з заходу на схід на 4500 морських миль вздовж берега од фінляндського кордону до 61-го меридіану. А на північ — скільки криги дозволять маленьким гідрографічним пароплавам пробитися.

Штаб і база його в Архангельську.

* * *

На вулиці Павліна Виноградова я зустрів двох харків'ян-туристів. Вони тільки-но приїхали пароплавом не то з Котласа, не то з Великого Устюга. Один з них, професор географії, весело розповідав, як у Котласі, коли всі

голярні були закриті з нагоди якогось свята, один парикмахер узявся його поголити, заявивши:

— Я голю видатних людей. Перший раз у своєму житті я голив справжнього члена Реввійськради, а тепер я голю справжнього професора.

За два дні це обернулось на анекдот, що його поспішали розповісти кожному, хто прибував з Котласа.

А тимчасом ми втрюх рушили оглядати місто і відшукувати справжнього ненця, як звуть тепер самоїдів, народ, що заселяє одну з округ Північного краю.

У тундрі утворено нацменівську Ненецьку округу. Оленярі та мисливці, що донедавна вважалися за дикунів і нещадно експлуатувалися скупниками хутер та різними авантюристами,— стали рівноправними. На ненецькій землі порядкують Ради, обрані ненцями з тих же ненців. Образливої назви «самоїд» більше не вживається. У тундрі відкрито низку шкіл, де ненці навчаються письменності. При Архангельському педагогічному технікумі утворено спеціальний ненецький відділ, що готує педагогів з тих же ненців.

— Поганий народ, злий народ, руських не люблять.

Так говорили про ненців.

Ті, що говорили так раніше, були, безперечно, праві в тому, що руських ненці дуже не любили.

А за що було любити руських перекупників-лихварів? Хіба заслуговували на симпатію ненців руські поліцейські урядовці, більше схожі на грабіжників, ніж на адміністраторів?

У Північному краї існує національна проблема—піднести культурний рівень ненців до загального рівня трудящих Соціалістичного Союзу, прищепити ненцям соціалістичні принципи, навички колективістичної праці. Уже зараз утворюються оленярські, звіропромислові та рибальські колгоспи у тундрі.

У напівпустих гуртожитках педтехнікуму, що на околиці міста, знайшли руського вчителя з тундри і одного літнього ненця. Довго сиділи біля столу, слухаючи, як шумить самовар, пили чай і в сутінках приполярної літньої ночі, що зазірала у великі вікна, слухали оповідання тих людей про життя на широких тундрових просторах оленячих пастухів і мисливців за полярним лисом, про дикі завірюхи в полярну ніч під час лихої зими, про своєрідні форми класової боротьби і сліди соціалістич-

них кроків через культбази, туземні Ради, ненецькі школи і лікарні, розкидані на необмеженому просторі Півночі.

Учитель, людина з півдня, розповідав про перші враження од своїх учнів. Якось зимового дня, під час екскурсії у ближчий од школи лісок, його разом з учнями-підлітками захопила пурга. Куди йти, невідомо, але кілька хлопчиків уперто показували в один напрямок і заявляли, що чують пахощі диму. Вони не помилилися.

— У тундрі кожному із своїх учнів я вірю більше, ніж самому собі.

Але з тих стін, де сиділи ми і слухали ці оповідання, незабаром вийде загін учителів, для яких тундра — стара знайома, які самі почують димок ближчого житла в заметах полярної завірюхи.

Ліси і тундра.

Скільки сили й енергії прикладено, щоб вас перемогти!

Прийшли останні бої.

* * *

*

Зимою над Північним краєм повиснуть довгі ночі. Над замерзлими засніженими лісами, над непройденими шляхами північними зграями заграє полум'я північного саява, пробіжать вогняні бинди по небу, блакитними іскрами замиготять сніги.

У науково-дослідних кабінетах фізики розгадуватимуть таємниці магнітної бурі.

В інженерських кабінетах накреслюватимуться профілі нових шляхів.

У лісових хатинках лісорубів складатимуться плани лісорозробок.

ІМ'Я ЙОГО — «СЕДОВ»

Вода Північної Двіни густа, зеленочервоняста, нагадує ванну з пінолевим екстрактом. Береги Двіни низькі й розлогі — навесні їх заливає на кілька кілометрів. Гирло Двіни зубасте — острів багато: Кег-острів, Мойсеїв

острів, Бревенник-острів, Лінський-Прилук-острів, Повракульський острів, Льодм-острів, багато островів. Ураз заблудитись можна.

На островах, ближче до Архангельська, тартаки побудовано.

15 кілометрів від Архангельська до Лайського доку. У Лайському доці криголам «Седов» стоїть.

Катер приміського сполучення, що зветься пароплав № 17, за півтори години, з трьома заходами по дорозі, пробігає це віддалення, поспішаючи вниз Двіною.

Хвилюється неймовірна шир ріки, бризкають хвилі на палубу, а пароплавчик пихкає і мчить навскоси через ріку. Він переповнений пасажирами. Перша зупинка біля ближчого островка, де Двіна розбивається на рукави. Тут мало хто сходить. Навпаки, тут лише добавлять людей.

Праворуч тартаки і нові дивні будівлі для подачі дерева на лісовози.

На якорях стоять пароплави.

Невже ж?

Я здивований і схвилювано дивлюсь на напис, що бачу його вперше, і, здається, старий, знайомий напис: «Таймир».

Знаменитий криголамний транспорт «Таймир». Єдиний криголам, що обійшов навколо Азії і пройшов Північно-східним проходом.

Стоїть невелике, присадкувате судно, кольору моря у хмарну погоду. Широке й важке.

Протягом кількох років, ще до імперіалістичної війни, воно плавало у північних азійських морях у супроводі свого побратима криголама «Вайгач», вивчаючи гідрографію та береги тих вод. Двічі криголам «Таймир» намагався пройти повз увесь північний берег Азії, але криги загороджували шлях. «Таймир» і «Вайгач» добірались до Таймирського півострова і мису Челюскіна, самого північного пункту азійського материка, відкрили нову, невідому до того Землю Північну, але лише 1914 року пройшли протоку Вількіцького й вийшли на захід од мису Челюскіна.

Довелось зимувати в кригах. Недалеко од них зимував славетний норвезький дослідник Отто Свердруп, що розшукував з доручення руського уряду зниклі експедиції геолога Русанова і лейтенанта Брусилова.

На значному віддаленні в крижаних затисках стояли три пароплави, час од часу розмовляючи по радіо, прислухаючись до жажливих чуток, що долітали до них ефіром, про дику світову різанину народів.

Лише 1915 року вирвались «Таймир» і «Вайгач» з криг і з значними пошкодженнями од тих затисків, що гірші од залізних, прибули до Архангельська, доставши світової слави. Тепер «Таймир» стоїть тут. Він на службі в того ж могутнього УБЕКО «Север» як спеціальне гідрографічне судно. Побратим його «Вайгач» уже давно загинув у Полярному морі, не то наскочивши на міліну, не то розчавлений кригами.

«Таймир» хоч і славне судно, але слабе, бо навіть з «Малигіним» і «Макаровим» йому не зрівнятись.

Але «Таймир» уже зостався далеко позаду. За ним миготнула ліліпут «Білуха», і знов перед нами і за нами водний простір Двіни з далекими берегами ззаду і спереду, бо ми знов перебігаємо цей простір навскоси.

Двоє червоноармійців з гвинтівками розпитують кількох пасажирів, як пробратись через острови до якоїсь маленької оселі в глибині тундрових боліт.

Зайшло про якусь дрібницю, і через неї розбалакались. Виявляється, один з червоноармійців—мій земляк з Поділля. Розповідає багато цікавого. Він добровольцем виїздить на острів Вайгач за полярне коло. На тому острові нібито олово.

А зараз з товаришем їдуть на якусь розвідку в тундру.

Наш пароплавчик зазирнув на один, на другий острів, підійшов до велетня-тартака, де витяглись понад берег більше 15 чужоземних пароплавів, і, скинувши тут більшу половину пасажирів, рушає далі.

На палубі холодно, бо вітер прішпилює легкий гумовий плащ. Холодно не лише мені. Холодно також іншим, що одягнуті тепліше. Дехто ховається до великої каюти, але там занадто душно, накурено і до того ж умістилось кілька п'яних.

Можна перейти на корму, там тепліше, тільки значно приємніше спостерігати море-ріку з носа, слідкувати, як він розрізає хвилі і наближається до далекого берега, де прилипла напіврибальська, напівробоча оселя.

Довгим гудком викликають відтіля човен забрати двох пасажирів. Тут немає де пароплавчику швартува-

тися, і доводиться гойдатись на хвилях, поки підійде човен.

Але ось пасажирів здано. Знову гудок, запрацювала машина, а керманіч за склом своєї рубки починає швидко крутити штурвальне колесо, беручи курс на середину річки. Пароплавчик знов вибігає на середину течії.

— Тепер вам вилазити, — звертається до мене палубний сусіда. — Перша зупинка, хвилин із десять ще буде, а може, навіть менше.

— А як часто сюди заходять пароплави?

— Раз на добу. До завтрашнього дня виїхати не зможете.

— Я був би радий не виїздити, поки не вийде відтіля «Седов».

*

*

Лая. Док, а біля — завод салотопний. У тому заводі перетоплюється сало морського звіра — тюленя, головно.

У доку стоїть криголам «Седов». Ремонтують його перед полярним рейсом.

Кілька років перед імперіалістичною війною в Англії був збудований криголам «Беотік». «Беотік» плавав біля берегів Канади.

Під час імперіалістичної війни Росія відкупила «Беотік» у Канади і назвала його ім'ям Георгія Седова.

Розпрошавшись з пароплавчиком і пройшовши містком, що між доком і морем, пробираюся поміж дошками, стовпами, що лежать у безладді, до сходень на судно. Обережно обминаю зграю страшних, принаймні своїм виглядом, собак і вузьким перекидним місточком заходжу на криголам. Вражає тиша. Я знаю — «Седов» мусить ремонтуватися надзвичайно швидко, бо за півтора, максимум за два тижні мусить вийти у небезпечний полярний рейс. Коли до Землі Франца-Йосифа йти не страшно, то до Північної Землі, вибачте, без доброго ремонту, — це буде легковажність. З першого погляду, що пробіг по корпусу судна, видно: заклепок багато міняють. Але о шостій годині вечора вже жодного заклепника не залишилось на роботі.

Лише в одному закутку палуби двоє робочих повільно стукають молотками.

Шукаю живої душі, щоб показала капітана або старпома.

— Капітана зараз нема, а старший штурман з механіком і дружиною пішли пройтись. Зараз прийдуть.

Так пояснює вахтенний матрос.

Пригадалось, коли пароплавчик увіходив до гирла невеличкої річки, на березі, серед зелених берегових кущів, з'явилось кілька постатей, а серед них маленька біла постать жінки. Вони вітали пароплав № 17 вигуками й мотанням рук та кашкетів. А вона тріпнула високо вгору хустинкою.

Справді, то були вони. Старший штурман із дружиною і механік.

Хвилин за десять я рекомендувався і знайомився із старшим помічником капітана Юлієм Костянтиновичем Хлебніковим. З якоїсь популярної книжки про торішній рейс «Седова» до Землі Франца-Йосифа я знав про Хлебнікова таке: «30 або й більше років, великий стаж морякування, кілька серйозних крижаних рейсів». Але зовнішньо бравий моряк виглядав досить пацанкувато. Він здавався просто хлопчиком.

Починаємо договорюватись відносно моєї участі в експедиції у складі команди. Виявляється, справа не блискуча. Хоч команду ще не набрано, але вже обіцяно місця одному художникові та одному журналістові, плюс якомусь аматорові подорожувань. Жоден з них ніколи не плавав. Усі хочуть у палубну команду, матросами. А матросів всього чоловік 8 мусить бути. Можна буде влаштуватись кочегаром, до речі, і досвід кочегарської праці в мене є. За кілька хвилин ми домовились разом з другим механіком Миколою Петровичем: завтра буде все налагоджено через біржу праці та контору Радторгфлоту, і я починаю працювати за кочегара.

До речі, розпитую, як справа з ремонтом. Виявляється — погано. Котлів не міняють, а їх треба було б змінити. Є загроза, що реєстр¹ не випустить судно в рейс без капітального ремонту. А для великого ремонту вже не залишилось часу. Звичайно, навряд чи дійде до такого скандалу, проте треба бути готовим до всякої неприємної несподіванки.

---

¹ Реєстр СРСР — державний орган, що видає правила будування морських і річкових суден торгового флоту.

Пропоную штурманові свіжі газети. До Лаї вони дійдуть лише днів через два. Він дякує і спокійно кидає їх в якийсь закуток каюти.

Звертаю його увагу на цікаву анкету в «Известиях», що її провело Міжнародне бюро пролетарської літератури між видатними письменниками із запитанням, що кожен з них робитиме, в разі СРСР буде оголошена війна. Але навіть лаконічна і оригінальна відповідь Бернарда Шоу: «Мене, певне, повісять» — не справляє на штурмана жодного враження.

— Політикою не цікавлюсь, — говорить він.

Чим же він цікавиться, — закортіла цікавість.

— А читали про нову німецьку експедицію до Гренландії? Німці надзвичайно оригінальним способом оперділюють товщину криги гренландського льодовика.

— О, німці давно вже там працюють.

Для штурмана це було цікавіше. А найкраще було залишити його з молододою дружиною, що уквітчалась тундровими квітами. Дружини моряків рідко бачать своїх чоловіків. А тут за кілька днів серйозний і, безперечно, небезпечний рейс у полярні льоди далеко за межі відомих вод. Я розпрощався.

Тепер була ще проблема сьогодні дістатись до міста. Навколо порожньо. Кілька будиночків, завод, а за ними — тундра. Матрос пораяв мені йти вузькою стежкою повз завод, а там далі є човен і жінка-перевізниця. Я переїду на сусідній острів чи півострів і там болотистою стежкою вийду до рибальської оселі. Відсіля мені покажуть шлях до ближчого тартака, і, нарешті, пройшовши кілометрів із 8, попаду на пароплавчик, що забере мене до міста.

Ще раз глянув на корпус пароплава-криголама, відтіля до клотика щогли, зупинивши свій погляд на бочці, що на фок-щоглі. Ця бочка видавала, що судно крижаного плавання.

— Рік побудови — 1909, тоннаж брутто — 1730, нето — 754 і парова машина — 2636 кінських сил. Та довжина од корми до носа — 76 метрів.

Це сказав мені механік.

«Беотік» у минулому належав звіропромисловій компанії і нищив відому ньюфаундлендську отару гренландських тюленів. Тепер ту отару майже знищено. Коли кілька років тому в тих водах вбивано за сезон до 400

тисяч тюленів, то тепер не б'ють навіть 100 тисяч. Після того як «Беотік» став «Седовим», він перейшов винищувати біломорську отару того самого тюленя. Але крім того, йому припала почесна роль стати експедиційним судном, поставити рекорд полярного плавання, відкрити нові острови, заселити першими колоністами невідомі досі полярні землі. Криголамний пароплав «Георгій Седов» має гарну репутацію.

* *
*

Навколо імені Георгія Седова створено легенду.

Седов — це символ першої російської експедиції до Північного полюса. Першої і останньої, що закінчилася трагічним фіналом на мисі Кап-Бророк.

Седова вважають за героя, що загинув лише внаслідок пасивного, а може й ворожого ставлення до нього російського царського уряду.

Це не зовсім так.

Лейтенант Седов, справді син азовського рибалки, з великими труднощами пробив собі дорогу до старшинського положення у царському флоті.

Лейтенант Седов мав деякий полярний досвід, будучи на річці Колімі та Східно-Сибірському морі. Він склав проект російської експедиції до Північного полюса. Спеціальна комісія знавців визнала цей проект легковажним.

Седов не знав про досвід чужоземних полярних експедицій. Він не знав чужоземних мов. Чомусь не вважав за потрібне їх вивчати. План Седова був повторенням плану італійської експедиції герцога Абрुцького. Мета експедиції була майже виключно спортивна. За своїм планом Седов хотів дістатись пароплавом до Землі Франца-Йосифа, а відтіля на собаках рушити до Північного полюса. Так само хотів зробити італієць герцог Абрुцький в 1899—1900 роках на судні «Stella Polare»¹. Експедиція герцога Абрुцького закінчилась невдало. Північного полюса не дійдено. Правда, учасник експедиції капітан Умберто Каньї на той час поставив рекорд, дійшовши 86°33'48" північної широти. Але ж подо-

---

¹ Полярна зоря.

рож самого Умберто Каньї довела неможливість дійти Північного полюса з Землі Франца-Йосифа на собаках. Каньї вийшов у свою подорож з бухти Тепліц, що на одному з островів цієї землі. Супроводили Каньї вісім чоловік. Усіх, значить, було дев'ять. Розбились вони на три партії — по три чоловіки в кожній. Коли з'їли запаси першої партії, то та мусила повертатись назад. Це було приблизно через два тижні після виходу з бухти Тепліц. Через тиждень одправили назад другу партію. До 25 квітня капітан Каньї в супроводі двох матросів ішов на північ і, нарешті, мусив повернутися назад. Його зупинив широкий канал відкритої води у кригах, обмаль харчів і втома. Майже два місяці він ішов назад до бухти Тепліц, де стояла «Полярна зоря». Усього ця подорож зайняла 104 дні, щодня проходили в середньому 11 кілометрів. До полюса залишилось ще 380 кілометрів. А туди й назад 760, тобто ще 70 день подорожі, коли б не трапилось яких інших перешкод. Це значить шість місяців подорожі. В умовах Арктики така довга подорож на собаках плавучою кригою неможлива, бо це значить, що треба подорожувати за полярної ночі, коли темно, не можна визначити місце свого находження, коли темрява і урагани не дозволяють розглянути місцевість за кілька кроків.

Подорож Умберто Каньї була добре підготовлена, і тим більше стверджувався факт неможливості досягнути полюса з Землі Франца-Йосифа на собаках. Роберт Пірі, що майже дійшов Північного полюса¹, міг не зробити лише тому, що він вирушив у подорож з Північної Гренландії, що на 300 кілометрів ближче до полюса, ніж острів Франца-Йосифа.

Спеціальна комісія зазначала це лейтенанту Седову. До речі, в Седова в його плані і собак передбачалось менше, ніж було в герцога Абрुцького, — у того було 120 собак, — і пайка гірша, ніж у італійців та норвежців, його попередників.

Правда, уряд міг би використати ініціативу Седова або хоча б трохи допомогти йому. Але уряд відмовив Се-

---

¹ Американець Р. Пірі 1909 року оголосив, що він відкрив Північний полюс. Лише згодом виявилось, що він помилувався у своїх розрахунках і не дійшов до полюса приблизно 150 кілометрів. — *Прим. автора.*

дову і не схотів скористуватися з його ініціативи. Навіть більше того, Седову вставлялось, як то кажуть, палки в колеса. Коли все-таки впертий моряк одправився у подорож, то в останню хвилину з його пароплава, здається за розпорядженням військового міністра, знято радіо.

На добровільні пожертви Седов купив судно «Фок»¹, перейменував його на «Святого Фоку» і рушив у подорож.

Седову не пощастило. Старого «Моржа» почало штурмувати з гирла Білого моря. Із запізненням підійшли до Нової Землі. Крізь криги не могли пробитись до Землі Франца-Йосифа. Мусили зимувати. Ще перед тим Седов зсадив п'ятох хворих із своєї команди у Крестовій губі на Новій Землі. Весною довелось ще п'ятох зсадити. З 27 чоловік осталося 17.

Другого року дійшли до Франца-Йосифа. Знов зимували. Науковий склад експедиції був невидатний. Сам Седов, студент Візе, художник Пінегін, лікар-ветеринар Кушаков та ще кілька чоловік. З них лише Візе, що згодом став справжнім ученим, зробив деякі цінні спостереження.

Весною 1914 року Седов, уже хворий, вирушив у супроводі матросів Пустошного та Лінника до полюса. Його відмовляли, бо це було справжнє божевілля: Седов був хворий, а збирався пройти значно більше, ніж свого часу пройшов здоровий капітан Каньї, якого супроводили дві допоміжні партії. Але Седов не звертав на те уваги. Він вирушив у подорож, але за кілька днів, будиши негоден іти пішки, мусив лежати на нартах і, побоюючись, аби матроси не звернули назад, слідкував за ними з компасом у руках. Ще кілька днів, і він умер.

За переказами матросів Пустошного та Лінника, перед смертю Седов у своєму бажанні йти до полюса вже нагадував божевільного. Спочатку матроси хотіли одвезти його труп назад до пароплава, але були такі змучені (в одного йшла горлом кров), що поховали Седова на мисі Кап-Бророк і, кинувши усе, що обважнювало їх, повернулись назад.

Становище кількох людей на старому, нездатному

---

¹ Фок по-норвезькому значить морж.

судні без палива, без начальників, бо старший механік теж помер, було трагічне. До речі, команду на судно набрали спішно, без попереднього добору. Чи ж дивно, що після смерті Седова люди ходили озброєні револьверами і вовками дивились один на одного? Між лікарем та художником стались непорозуміння.

Найгіршим була відсутність палива. Довелось спалити багато дерев'яних частин. Крім того, на мисі Флора розібрали на паливо будинок відомого англійського дослідника Джексона, що свого часу на тому самому мисі врятував Нансена.

З неймовірними труднощами, спаливши все, що було горючого на судні, навіть канати, експедиція поверталась до Архангельська.

Ви тільки уявіть собі: стара калоша, що звалась кораблем експедиції, повертається з далекого плавання до полярних островів. Повертається тільки трохи більше половини тих людей, що їх були взяли. Частина зсаджено раніше, начальники загинули. Самозваний капітан веде судно. Судно не йде, а тьопає. Обрубаю борта над палубою, палубу в деяких місцях розібрано, каюти обідрано. З ненавистю дивляться люди один на одного. Серед них хворі. Що чекає їх удома замість слави, що сподівались на неї два роки тому?

Дома їх чекала війна. Матросам ніхто не хотів платити зарплату, а удомам і родинам загиблих — пенсії. Уряд не хотів їх знати, а суспільство забуло про них.

Седов загинув. Навколо його імені створено патріотичну легенду. Чи не треба було б трохи розвіяти цю легенду й показати дійсність? Нехай Седов буде не тільки пам'яткою трагічної гибелі в полярних льодах і бездушного ставлення царського уряду до сміливого моряка, але й пам'яткою того, що не можна з легковажністю організовувати такі експедиції.

* * *

На островах болото. Тундра. Кущами навколо заросло. Коли йдеш, під ногами земля пружиниться, вгинається. Зелене трава, ваблять око квіти. Над пустельними

островами холодне вечірнє сонце, а в білих ночах комар над болотом.

Небезпечно чужій людині блукати болотами: у трясовину попасти можна. Загрузнеш у болоті, і ніхто не знає тиме, де загинув. Чорними плямами розкидано по болоту трясовини.

Я йшов розшукувати човняра, щоб переплисти канал чи річку, що впадає в Двіну. Мені невідомо, чи то річка, чи то якась протока між островами.

Ішов понад самий берег, обминувши салотопний завод. Од заводу несло важким духом — теплим тюленийчим та нерп'ячим салом. Тут кінчали роботу, розпочату повесні у кригах Білого моря звіропромисловцями — мисливцями на морського звіра.

За заводом на бережку схилився набік човен з вибитим дном, але жінки-човняра не було. Не було й доброго човна. На тім боці не видно теж. Пішов далі, вздовж берега. Над самим берегом неймовірні зарості кушів, а два кроки од берега нога чавкає у болоті, приминаючи високу зелень трави і квіток. Ще далі знов куші й болото. Сонце починає звертати на північний захід, над болотом тиша, а за широким простором Двіни ледве бовваніють силусти будівель на якомусь острові. Далеко йде маленький пароплавчик, він буксирує якийсь вітрильник. Річка затихла й не хвилюється.

Я пройшов біля кілометра, уже йшов не над річкою, а повз Двіну. Зеленкуватий плескатий берег потягся кудись далеко. Іти по болоту ставало все важче. Очевидно, або я помилився, або мене обмануто. Ніде не видно човна. Вирішив повертатись назад.

Напівдорозі між кущами миготнула собача морда. За нею з'явилась іще одна. Два здорові пси показували свої зуби.

Оглянувся, чи нема де якої палки або виламати якого прута. А пси мов слідкували за мною. До них наближалося ще кілька собак. Один з них гавкнув і кинувся на мене. За ним і решта зробили те саме. На щастя, під руку попалась здоровенна паля, викинута сюди хвилями. Атака собак була відбита, і всю банду вовчих нащадків примушено до втечі.

«Ото ж би вовки, — подумав я, озираючи пустелю болота і води. — Навряд чи тоді допомогла б паля».

Вертаюсь до самого заводу.

Пароплави привозять сюди свою здобич — порізане тюленийче сало, пересипане дрібнопокришеним льодом, а тут за допомогою пари цю здобич топлять на трин. Топлять на чотири сорти. Одні сорти йдуть для парфюмерної та хімічної промисловості, інші — для потреб медицини, а другі забираю для змазки машин та механізмів — для останньої потреби цей трин вважають за найкращий. Безмежну кількість звірячого трину може спожити шкіряна промисловість. Кращі сорти продаються за кордон ціною до 400 карбованців золотом за тонну. Вонючий завод — завод великої цінності. Проте з якою б повагою я не ставився до цього заводу, а все був дуже радий, що скоро його покидав, знайшовши жінку-човняра.

— Руки болять, — каже мій човняр.

— А ви відпочивайте, самі гребти можемо, — відказує випадковий подорожній, що приєднується до мене, плигаючи у човен.

На тім боці вузьенькою дошкою замість причалу переходимо з човна на берег.

— Ви куди? А-а-а! Так нам по дорозі.

Мій попутник — робітник з того тартака, відкіля пароплавчик до першої години ночі, через кожні дві години, забирає пасажирів до міста.

— На 11 годин встигнемо?

— А зараз котра?

— Мабуть, пів на десяту.

Без звички важко за приполярним сонцем определити час, адже сонце заходить об одинадцятій. Годинника, на жаль, залишив у чемодані. Мій попутник веселий і балакучий. Називає назви колишніх островів, річок, заводів, указує, куди краще пройти, і застерігає самому ходити далеко од стежки, щоб не потрапить у болотяну прірву, що засмоктує людину і звіра.

Минаємо пасовиська, кілька грядок скопаної землі, ту саму рибальську оселю, відкіля підходив до пароплавчика човен по пасажирів, ще кілька кілометрів, і нарешті підходимо до тартака.

— Бачите, скільки будівель? Місто ціле! — не без гордощів похваляється мій попутник. — А кілька років тому ніхто уявити не міг, що таке буде. Місто, а жити тісно. Вісім тисяч робітників. Не всі ж у бараках живуть. Є такі, що з родинами. Мають по кімнаті, а то й цілу квартиру.

М. Трублаїні і відомий полярник Г. Ушаков серед членів клубу юних дослідників Арктики. З фотографії 1936 р.

— А на чому стоїть? На болоті. Така сама тундра була, що нею ви йшли. Тепер стружжям дерев'яним забито, зацементовано.

Назустріч неслись звуки гармошки й балалайки.

* * *

Ми мили машинний люк «Седова». Унизу парова машина в 2650 індикаторних сил, над нами зверху матроси із шлангів полоскали палубу, а в кочегарці майстри корабельного заводу закінчували ремонт топок. «Седов» закінчував підготовку до рейсу. Цілу зиму судно борознило хвилі Гольфштрему в Полярному морі біля берегів Мурману та в гирлі Білого моря, де полювали на тюленів. 20 тисяч тюленів загинуло в цю зиму від рук мисливців «Седова».

Лише недавно пофарбовано борти льодолама й змито тюленячу кров з палуб.

Судно вже вийшло з доку і тепер, набравши вугілля, стояло біля Бакаріци, забираючи вантаж будівельного лісу. Це майбутні будівники на Землі Франца-Йосифа та на Північній Землі.

Я працював кочегаром. Але поки на судні горів лише запасний паровик, що постачав гарячу воду та пару до камбуза і лазні. Обидва ходові паровики ще ремонтувались, а тому з кочегарів лише трое по черзі відбували берегову вахту, тобто цілу добу, а решта працювали нарівні з ремонтними робітниками, то допомагаючи машиністам біля механізмів, то вимітаючи найдалші закутки машинного відділу, то зачищаючи стінки топок або вантажачи масло, цвяхи, мило та різне причандалля для машини і кочегарки.

Механіки морочать голови біля нової динамомашини, бо там щось не ладиться у спеців, що ставлять ту машину.

По вузеньких трапах швидко то вибігають люди наверх, то збігають униз. Шукають ключів, обценьок, гаїлок.

Перед тим як іти мити люк, мені довелось працювати у паливні. Із свічкою в руках, ховаючи позад себе другою рукою клоччя, щоб не спалахнуло, лізу в довгу темну па-

ливно. Вlazити незручно, в паливні тісно, треба повзти на животі або навколiшках, низенько пригинаючись. Лише переступивши поріг жарівниці, що тут зветься вогневою коробкою, можеш випростатись на весь зріст. Мені треба було поодбивати якісь нальоти та нагари і ключчям вимести відсіля весь бруд.

— Щоб було як у кімнаті прибрано,— наказав мені механік.

Довелось, розставивши ноги і впираючись у гайки, загвинчені по стінках жарівниці, підлазити вгору, бо, навіть стоячи на весь зріст і витягнувши руку, не можна було дістати до стелі метрів півтора.

Працювати було неважко, але незручно й скучнуvато. Я намагався пригадати всі свої теоретичні знання про паровики, адже свого часу студіював товстелезний підручник професора Усенка «Що треба знати кочегарові», але абсолютно нічого не міг пригадати.

«Паливневий простір, далі жарівниця, оце вогневі трубки, а де ж руштавиця? Ага, її витягнуто».

«На руштавиці горить паливо. Гази йдуть до жарівниці, а відтіля через вогневі труби до димоходу. На своєму довгому шляху вони віддають якомога більше свого тепла стінкам паровика, щоб розігріти воду до стану окропу».

Так думав я і стукав та скріб по стінах залізною скрібкою, спираючись то на одну, то на другу ногу. Стеаринова свічка догоряла, заляплюючи стеарином руки, гайки, стінки і підлогу жарівниці. Видавалось, що перебуваєш у глухому казематі, забутий усіма. Справді, це ж було під водою, бо це вже була підводна частина судна. Щоб вилізти відсіля, треба знов повзти через паливню. Ні сюди, ні відсіля не долітав жоден звук. Непомітно, наче у димогарні трубки вилітає час, зникають хвилини. Може, вже минув увесь робочий день, бо свічка догоріла, і в темряві навпомацки вилажу з паливні до кочегарні.

В обідню перерву ми ходили обідати до їдальні на тартаку, стояли в черзі за щами і тріскою, а потім запивали нарзаном.

Північники купались у холодній пінолевій воді Двіни. Безперечно, соснові екстракти тут були наполовину розмішані з екстрактами пароплавних камбузів і кубриків. Але хтось із бувалих механіків доводив, що коли брудна

вода Гангу цілюща саме своїм брудом, то чому б і на Північній Двіні не влаштувати курорт.

Стояла тепла сонячна погода, і кожен мріяв, як би швидше закінчити роботу і використати останні дні перебування на суходолі перед довгою, можливо навіть півторарічною, плавбою в Арктиці.

І ранками за роботою згадували свої вчорашні пригоди і розваги. Ходили в кіно і на садову естраду, зазирали до знайомих, молодь гуляла з дівчатами, а літні пересиджували дома вільні години.

Були й такі, що більшість часу залишались у ресторани. З останніх два особливо були характерні. Обидва молоді, хоч і старі кочегари. Один мій земляк, круглий, як кавун, з фізіономією хитрою, із слідами сильних п'янок, відсиджував вахту біля запасного паровика, цілими днями точачи теревені і розповідаючи про старі морські пригоди, різні кораблі, на яких доводилось плавати, і якості різних сортів коньяків, рому, віскі, джину та про безперечну перевагу над ними хлібного вина,— був, безперечно, добрим кочегаром, але великим скандалістом.

Ні в тому, ні в іншому не поступався перед ним, але значно відрізнявся своїм зовнішнім виглядом і характером другий. Цей був надто похмурий, надто сильний і надто високий. Неголене обличчя з рудою щетиною,— колір, як запевняв мене один фізіономіст, хоробрості та коварства,— робило його страшним. Не подібно до інших він зовсім не дбав про одяг,— мене бере великий сумнів, чи носив він коли лакові черевики або принаймні із замшею, що вважає за свій обов'язок кожен молодий моряк, побувавши за кордоном.

Це були морці старої закалки, якими ще боліе радянський торговельний флот. Морці, що високо цінять спиртові напої, бійку навкулачки, мистецьку лайку і скандали у портовому трактирі.

Одного дня мій кавуноподібний земляк з'явився з щільно забинтованою головою. Бинт закривав обличчя, і лише одне око і рот мали вихід на повітря.

— Хто це тебе?

— Було вчора. З одною гуляв. Випили.

— Ти що ж, на соцстрах?

— Так тобі й дадуть за таке діло. Навіть не покажуть. Скажуть — симулянт.

У стінгазеті архангельської контори Радторгфлоту я бачив потатку: «Наші за кордоном».

Один з пароплавів зробив веселий рейс: Архангельськ — Амстердам — Ньюкасл і назад.

В Амстердамі не змогли своєчасно вийти в море, бо половина команди лежала хвора після... перепою. Таке саме сталося і в Ньюкаслі. Крім того, на англійській землі секретар комсомольського осередку пароплава в центрі міста уявив, що він в убиральні, і полісмен ніяк не міг його переконати, що нічого подібного.

Для англійського полісмена це, звичайно, не було новиною, бо з англійськими матросами це теж трапляється. Але для нашого флоту це покажчик залишків впливу «старих морців» і їх традицій.

Останні роки йде жорстока боротьба за втілення нового побуту, нових відносин серед морців. Громадське життя,— коли професійні і виробничі організації існують на кожному пароплаві, коли перед кожним судновим комітетом і партосередком ставиться завдання боротися з негативними рисами побуту морців, винищувати пияцтво, рвацтво,— не може не позначитися на матросах і кочегарах радянського торговельного флоту.

Соцзмагання і ударництво, що розгорнулись на багатьох пароплавах, засвідчують це.

*   *
*   *

На «Седові» нова команда. Більшість матросів і кочегарів, стомлені двома полярними рейсами підряд, пішли у відпустку.

Зі мною працюють лєнінградські робфаківці, архангельські комсомольці, що вперше йдуть у полярний рейс. З них один особливо мріє про полярну подорож, хоч і побоюється зимівлі.

— А як же тоді я з робфаком? — запитує він, і рука з ганчір'ям одривається від мідяшки, яку він драє.

— Головне для мене математика. Коли ти будеш з нами, ми тоді займемося, да?

Нас чоловік шість, миємо машинний люк вже кілька годин. На двох відро соди, мило і ганчір'я. Власне, це жіноча робота, але поденниці, що їх викликано на цю роботу, відмовились мити самий верх. Їм боязно. Ми ж

помаленьку обмиваємо й обтираємо. Змагання в нас не клеїться. Робота незвична. Правда, один помічник машиніста переганяє решту і виходить у нього чистіше.

Зате частенько закурюємо, і тоді довгі розмови, багато сміху і різних приказок.

— Досить, досить байдикувати! — гукає нам механік і йде оглядати нашу роботу. Він скептично стискує губи і качає головою:— З такою роботою... Тут двом бабам на дві години роботи, а їх шестеро бовдурів цілий день тут возитимуться. Теж мені ударники.

— Будь ласка, нехай твої баби тут працюють... Ми можемо в кочегарні або в машинній попрацювати.

Ми знаємо, що поденниці тут не хочять працювати і, взагалі, їх нема. Сьогодні відкілясь прислали двох, а їх треба із двадцять.

На біржу праці взагалі жодної надії. Старший механік розповідає мені, що він навіть не має можливості підібрати потрібних йому людей.

— Треба сподіватись,— каже він,— що все-таки наші кочегари й машиністи будуть кращі, ніж ті хулігани, що минулого року були з нами.

Виявляється, 1929 року під час рейсу до Франца-Йосифа до команди попало кілька бузотерів, що займались склочництвом та не то пиячили, не то вимагали видачі їм спирту. Правда, цього року робилось все можливе, щоб підібрати кращих і витриманих людей. Багато сподіванок було на военморів, але хтось затримував їх присилку. Прибули военмори в останній момент, і лише двоє чи троє.

Для полярних рейсів людей одбирається в умовах самого плавання. Після кожного такого рейсу кілька чоловік перестають плавати на Північ, а кілька новаків зараховуються до числа полярників. У цьому відношенні цікавий досвід Далекого Сходу. Полярне плавання для архангельців— це взагалі плавання у Білому морі, що в них під носом. І в Архангельську кожен моряк вважає себе полярником. Інша справа у владивостокчан.

Там, раніш ніж попасти за полярне коло, треба переплисти Японське, Охотське та Берінгове море, пройти повз Японію, Курільські острови, уздовж диких берегів Камчатки і Чукотки і лише за Берінговою протокою моряк попадає у полярні води Східно-Сибірського моря,

тобто моря, перед яким поступаються всі труднощі плавання у Білому й Баренцовому і навіть Карському морях, в яких плавають архангельці.

Звичайно, більшість біломорців за гирлом Білого моря знають лише узбережжя півостровів Кольського та Канінського. На Тихому океані приділяється значно більше уваги підбору команди для пароплавів полярного плавання. Так, коли 1929 року льодоріз «Літке» готувався до рейсу на острів Врангеля, то капітанам усіх пароплавів, що стояли в Золотому Розі¹, дано наказ надіслати кращих своїх людей на «Літке», а капітан Дублицький, командир останнього, міг за дозволом місцевої контори Радторгфлоту зняти з кожного пароплава потрібну йому людину.

У рейсі зроблять іспит новому складові седовської команди.

А поки «Седов» оглядається різними комісіями, востаннє перевіряється якість ремонту, міць котлів та бортів.

Завтра приїздить начальник експедиції професор Шмідт з москвичами, науковими співробітниками експедиції, післязавтра прибудуть з Ленінграда його помічники, відомі професори Візе та Самойлович...

Про це нас коротко інформує механік.

— А ви все люка не можете помити. Хіба це миття? — показує він на якісь невиразні плями. — Доведеться кликати жінок.

Ми кидаємо нудну роботу. Правду кажучи, більшого зробити не зможемо. Доведеться, мабуть, пофарбувати люк.

Робочий день скінчився. Треба митись у лазні, переодягтись, спитати, куди приїздити другого ранку, бо вночі пароплав можуть перевести на інше місце, та йти до маленького пароплавчика, що забирає пасажирів з Баркіци до міста.

На палубі останнього сидять седовці, спочивають після праці, слідкуючи за рівнем водної поверхні, осяяної сонячним промінням, і хто мовчить, а хто балакає. Серед нас машиніст-комсомолец, що давно плаває на криголамі.

Він розповідає про минулі крижані зустрічі.

¹ Бухта у Владивостоці.

Два роки тому «Седов» попав у кільце криг, що міцно стиснули його. Айсберги, що стали на міліні, із страшною силою стиснули корпус судна. «Седов» витримав.

Минулого року серед островів Франца-Йосифа, щоб пробитись через кригу, треба було збільшити навантаження судна. Капітан дав наказ вантажити трюми кригою. «Седов» пробився.

* * *

Мені не щастило. Два дні носом ішла кров. У кочегарці земляк вилляв на мене кілька відер холодної води. Лікар, оглянувши мій ніс та вистукавши й вислухавши груди й спину, заборонив мені працювати кочегаром.

Доводилось відмовитись од полярної подорожі.

Приїхав начальник експедиції професор Шмідт. З'їжджались решта учасників експедиції.

Архангельськом прогулювався в оригінальному вбранні закордонного полярного дослідника професор Самойлович. У місті всі звертали на нього увагу, коли він проходив вулицею, і називали ведмежатником.

Тихенький сухий чоловічок у чорному брилі і з роговими окулярами на носі — був професором Візе. Він користувався надзвичайною повагою серед членів експедиції. Заслуги його в галузі вивчення гідрології полярного басейну були безперечні. А участь у трагічній експедиції лейтенанта Седова була для нього доброю репутацією, бо створювала той ореол героїзму, що ним осяяні видатні полярні мандрівники.

Якось мені довелось балакати з професором Візе про можливість плавання навколо Північної Азії. З надзвичайною ясністю він пояснював, у якому стані перебуває ця проблема, поставлена людством 300 років тому.

— Норденшельд, Вількіцький і Амундсен, — говорив професор Візе, — довели можливість такого плавання, правда, не кожен рік. Але вони були піонерами і до того ж кораблі Норденшельда і Амундсена належали до типу пасивних кораблів по відношенню до криги. Перед кригами вони просто зупинялись. Вількіцький мав у своєму розпорядженні маломіцні льодолами. Тепер щорічні рейси до гирла Єнісею, з одного боку, і такі самі рейси до гирла Колими і навіть до Лени, з другого боку,

говорять, що залишилось з'єднати ділянку того шляху од Лени до Єнісею, аби остаточно розв'язати проблему екопомічного використання Північно-східного проходу.

— Для мене, — продовжував він, — залишається поки неясним лише можливість щорічної навігації через невивчену протоку Вількіцького між мисом Челюскін і Північною Землею. Але гадаю, що коли в тому районі мати під руками могутні криголами, то криги тієї протоки будуть переможені.

Отто Юлійович Шмідт був настільки ласкавий, що, зважаючи на моє нещастя, поклопотав перед Радторгфлотом, щоби мене взяли за пасажира на допоміжне судно експедиції — криголам «Сибіряков». Останній тижнів через півтора-два мусив вийти у море і десь далеко на півночі, біля кромки плавучих криг, зустрітись з «Седовим» і, передавши останньому запас вугілля і свіжого харчу, забрати зимівників з острова Гукера, що повертатимуться на суходіл.

Відносно моєї подорожі на «Сибірякові» все договорено, і я міг ще на кілька днів поїхати до Харкова.

Неприємно одмовитись від участі в експедиції на «Седові». Але що робити, коли начальник експедиції запевняв, що місць більше нема, бо зимівля у кригах дуже і дуже можлива. Правда, злі язики стверджували, що кілька вільних місць зайнято людьми, які не дуже потрібні експедиції. Нібито секретар експедиції замаскований кореспондент «Комсомольской правды», бо секретареві робити там нема чого. Про завгоспа експедиції переказували, що його взяли за добрий баритон на випадок зимівлі. Мовляв, веселіше буде.

Але, безперечно, що кореспондентів і літераторів їхало чимало. Офіційно були лише Громов, співробітник «Известий», та письменник Соколов-Нікітов. Але, крім них, кореспондували: до ТАРСу сам Шмідт, до «Комсомольской правды» Муханов. Співробітник архангельської газети «Правда Севера» Юркевич влаштувався кочегарським днювальним, а якийсь художник — помічником буфетника.

Безперечно й те, що на судні була надзвичайна тіснота. У нижньому приміщенні, так званому третьому класі, нашвидку з фанери збивали каюти. У капітанській каюті, крім капітана, умістились начальник експедиції та його два помічники.

15 липня архангельці після роботи урочисто випроводжали «Седова» у далекий полярний рейс. Біля пристані зібрався великий натовп. Північною Двіною сновигали моторні й вітрильні човни з цікавими, що гучно гукали «ура».

НАВЗДОГІН ЗА «СЕДОВИМ»

«Сибіряков» кінчав вантажити вугілля. Він стояв біля вугільного причалу. Я бачив його вперше. Спочатку я навіть здивувався, коли підійшов до судна. Здавалось, це стояв той же «Седов». Лише уважніше оглянувши, побачив, що у цього «Седова» замість бака—півбака і нібито іншого кольору бочка на щоглі. Здавалось, і щогли начебто інші, або вищі, або нижчі, та напевно нічого сказати не міг. Але напис «А. Сибіряков» свідчив, що це інше судно, а не те, що два тижні тому архангельці випроводжали в далекий рейс.

У конторі Радторгфлоту якийсь старший службовець настрочив службову записку до капітана і заявив мені, що із його боку все зроблено.

Зате на «Сибірякові» тою запискою не задовольнилисьь.

— А як із харчами? — спитали мене.

— Каюта до ваших послуг. Кают-компанія теж. А відносно харчів добалакайтесь з артільником і коком.

З артільником довго балакати не довелось. Це був симпатичний чолов'яга, машиніст. Він зробить усе, що зможе. Лише б я дістав з ТСТ¹ записку на видачу мені харчів терміном на один місяць.

З коком полагодили ще швидше. Розплатимось після рейсу за додаткове навантаження на нього.

Важче було в ТСТ. Відтіля послали до міськторгу, з міськторгу до крайторгу, звідтіля назад по тих же інстанціях з обов'язковим відвідуванням усіх завів, їх помічників та діловодів.

Коли, нарешті, з потрібною запискою я опинився в крамниці ТСТ, то там мені відмовили видати якісь продукти на тій підставі, що в них, крім цибулі і хліба, нічого не було.

---

¹ Транспортне споживче товариство.

«Місяць у морі на цибулі з хлібом,— подумав я собі,— це значить записатись до аскетів, бо чисте повітря арктичного моря мого апетиту не попсиє».

Симпатяга-артільник повідомив, що такі перспективи не лише для мене, а й для всієї команди. У ТСТ обіцяли дістати продукти другого дня, крім м'яса. Архангельськ сидів абсолютно без м'яса. Його не одержувала жодна категорія, його не мали навіть хворі. Хоч перед тим місцеве кооперативне начальство і запевняло протягом цілого місяця, що м'яса в значній кількості до Архангельська відправлено. Та трапився скандал. По дорозі залізниця м'ясо загубила. Пізніше виявилось, що м'ясо чомусь попало до іншого міста і там його з'їли. Архангельцям довелося поголодувати.

Другого дня ТСТ справді роздобуло крупи, макаронів та солоної тріски.

Сибіряковський артільник, прибігши вдесьте до крамниці, забирав харчі на місяць для чотирьох десятків людей, щоб катером одвезти до судна. У число тих людей включено і мене.

Вантажникам залишалось ще кілька годин роботи.

Крім вугілля, везли й харчі. Інтересно, що для себе «Сибіряков» брав харчі значно гірші, ніж віз для «Седова». На борту нашого судна стояли корови. Це свіже м'ясо для полярних седовських героїв.

Родичі седовців передавали через нас смачні пакунки.

Для характеристики надзвичайно дбайливого ставлення архангельців до експедиції наведу один приклад. У склепі Північторгу я одержував для себе чоботи. Завідуючий склепом, довідавшись, що я з «Сибірякова», який іде на Північ для зустрічі з «Седовим», заклопотано почав прохати взяти з собою невеличкий пакунок, що його забули седовці. Це було кілька коробок дерев'яних цвяхів, що ними шевці підбивають підметки.

— Знаєте,— говорив завідуючий склепом,— а коли, не дай бог чого, зазимують хлопці у кригах, доведеться ж чоботи латати.

Нами цікавились, бо знали, що ми повертатимемось з надзвичайними новинами, яких не переказує радіотелеграф, крім того, привеземо пасажирів з Землі Франца-Йосифа. Можливо, що ми будемо останніми людьми, яким доведеться цього року бачити «Седова». Адже тоді

багато хто вірив у можливість зимівлі експедиції у невідомих водах між Новою та Північною Землями.

Наш шлях на північ моря Баренца повз Нову Землю геть аж до Руської гавані, до мису Бажання. Звичайно, місце зустрічі пароплавів поки намічено орієнтовно. У таких випадках моряки уникають конкретних обіцянок, так само як на запитання «скільки будемо плисти?» і «коли прибудемо?» жоден капітан не дасть вам відповіді, хоча б у морі був би надзвичайний штіль, а відстань 50 миль.

— А може, туман? А може, шторм? А може, пожежа? Ні, я на це відповіді не можу.

Так заявляють моряки.

— У цьому відношенні це консерватори.

Так говорив мені один мій владивостоцький приятель. «Сибіряков» лише днями повернувся з рейсу на острів Вайгач. Він одвіз туди партію дослідників.

Можливо, завдяки їхнім зусиллям Вайгач стане цінною перлиною нашої Півночі.

«Сибіряков» закінчував підготовку до рейсу. А підготовка, треба сказати, була надзвичайно швидка, а тому негруптовна.

Під час рейсу на Вайгач «Сибіряков» зустрівся з кригами і трохи попсував кермо. Ремонтувати ніколи було, і судно йшло у новий рейс, сподіваючись, що море до островів Баренца чисте од криг. «Седов» повідомляв, що подибавав легенькі криги біля Землі Франца-Йосифа, набагато далі на північ, ніж то було минулого року. Зустріч з кригами для «Сибірякова», зважаючи на його попсоване кермо, була досить неприємна.

«Сибіряков» — судно того ж типу, що «Седов» та «Русанов», свого часу збудований в Англії для Канади, був придбаний російським урядом на початку імперіалістичної війни спеціально для рейсів між Архангельськом та англійськими портами. Усі ці три судна льодоламного типу тепер використовують влітку для перевозу вантажів, узимку як звіробійно-промислові судна, та час од часу для північних рейсів у Баренцове та Карське моря.

Треба одмітити, що пароплав носить ім'я великого сибірського золотопромисловця, що свого часу разом із шведським багатієм Діксоном та шведським королем Оскаром II дав кошти на організацію славнозвісної експедиції Норденшельда пароплавом «Вега» навколо Північ-

ної Азії. Слід одмітити, що судна нашого криголамного флоту за своїми назвами в більшості буржуазно-аристократичні. Такі назви криголамів, як «Літке» (граф), «Малигін» (морський офіцер), «Макаров» (адмірал), «Сибіряков» (мільйонер), «Седов» (морський офіцер), «Добриня Нікітич» (казковий герой феодальних часів). З революційними назвами в нас: «Ленін», «Красін» та «Красный Октябрь». Але ті назви в більшості пароплави дістали за радянської влади. І назви ті дано не за те, що Літке був граф, а Малигін — слухняний офіцер, а за їхні послуги перед наукою. Радянська влада керується не сліпим почуттям помсти, а доцільністю і пролетарською справедливістю. Землю Миколи II перейменовано на Землю Північну, бо ніяких заслуг у відкритті цієї землі за Миколю II немає. А за землею Врангеля ВЦВК РСФРР залишив стару назву, вважаючи на послуги Врангеля у відкритті цієї землі, вірніш острова; у полярних морях багато островів називаються землями.

«Сибіряков» на один рік старший за «Седова» — його побудовано 1908 року. Його довжина 76,3 метра, а парова машина має 2370 сил. Він трошки легший, ніж «Седов», але вантажу бере трошки більше. Раніш він звався «Бонавенчор» і разом з «Беотіком», тобто «Седовим», та «Адвенчором», тобто «Русановим», належав одній і тій же промисловій компанії, що полювала на тюленів біля Нью-Фаундленда та Гренландії. У тієї ж компанії були придбані всі ті три пароплави після того, коли кількість тюленя в тих водах зменшилась, а для Росії, у зв'язку з війною, з'явилась гостра потреба в тих криголамних пароплавах.

Штурмани «Сибірякова» запевняли мене, нібито їхнє судно має найбільшу ходу — 14 миль на годину. Проте мені такої швидкості спостерігати не довелось. Взагалі ж я думаю, що цифри, якими тут позначено силу машин, тоннаж та швидкість ходу, непевні. Ніхто їх не знає. Вони загубились і змінились протягом двадцятирічного плавання у полярних морях та багатьох ремонтів у англійських, американських, німецьких, голландських і руських доках. Один із старих штурманів доводив, що насправді могутність парової машини «Сибірякова» лише 2200 кінських сил проти 2650 «Седова».

Тепер на самольотах можна зустріти мотори потужністю в кілька тисяч кінських сил.

І як фрегати та бригантини XVIII сторіччя одійшли в минуле, так само і «Седов» та «Сибіряков» за кілька років поквапляться за ними. І може, колись люди знизуватимуть плечима, кажучи:

— Ото герої були. На таких ліліпутах у Полярне море пускались.

Частина команди в цьому рейсі нова. Капітан, боцман і кілька кочегарів пішли у відпустку. Новим капітаном на рейс призначено високого, зовнішньо досить бурмилістого Федора Івановича Щепотьєва. Він тількино прийняв судно. Правда, колись раніш Федір Іванович плавав на ньому старшим помічником. Його постать дуже оригінальна і нагадує тюленя, про якого він любить розповідати, бо щозими ходить на промисли морського звіра. На малюнках такими малюють норвезьких шкіперів. 30 років Федір Іванович плаває по Білому та Полярному морях. Десятки разів він їздив на Нову Землю. Руки Федора Івановича, мабуть, уже до смерті не відмиються — вони свідчать про тяжку фізичну працю протягом тридцяти років. Пальці покручені, нігті перебиті, глибокі чорні щілини на долонях.

Федір Іванович завжди сонний, вигляд його трошки розгублений, дивиться якомсь збоку, кудись у далечінь. Замість чаю п'є чистий окріп без настоянки і цукру, тільки закушуючи хлібом — старовинна звичка.

Тепер, прийшовши перший раз до сибіряковської кают-компанії, Федір Іванович замість зайняти капітанське місце, що його за старою традицією обов'язково займає хазяїн судна, сів у куточку на місці не то другого штурмана, не то старшого механіка.

— Що ж це ти, Федоре Івановичу, — сміявся старший механік, — старим традиціям зраджуєш?

— А, не люблю я... Не все одно де сидіти.

Справді, «Сибіряков» вигідно одрізнявся од інших пароплавів, де ще в наші часи збереглися традиції «местничества». Мені довелось бувати на таких пароплавах. Звичайно, за столом головує капітан. Праворуч — старший помічник, ліворуч — старший механік. А далі по «чинах та званнях». Старший до старшого, молодший до молодшого туляться — другий помічник проти другого механіка, третій штурман проти третього механіка, четвертий механік, коли є такий, проти радиста, а в самому кінці штурманські учні. Часами лише лікар вносить дисонанс

у цю струнку систему. Він займає місце залежно од симпатій капітана та взаємин із старшим штурманом.

На «Сибірякові» такого не було. Кожен мав своє місце, але третій штурман сидів до капітана ближче, ніж старший, а радист між старшим і другим механіком. Зрештою, Федір Іванович мусив зайняти почесне капітанське місце. Таки його умовили, але він завжди обурювався, коли всі чекали, що він перший набиратиме в свою тарілку:

— Більок... Е-е... Знаєте... Е-е... Це маленький тюлень... Звірятко...— пояснював Федір Іванович, підбгавши обидві руки до грудей і розставивши покрючені пальці. — Його то... Е-е... власне, бити не можна, але закону поки нема такого. Б'ють.

— Коли повертаєшся з промислу, — каже наш капітан, — то тільки усміхаєшся та дивуєшся, як навколо тебе люди носами крутять. А по тому, що тринном тюленьчим та кров'ю все просмердить до неможливості. І судно, і одяг, і сам. Сам-то, звичайно, не помічаєш. Потім не раз треба до лазні піти, а судно миють і миють, а воно місяців зо два тхне. Брудна наша робота.

Тут, в огоченні молодих штурманів, він любив поділитися спогадами своєї молодості, коли ще плавав юнгою, навчався і мав плату: харчі та стусани. Тут Федора Івановича розуміли, бо кожен з цих молодих моряків, уже радянської закалки, морякував майже з дитинства. Кожен з них був матросом, бо в радянському флоті нема паничів, без матроського або кочегарського стажу не вчитимуть тебе і штурманом не зроблять.

З 30 років понад 15 Федір Іванович штурманом плаває. Не порахувати, скільки штормів за 30 років було. А кожен шторм, коли море пасіює і навіжено піною в небо плюється, а вітрильниками та пароплавами наче у пінг-понг грається, викидає хвилі вагою в сотні тисяч,— а навколо безбережжя, вниз — глибінь тисячометрова, а на небі хмари надовго заступають сонце, щоб вилляти море в море, — наука моряцька.

* * *

На островах Північної Двіни зелено й шумливо. Там, де Кузнечиха зливається з Маймаксою, — тартак № 28.

Раніш це звалось «економією», і стара назва надовго пристала до цього місця. Кілька годин тому сюди привіз мене маленький пароплавчик приміського сполучення. На пароплавчику було багато п'яних. Біля гальюна пили горілку і страшенно лаялись. Я не чув огиднішої та безглуздішої лайки, як тут, в Архангельську. Моряки Чорного моря та Далекого Сходу, шпана Одеси та Владивостока, ви янголята проти архангельців. Не володіючи хистом Золя, я відмовляюся подати тут цю картину. Але це тільки деталь.

«Сибіряков» стоїть під кормою здорового голландського лісовоза з Амстердама і здається маленьким, непоказовим. Він закінчує вантажити вугілля. На борту мене зустрічає старший штурман, Микола Іванович Храмцов, типовий моряк-біломорець з нових моряків, що пройшов школу червоного флоту. Людина, яка народилась у Білому морі і протягом своїх 29 років з руських міст була тільки в Архангельську та Ленінграді, і водночас знає всі порти Норвегії та Англії, як свої п'ять пальців.

Обличчя кольору червоного. Тільки не подумайте, що він індієнин. Ні, це колір інший, не червоної міді. Це те, що в руських казках називається кров з молоком. Волосся завите. Мистецьки завите. Природна завивка? Не скажу. Коли так, тоді природа надто великий майстер-перукар. Штучна? Тоді хто той великий митець? Невже сам Микола Іванович? Адже з дня на день я спостерігав цю завивку. З дня на день вона не мінялась.

Він весь у Білому морі, почасти в Кронштадті, де відбув п'ять років підводного плавання. Норвегія, Німеччина і Англія. О, він їх знає прекрасно. Під час інтервенції ховався, плаваючи десь у норвезьких фіордах. Багато годин довелось проскучати на капітанських містках різних пароплавів, що ними ходив по сірих і зелених, — залежно од погоди, — хвилях морів Білого, Баренца, Норвезького, Німецького, Балтики. Єдина розвага на той час, коли вздовж берега іде та пеленгує, нечисленні маяки, миси, гори, скелі.

Бінокль не може зазирнути за обрій, але розшифровує точки на обрії: кораблі, скелі, острови. Микола Іванович сотні раз глипає у бінокль, але й без бінокля чоловічки його очей виконують функції краще, ніж то

у тисяч суходільників. Ви думаєте, то очі якісь надзвичайні? Прожектори? Звичайні — круглі і блакитні.

Хіба може бути штурман в окулярах?!

Байдуже, чи то будуть круглі рогові, мода останніх років, чи пенсне, мода десяти років тому, чи аскетичні у залізній оправі, що їх носять простенькі бабусі, дідуші та студенти-комсомольці. Штурман в окулярах. Скажіть це морякам, і вони довго сміятимуться над цим догеном. А коли такий штурман загубить свої окуляри в момент швартовки чи у хвили, йдучи між мілинами та рифами?

Микола Іванович хазяює на судні, приймає вантажі, порядкує з командою, дає вказівки ревізору та третьому штурману, слідкує за кожною дрібницею, поки Федір Іванович десь їздить до радторгфлотівської контори і що там робить... невідомо. Це таємниця усіх капітанів. Вони не люблять совати ніс в усі судові справи. За ними загальне керівництво. За палубу відповідають старший помічник з боцманом, за трюми — старший помічник з ревізором, за машину — механік. А капітан у морі зі своєї каюти, що займає панівне місце над палубами, слідкує за всім, лише коли-не-коли кидаючи короткі фрази якогось наказу. На березі капітан творить «високу політику» в кімнатах Радторгфлоту.

Микола Іванович востаннє перебирає у пам'яті, що зроблено і чи чого не забуто. Команда є вся. Новий боцман з роботою, очевидно, справиться. Новий радист уже зайняв каюту. Артільник харчі взяв. Навантаження закінчене. Незабаром з міста приїде ревізор з паперами про закінчення різних формальностей. Залишати судно команді заборонено. Треба чекати капітана і наказу «віра якір»¹.

* * *

Єдина на судні комсомолка і єдина жінка, буфетниця Оля, показує мені каюту і знайомить з розпорядком. О сьомій годині ранку чай, 11-ій — обід, 14-ій — чай, 19-ій — вечеря.

Вона йде у другий рейс. Сюди її відрядили з контори Радторгфлоту, де вона працювала досі. Олі море подо-

---

¹ Здійматись з якоря.

бається, коли воно тихе, не хвилюється, не кидає пароплавом, бо інакше вона хворіє на морську хворобу. Штурмани запевняють, що це їй тільки здається і вона мріє залишитись на морі та вчитися на радистку.

Сміхотливе дівча. Чорна чуприна безкосої голови не слухається білого рогового гребінця, спадає на обличчя і заважає очам. У роті один потемнілий зуб, розписка од значної кількості цукру, що його любить гризти молода буфетниця.

Вона заступає стару буфетницю. Та пішла у відпустку. Про ту згадують:

— О, то козир.

— Відьма-козир! У неї все на ять. А лайне не згірше старого матраса або кочегара.

— Давно плаває!

— Прийде вона, буде тобі, Олю!

І мені згадувався Новиков-Прибой. Власне, його «Жінка у морі». Там молода дівчина-буфетниця теж вперше на пароплаві. Стара буфетниця — «вовк морський», і навколо їх чуть не сотня чоловіків. Інтриги і шукання «інтрижок», ловеласи і закохані, ревності і суди-пересуди. На фоні блакитної площі зелених хвиль і сивих шквалів моря там на зміну старому розв'язному моряцькому побуту в муках народжується новий побут чесних, здорових взаємин, товариського ставлення і кохання за кохання, замість кохання за гроші.

Оля не читала Новикова-Прибою, але вона дуже схожа на Таню з його повісті, хоч тут немає тої ситуації, тих загострених взаємин між нею і оточенням. Тут кріпка товариська атмосфера. Немає «чинопочитання» та підлабузювання.

З нами їде ще одна дівчина. Її теж звуть Оля. Вона їде за вбиральницю на пароплав «Седов». Вона не сибіряковська, а тому й симпатіями меншими користується.

Моряки знизують плечима, коли мова заходить про те, що їй доведеться плавати на «Седові», а може, навіть змувати. Послано їй з Радторгфлоту, але чомусь не дано теплого одягу і харчів на неї не виписано.

— У Радторгфлоті вирішили, що тобі не треба ні одягу, ні харчів. Вона, кажуть, гладка, власним трином буде грітись, як тюлень, — шуткує механік Володимирович. — А відносно харчів, так руку ссатимеш, як ведмідь лапу. Тебе спочатку на крижині возитимуть, а потім, як похо-

лодає. «Седов» залишиться на зимівку, і тебе переведуть до спеціальної каюти, як барлога однаково.

— Ну, ви все смієтесь...

Це була її стереотипна відповідь, що супроводилась стереотипною усмішкою на широкому обличчі та стереотипним помахом руки.

— А як тебе на «Седов» не приймуть, висадимо на Новій Землі разом з радистом.

— Ну, ви все смієтесь...

І та ж сама посмішка.

Сибіряковська Оля ще з берегом зовсім не розпрошлась і твердо впевнена, що сьогодні в море не вийдемо.

— Мені ж сьогодні ще в місто треба поїхати, — заявляє вона.

* * *

*

Наша кают-компанія маленька і тісна. Здається, комірчина маленька. Побитий диван за столом, шість стільців, пригвинчених до підлоги, і один крок вільного місця між столом і дзеркальним буфетом у стіні. Тут днює і ночує комсклад.

На другому кінці стола, проти капітана, з-під руського чуба визирає щось схоже на молоду лисину. То Володимирович. Він же старший механік, він же колишній машиніст цього самого «Сибірякова», він же найбільший жартівник на всю кают-компанію. Піджачина завжди засмальцьована машинним маслом, пальці побиті, замотані брудними пов'язками. Механік він старший, хоч літами молодший за обидвох своїх помічників. На судні є люди, що давним-давно знають Володимировича. Знають, що він Володимир Володимирович, але не знають, що прізвище його Рачковський. Немає потреби знати по прізвищу. Володя, або Володимирович — він же свій. А коли він лається — мовчать, бо даремне не гавкає, не собака.

Льоню і Андрюшу можна Аяксами¹ назвати. Льоні 24. Андрюша чуть старший. Обидва одної школи — Херсонського технікуму. Обидва на одному вітрильнику, а саме: «Товариш», практичну плавбу одбували. Обидва

---

¹ Аякси — в старогрецькій епічній поемі «Іліада» два герої Троянської війни, нерозлучні друзі.

попали до Архангельська і разом на одно судно. Ляоня, широкий, повний блондин, часто має вигляд учня-хулігана (не злісного) старшої групи семирічки. За його здоровезним чолом однаково швидко народжуються плани нового пустування і думки до дискусії з якогось філософського питання, наприклад, що буде, коли спуститись до центра землі, чи як формулювати, що таке НЕП на чотирнадцятому році революції. Він третій штурман, а Андрюша — другий, тобто ревізор. Андрюша солідніший, він на рік чи два старший, він і партієць, а головне — він ревізор, тобто видає зарплату і спецодяг команді, веде облік вантажу, приходить і витрачає, несе на своїх плечах бухгалтерію і канцелярію пароплава. Звичайно, що праця ревізора важка, бо на великому пароплаві це фактично подвійна праця: вісім годин вахти на капітанському містку ревізорові належить одстояти так само, як і іншим штурманам.

Безперечно, що Ляоня Рижков — щаслива людина. Він, крім вахти, нічого не знає, а під час вахти, правда, не пустує, але обов'язково встигне розповісти щось цікаве із своїх пригод або з подорожі «Товариша» до Південної Америки, або як старий капітан Лухманов з двома моряками нахвалялись навколо світу на вітрильному човні обплисти. Збудували човен-яхту, витратили багато грошей, і виявилось, той човен до такої подорожі абсолютно непридатний.

Андрюша Деремешко, та, власне, Андрюшею ревізора ніхто, крім Ляоні, і назвати не рискне. Андрію Михайловичу, не інакше. Він менше розповідає і лише часами із своїх чемоданів витягає незчисленну кількість фото «Товариша», товаришів-моряків та різних портів од Кіля до Владивостока. До речі, часами лише спом'яне, що минулого року біля західного берега Камчатки плавав і пригод там чимало було.

Обом чорноморцям Біле море і полярні води Баренца, а особливо тутешні харчі та порти не до вподоби.

— На Камчатці було краще, — зауважує Андрій Михайлович.

— Ото б тепер експресом з Одеси до Батумі кримсько-кавказькою лінією, — зітхне Леонід Васильович.

— Я б на Україну.

Це новий радист сибіряковський, Борис Петрович. Людина, що наче підплигнула од здивування та несподіванки

та так і застигла. Очі сміються, сміються, а пальці нервово вистукують по столу або в тарілку якісь невідомі самому Борисові Петровичу радіограми.

— А ви чого на Україну?

— Саме там обіцяли оженити. Наречену хорошу одшукати.

Володимирович не пропускає випадку подратувати радиста.

— Там же українізація, а ти по-українському вмієш?

— Я по-англійськи можу. Ай лайк ю вери мач¹... Ю ар лайк айс стар²... по-французьки... по-німецьки... по-голландськи...

— Чекай, чекай, там же не голландці, не німці, не французи, а українці. Потім чого ти оце чортзна по-якому тарабаниш, а своїми баньками в Олю націляеш. Олю,— звертається Володимирович до дівчини,— ти це по-якому вмієш: по-англійському чи по-французькому?

Оля бризкає сміхом, ставлячи на стіл блюдо з рибою.

— Нічого подібного, нічого подібного. Я був у Києві цього літа і знаю українські слова. Наприклад: перукар, ахтомобіль, голярная, едальная, — перелічує Борис Петрович.

— Ну й слова, — крутить головою Володимирович, напихаючи рот солоною тріскою.

— Чого? От я знаю: «ріпчино-дівчино, глянть на меня», — і Борис Петрович аж підкидає рукою, вивертаючи долоню та розчепірівши пальці.

— Так тобі ж не можна з українкою женитись. Ти ж не то лопар, не то самоїд. Ми прийдем оце на Нову Землю, там тебе із самоїдкою одружимо, там і залишимо.

— Буде оленів пасти, на ведмедів полювати і в ефірі звуки ловити, — вставляє слово другий механік.

Борис Петрович починає розпалюватись і, як завжди у таких випадках, а такі випадки бувають двічі щодня, говорить, що він у Англії жив, що французи — надзвичайний народ, а пароплав «Вологда», де востанне він плавав, — кращий пароплав і що в них механік пішов під суд саме за те, що поганою водою котли налявав. З першого погляду все це здається недоречним, але далі виявляється, що це все дискусійні питання між Володимиро-

---

¹ Ви мені дуже подобається.

² Ви — як Полярна зірка.

вичем і Льонею, з одного боку, та Борисом Петровичем, з другого.

Ці спірки захоплюють усю кают-компанію, але Борис Петрович швидко заспокоюється і обов'язково розповість якусь свою пригоду з минулого подорожування або радіопрактики. І обов'язково почнуться дискусії, чи могло це бути, чи ні. І лише один Федір Іванович, як належить капітанам, більше мовчить, у цих дискусіях участі не бере. Як належить капітанам, він приходить до кают-компанії лише на дзвінок і то не завжди. За традицією, такі права капітана — він може вимагати, аби сніданок або вечерю йому приносили в каюту.

А Борис Петрович завжди встає з-за столу, виставляючи груди вперед, засяявши очима і сказавши:

— Ну, Оленько! — зникає у своїй рубці.

* * *

Препаратор Слесарьов, співробітник інституту Півночі, викликаний з Ленінграда для участі в рейсі «Сибірякова», затримував пароплав. Залізниця не приставила вчасно якогось вантажу. Слесарьов загрожував комусь із ДПУ, запевняв, що тільки через невчасну приставку вантажу «Седову» загрожує зимівля у кригах, та нахвалявся перестріляти всіх птахів у морі і на Новій Землі, показуючи стару дубельтівку, запевняючи, ніби першим власником її був Микола II. Ми брали під сумнів лише римські два, а щодо Миколи, то, можливо, вона якомусь Миколі належала.

Спеціальність Слесарьова — набивати опудала різних птахів, але тепер, поряд з тим, він намірився провадити дослідження з гідрології Білого та Баренцового морів.

Слесарьова уперше я зустрів біля судна, коли воно бункеровалося вугіллям. Це було надвечір. На судно подавано вантаж — якісь ящики та скрині. Висока людина підійшла до мене і спитала, чи я їду «Сибіряковим» на Північ, до «Седова». Лише я вимовив «так», і людина почала рекомендуватись.

— Я співробітник інституту Півночі, мене прекрасно знає Рудольф Лазарович. Ви знаєте Рудольфа Лазаровича? Професора Самойловича? Не знайомі? А з Володи-

миром Юлійовичем? Професором Візе? Ні! Ну! Да, так вони мене знають. Кажуть, є здатності. Помаленьку працюємо.

Широкі пукасті очі над великим дзьобом хижого птаха міряють мене вздовж і впоперек, підозріло чогось вишукуючи.

— А знаєте, у нас був авантурник.

Називає якесь прізвисьце. «Чи не приймає мене за авантурника?»

— Так, він видав себе за спеціаліста. Рудольф Лазарович прийняв його на роботу до інституту. Послали його помічником начальника однієї експедиції. А він, виявляється, ні в зуб ногою, нічогісінько не знає. Йому ставку 180. Поки оставили.

У мене бажання запевнити цю велику людину, понад 2 метри заввишки, що, боронь мене святі Зофатій та Тодосій біломорські, я не авантурник. Але страшна людина, він же, Слесарьов, уже довірливо схиляється наді мною (хоч я низенький) і починає оповідати, як того року його не взято в експедицію, цей рік теж. Але потім надійшла радіограма од Рудольфа Лазаровича і Отто Юлійовича Шмідта теж, щоб він негайно виїздив з Ленінграда разом з науковим вантажем. Вантажу цього довірить нікому не можна. Передбачалось, що поїде одна дівчина, теж співробітник інституту, але...

— Ви ж розумієте. У таку експедицію дівчині ніяк не можна. Довірить могли тільки мені, бо знають, що лише я зможу все потрібне роздобути. Це ж нелегко. У нас в інституті лише бухгалтер залишився на літо. Одні в експедиціях, другі у відпустці. Мені говорили, щоб я на всякий випадок готувався: «може, викличемо».

Тепер залізниця не доставляє вантажу. Він сказав управителеві контори Радторгфлоту: «Затримую судно я. Вжити всіх заходів, аби негайно прибув вантаж. Інакше ви знаєте, що буде?»

— Що ж то за вантаж?

— То сказати не можу. Таємниця військова.

— Але при чому ж тут полярна експедиція?

Але поки вантаж не прибув, Слесарьов нікому тієї таємниці не відкривав. Він зайняв місце в капітанській каюті, в церобкоопі домігся видачі собі кращих харчів як членові наукової експедиції, повар йому окремо варив, і кожен день зранку він виїздив до міста разом із капі-

таном, там бігав по різних установах, а капітану говорив:

— Федоре Івановичу! Я судно не можу відпустити, поки не прибуде вантаж. Ви ж розумієте, що експедиція може зірватись.

Серед команди пішла поголоска, що Слесарьов ніхто інший, як помічник самого Шмідта. Артільник усе допитувався:

— Чи не буде оцей самий, як його, Слесарьов за начальника нашої експедиції?

А кастрюльник, симпатичний філософ, що закидав мене запитаннями, як Лев Миколайович Толстой до революції нашої поставився б, лагодився до серйозної розмови із Слесарьовим. А Слесарьов усе бігав, слав телеграми, кричав, лаявся і дивувався, як це преса мовчить і чому журналісти, що їдуть «Сибіряковим», так байдуже до цього факту ставляться.

А з півночі летіли радіоблискавки: «Чому «Сибіряков» затримується в Архангельську?»

Нарешті із запізненням прибув потрібний вантаж, і ми довідались, що він складався тільки з однієї бухти сталевого троса, що його можна було б дістати в Архангельську.

На вечір було призначено відплисти. Частина команди мріяла про те, як би поїхати на берег і востаннє випити, але це пощастило тільки двом.

«Сибіряков» одшвартовувався. В останній момент, коли прохрипів останній гудок і ніс судна відійшов від причалу, а між кормою і пристанню віддалення було близько двох метрів, зненацька якась людська постать миготнула, плигаючи з корми на берег.

За п'ять хвилин, коли кермовий, дотримуючись фарватеру Маймакси, вів судно до Чижовки, механік спозіщав вахтенного штурмана про втечу з судна одного кочегара. Це він в останню хвилину виплигнув на берег.

Чому? Виявилось, перед цим один з кочегарів узяв рошот і почав вимагати, аби його везли на «Седов», бо ніби в нього є така усна умова з капітаном «Седова» Вороніним. Але про цю умову ніхто не знав, і йому відмовили. Тоді він почав проситись, аби його знов узяли кочегаром. У цьому йому теж відмовили, бо напередодні, як він узяв рошот, машиніст знайшов його сонного біля

топки. За такий злочин взагалі треба було заборонити плавати на пароплавах.

Розсердившись, він довго лаявся і почав агітувати команду не йти в цей рейс. Мовляв, небезпечно, харчі погані, а тепер і тут роботи чимало, і навіть у закордонний рейс піти можна. Йому вдалось агітувати лише одного, а саме: брата нашого днювального. Вчинок кочегара дорівнювався до дезертирства і взагалі був не дуже розумний. Він залишив на судні свої документи, зокрема морехідну книжку, — без документів його навряд чи приймуть де, а без мореходки у закордонний рейс, звичайно, не пустять.

Капітан і механік лаялись. Але зупинятись було неможливо. Днювального перевели в кочегари. Команда лаялась, що залишилась без днювального. Треба було обирати чергових для прибирання кубриків і подавання обіду.

До речі, старих моряків на пароплавах дуже мало. Команди комплектуються з напівкваліфікованих людей. Капітани і механіки стогнуть, але нічого не зроблять. Людей не сла ніде, а каботажників тим більше.

*

*

Після Лідіна («Корабли идут») і Пильняка («Заволочье») не хочеться писати про відплиття судна з Архангельська в Полярне море. Зовнішня техніка їхніх нарисів бездоганна. Але буття означає свідомість, у Пильняка штурмани радянського пароплава зветься офіцерами, а відсіля і все інше.

У Лідіна подано, безперечно, краще, ніж у Пильняка. Пильняк писав свій твір під враженням подорожі на експедиційному судні «Персей». Персейці чекали од нього цікавої книжки, а коли дочекались, лаялись. Можливо, персейці недаремно обурюються цією книжкою, бо їх обійшов не метод використання матеріалу, а спосіб списування їх самих. Я особисто знайомий з Цірусом, Стратовичем Главпогодою, і, на мою думку, останній (звуть його, звичайно, не Саговським) нічого не програв од пильняківської передачі. Метеоролог Саговський, людина симпатична, живе в Москві, щороку виїздить на експедиційному пароплаві спостерігати погоду в полярних

морях. Але Пильняк створив повість, що не зрозуміла середньому читачеві і жодному читачеві не дає уявлення про справжні умови полярного плавання. У тому творі Арктика страшна і непереможна, наче то в епоху Франк-лінівської експедиції, коли в льодах протягом п'яти років загинуло 128 чоловік і ні один не повернувся; не в нашу епоху, коли на допомогу італійцям з розбитого дирижабля «Італія» вилетіли десятки аеропланів, ішли в криги криголами і з 15 було врятовано 8 через 50 день; коли велетні криголами розбивають п'ятиметрові криги.

Другий розділ його повісті починається так: «На Землі Франца-Йосифа не живе, не може жити людина, і там нема людини».

На це ми можемо одповісти: «На Землі Франца-Йосифа жила і може жити людина, і там живуть люди, радянські люди».

Та я хотів не про те.

Чижовка. Контрольно-перепускний пункт для пароплавів, що виходять та входять у порт. Там тільки лікарський огляд, і судно рушає в море.

Муд'югський острів праворуч. Проходимо повз бар. Капітан із старпомом стежить за курсом по вогнях островів. На острові чорніє вежа. Трохи далі в темряві ледве накреслюється пам'ятник жертвам інтервенції. Тут за англійської окупації був табір заарештованих більшовиків і місце розстрілів.

Приємно стояти на містку, озирати судно і чорний шлях у бінокль, стежити за вогнями і курсом, слухати короткі накази капітана і такі самі відповіді штурвального, і здається, що ти вже не турист, не молодняківець із Харкова, а сам штурман, досвідчений моряк. Ілюзії.

У каюті на півбаку галас. Там матроси влаштували полювання за пацюком і з криками та прокльонами штовхають через поріг каюти дрючками.

Море легесенько-легесенько плеще у борт. Віддала вогник плавучого маяка та силуети двох пароплавів на виході у безбережжя.

Небо хмарне, з невеличкими блідосіrimи плямами. За островом червоніє обрій.

Если море красно с вечера,
Моряку бояться нечего.
Если море красно поутру,
Моряку не по нутру...

— Метеорологія у віршах, — каже старпом.

— Візьміть чверть румба ліворуч, — незрозуміло бурмоче капітан.

— Ще на чверть румба.

Моряки пильно стежать у бінокль. Судно йде без лощмана й тихою, обережною ходюю пробирається через бар.

— Так, держи! Як, Миколо Івановичу?

— По нижньому (на судні буває два компаси: нижній та верхній) сорок один з половиною.

— Гаразд, — бурмотить капітан. — Візьми праворуч.

Матроси вже ввіймали пацюка і, оточивши героя, що тримає його за хвіст, цілим колективом рушили до борту топоти «вредного гада».

— Боцмане! — це зверху.

— Кидай! — це знизу.

— Боцмане!

— Попливла, сволоч.

Боцман з неохотою покидає цікаве видовище.

Спереду якісь вогники. Незрозумілі вогники, бо їх мусить бути два, а насправді чотири, навіть п'ять. Не інакше, там стоїть землечерпалка.

— Тільки ж куди її обминати?

— Тут фарватер поглиблено, але вузько.

— Можемо на міліну наскочити.

— Дамо гудок.

Гуде, і звук зникає в темряві над водяною поверхнею.

Судно зупиняється, бо відповіді немає.

І знов гуде.

Настрій насторожений, у моряків обурення.

— Позакладало!

Знов гудок.

Чути відповідь, і з'являється черговий ліхтар. Він показує, куди нам іти. Борт сунеться повз борт. На землечерпалці б'ють склянки.

— Гей, ви, зе-мле-чер-пал-ка! Палка! Ліхтар тримайте!

— Що?!

Землечерпалка залишається позаду.

Смеркло.

Микола Іванович запалює бортові ліхтарі: з лівого борту — червоний, з правого — зелений.

Перед нами Біле море. Завтра пройдемо полярне коло.

У БІЛОМУ МОРІ

У тумані вдалечині край моря маячить, наче густе повітря, Зимовий берег. Наш курс од нього — носом на Терський берег. Так звуться береги Білого моря. Це море має багато берегів. Покручені, розтягнуті у різні сторони, подірявлене островами, мілинами, підводними скелями — таке воно.

Біле море — чорне горе. На земній кулі багато морів, знають їх океанографи та моряки. Найгірші моря: Охотське, з його постійними туманами, перемінними течіями, холодними штурмовими вітрами; погані закрижанілі полярні моря Баренцево, Лаптевих, Карське; є Біскайська затока, де в шторм лиш піна скаженіє, замість води. Небезпечні — Саргасове й Коралове моря. Але найогидніше для моряка океанського плавання — Біле море.

Не море, а суцільна мілина, коли глянеш на карту. Серед одмілин і островів обережно пробираються пароплави великої углибки, за маяками і всілякими знаками морськими слідкуючи. Острови: Соловецькі, Моржовець, Сосновець і багато інших засмітили Біле море. Течії, непостійні, мінливі, як настрої п'яного штурмана, дрейфують пароплави. Літом тумани, а зимою криги задраують море.

Немає такого судна у Білому морі, щоб не сиділо на мілині. Мало є тут капітанів, що не зазнали неприємності, коли їхній пароплав своїм кілем дряпає ґрунт.

«Сибіряков» пробирався в тумані, даючи гудки. Один з кочегарів, рехтуючись на вахту, у драній робі сперся на борт.

— Такий туман був звечора, — розповідає він нам, — потім замрячив дощ, почало смеркатись, вітер рвонув балів на 5, може 6.

Він розповідав про аварію рибальського траулера, що на ньому служив перед «Сибіряковим».

— Змінився з вахти після дванадцятої ночі. Пішов на камбуз по окріп для чаю.

І в той момент, коли він увійшов до камбуза, траулер виплигнув на скелю. Люди за інерцією попадали головами в напрямку носа. У темряві сталася паніка. Майже вся машинна команда разом із матросами кинулись до шлюпки. Спустили її і, незважаючи на заборону капітана, покинули траулер. На судні залишились капітан, штурмани, боцман, один коچهгар, машиніст і кок. Корма занурилась у воду. Ніс стирчав на скелі. Усі зібрались на бак, загорнулись у ковдри і мовчки кацюбли під дощем, слухаючи з темряви сердитий плеск хвиль об скелі.

Радист послав SOS у темряву — люди чекали на раток і на рятувальні судна. Уже розвиднялось, але рятувальне судно не поспішало. Перед полуднем з ближчого берега з'явилися рибалки.

Наш капітан Федір Іванович добре знає, чим загрожує мілина: небезпекою для життя. Він не любить мілин, і обережність його надзвичайна. Траплялось і йому сидіти на них.

*

У безрезні місяці, коли море вкривають криги, з'являються мисливці. Першими три брати: «Седов», «Сибіряков», «Русанов». За ними йде сильний незграбний «Малигін». Шукають тюленя. На кожному з них більше сотні поморів — гроза морського звіра. Тоді тріщать постріли над закрижанілим морем і вмирають десятки тисяч тюленів.

Аероплан — спільник мисливців. Він кружляє над морем, летить од Сосновця до Моржовця, завертає до берега, а відтіля через море мчить до Архангельська, шугаючи низько над кригами, здіймаючись догори, над туманами. Він розшукує звіра і дає знати про його лежище на криголах.

Хвалять моряки-мисливці пілота Бабушкіна, що працював тут. Хвалять небіжчика Томашевського. Не хвалять того, хто працював останньої зими. Усю зиму ремонтувався самолёт, літав раз на місяць, і жодної допомоги від нього не було.

Самі моряки шукали звіра. Навмання вели капітани криголами, віруючи в своє щастя, і лаялись з іншими капітанами, коли ті йшли їхнім слідом.

Багато було пригод у цих кригах.

«Сибіряков» був першим великим криголамним пароплавом, що його послано в Білому морі промишляти морського звіра. То було 1918 року. Того року «Сибіряков» мав невелику здобич, а все-таки привіз 8000 тюленів у своїх трюмах. А за кілька років він виходив уже не сам на цю роботу серед плавучих криг, а разом із своїми давніми приятелями «Адвенчором» та «Беотіком» і криголамом «Бресом»¹. На кожному з них чоловік 140—150, бо, крім команди, більше 100 мисливців з біломорських осель.

З великою охотою Федір Іванович ще і ще раз розповідає, як промишляють лисуна, білька та хохлушу. Він захоплюється спогадами про свої спостереження над морським звіром, а особливо над тюленем. Тюлень — його улюбленець.

Деяка література в бібліотеці червоного кутка, що в нас на кормі, поруч нижнього кочегарського кубрика, та оповідання Федора Івановича і Миколи Івановича і наших механіків ознайомили мене з морським звіром біломорським та мисливцями на нього.

Гренландський тюлень, мешканець плавучих криг Полярного моря. Він живе у воді, дихає повітрям і плодиться на кризі. Любить лежати і спати на кригах, хоча часами і спить у воді, лише висунувши голову. Дорослий тюлень — завдовжки півтора-два метри і важить десять-дванадцять пудів. Його шкура разом із тринном важить пудів зо три.

Так звана біломорська отара гренландського тюленя з'являється з півночі од Шпіцбергену та Землі Франца-Йосифа у Біле море в січні, коли це море, що нагадує дивовижну колбу з вузькою горлечкою, вкривається плавучою кригою. Біле море не замерзає, бо воно досить солоне, та ще тому, що має надзвичайно сильні течії припливно-відпливного характеру. Лише обмерзають береги крижаними полями завширшки кілька кілометрів. Щоденні припливи та відпливи, течії і вітри ламають ці берегові поля криги і розносять кригу по морю. Мало-

---

¹ Так звався «Малигін», коли він ходив у кригах біля канадських берегів. Це ім'я відомого океанографа. — *Прим. автора.*

уся здобич дістанеться, коли ми не будемо бити. А норвежці...

— Знате, які? Тут у гирлі їм приділено певні ділянки для полювання. Є спеціальна угода, і ми за те гроші з них одержуємо. Так вони знати ніяких меж не хочуть. Куди не прийдеш, там їх і застанеш. Милі на 3, на 4 од своєї ділянки одійшов, на нашій ділянці тюленя зустрів і б'є.

Так запевняє Микола Іванович.

А у мене в думках постають історичні приклади: морська корова, кит, котик, морж. Уже півтора ста років ніхто не зустрічав у морі цієї тварини, що колись звалась морською коровою і м'ясо її цінилось як надзвичайно смачне. Морську корову перебито пожадливими промисловцями, і недаремно Редіар Кіплінг у своєму оповіданні малює фантастичний неприступний острів, куди заховалась морська корова.

Колись на Шпіцбергені (ще раніш і тепер Свальбардом зветься) за короткий час виросло голландське місто Смеренберг¹. Там були житлові будинки, трактири і готелі, крамниці і контори, кузні і пекарні. Туди щоліта з'їжджалось до 300 кораблів і понад 15 тисяч народу. У ті роки лише з гирла рік Ельби та Везера, як переказують німецькі історики, щороку виходили 50—60 кораблів у супроводі військових конвоїрів і рушали до берегів Шпіцбергену бити кита. У Смеренберзі ціле літо палали печі, де витоплювали китовий трин. Відтіля каравани вивозили китовий ус, шкури і трин. Історики запевняють, що два китобої, Вільям і Скорсбі, протягом 12 років зробили 17 подорожей на Шпіцберген, вивчали острови і на китовому промислі заробили півтора мільйони карбованців.

Тепер на Шпіцбергені од Смеренберга залишився лише цвинтар. Про Смеренберг забули промисловці, забули й про китобійний промисел, бо китів у тих водах нема. Лише рідко-рідко попадеться цей могутній звір, щоб нагадати про себе, але ніхто серйозно не говорить про китобійний промисел.

Звір, що давав 100 бочок трину, залишився в холодному європейському морі лише для музеїв.

Алеутські й Курільські острови, острови Берінга,

---

¹ У перекладі — місто сала, трину.

помалу море переповнюється битою плавучою кригою, невеликими полями та торосами. На цих кригах зимує тюлень, що ціле літо мандрував десь під 80° північної широти в районах кромки полярної криги. Тут тепла вода, крига і повітря збігаються в тій відповідній пропорції, що тюленеві потрібно. На мілководді достатній харч. Сюди йде тюлень плодитися. Іде величезними отарами, бо тюлень тварина суспільна і не любить самоти.

На квадратний кілометр крижаного простору розташовується кілька тисяч тюленів. Колись перед імперіалістичною війною тюлень зустрічався на всьому просторі цього моря-колби. Але тепер...

— Щось йому зробилось,— каже Федір Іванович,— перемістились заліжки на північ, найбільше його в гирлі моря.

Очевидно, розлякали звіра мисливці та пароплави, що в часи імперіалістичної війни їхня кількість у цьому морі значно збільшилась.

Зрозуміло, чому в Білому морі так багато улюбленого Федором Івановичем білька, тобто маленького тюленя, що має 3—4 тижні од народження, що його вже покинула мати і що ще не вміє плавати. У тюленя-самиці материнського почуття тільки чуть більше, ніж у сороки. Вона покидає свою дитину швидше, ніж квочка курча. І маленький тюлень-зеленець чи більок, такий саме безпорадний, як маленьке жовтувато-пухнасте курчатко. Хижі промисловці б'ють його величезну кількість. Так, минулого року криголамні пароплави вираховували, що з загальної їхньої здобичі 60% припадає на це маленьке звірятко. А скільки гине білька, коли несподівано вдарить суворий мороз або могутній крижаний шторм, кидуючи кригу на кригу, хвилями змиває звіра у море. Лихі полярні лисички-песці бродять цими самими днями біля берегів, пошукуючи здобич і нищать білька та хохлушу. А чи корисно бити білька, коли він дає приблизно четверту або п'яту частину того, що дає дорослий тюлень?

— Знаєте, шкода... дуже шкода, коли б'ємо білька або хохлушу... Ну...— розводив руками Федір Іванович.

Очевидно, всі наші промисловці розводять руками, бо до цього часу не вжито ніяких заходів, щоб заборонити це злочинне полювання.

Посилаються на те, що, мовляв, норвежці б'ють, і їм

Але хто підрахує, скільки є звіра у воді та на кригах? Це не легше, ніж підрахувати, скільки риби у морі або скільки птиці в лісах.

Наші вчені б'ються над цим питанням. Якийсь інститут пробував це зробити за допомогою аерофотозйомки. Намагались сфотографувати звіра, коли він лежить на кригах. Безперечно, найкраще було б дізнатись, скільки щороку маємо білька. Та виявилось, що сфотографувати цих крижаних «курчат» найважче. Вони ховаються серед крижин, і точний облік їх неможливий. А коли вони стають старшими, то розбиваються на невеличкі зграї і розповзаються по всьому морю.

Найлегше нібито сфотографувати лисунів, тобто тюленів-самців, коли вони лежать на кригах і виляють.

Наприкінці квітня 1927 року було зроблено одну таку більш-менш вдалу фотозйомку і за тією зйомкою нараховано щось 700 тисяч лисунів. Але в той же час на біломорських кригах було ще одне місце, де в значній кількості лежали лисуні. Отже, встановити наявність хоча б самців-тюленів у Білому морі не вдалось. Один професор вирахував, що за тієї добичі, яку ми (разом із норвежцями) маємо щороку, аби тюленьча отара не зменшувалась, треба, щоб вона мала 10—11 мільйонів голів і щорічний приплід принаймні 3 мільйони. На думку того самого професора, правда, за дуже приблизними підрахунками, протягом року можна вбивати 200 тисяч, навряд чи 250 тисяч тюленів.

Характерне ще одне явище, що на нього посилаються дослідники цього питання: коли з убитих тюленів знімають шкури та сало, то так 20—30% з них мають старі кулеві рани. Безперечно, що це говорить за той факт, що нині на наших очах почалось знищення цінного звіра. Очевидно, уряд мусить втрутитися в цю справу і в першу чергу заборонити чужоземним мисливцям полювати на тюленя у наших водах та скасувати право на здачу в концесії морських звіропромислів.

— На наш вік то, може, й вистачить, — зауважує Микола Іванович внаслідок нашої розмови про полювання на тюленя.

— Ні, білька треба заборонити бити, — настоює Федір Іванович.

А тим часом звіропромисловий флот наш зростає, за-

узбережжя Камчатки... У тихоокеанських водах були десятками, може й сотнями тисяч морського котика. Були, кажуть, випадки, коли для того, щоб підняти ціну на розкішне цінне хутро, тисячі шкурок палили промисловці. Били нещадно, і, поки уряди спохватились оборонити котика од вовк-ларсенів і смерть-ларсенів, їх залишилися маленькі зграйки. Довелось виписувати чуть не на кожного паспорт. Тепер сильна, озброєна охорона вартує кілька сотень, навряд тисяч цього звіра. Б'ють його за спеціальними дозволами лише десятками.

Професор Візе прийшов до висновку, що біля Землі Франца-Йосифа не залишилось моржа. Правда, цей висновок, як говорить він сам, спростовує норвезька преса, яка повідомляє, ніби в 1929 році в тому районі норвезькі промисловці вбили 550 моржів. Є морж ще в Карському морі, куди не особливо ризкують заходити норвезькі промисловці, та рідко-рідко попадається в Білому морі. Частіше у Баренцовому і Гренландському. Правда, СРСР має значну кількість моржа у Берінговому та Східно-Сибірському морях. Але в першому американські хижакі, що рахуються не з нашими законами і інтересами, а з нашим безлюддям у цих морях, уже докінчують моржа. Це робиться тим більше тому, що з 1918 року в Америці почалась державна охорона цього найбільшого ластоногого, і тепер там його б'ють щорічно лише десятками. Найбільші моржеві лежбища у нас — у районі майже неприступного для звичайних промислових суден острова Врангеля, куди через криги з труднощами пробиваються навіть криголами.

Морська корова, кит, котик і до деякої міри морж — грізна пересторога по відношенню до гренландського тюленя. Та і сам гренландський тюлень у своїх отарах ньюфаундлендській та янмаїнській на порозі винищення. І лише біломорська отара ще тримається. 300—500 тисяч голів з цієї отари вбивають щороку, і більшість з цього числа припадає норвежцям. Так 25 року норвежці взяли в наших водах біля 400 тисяч голів тюленя. У нас найбільша добича була 28 року, коли було забито більше 170 тисяч тюленів. Минулого 30 року протягом весни криголами та пароплави взяли 130 тисяч тюленів.

Цифри значні, і хоч гроші за них теж значні, але вони повинні примусити поставити питання, чи це не за рахунок основного капіталу.

— А спеціалісти — ці норвежці...

Це продовжується розмова на ту саму тему.

— Залізе між криг, лише клотик фока із-за тороса визирає... Маленьке таке... Незавидне... І шукає звіра.

Старий механік розточується компліментами на адресу норвежців, рідко-рідко, пошепки, щоб не чула Оля, приперчивши комплімент не зовсім делікатним слівцем.

Федір Іванович уже заволодів мною остаточно, бо Микола Іванович вийшов на вахту, увійшовши в азарт, розповідає зі всіма подробицями, як весною полював на тюленів.

— У нас було 130 мисливців. Шукаємо звіра, а його нема. Самольот нічого не повідомляє.

— А тут «Малигін» за нами ув'язався...

Це перебиває механік.

— Так... Де його шукати, хто його знає...

— А Чертков, капітан «Малигіна»...

Знов механік устряв.

— Та чекай...

— Та чого там чекати... — не дає спокою нікому Володимирович, і сиві очі лукаво підкочуються до брів.

— Пішли мисливці на розвідку. Одягають білі балахони поверх одягу, щоб не так помітними бути. Як підходять до звіра, а один стрілець, гарпунщиком зветься, але це по-старому, коли гарпуном звіра, кита били, ну, тепер, звичайно, стріляють, б'є сторожового. А вони розумні звірі, виставляють сторожового. Ну, раз сторожового стукнули, то ще тих, що ближче до води, одразу стріляють, бо як почнуть кидатись у воду, то всю отару сполохають.

Федір Іванович кладе руки трохи вище живота, пальці в пальці, упираючись ліктем на драну обшивку спинки кріселка. Дивиться кудись у глибину, наче хоче продовжувати чорну клейонку кают-компанійського стола, чуть голови хилить набік і підсмикує густі брови.

— А як надібають велике лежбище, пішли стрільці вперед, тільки й чуєш — пак, пак, пак, б'ють звіра, а за ними другі промисловці йдуть. Одні шкури здійсмають разом з тринном, а за ними йдуть, стаскують шкури докупі, а ми вже забираємо їх на пароплав.

мість великих пароплавів тепер особливу увагу звернуто на вітрильно-моторні судна норвезького типу, що на них всієї команди 16—18 чоловік. З них 10 звіробоїв. Ці звіробої тут же за матросів. Таке судно бере за рейс від трьох до п'яти тисяч звіра. Бувають, звичайно, невдачі, коли мисливці повертаються з рейсу з кількома сотнями голів. Але коли налагоджено аеропланну розвідку, то цього, звичайно, не буває.

Таке судно промишляє не лише весною, коли тюленя б'ють в Білому морі, але цілий рік бродить морями між Шпіцбергеном та Францом-Йосифом, навколо Нової Землі, добираючись до криг і відшукуючи собі споживу. Вони не обмежуються лише тюленими. Морж, морський заєць, нерпа, а останній час і білуха, кожен звір може розраховувати на гостинність мисливців. Навіть білого ведмедя не обминають. Розказують, що «Седову» під час одного промислового рейсу років три тому вдалось близько ста ведмедів узяти. Правда, крім шкури, він мало чого дає. Сала не так багато, а м'ясо не таке вже смачне, щоб люди його їли, коли є інший харч.

Але поки всі інші звірі не дають того, що дає тюлень. Маленьку нерпу б'ють мало. За нею полює переважно місцеве населення для своїх потреб. Ненці оддають перевагу її м'ясу перед тюленьним, а з красивої нерп'ячої шкури виробляють взуття та навіть одяг. Нерпа харчується такою рибою, як сьомга, навага та тріска, а тому тримається біля гирла рік. Розмір її: довжиша біля метра, чуть більше, і 5—6 пудів ваги, з якої на трин припадає пуд-півтора.

Морський заєць такий самий, як тюлень, лише колір його сріблясто-сірий, та розміром він майже в два рази більший — пудів 18—20, більший за свиню, як корова.

Є ще один звір у північних водах, що його до цього часу майже не б'ють, а треба було б бити. Це — касатка. Страшний хижак для нерпи, тюленя і навіть для кита. Цей зубастий хижак нищить їх. Тепер їх помічається у Баренцовому морі велика кількість. Касатка має довжину метрів до 15 і дає трину 3—4 тонни.

Такі промислові ресурси нашого Північного моря біля європейських берегів СРСР. Такий стан промисловості, що дає кожного року кілька мільйонів карбованців. Ця промисловість і те становище, в якому вона перебуває, та її перспективи вимагають серйозної уваги.

надзвичайної сили звір — білий ведмідь — бродить голодний серед фантастичних крижаних нагромаджень.

А насправді? Тварини величезної ваги, — їх тут мільйони голів, — випасаються в цьому «пустельному» морі, і кожна з них набирає сало пудами, щоб вижити в кліматичних умовах, де середня температура року багато нижча нуля.

Ноги перетворилися в ласти, щоб ними загібати воду. Сало і м'ясо тримають десяти чи двадцятипудову тушу на воді.

Які ж мусять бути багаті морські пасовиська, де випасаються мільйонні отари такого звіра.

Коли Хансен на «Фрамі» почав досліджувати планктон полярного басейну, він був здивований неймовірним багатством органічного життя під крижаним покривалом у холодних глибинах цього басейну.

Коли цінна промислова риба Півночі тримається у теплих струменях Гольфштрему, то морський звір того не потребує. Йому потрібна плавуча крига. Довгими полярними ночами у розталих світанках, у світлі добових полярних місячних ночей сплять тюленячі отари на кригах, ховаються у воду од ведмедя й людини і там же шукають собі харч. Коли над полярним обрієм виповзає сонце і низько-низько протягом цілої доби кружляє над морем і градуси тепла поволі осідають та концентруються на водній поверхні, щоб одігнати плавучі криги на північ, до 80° північної широти, — бо далі майже ніколи не пробивається чиста вода Баренца, опаленням системи Гольфштрему, — тоді мандрують тюлені на північ. Уся біломорська отара невеличкими загонами, сотнями, полками, рідко дивізіями поспішає до північної прохолоди.

Сотні років тому там тюлень зустрічав лише одного ворога — білого ведмедя. Тюлень не знав людини, бо людина прийшла на береги Північного моря — для тюленячої історії — недавно, а кораблі пішли до 80° уже зовсім недавно.

А може, раніше тюлень не тікав, не мандрував так далеко на північ, де ворогом єдиним його був білий ведмідь, а може, ще касатка?

Може, тюленяча історія ці подорожі знає вже після того, як на берегах Північного моря з'явилась людина; на північ од Тромсе, Варде, Архангельська пішли ко-

— А пригадуєш, Федоре Івановичу, як Чертков за нами ув'язався? — не заспокоюється механік. — Куди ми, туди й він. Заліжку знайдемо, «Малигін» своїх мисливців спускав. А наш капітан на мостіку стоїть та лає всевишнім у повітря. Чуть горлянки не розірве. Ото сміху було...

— Ну, Чертков — то нічого, а коли норвежець ув'яжеться, тоді досадно, — зауважує Володимирович уже серйозно, без жодного натяку на якийсь жарт. — Малигінці все ж свої, і полаяться не жалко, і здобичі трохи візьмуть, так на березі у півній помиримось.

— На фангсботах мисливці виїжджають; це вітрильно-моторні човни такі невеликі. Судно стоїть, а мисливці на фангсботах поміж криг за звіром. Коли заліжка велика, так на судні лише капітан з мотористом залишаються.

— Поспішати треба. Ану пурга зірветься, шторм, або хоча туман ляже — пропаде здобич. Тому поспішають.

— Але одразу докупи не кидають. Раніш дають остигнути, бо інакше прітимо і спріє. А коли сонце пригріває, то одразу треба перевернути на спину. Спиною до криги. Інакше пропаде шкура... І зразу ж здирати із салом.

— Тоді шкури у трюм, лише дрібним льодом переспаєм...

— А ходимо на промисел двічі. Наприкінці лютого виходимо в море, а на початку квітня повертаємось назад, здаємо здобич. Беремо вугілля, воду, харчі та й тижнів за два знову в море. Тоді аж у травні, коли Двіною крига пройде, приходимо до Архангельська.

— З Мурманська нашу здобич все одно до Архангельська привозять. Там уже її остаточно розчищають на різні сорти. Топлять трин. З шкурами не знаю, що роблять.

Це все були відповіді, що ми, троє новаків: Слесарьов, Закс і я, одержували від наших моряків на незчисленні запитання про тюленячий промисел, починаючи од того, чи тюлень звір, чи тюлень риба, і кінчаючи — скільки тюлень коштує.

* * *

*

Часто доводиться чути, що на Півночі за полярним колом немає життя. Там пустельне море або мертві крижані простори. У широких колах населення панує переконання, що там, в Арктиці, немає життя, лише злющий,

У маленькій кают-компанії безперервні розмови.

— А хто був, коли ми на «Седові» біля Моржовця двох поморів на кризі знайшли?

І йде оповідання про те, як на кризі понесло у море двох мисливців-поморів.

Носило їх більше двох тижнів. Один — літній помор, другий — молодий. Голод, холод і навколо море та криги. Ненадійне судно — крига. Кожної хвилини можна було сподіватися шторму, а тоді вітер здійме хвилі, ударить кригу об кригу — що буде. Молодий помор одморозив ноги. Засумував старий, і надумав він кінчати крижану робінзонаду, плигнувши у море.

Не лише в книжках буває, що в останню хвилину з'являється порятунок. Це трапилось на Білому морі короткого, передвесняного дня. Старий почув гуркіт мого-ра, і ось над кригою пронісся «юнкерс», що його пілотував, не пригадую, чи то Бабушкін, чи то Томашевський, — зробив двічі коло й полетів геть.

Передумав старий плигати в море, і недаремно. Другого дня знову з'явився аероплан, а за ним підійшов криголам. Поморів врятовано.

Другий механік розповідає трагікомічну історію, як колись з Соловецьких островів одного монаха на кризі одірвало од берега. Монах рибу ловив, коли зірвався вітер закрутилась завірюха, крига тріснула під берегом. Понесло кригу на хвилях. За два дні піднесло до берега недалеко і носить повз берег. Бігає монах по кризі. Змерз, злякався. Спочатку богу молився, а днів за чотири покинув. Так із тиждень носило його, бідолаху, повз береги, поки з берега помітили людину на кризі. Як привезли ченця на берег, то забожився, що більше до острівного монастиря того не повернеться.

Так у розмовах, за шахами, за доміно проходять години. Чотири години на вахті проходить штурман по капітанському містку, а механік стоїть біля машини. Вісім годин відпочинку, і знову вахта.

* * *

*

Пізно повесні повертаються криголами з промислу, привозять кожний 20—30 тисяч шкурок тюленів та тюленьче сало на салотопні заводи, залишаючи в морі кілька мільйонів пудів тюленьчого м'яса.

раблі під вітрилами з гарпунщиками, що кидали гарпуни у нешкідливих китів, били палками і гарпунами тюленя і погнали його разом з його першим ворогом, білим ведмедем, за 80°, де вічна кромка вічної полярної криги.

Вічної? Хто знає.

Тюленячий ворог — людина, що змінила гарпун на «бердан» та «ремінгтон», а ці — на п'ятизарядну «Краг-Іоргенсен», додавши до того спеціальну гарпун-рушницю, ворог, що змінив вітрильний корабель на широко-ребрий пароплав, якого кригою витискує на льоди, а той останній на криголами, які ламають п'ятиметрові криги; той ворог б'ється над тим, щоб знищити криги, починаючи з вибухів динаміту, переходячи через топлення криги термітом до проектів підігрівання Гольфштрему, — хоче знищити вічні криги.

Полярними веснами на плавучих кригах між двома «носами», Каніним та Святим, тріщать постріли з гвинтівок метких стрільців — руських поморів та норвезьких мисливців. Ясними сонячними ранками, що тягнуться цілими днями, родяться і вмирають тюлені. Родиться чимало, але вмирає, здається, більше. Чи не забагато?

Чи знайдуть тюлені, як морські корови Редіара Кіплінга, таємничий острів, щоб заховатися від ворога — людини.

Під 80° північної широти, де вічна кромка вічної полярної криги, людина їх знайшла. Людині належить усе на земній кулі.

Людині належить тюлець.

Не треба самих себе обкрадати.

*

У кают-компанії за столом довго сидять вільні од вахти механіки і штурмани і пригадують усі пригоди. Хто розповідає про «Русанова», хто про «Седова», хто про «Малигіна». Криголамники на всіх криголамах плавали. Цей рік на одному, другий рік на другому. Буває, що за рік тричі криголам змінить. Пішов криголам у ремонт, списують частину команди на другий криголам. Повернувся моряк із відпустки, а його пароплав у морі, — переписують моряка в резерв, а відтіля на інше судно.

Лише коли вітер добавляв хвиль і «Сибіряков» починав грузно хилитись з боку на бік, а бризки летіли до нас в одкритий ілюмінатор, тоді художник зеленів ще більше, лягав на койку, потім зіскакував, і, тримаючись руками за двері, стіну, — бо судно розгойдувалось не як колиска материнською рукою, а сильними несподіваними ударами хвиль у борт, — йшов до кают-компанії або на палубу, і дивувався своїм почуттям.

— Невже ж не можна звикнути? — питав він кожного.

— Невже вам нічого?

І дивувався, що другим нічого, а потім хвалився, що він тримається добре і качки боїться не дуже.

Він любив малювати, цілими днями розмовляв про мистецтво, завидував Луначарському, що той добре знає хореографію, і захоплений якимось професором, який зумів створити кольорову таблицю і всі відтінки усіх кольорів, що їх сприймає і odrізняє око, занумерував за тією таблицею.

— Скучнуvато, але мені подобається, — ділився своїми враженнями од подорожі. — І я обов'язково ще кудись поїду. Куди б поїхати?

Він дивувався кожній дрібниці і все не міг звикнути, що тут пароплав, бо ілюмінатор називав віконцем, палубу — підлогою, каюту — кімнатою, трос — мотузкою, а трап — драбиною.

А загалом, це прекрасний співмандрівник, що вперше бачив море, вперше жив на пароплаві і вперше забирався так далеко на північ, багато допомагав нам цим розважатись, розповідаючи цікаві історії та провадячи філософські диспути з Леонідом Васильовичем.

А останній не може не попустувати.

За обідом Володимирович зачав спірку з Борисом Петровичем, як определити радіус дієспроможності радіостанції. Борис Петрович висловив гадку, що це можна определити за таким приблизно принципом: скільки ват міцність, на стільки миль передати можна.

Володимирович почав його атакувати. Як це так, адже їхня радіостанція на 100 ват, а зимою з Мурманська зв'язувались з Балтикою.

Льоня щось мовчки думав, водячи виделкою по порожній тарілці і зауважив, що скучно стояти на вахті, мовляв, добре було б там гучномовець поставити.

До речі, нині порушується питання про використання цього м'яса. Безперечно, є рація, бо, по-перше, в м'ясі залишається дуже багато трину, так потрібного нашим миловарням, і, по-друге, м'ясо тюленя споживне. Адже ж його м'ясо — найголовніший харч тубільців Півночі, ескімосів та морських чукчів.

Здають криголами вантажі й ідуть у ремонт. Навшивидку ремонтуються і в липні-серпні знов вирушають у рейс. Одні йдуть на Нову Землю у наукові експедиції, інші, як «Малигін», ведуть чужоземні судна в Карське море, а «Сибіряков» та «Русанов» інколи йдуть з вантажем до Німеччини або Англії.

Так пролинають морські дні моряків. Двотижневий відпуск за рік, і знов на море. Є такі, що 2—3 роки без відпусків, щоб потім зразу взяти півтора-два, а то й три місяці відпустки.

* * *

На пароплаві його звали художником. Ця назва за ним приреп'яшилась, як у кают-компанії з'явилась карикатура на нашу товстуху Олю № 2, що їхала на «Седов». На карикатурі Оля розчавлювала крісло, а Борис Петрович стояв перед нею на одному коліні і простягав свої руки.

Але він не був художником. Він був студентом поліграфічного інституту, що спеціалізувався на оформленні обгорток для дитячих журналів і тимчасово працював за випускового маленької комсомольської газетки на Півночі.

Ми жили в одній каюті, що визирала ілюмінатором через правобортний спардек у море. Його койка висіла над моєю, але по ночах в каюті він спав сам, бо я утівав од блощиць спочатку на палубу, потім на диван до кают-компанії і, нарешті, на стіл до червоного кутка, де слухав рипіння рульових приводів, дрижання од ударів гвинта та поворотів дейдвудного вала і скреготіння пацюків, що добирались туди з трюма.

Прізвище його було Закс.

Подорож морем, безперечно, була для нього корисна.

— Борисе Петровичу, — спохватився Льюня, — у нас у штурманській рубці радіопеленгатор мало використовується. Ото коли б настроїти і концерт приймати.

— Це не можна! — скочив Борис Петрович.

— Чому?

— Ви поспувати там усе можете.

«Сибіряков» має радіопеленгатор. Це надзвичайно цінна річ для пароплава, що ходить у туманних, маловивчених морях. Коли немає сонця і штурмани не можуть за допомогою астрономії визначити місце знаходження судна, тоді вони кличуть радиста і разом з радистом, а часами і без нього, — це залежить од досвіду та знань штурмана, — за допомогою радіопеленгатора починають визначати свою географічну широту та довготу. Невеликий апарат стоїть у штурманській рубці, його настроюють, як гітару, та, підкручуючи, ловлять хвилю якоїсь радіостанції, одної, другої, і коли піймають, креслять на карті лінії і на перекресленні тих ліній знаходять своє місцезнаходження з винятковою точністю.

Борис Петрович рішуче протестував проти варварського використання радіопеленгатора.

— Так ви ж зрозумійте, — наступав на нього Льюня, — мені не буде скучно — це раз, слухатиму якусь арію, і не треба буде слідкувати за штурвальним, кожену хвилину на компас поглядати. Лише з курсу чуть збився, так пеленгатор захрипить або замовкне.

— Ні, це ні в якому разі не може бути дозволеним. Розрядяться акумулятори, лампи перегорять... — розпалювався Борис Петрович.

— Чудно! — стискував плечима Леонід Васильович, а йому піддакував Володимирович.

Після чаю ми розійшлися спати. Удень загалом я спав довше, ніж уночі.

Прокинувся надвечір, хоч у каюті важко одрізнити три години дня од дев'яти чи десяти вечора. Прокинувся од якихось чудних, риплячо-шиплячих звуків і стриманого сміху.

То були Володимирович і Льюня. Роздобувши десь старий грамофон, куплений кілька років тому за кордоном і поламаний до неможливості за ці роки, вони налагодили його, замінивши пружину мотузкою. Механік тягнув за мотузку, штурман натискував на голку, і з грамофона видавлювались якісь хриплі звуки, що нагаду-

вали попсований гучномовець. Цей апарат винахідники назвали «Perpetuum mobile» і вирішили поставити у ванні, проти каюти радиста, таким чином, щоб йому вида-лось, ніби це на капітанському містку хрипить.

Маленька подія на сірому фоні похмурого океану виросла у велику розвагу для половини пароплава.

Самим смішним було те, що коли змовці зачинились у ванній, — це було тоді, коли радист спав у своїй каюті, — один надривався, тягнучи за мотузку, а другий, — натискуючи на голку, на звуки «Perpetuum mobile» прибігли обидві Олі та трое чи четверо вільних од вахти людей, а радист спокійно спав. Володимирович і Льоня, червоні од сміху, з досади розводили руками.

— От спить. Невже йому позакладало?

Усі один за одним підходили до дверей Бориса Петровича, припадали вухом до неї, але з каюти жодних звуків.

Нарешті умовилися, що хтось постукає, щоб його розбудити.

Розбудили. Радист вийшов з каюти, свіжий і рожевий після кріпкого сну. Очі блищали, руками він робив гімнастику і, побачивши Олю, звернувся до неї, затягнувши якусь арію, а все зводилось до того, що він не проти випити чаю.

Його увагу звернули на дивні звуки і спитали, чи то не з капітанського містка.

— Може, то радіопеленгатор? — спитав хтось обережно.

Радист насторожився на дві секунди і, махнувши рукою, сказав:

— Ні! Давайте пити чай.

Льоною і Володимировича посоромлено. Закс упав на диван і од сміху дригав ногами. Він сміявся над героями, що сконфужено вилазили з ванної разом із своїм «Perpetuum mobile».

А я думав: «І хто скаже, що ці дорослі люди, що зараз граються, наче малі діти, виконують надзвичайно відповідальне доручення і є потрібне кільце в довгому ланцюгу людських перемог над Арктикою».

Другого дня трапилась нова подія. Коли я з'явився до кают-компанії, там стояв гармидер і з кожного куточка прискав сміх, а Борис Петрович встав над столом, розмахував руками, наче диригував оркестром.

— У чім справа?

— Розумієш, — почав Льоня, але захлинувся власним сміхом.

— Розумієте, Борис Петрович, — пояснив мені Закс, — заявив, що він анархіст і ніякої влади не визнає. Почали допитувати його і перехресним вогнем запитань примусили признатись у контрреволюції, а тепер Володимирович доводить, що наш Борис Петрович англійський інтервент.

— Да, я анархіст! — махав руками радист.

— А під час інтервенції де ти був?

— В Англії.

— Во-во-во!

— Але я повернувся як радянський громадянин — через наше консульство.

— Ти ж анархіст?

— Власті ніякої не визнаю.

— А капітана?

— Капітан — інше. Капітан — начальник.

— А начальник міліції хіба не начальник?

— При чому тут міліція?

— Ну, а коли ти в ресторані з перепою починаєш пляшки об стіл розбивати, і міліціонер явиться тебе виводити?

— Раз я п'яний, ніколи не слухаюсь.

Сміх вибухнув з новою силою, а Оля висловилаь сентенцією:

— Значить, він завжди п'яний.

— А в англійців служив?

— Служив.

— Чим?

— Я два місяці був перекладачем.

— А доводить, що не контрреволюціонер.— І Володимирович стукнув щокою в плече.

Льоня лежав на столі і стогнав:

— Пропав, убили.

Лише коли висока постать Федора Івановича, з обрубаними халявами на ногах, що робили його постать ще вищою, схилилась через поріг, усі заспокоїлись.

Там, де рульова машина і каюта Володимировича, — двері. За дверима вузька залізна драбинка спадає вниз у машинний відділ. На маленькому пароплаві чисте машинне приміщення створює враження затишку. Лише два чоловіки чергують тут: машиністи або машиніст з механіком. Тут тепло, не те що надворі, на палубі, де свище холодний вітер і сіє солоними бризками. Працює машина, здіймаючи шатуни та ексцентрики, а лічильник одраховує повороти дейдвудного вала, що на нього за кормою насаджено трилопасний гвинт. Дрижить динамо. Наш артільник витирає руки од масла, механічним поглядом слідкує за машинним телеграфом та стрілкою манометра, а в голові, мабуть, підраховує, коли і по скільки цукру треба буде видати команді.

Під лівим бортом вузький прохід. Це хід до кочегарки.

Тут працює трое. Двоє першого класу, один другого — то вугляр. Топки закрито, і першокласники спочивають, палячи цигарки, вугляр надолужує, підвозячи вугілля тачку за тачкою.

— Накручує! — говорить той, що напівлежачи розташувався на купі вугілля.

— Це механік? Да, милю, а то й півтори ходу набавить.

— От чорт, на цьому вугіллі накрутиш. Правда, Альошко? — знов питає того, що сидить на відрі.

— Ну й вугілля! Бодай його за печінки над топкою потягне... Це того, хто його привіз.

Вугілля справді погане. Воно нагадує не то пісок, не то землю. У трюмах сибіряковських є 750 тонн чудесного англійського кардифу, але це для «Седова».

— Може, всього не візьмуть, щось нам зостанеться, — зауважує кочегар кочегарові.

Як багато значить паливо для паровика. Як смачна й здорова їжа для шлунка. Є такий термін: паровидатність палива. Нафта має паровидатність на кілограм спаленої нафти від 8 до 13 кілограмів пари; кам'яне вугілля та антрацит — від 5 до 9 кілограмів; буре вугілля на один спалений кілограм дає од 3 до 5 кілограмів пари. Це я пам'ятав ще з тих часів, коли свою коче-

гарську практику хотів зцементувати теоретичними знаннями.

Про це ми говорили в кочегарці. Мої співбесідники мали менше за 25 років, а кочегарський стаж одного обраховувався двома, другого трьома роками. Проте жоден з них не був на кочегарських курсах, не знав твердо правил для кочегара.

Між нами точилась розмова, чи варто працювати кочегаром і чому зарплата така невелика на «Сибірякові», коли зрівняти з «Седовим». Ми ж теж на північ ідемо.

— А розбери його, чи тут північ, чи південь, коли шоліта безперервно за полярним колом. Зимою теж у Мурманську вештається.

За мною прийшов машиніст, аматор фото. Він просив моєї поради про експозицію та діафрагмування, бо збирається фотографувати, але надто темно, пасмурно, і хвиля розкачує пароплав, щоб зараз можна було фотографувати.

Ми збираємось до каюти машиністів, щоб там покалякати, а потім я виголошую цілу лекцію з історії дослідження полярних країн.

* * *

Закс пудьгуючи бродить по судну з палуби на палубу, з півбака на корму, розглядає лаг, як той одмічає пройдену путь милями та їх десятими, і нарешті лізе вверх до радіорубки, де Борис Петрович лається, нервує і кидається то до рубильників, то до цілої системи виключачелів і, викликаючи різні радіостанції, шалено махає кулаком, не можучи спіймати потрібної йому.

— Т... тт... т... т...

Борис Петрович починає витирати хустинкою чоло і скаржитись Заксові на ідіотські умови роботи радиста на Півночі.

— Радіостанції перевантажені, устаткування поганюще, і розпорядок роботи станції нікуди і т. д. — всі ті скарги, що їх любить викладати майже кожний радист майже кожного пароплава.

Часто вони праві. Так і тепер, усі тутешні радіостанції в першу чергу виконують завдання карської експедиції,

і десятки чужоземних пароплавів завантажують їх радіограмами.

Закс слухає ці скарги, пише радіограму і просить Бориса Петровича швидше її надіслати. Закс повільно рушає далі пароплавом. Він не знає, що Борис Петрович пошле радіограму лише післязавтра і вона блукатиме довго од Вайгача до Цип-Наволоки, а відтіля до Архангельська, щоб потрапити в редакцію газети на той день, коли «Сибіряков», повернувшись з Півночі, пришвартується до пристані порту Архангельськ.

Закс тим часом, заточуючись од похитування пароплава, ще раз гляне на седовських корів, що запаморочено слідкують за хвилями, піде палубою, тримаючись за фальшборт, дійде до кают-компанії, похмуро гляне на шахи і сховається до каюти, щоб засісти за Вудворда або Ромен Роллана.

* * *

Я умовився з Миколою Івановичем, що разом стояти-мемо вахту.

На сибіряковському мостіку тісно. Закашляний керманіч слідкує за компасом, курсом і штурманом.

Спереду нас, майже на обрії, майже однаковою з нами ходюю йде судно. У біноклі воно набирає розмірів іграшкового пароплавчика, що курить окурком цигарки з труби. Я не знаю, що то за судно, але Микола Іванович знає:

— То «Брістоль» з Лондона. З Архангельська повзло. Лісовоз. Порядний вантаж узяв.

Відкіля він знає? Він його добре примітив. З Чижовки на півгодини, може на 40 хвилин воно вийшло раніш нас. Ніччю, звичайно, його не видно було, ну а тепер за дня пізнав.

— Ну й зір!

Микола Іванович сміється і починає запевняти, що в морі видно ще одно судно, і пропонує його знайти спочатку без бінокля, а потім за допомогою останнього.

Мені не щастить. Не бачу нічого.

Легенько дме вітер і гонить хвилі з біломорського гирла.

У глибині обрію сивіє суміш повітря з туманом.

Повільно ходить штурман капітанським мостиком. Стукнувши важким чоботом, іде з краю до краю, од причілка да причілка. А то зіпреться на фальшборт і припаде до великого цейса, вишукуючи щось на обрії. Гляне на компас, на штурвал і може за всю вахту керманичеві крикне:

— Так тримай!

А часами нічого не скаже за всю вахту, лише, коли прийде, питає:

— Який курс?

— Норд-ост 34.

— Норд-остен-норд, — пробурмоче про себе штурман і піде вздовж мостика од ліхтаря червоного до ліхтаря зеленого і назад.

Часами зайде в штурманську рубку і гляне на карту, щоб знати, чи скоро берег покажеться, який мис чи маяк доведеться пеленгувати, або розгорне лоцію, щоб звіритись у чомусь.

Тільки не треба ні Миколі Івановичу, ні Федорові Івановичу лоції Білого моря. Вони самі лоція моря цього.

Так минають години на вахті. Лише кожну годину підвахтенний матрос ходить бити склянки і на лаг глянути. Тоді штурман запише до судового журналу, скільки миль пройшли за цю годину, на скільки балів море хвилюється, звідки вітер дме, температуру та коли курс змінили та куди саме.

Так минають години вахт, і є штурмани, що скучають на вахті, нудьга їх бере. А є штурмани, що про нудьгу не згадують. Вони уважно жодної точки на обрії, будь то чайка, не пропустять. Такі штурмани не садовлять корабля на міліну, не б'ють корабля у риф чи корабель, коли інший зустрінеться.

Так минають морські дні.

* * *

*

Проходили гирлом Білого моря. Поперед нас старий знайомий з Лондона, ми його майже наздогнали, а назустріч — славетний крейсер «Аврора» і навчальне військове судно «Комсомолец». Вони йдуть з Кронштадта. Це навчальне плавання. Ідуть до Архангельська до своїх шефів-профспілчан Північного краю.

Я спитав Федора Івановича, чи салютуватимемо.
— Треба б.

Наче можна військовому судну, та ще радянському не салютувати. На те традиції існують. Біломорці неввічливі. Федір Іванович запропонував Миколі Івановичу одсалютувати. Той ще сперечався з Льонею, як це треба зробити. Федір Іванович не зміг розсудити.

Усе-таки салютуємо військовим, як належить салютувати, коли торговельне судно стріне військове, і виходимо в Полярне море — колишній Крижаний океан.

ПРОЙШЛИ ПОЛЯРНЕ КОЛО

Зустріч у кригах

Льодолам «Сибіряков». З серпня. Біля Білого моря зустріли військові судна «Аврора» й «Комсомолец», що роблять учбовий перехід Балтика — Архангельськ.

Ці телеграми були видруквані у «Комсомольці України», і я прочитав їх після того, як повернувся з подорожі та якось випадково копався в комплекті цієї газети. Усе правильно. Але заголовок другої телеграми? Його поставлено редакцією. Гучно: «Зустріч у кригах», але неправдиво: не було там криг і не могло бути в той час. Незнання географії.

СОНЦЕ ОПІВНОЧІ

Океанографи вже давно розвінчали Крижаний океан. Океан назвали Північним полярним морем, одірвавши від нього моря: Баренцове, Карське, Лаптевих, Східно-Сибірське та море Бофора. Але для наших матросів, як і раніш, за гирлом Білого моря починається Крижаний океан.

Океан зустрічає туманом і хвилию та півгодинною літньою ніччю.

Вдалині на водяних просторах умирають русалки. За стародавньою легендою, русалка, вмираючи, залишає за собою лише піну. І коли кожна спінена хвиля,

що миготить вдалині, наче крило чайки, — умираюча полярна русалка, то, мабуть, сьогодні навколо «Сибірякова» зібралися всі русалки крижаного моря, щоб колективно померти, перетворивши свої нехрещені душі в піну морську. Хвилі набігають одна на одну, ударяють у борт судна і викочуються, наче береговий прибій, глибоко закаламутивши піною море. Коли придивитися до хвиль, то видно, що вони не котяться в далечінь, — то ілюзія, хвиля лише здіймається, надувається, наче набирає повні груди повітря, штовхає сусідку і ховається, вигинаючись, розплющуючись, поринаючи у глибінь.

Вітер дме поривами, забризкує півбак, палубу над віндеком, дістає до спардека і мочить солоною водою корму. Вітер зірвав з радиста кашкет на фальшборт. Радист лапнув себе за чуприну і вилаявся. Йому не так шкода було кашкета, як «капусти», що купив її в Англії. Механік сміявся і порадив:

— Подивись за корму, може зачепився кашкет за лаг.

На цю пораду реготала вся кают-компанія, а радист плюнув і побіг до радіорубки кликати в сфері криголам «Седов», що йшов за 80° північної широти і слав звідти повідомлення про дрібно покришену кригу, про саму північну оселю на земній кулі, що на острові Гукера, про полювання за білими ведмедами та про те, що людям із «Седова» довелось бачити на півночі отару нарвалів. Наш радист переробив їх на «навралов», а штурман-чорноморець переклав українською мовою на «набрехали». Нарвал — це дивний і чудний звір, різновидність кита, не дуже поширений у минулому, а тепер майже винищений у відомих людям місцях. Розміри його величезні, а умови життя дивні. Нарвал — ссавець, тобто однойменної категорії з людиною, бо дихає повітрям і годує дітей молоком, але живе у воді і вилізти на кригу, як то роблять моржі і тюлені, він не здатний. Цікаво навести один факт з історії полярних подорожей: небіжчик Фрітіоф Нансен зустрів одного разу у великій ополонці серед суцільних криг не то під 82° , не то під 83° північної широти нарвала. На очах Нансена нарвал, кілька разів стрепенувшись, пірнув у воду. Довго чекав Нансен, коли знову покажеться нарвал, і не дочекався. Навколо на десятки миль простяглися просторі крижані поля, з невеличкими ополонками подекуди.

Як міг туди потрапити нарвал, залишилось назавжди таємницею.

Незважаючи на вітер, температура, порівнюючи з попередньою, пішла вгору. Було 12 градусів тепла, і, шуткуючи, старпом заявив, що це тому, що сонце зовсім не заходить. Справді, об 11 годині вечора сонце стояло над обрієм ще на значній височині, але, на думку кількох чоловік, за півгодини воно обов'язково мусить схватися. За сонцем стежили уважно, але, на наше здивування, воно наче зупинилося. Хтось із старших вилаявся і заявив:

— Можна подумати, що з моря виліз трухлявий біблійський Ісус Навін і вдруге встругнув свою штучку.

Пів на дванадцятую художник, що стояв поруч мене, закричав:

— Та воно не заходить, а, навпаки, вгору лізе!

Усі з ним погодились, але це було протизаконне явище, бо на моєму годиннику не було 12, а астрономія такої нелогічності не припускає, щоб до 12 ночі сонце йшло вгору над обрієм.

Надзвичайно весело почував себе штурман і почав нас екзаменувати.

— Куди іде «Сибіряков»?

— До Руської гавані.

— Та ні, який курс тримає?

— На північ, трохи на схід.

— Тобто на північний схід, назустріч сонцю. Свого годинника ви не переставляли з того часу, як залишили Архангельськ, а, мабуть, знаєте, що коли ідете на схід, то мусите через кожні 900 миль переводити годинник на годину вперед.

— Я годинника, здається, з Харкова не переводив.

Довелось піти до штурманської рубки і звірити з хронометром.

Ночі не було, а тому довго не лягали спати, і кожний розповідав якусь цікаву історію. Я запам'ятав один комічний факт. Позаминулого року недалеко острова Діксона зазнала аварії шхуна «Професор Житков». Людям довелось залишитись на зимівлю за полярним колом відрізнаними від населених місцевостей полярною ніччю і суцільними полярними полями на просторах Карського моря. Було сумно і нудно, але одного разу радист потерпілої шхуни прийняв радіограму для од-

ного наукового працівника, що був на шхуні. Радіограма розважала всіх. Радіограма була від його дружини такого змісту:

«Бери расчет и немедленно возвращайся. Жду, целую. Оля».

Наче це було не в Карському морі, куди раз на рік, у серпні місяці, з обережністю ходять пароплави, а в Архангельську або Батумі, звідки щодня йдуть поштові і пасажирські поїзди.

О другій годині ночі я пішов до кочегарки. Коли проходив повз машину, то бачив, що стрілки манометра стояли вище, а шатуни й бугеля швидше крутили мотилі, що крутять дейдвудний вал.

Кочегари додали вогню, машиністи — пари, машина — обертів, а пароплав — півтори милі ходи.

Було схоже на те, ніби насувався шторм. Десять хвилин перед тим подув вітер і з'явилися на обрії хмари. Море насупилось у грізній мовчанці, щоб за півгодини, — коли хмарним простиралом було заповнено півнеба, а вітер поніс дим труби кудись убік, на захід, до гірських шпилів Свальбарду, захованих далеко за обрієм, — напружити м'язи своєї поверхні і кинути за вітром бризками піну своїх хвиль.

Але вітер наче передумав, і шторму не було. Вітер і море — побратими, їхня вдача мінлива.

Радист перехопив «седовську» радіограму. «Седов» сповіщає:

«Седов». 9 серпня. Залишивши 3 серпня Землю Франца-Йосифа, шасливо пробився крізь криги і тепер знаходиться біля берега Нової Землі, чекаючи на криголам «Сибіряков» з вугіллям. Знайшли викинуте на сніг поплавище американської експедиції Болдвіна на Землю Франца-Йосифа. Начальник експедиції Болдвін сповіщає в записці про становище, зимівлю, просить надіслати вугілля для судна, саней, їжі для собак і повідомляє, що знайшов, змалював і сфотографував халупу Нансена. До винаходу радіо полярні мандрівники не мали іншого засобу сполучення, як кидати у море такі поплавища. «Спішна пошта» Болдвіна йшла 28 років».

Така була пошта. Багато листів ще не дійшло на адресу.

А чимало і не дійде.

*   *
*

Ми поспішаємо, адже ж «Седов» уже чекає на нас.

У декого настрої похмурий, як ніччю було похмуре море. Тому винен не вітер, а харчі.

Отже, з самого Архангельська маємо двічі на день лише капустяну юшку та на добавок поганючу кашу на олії, рідко-вонючу тріску.

Це ще так-сяк для штурмана і механіка, а кочегар після важкої роботи біля топки відчуває справжній голод, і єдиний вихід — мілко ламати буханку хліба і кришити в капустяну юшку.

Чаю п'ють багато. Це поки є цукор. П'ють, аж поки животи не заболять. Але шурують у топках на всю руку, піддають пари, гонять пароплав на північ. Хіба не герої?

*   *
*

Показався берег Нової Землі. Це було далеко на півночі, бо в штурманській рубці на карті, де прокладено курс «Сибірякова», останній уже давно йшов повз цей великий острів, але берег довгий час був за обрієм. Пароплав наблизився до півострова Адміралтейства.

Після невеликого шторму море вже заспокоїлось, за виразом Володимировича, як істерична панночка після поважної долі валер'янки. Туман тримається тільки над берегом, де, очевидно, його шматують вітри, бо раз за разом крізь сіру завісу визирають невисокі криті снігом горби. Похолодало. Температура упала до плюс 6 і, спільно з супротивним вітром, що народжувався од руху пароплава, примушували витягати чоботи, светри та теплі пальта.

— Неначе криги близько,— гомоніли матроси.

У бінокль я угледів під берегом дві чорні скелі, що високо виступали з води. Велике було моє здивування, коли, спостерігаючи ці скелі протягом кількох хвилин, мені здалося, що вони плывуть. Справді, то були айсберги, і художник запевняв, що він прекрасно одрізняє їх темну, обмиту хвилями основу від блакитної тріщини посередині і білого засніженого верху. Але тому, що короткозорість

художникова була всім відома, йому, звичайно ніхто не повірив.

Туман зник над півостровом, і ми, зачаровані, припали до фальшборту, оглядаючи гірський берег з могутніми глетчерами, що сповзали з гір у море. Перед нами були глетчери завширшки кілька миль. Вони несли в море мільйони тонн криг. Криги сповзали з гір, обривалися у воду і пливли за вітром та течіями блакитними айсбергами по Полярному морю, випливаючи далеко в Атлантику.

Але все це мусило бути відповідно нашій уяві про глетчери. Насправді ж берег завмер у епічному спокої, у чудному контрасті із схвильованою поверхнею моря. Крижана покрівля глетчерів блискала під сяйвом холодного полярного сонця. Мовчазно пливли повз нас берег і глетчери.

*   *
*   *

У Голландії, у Гаазі, є морський музей.

У тому музеї є світлина Віллема Баренца. Там висять старовинні алебарди та мушкети, модель будинку простісної конструкції, а крізь виїняту стіну того будинку видно велику кімнату з паливцею посередині, а над нею довга труба-комин. Біля стін зроблено нари для снання. На одній стіні висить великий годинник. У кутку кімнати чималих розмірів бочка.

Є старовинна книжка видання 1598 року. Більше трьохсот років цій книжці, і вона пережила легендарного ворона. Ту книжку писав боцман Герард де-Вейер. Ту книжку присвячено першій зимівлі людей на землі Уїллогбі — так колись звалась Нова Земля.

І мушкети і алебарди оддано голландському урядові норвезьким капітаном Карлсеном.

У вересні 1871 року Еллінг Карлсен на березі Нової Землі знайшов дивну будівлю. Усередині велика кімната з алебардами та мушкетами, нарами і бочкою. Там же знайшов дві книжки: «Історія Китаю» та «Підручник мореплавства».

Ці книжки належали Віллемові Баренцу, головному штурманові голландських експедицій, що шукали року 1595 та року 1596 морський шлях до Китаю через Північне полярне море.

Той будинок було збудовано за вказівками Баренца, коли року 1596 голландцям довелося залишитися на зимівлю на північному сході Нової Землі. Герард де-Вейер зимував там же і в книжці своїй розповідає про ту славетну експедицію, що закінчилась напівтрагічно у північних водах, де тепер із швидкістю 10 миль на годину йшов пароплав «Сибіряков», везучи вантаж не до Китаю, як то робили голландці, а відтіля на північ Нової Землі для пароплава, що піде ще далі на північ, але не шукатиме шляху в Китай.

Та дамо слово Герардові де-Вейеру.

10 травня 1596 року з Амстердама вийшло два кораблі. Начальником одного був Жак Геємскерк, другого — Ян Корнеліссен Ріпп. Муніципалітет Амстердама посилав ці кораблі до царств китайського та японського. 25 тисяч гульденів обіцяли тому мореплавцеві, що пройде туди через північні моря.

Але самим досвідченим морцем на цих кораблях був Віллем Баренц. Його призначено головним штурманом експедиції, бо штурман відповідає за напрямок, що ним іде корабель, штурман указує курс керманичу і дає накази розпустити на щоглах вітрила.

На 25-й день цієї подорожі помітили матроси в морі білих лебедів, що назустріч їм пливли. Тільки були то не лебеді, а крижини. Недалеко від того місця острів надібали. На острові вбили білого ведмедя і назвали острів Ведмежим.

Минуло ще два тижні. І побачили голландці якусь землю. Це був великий острів, укривали його гори, що гострими верхів'ями стирчали в небо. За шпичасті гірські верхів'я назвали той острів Шпіцбергеном.

І не знали, що коли минуть сотні років, то вчені-патріоти кількох країн сперечатимуться, хто перший ступив на цю землю.

Голландці, що назвали той острів Шпіцбергеном, кажуть — ми перші.

Норвежці назвали Свальбардом — ми перші.

Руські назвали Грумантом — ми перші.

Англіїці назвали Віхеландом — і теж сперечаються за першість.

Та хіба мало знає історія зразків квасного патріотизму, як наприклад: «донські козаки — це прямі нащадки скіфів і разом з Енеєм воювали під Троею», писав один

«історик». А другий запевняє, що голландські рибалки заїхали далеко на північ, об'їхали Шпіцберген і перепливли через полюс.

Отож, дібравшись до Шпіцбергену, зустріли там мореплавці багато криги і змушені були повертатись назад до Ведмежого острова. Там сперечались, куди далі плисти. Ріпп знов подався на північ, а Геемскерк з Баренцом попливли на схід.

Через 55 день після відплиття з Амстердама побачив Баренц берег Нової Землі. Корабель змінив курс на північ і пішов уздовж берега. Назустріч попадались невеличкі островки та плавучі криги. Обережно вів Баренц свій корабель через криги. У першій половині серпня він обійшов Нову Землю з півночі і повернув на південь уже Карським морем. Незабаром, повернувши ближче до берега, зайшов у якусь бухту. Плавучі криги зачинили голландцям вихід з бухти.

Був момент, коли здавалось — з півдня море звільнилось од криг. Зраділи морці, постановили вітрила, підняли на щоглах прапор, щоб рушити в дальшу путь. Але надаремна була радість: криги лише одступили трохи далі, і з бухти вийти було неможливо. Навколо було пустельне море, берег невідомої землі з горами, що ховались у глибині острова. Часами біля корабля між криг виставляв свою посріблену голову морський заєць, а вдалині плавучими кригами бродили білі ведмеді, з цікавістю наближаючись до корабля.

Сполох скаламутив морців країни класичного флегматизму — бачили: нема виходу з бухти. Була скликана нарада, і пристали на пораду Баренца зимувати на березі великої і пустельної землі. Їх було 17 морців, і вони були першими європейцями (що знаємо про них, бо могли бути інші, що спогаду од них не залишилось), що зимували так далеко на півночі за полярним колом. Криги все щільніш оточували корабель, і здавалось, розчавлять плавучу домівку матросів, але несподівано корабель був піднятий на криги.

Побоюючись, аби корабель все-таки не розчавило, почали вивантажувати на берег харчі, зброю, вітрила та човни. Почали на березі жити. Спочатку в наметі, а потім узялись будувати будинок, бо боялись холоду та дикого звіра. На березі знайшли багато плавнику, тобто дерева, що його повиносило в море течією сибірських

рік, а потім морськими хвилями виплескало на Нову Землю. З того дерева будували будинок і заготовляли паливо.

Герард де-Вейер свідчить, що лише завдячуючи досвіду та енергії Баренца вони не загинули в тяжкій годині, здавалось, безконечної полярної ночі, коли довго не з'являлось на обрії сонце і лише місяць та північне сяйво освітлювали чарівне нагромадження криг у бухті та засніжені горби узбережжя.

Наприкінці жовтня голландці вже жили в закінченому будинку і перенесли майже всі речі з корабля на берег. Будинок, побудований за вказівками Баренца, мав лише одну велику кімнату (модель його в гаагському музеї). Там спали, грілись, їли, розважались і навіть купались, бо діжку поставлено в кутку за порадою їхнього лікаря замість ванни.

Надворі було холодно, випав сніг, а вітер намітав кучугури навколо будинку і засипав перше житло європейців на цьому острові.

Надворі лютували морози, але сніг облягав будинок і тримав у кімнаті тепло.

Ночами, коли люди спали, не раз можна було почути, як на даху будинку товклись ведмеді чи лиси. Звірі намагались знайти прохід до будинку. Принаймні так думали голландці. Їхні історики і їхній боцман де-Вейер запевняють, що незабаром ведмеді почали приходити за дня і розгрібати на даху сніг, наче відчувши під снігом споживу. Тоді морці, користуючись трубою-комином, вилазили наверх, робили засідку і вбивали ведмедів.

Ведмежого м'яса вони не їли, вважаючи його за отруйне. Зате їли м'ясо полярної лисиці, псаця, що попадав у їхній капкан, яких чимало виставляли голландці навколо будинку. М'ясо лисиць їли, а з їхніх хутер шили кожухи. У тих теплих кожухах могли ходити й працювати на повітрі по кілька годин.

На початку грудня почались такі холоди, що, за свідченням де-Вейера, холод не пускав дим у трубу (!?). Дим переповнив кімнату, і люди почали душитись. Тоді потушили вогонь. У кімнаті надзвичайно похолодало, на стінах виступив сніг, а виноградне вино замерзло. Перелякані морці, побоюючись замерзнути, вирішили запалити кам'яне вугілля, що його принесено з корабля. Так і зробили.

У кімнаті стало надзвичайно тепло. Обрадувані люди, перед тим як лягати спати, вирішили затулити комин, щоб не випускати тепло. Полягали спати на нарах і ще довго розмовляли. І лише завдяки тому, що розмовляли, а не позасипали одразу, залишились морці живі. У кімнаті із затуленим комином почався чад. Люди почаділи і відчули, що в них закрутилась голова, а один хворий майже зомлів. Ті, які були витриваліші, кинулись відчиняти двері та комин. Той, що одчинив двері, зомлів і упав на сніг. Боцман кинувся до нього і витер йому обчилья оцтом. Після того всім видано по чарці вина, коли чад став проходити.

Минали довгі полярні ночі, і о 12 годині дня лише чуть сіріло небо, а холода не зменшувались. Звірі оточували будинок і своїм виттям лякали людей. Так пройшов грудень 1596 року і січень 1597. Наприкінці січня дня почало прибавлятися, і морці почали виходити з будинку на повітря. Але сталось перше нещастя, що стривожило голландців. Один матрос, що перед тим довго хворів, помер. Його поховали недалеко будинку, розкопавши домовину в снігу. Майже всі люди хворіли на цингу. Але дні збільшувались, і в березні, коли сонце надовго виповзло на обрій, голландці пішли на берег моря і побачили, що вітром в одному місці бухти криги одігнано на значну віддасть. Але ще півтора місяці довелось чекати, поки Баренц у супроводі кількох матросів пішов оглянути корабель. Останній був майже не пошкоджений, бо він стояв на кризі. Щоб скористуватись кораблем, треба було його звільнити од криги, але власними силами мандрівники зробити цього не могли. Уся надія була на сонце, що розтопить криги, та на вітер, що міг їх розсунути та розігнати.

Але змучені тяжкою зимівлею і нудьгою за рідними місцями, морці уперто настоювали перед Баренцом, щоб той щось придумав. Баренц відповідав: «Треба зачекати, в крайнім разі, коли корабель залишиться в полоні криг, ми сядемо на човни і змушені будемо на човнах вирушити в подорож».

Вирішили чекати до кінця травня, а одночасно готуватися до цієї подорожі додому. Баренц лежав хворий. Але за його вказівками готувались матроси разом з Гемскерком та де-Вейером. Уже хворий, Баренц написав записку і в ній пояснив мету своєї подорожі та згадував

про пригоди під час зимівлі. Згорнувши цю записку, заховав її в порохівницю і засунув у комин.

Після того як Карлсен знайшов будинок Баренца, англієць Гардінер розшукав у комині цю записку.

13 червня 1597 року, коли море майже звільнилось від криги, а корабель залишився непорушним, голландці сіли на два човни і рушили додому. Вони попливли назад, огинаючи північ Нової Землі, а потім, тримаючись її західного берега, подались на південь. Майже всі вони були хворі. Брала сумніви, чи доберуться до батьківщини живі. Не витримав Баренц і вмер у човні під час розмови, коли розглядав карту подорожі, що її склав де-Вейер. Цю подію так переказує боцман:

«Ми розмовляли. Нарешті він положив карту і сказав: «Герард, дай мені пити». Напившись, він відчув велику слабкість і, закотивши очі, помер так несподівано, що ми навіть не встигли покликати Геємскерка з другого човна. Смерть Віллема Баренца огорнула нас страшною жалобою. Адже він був наш головний проводир і єдиний штурман, що на нього ми покладали всі наші надії».

Лише завдячуючи досвіду та вмілому керівництву Баренца, так запевняє боцман де-Вейер, 12 голландців повернулись з подорожі живі. По смерті свого штурмана вони вже не довго залишались у морі. Їхня одиссея кінчалась, хоч останні дні без Баренца було надзвичайно важко. Наприкінці липня зустріли руських, що на своїх барках уже плавали біля берегів Нової Землі. Ті дали їм трохи харчів. Правда, ті харчі скоро кінчились, але голландці, покинувши берег, попливли до острова Кільдіна і там від руських рибалок довідались, ніби у Кольській затоці стоять голландські кораблі. Незабаром голландці були на кораблі, що ним командував Ян Ріпп. Виявилось, Ріппові теж не пощастило пробитись далеко на північ, а тепер він уже розшукував Баренца.

1 листопада 1597 року, тобто 333 роки тому, Жак Геємскерк та Герард де-Вейер разом із своїми товаришами повернулись до Амстердама.

* * *

«Сибіряков» розрізав хвилі того величезного водного простору, що має назву Баренцового моря на честь славного голландського штурмана, а ми з палуби слідували

за засніженими горбами західного узбережжя Нової Землі. Полярне опівнічне сонце зупинялось невисоко над обрієм у тому місці, де стрілка компаса показувала північ. Цей берег і сонце — єдині свідки тієї сміливої подорожі на маленькому вітрильнику, а потім на човнах купки голландських морців. І ми думками пливли в ті давні часи і уявляли постаті матросів і капітанів того часу: відважних і жорстоких, напівторгашів, напівпіратів, шукачів нових земель і золота. З мечами і бібліями рушали ці слуги торговельного капіталу на розшуки коротких і дешевих шляхів, нових ринків, на полювання за моржами і на грабунок некультурних і культурних, тільки б слабших народів.

Може, там, по той бік тих гір, що он вдалині пішли у глиб острова, зимував Баренц. І в нашій уяві спливали: снігова пустеля і малесенький сніговий горбок — то будинок, а там півтора десятка людей, що мріють, але майже не вірять у поворот на батьківщину, що колись побачать інших людей.

Може, тут, де зараз іде «Сибіряков», колись серед плавучих криг пливли два невеличкі човни, і на одному з них умирав матроський улюбленець, головний штурман, досвідчений мореплавець Віллем Баренц.

Улюбленець матросів — так свідчить боцман де-Вейер.

Який контраст з другим великим мореплавцем, що за кілька років по тому плавав у цих самих водах, — Генрі Гудзоном, що проти нього не раз здіймали бунт його матроси, аби останній раз, — цей раз уже було не тут, але все ж на півночі, — викинути на човнах разом із малим сином і пустити напризволяще за морськими хвилями.

Такі тоді були часи, вони zostались позаду, а разом з ними і ті соціальні взаємини і відповідна їм техніка. «Сибіряков» — судно початку 20 сторіччя. А його екіпаж — колектив радянських матросів і кочегарів, що сміливо гонить своє судно на північ, вірить своїм штурманам і механікам — не так давно таким самим матросам і кочегарам.

Вздовж берега над нами, спереду нас і позаду мчать чайки, кайри і буревісники. Вони залітають далеко у море, сміливо кидаються у хвилі за здобиччю, пробиваються крізь туман і б'ються за помії, які виливає каструльник за борт. Це нащадки тих самих чайок і буревісників,

що колись супроводили вітрильняки і човни Віллема Баренца. Вони майже не змінились, так само як не змінились снігові гори і річища могутніх глетчерів за цей час.

За 300 років, що минули відтоді, «Сибіряков» має змогу користуватися кращими картами, де майже правильно накреслено обриси берегів та де-не-де показано глибини моря в англійських сажнях. Але глибини острова знано не багато краще за ті часи, коли тут, під цим берегом, на човні умирав Віллем Баренц.

Докладне вивчення гір, долин, глетчерів та глибин острова, особливо його північної частини, припало на долю радянських учених, у першу чергу співробітників інституту Півночі.

Отже, колись на цій землі купка голландців була першими людьми, що познайомились з довгою полярною зимою і лишили про те переказ.

* * *

Нова Земля. Подвійний острів з вузькою і неглибокою протокою — Шаром Маточкіним. Тут протоки звуться шарами. Острів на карті нагадує човен, що одділив море Баренца од моря Карського, уп'явшись кілем у перше і набравши води другого за свій нерівний борт. Довжина цього човна з півдня на північ так кілометрів з 900. І коли б його 256 пасажирів-ненців та руських, дорослих чоловіків, жінок, малих дітей і кількох дідів, розставити ланцюгом через увесь острів, вони б розгубились серед його гір та глетчерів. Я не знаю, яка довжина його берегів, порізаних бухтами та фіордами, не малою кількістю півостровів та мисів, але коли б мені запропонували пройти цим берегом з півдня на північ або навпаки, я одмовився б. Там, мабуть, утрое, коли не вчетверо більше 900 кілометрів.

Для мене немає сумніву, що мине небагато років, коли цей пустельний острів буде заселений не кількома сотнями людей, а кількома десятками тисяч. На його величезних просторах будуть випасатись отари оленів по кілька тисяч голів, на берегах виростуть міста з заводами, де вироблятимуться м'ясні консерви, де виправлятиметься замша з оленячих шкур. Там же переробляти-

муться шкури, м'ясо, трин морського звіра. Думаю, в горах Нової Землі знайдуться багатства не менші, як у Хібінах. На Свальбарді норвежці добувають чимало кам'яного вугілля. Чим гірша Нова Земля од Свальбарда? Нехай лише геологи краще покопаються там і нехай зазирнуть у підземні глибини, бо досі цього ще ніхто не зробив. На острові будуть побудовані порти, а могутні криголами в полярну ніч пробиватимуться тут і везтимуть за собою пароплави-вантажники.

Але коли це буде? На мою думку, дуже скоро.

Правда, на цю п'ятирічку тут передбачається лише утворення великого оленячого радгоспу та, можливо, якийсь прогрес у галузі мисливства і невелике переселення на острів з сходулу.

Нову Землю почали заселяти не так давно. Першим, хто взявся за заселення цієї землі, було товариство рятування на воді. Це товариство збудувало в бухті Малі Кармакули будинок, лазню та церкву (!). Звалось це рятівничою станцією. Року 1878 там оселено 6 родин ненців. 1894 року там було вже 50 ненців, 1908—95, вони жили в трьох оселях, що розташувались у південній половині острова. 1910 року в Крестовій губі було засновано першу руську колонію на 12 людей (4 родини). Кількість населення безперервно зростає за рахунок новонароджених, нових колоністів-промисловців, тимчасових наукових працівників, метеорологів та радистів, радянських та шкільних працівників, лікаря і т. ін.

Тут є хороші пасовиська для північного оленя. І коли зараз поставлено завдання створити тут великі оленячі господарства, то можна пригадати досвід Аляски. В Алясці не було оленів, принаймні приручених, здається, лише дикі карибу попадались у невеликій кількості. Американці взялися використати великі простори Аляскінських тундр, вкритих оленячим мохом, під пасовисько. 40 років тому до Аляски з Сибіру привезли перших 12 оленів. З того часу їх почали завозити більше то з Чукотки, то з Сибіру, то навіть з Норвегії. Дорогою чимало оленів гинуло, але за 10 років було завезено більше 1000 оленів. Ще через 5 років Аляска мала вже 11 тисяч своїх оленів. На 1916 рік американці розраховували мати 100 тисяч, і деякі ентузіасти запевняли, що аляскінські тундри зможуть годувати 10 мільйонів оленів.

Уже 1897 року, коли в Алясці було 6 тисяч з чимось

оленів, вони стали в пригоді, бо завдячуючи 146 цим звірам було врятовано життя 400 китобойців, що їхніх 8 суден було затерто кригами біля мису Барро.

Олені в тундрі — це все одно, що верблюд у пустелі і навіть більше. Там, де є оленячий мох, олень, безперечно, має всі переваги перед собакою. Запевняють, що він може пробігти 200 кілометрів за день, розганяючись із швидкістю 40 кілометрів на годину (як поїзд!?), і підіймає до 15 пудів ваги. Мох, — тобто свій харч, — він здобуває собі сам навіть зимою, розкопуючи сніг копи-тами.

Звичайно, що для нас олені матимуть головну цінність, не як засіб вантажного пересування, а як звір, що даватиме м'ясо, шкури. Олені — це перший етап широкого господарського розвитку Нової Землі.

Олені — запорука колонізації, а колонізація дасть можливість ознайомитись зо всіма багатствами цього полярного острова...

*.   *
*

Чайки, кайри та буревісники кружляють навколо судна. Коли дивишся в бінокль, і в той момент повз судно летить велика морська чайка, широко розпустивши крила, то крізь лінзи вона виростає і, здається, летить прямо на тебе. З несподіванки рука інстинктивно спускає бінокль. Чайки шукають споживу у воді і надійно позирають на судно, мабуть сподіваючись, чи не попливе їм що з-за корми із залишків та помийв на камбузі.

Але за чайками слідкують їхні вороги, сміливі експропріатори — буревісники. Коли на їхніх очах чайка щось підійме, вони кидаються на неї і одбивають здобич.

Слесарьов бігає зі своєю дубельтівкою з корми на півбак, з півбака на корму, цілиться в чайок, стріляє і... не попадає. Після кожного невдалого пострілу засмучено зазирає в люфу, дьоргає за собачку і роздратовано скаржитья, що це для нього абсолютно незрозуміло, як він не попав.

Федір Іванович задумливо позирає на морську карту і вдесьте проглядає нову лоцію Євгенова, переріхтуючи розділ: «Новая Земля от Крестовой губы до мыса Жела-

ния». У лоції написано, що багато даних, зазначених у ній, не перевірені і що найновішим картам довіряти не можна, бо і в них є дані, записані сто років тому Літке та Пахтусовим, коли методи вимірювання та визначення були тільки наближені.

А радіотелефоном з «Седова» переказують, що в тому місці, де зазначено острови Гольфштрема, вони пройшли чистою водою, не помітивши жодних островів. Тепер «Седов» стоїть у Руській гавані і попереджає, ніби в дійсності Руська гавань зовсім не схожа на ту, яка зазначена на карті.

Федір Іванович наказує зменшити хід.

ЗУСТРІЧ

Було туманно. Здається, був ранок. Проте напевне сказати не можу, не глянувши на годинник. Туманний полярний день нічим не різниться від туманної полярної ночі.

«Сибіряков», випустивши кілька метрів якірного ланцюга, волік морем якір, поволі наближаючись до входу в Руську гавань. Пароплав ішов обережно і волочив якір для того, щоб не напоротись на міліну або на підводний камінь. Глибини тут не виміряно, а «Седов», що вже стояв у гавані, переказував про якийсь острів, що про нього жодної згадки на карті.

На капітанському мості капітан і двоє штурманів у біноклі уважно розглядають бухту, розшукуючи «Седова». Ми ввійшли глибоко в бухту, у тумані виріс той самий острів, але, «Седова» не видно. Бере досада, бо одночасно наш радист приймає якісь плутані радіограми від седовського радиста, і той запевняє, ніби вони нас добре бачать. Нам це абсолютно незрозуміло: перед нами острів, береги праворуч і ліворуч, пливають айсберги, пролітають кайри, а «Седова» нема.

— Он! «Седов»! — закричав другий механік, визираючи з кают-компанії через відкритий ілюмінатор.

Справді, тепер усі побачили «Седова», що стояв ліворуч у глибині невеличкої затоки в бухті. Досі в сірому тумані він видавався нам темною плямою, що на неї ніхто не звернув уваги.

Цей випадок продемонстрував, як в умовах моря під час війни може навіть велике військове судно, вико-

ристовуючи туман та береги, ховатись ледве що не під бушпритом ворога.

Отже, довгождана зустріч.

Без наказу «всі наверх» — усі були наверху.

Мокли під дрібним дощем і копірсали поглядами «Седова» од ватерлінії до бочки на фок-щоглі. Седовці відповідали нам тим самим. Наш «шип»¹ наближався все ближче. На їхньому спардеку купка людей. Уже можна пізнати: чорніє борода Шмідта, він у шкіряному костюмі, он великі скельця окулярів Ушакова, Громов, Муханов...

Вітаємось...

Перший гукає Хлебніков — седовський старпом, а за ним почалось радісне перегукування, поки «Сибіряков» швартувався до «Седова».

На седовських вантах висіло дві шкури білих ведмедів, на палубі гризуться собаки, до фальшборту липнуть обмазані кочегари і давно небриті вчені. Пароплави стали опліч один одного.

— Газет, новин! — вимоги седовців.

— Розповідайте! — вимагаємо ми.

У них все гаразд. Поточний рік увійде в літопис арктичних експедицій як рік надзвичайного тепла за полярним колом. Ушаков, начальник Північної Землі, сміється, розповідаючи про криги, що їх зустрів «Седов» біля Землі Франца-Йосифа.

— Лише раз довелось «Седову» розбивати крижану перемичку, — розповідає він. — Ішли розводдями, трищинами, обминаючи криги. Жодного порівняння з тим, що нам з вами довелось бачити минулого року у Східно-Сибірському морі, коли ми з величезними труднощами вирвалися з крижаної блокади на судні, в'ятеро сильнішому за «Седова».

«Седов» закінчив першу частину своєї експедиції. Протягом восьми днів «Седов» пройшов той самий шлях, на який лейтенант Седов на пароплаві «Святий Фока» 17 років тому витратив півтора роки. З цих восьми діб лише п'ять було ходових, а решту «Седов» простояв біля Нової Землі, де шукав мисливців, що згодились би їхати на Землю Франца-Йосифа.

---

¹ Ш и п — пароплав (англ.). Моряки часто вживають це слово. — Прим. автора.

Біля капітанської каюти на поламаному ящику од консервів сидів бородатий професор і, позіхаючи на сонце, що вже третій тиждень не заходило над «Седовим», говорив про транскрипцію слова Літке. Він виправдувався відносно одного напису у фільмі «Курс-Норд», де він був консультантом під час зйомки і де був Літке попсований літерою «д» (Лідтке). Та, власне, це була прелюдія перед серйозною розмовою. Цю прелюдію доповнювала обстановка навколо нас. Вдалині виднілись могутні глетчери, що сповзали в бухту. Час од часу відтіля долітав гуркіт крижаних обвалів, і він нагадував динамітні вибухи. То обвалювалися глетчери. Біля судна повільно пливли блакитні айсберги, а бухтою і айсбергами на береговій горі чорніла постать харків'янина геодезиста Войцехівського, що вже другу добу щось вимірював, установлюючи астрономічний пункт.

На острові Гукера радянську колонію було знайдено в доброму стані. Колоністи встигли підготувати фундамент для нового будинку і цим значно зекономили час перебування «Седова» біля острова. Висадивши нових колоністів та частину команди на берег для закінчення роботи, «Седов» рушив оглянути ближчі острови архіпелагу Франца-Йосифа. Одвідано мис Флору та бухту Ейру на острові Белл. На острові Белл знайдено будинок полярного дослідника Лей Сміта, що зимував там року 1886. Якись промисловці-хижаки пограбували будинок. Седовці шукали в будинку документи і записки художника Пінегіна, що він залишив там під час невдалої експедиції лейтенанта Седова. Документів не знайдено. Знайдено лише напис на стіні. Після цього відвідали острів Агад та острів Альджер, де знайдено сліди експедиції американця Болдвіна. До речі, склеп, що його залишив Болдвін, теж пограбовано.

Хто ж міг пограбувати ці міжнародні полярні сховища, що їх залишено тут на той випадок, коли б у Арктиці з'явилось щось нещастя? Чи не ті самі хижаки пограбували ці сховища, що познищували майже всього моржа в районі Землі Франца-Йосифа? У минулому кожне судно, що добиралось до цих островів, зустрічало навколо них моржів. Минулого року седовцям довелось ба-

чити лише одного моржа, а цього року жодного. Правда, за повідомленням норвезької преси, норвежці начебто продовжують бити в західному районі Землі Франца-Йосифа моржів. До речі, «Седов» біля Землі Франца-Йосифа зустрів три норвезькі промислові судна.

«Ісбьорн», «Гелая» і «Вікінг», — так звались ці судна, — білий ведмідь, богиня зими і морський розбійник, коли переклали на українську мову. Симпатичні назви. І симптоматичні...

Седовці розповідали про свою зустріч з хижакками.

Стояли біля невеликого острова, здається Альджерра, коли між айсбергами і пловучими кригами помітили маленьку яхту. Здивовані седовці, що, прибувши на Землю Франца-Йосифа, вважали себе надзвичайними героями, — адже до неприступної землі дійшли, — мовчки уставились на той катерок і спостерігали, як він наближався до них. Одні з досадою думали про цих невідомих морців, що зробили те ж саме, що вони, другі фантазували, що це якісь полярні робінзони, що їм на допомогу провидіння послало «Седова».

Несподівано судно повернуло й пішло геть од «Седова», наче сполохавшись червоного прапорця, що тріпотнувся на цьому великому судні. Зараз же «Седов» пішов навздогін за маленьким невідомим суденцем, але невідомий, очевидно, вже кинувся на втечу. Воно лавірувало між айсбергами, вибираючи вузькі проходи, куди не зміг би пройти «Седов», і таки зникло б, але неждано само застрягло у вузькій протоці. Тут його наздогнав «Седов». Дано гасло — наказ тому капітану прибути на «Седов».

Незабаром останній з'явився в супроводі двох матросів.

Трое здорованів опинились на палубі. Капітана повели до начальства. Там відбулась цікава розмова. Норвезького шкіпера запитали англійською мовою. Він відповідав норвезькою і мотав головою, що мусило означати, що він англійської мови не розуміє.

Не вірилось нам, але нічого з ним не зробиш.

Питали німецькою та французькою мовами.

Теж ніякого ефекту.

Коли в той же момент почувись вигуки, що серед криг з'явилося нове судно, удвоє більше за перше.

Довелось затримати і це нове. Новий капітан був

балакучий. Англійською мовою він розповів, що обидва судна весною полювали морського звіра та білого ведмедя біля берегів Гренландії. А потім, пройшовши з північної сторони Свальбарду, наблизились до архіпелагу Франца-Йосифа, шукаючи тут для себе поживи. Вони були «здивовані», що їх затримали. Коли норвежцям сказали, що ці острови належать Радянському Союзові і для останнього не байдуже, хто і як винищуватиме тут моржів та тюленів, то на це вони відповіли ще більшим здивуванням.

Ми, мовляв, не знали, що ви вважаєте цю землю за своєю.

Така була їхня відповідь. Але знали чи не знали, хотіли чи не хотіли, та за наявності такого великого судна, як «Седов», обидва капітани примушені були дати підписку, що без дозволу радянської влади біля берегів острова не полюватимуть, і змінили свій курс у напрямку до Норвегії.

Обидва судна були моторно-вітрильні. Особливо здивувало наших морців маленьке судно, що на ньому й команди всього вісім чоловік було.

— Ну і сміливі ж чорти.

— І всі як на підбор, велетні, здорові,— був такий загальний висновок.

Справді, в цьому відношенні тим бракон'єрам треба оддати належне.

Але це було не все. Незабаром зустріли ще одне судно. З цим зробили так само.

Звичайно, ніхто не міг ручитись, що якийсь із цих трьох, а може і всі три, згубивши на обрії «Седова», не змінили курсу на північно-західну сторону архіпелагу Франца-Йосифа, аби продовжувати там хижакувати.

До речі, ці рейси показують, що «недоступність» Землі Франца-Йосифа зроблено нашою пресою. Нині можна вважати за встановлений факт, що останні роки там кожного літа бувають пароплави. 1928 року там був «Седов». 1929 — знов він та норвежці, що били моржів. 1930 — знов «Седов», чотири норвежці плюс п'ятий, якому пощастило знайти труп Андре, та наші маленькі промислові моторно-вітрильні і одно експедиційне судно¹ інституту океанографії.

¹ Співістив автора співробітник океанографічного інституту, біолог Б. П. Мантойфель. М. Т.

Четвертий норвежець — це був той, що про нього трохи пізніше переказував по радіо новий начальник колонії на острові Гукера, Іванов.

Очевидно, норвезькі хижаки почувують себе в радянських водах наче дома. Чи не слід було б послати на Франца-Йосифа збройний катер, що охороняв би від чужоземців морського звіра та мінеральні багатства нашої полярної землі?

Шмідт говорив далі про перспективи, плани і наміри експедиції. Я слухав його, і мені здавалось, що цей учений бородач сп'янів од успіхів «Седова» в цьогорічних легких кригах у Баренцовому морі. Він говорив, що коли вони дійдуть до Північної Землі і в тому разі, коли зустрінуть важкі криги на зворотному шляху, то «Седов» піде в протоку Вількіцького навколо Таймиру і намагатиметься пробитись до Берінгової протоки — тобто тим шляхом, що, пройшовши ним, мореплавець заносить своє ім'я до історії.

Він говорив, що на той рік проектується послати нову експедицію Арктичного інституту на північ. Але ця експедиція буде не подібна до жодної, що були досі. У криги піде льодолам чи льодоламний пароплав. Піде на всю зиму і в полярних кригах, то дрейфуючи разом з крижаними полями, то пробиваючись між тріщинами та ополонками, розбиваючи криги, в полярну ніч наблизатиметься до полюса. Недалеко полюса, коли криголамові не пощастить дійти до цього «пупа» землі, пошлють на полюс партію людей на санях із собачою упряжкою. Також туди полетить аероплан. Санна партія підготує місце для його посадки, по можливості розчистивши крижаний аеродром. Таким способом можна буде зробити величезної ваги та цінності наукові спостереження і дослідження.

Проект, що своєю сміливістю лише на одну голову нижчий за знаменитий проект (виконаний) Нансена в дев'яностих роках, коли великий мандрівник одправився в свою знамениту подорож до полюса на судні, що сиділо на кризі і рухалось разом із кригою. Сміливість поступається лише тому, що в ті часи не було ні радіо, ні самолётів, ні криголамів, а тому Нансен віддався кригам напризволяще з розрахунком пробути там од 3 до 5 років.

Я слухаю, і скептицизм огортає мене. Звичайно, це

не неможливе, та є багато «але», а особливо таке легко-важне ставлення до криг. Так думалось мені, бо пригадувалась безконечна кількість миль з крижаною поверхнею, наче її обстрілювала важка артилерія цілого світу, і товщина криги в окремих місцях до 30 метрів. Та проте навіть такий пароплав, як «Седов», це не «Жаннетта», а радіо і самолёт та терміт і значний досвід багатьох полярних експедицій говорять за такий ризик.

Поволі наша розмова знов переходить на тільки-но пройдений шлях «Седова», на події останніх днів, коли він вештається біля тієї північної землі, що носить безглузду назву, саме: ім'я австрійського цісаря Франца-Йосифа.

Начальник експедиції одкидує свою довгу чуприну «гребінцем» п'ятьох пальців і починає оповідання.

— Наукова частина експедиції проробила значну роботу. Крім гідрологічних робіт, що ними керував професор Візе, попрацювали біологи. Бактеріолог професор Ісавченко вперше провадив бактеріологічне дослідження в цьому районі. Жодних бактерій у повітрі на Землі Франца-Йосифа не знайдено. Ботанік професор Савич серед бідної флори цих островів знайшов нові, ще ніде не описані породи лишайів та моху.

Залишивши на острові Гукера нових колоністів, «Седов» розпрощався з Землею Франца-Йосифа.

Цього року колонію на острові Гукера збільшено на чотири чоловіки проти минулого. Одночасно поширено завдання, що їх має виконати колонія. Колоністи мають у своєму розпорядженні собак, моторний бот та двоє коней. Серед колоністів двоє промисловців з Нової Землі, що ознайомлюватимуться з умовами мисливства на Землі Франца-Йосифа.

* * *

За півгодини після того, як пароплави пришвартувались один до одного, почалась робота. Запрацювали лебідки і понесли з сибіряковських трюмів на «Седов» тонни кардифу.

Команда дістала довгожданої ведмежатини. Уперше за весь рейс добре наїлись, але другого дня більшість

команди рішуче відмовилась від ведмежатини. Остання надто пахла ворванню.

— Погані з вас полярники,— сказав геолог Урванцев, що десять років прожив за полярним колом і тепер їхав разом з Ушаковим на Північну Землю.

— Хто перебирає в харчах, той нам не товариш,— сміялись старі полярники.

На пароплавах кипіла робота, а з пароплавів ішли шлюпки на берег, у бухту, у море,— робити промір морських глибин, топографічну зйомку берега, провадити геологічні дослідження, а разом з цим полювати та оглядати грандіозні глетчери.

На засипаній камінням тундрі, де навалено каміння дрібного й великого, що скидається на породу з кам'яно-вугільної шахти, немає рослинності. Тільки в долині, де пливе прозороскляний струмок, біля води, попадаються двадцятифутові оазиси, затушковані зеленкуватою фарбою полярного моху. Вздовж струмка поверх каміння неширокими майданчиками понаносило м'який ґрунт, що наприкінці літа затвердів, зберігаючи широкі сліди старих диких оленів і маленькі — молодих оленят. Старі прийшли з півдня, покинувши багаті північні пасовиська, лякаючись пострілів і тікаючи од ненажерливого ловецького інстинкту мисливців. Молоді оленята при звичаються до умов 76° північної широти. Сьогодні вони сполохані гудками двох пароплавів, що несподівано спинились у затоці, і пострілами людей, що полюють на чайок і морських зайців.

На кам'янистому зсипищі лежать ведмежі щелепи. Кутні зуби — колись страшна зброя білого велетня — стирчать безпечними камінцями, і не залишилось на них слідів од крові загиблих тюленів та нерп. Білий ведмідь живиться морською звіриною. Протягом довгих місяців у полярні дні й ночі блукає він крижаними полями, переходячи з криги на кригу, ховаючись за торосами у затінку айсбергів; завмираючи над ополонками, він шукає тюленя, пантрує за нерпою, а коли шлунок категорично вимагає споживи, кидається в небезпечний бій з велетнем крижаних вод — моржем. Ведмідь кидається на моржа

в той момент, коли той лежить на кризі, коли тяжкий і неповороткий п'ятдесятипудовий звір, незважаючи на могутню силу своїх метрових біяків, ледве порушиться. Ніколи не нападе ведмідь на моржа у воді, бо вмить одним-двома ударами його заб'ють ті самі біяки.

Грубошкурний полярний бегемот у воді — у своїй стихії.

Я підняв ведмежу щелепу і забрав із собою.

Вийшли на гору. Відтіля видніла Руська гавань з довгою косою, що відділяла у бухті ще одну бухту, та маленький островок недалеко місця стоянки наших пароплавів. Прямо за обрієм ховалось простирало Баренцового моря з білими крижинами вдалині, — і тоді я пригадав лебедів боцмана Герарда де-Вейера. Крижини-лебеді плили гордо й спокійно між водяних берегів. Плили на південь шукати смерті у хвилях Гольфштрему, розтанути у теплі, розпустити свій холод у теплій воді, що пливе од гарячих берегів Мексиканської затоки, і не пустити гарячого ворога у своє закрижаніле леб'яже гніздо на півночі.

Далі, праворуч, видніли ще могутіші глетчери, ніж у Руській гавані. Правда, і ті і другі відсіля видавались невидатними. Але й уся Руська гавань видавалась нам невеликою — кілометрів 5—6. Та це лише так здавалось, бо геодезист Войцехівський, що робив топографічну зйомку, добре знав, що ця бухта має навколо більше ніж 40 кілометрів.

Закс лежав на камінні і намагався розкрити банку консервів, одержаних од артільника з «неприкосновенных» запасів.

Ми набирали енергії перед невеликою мандрівкою в гори, на яку тільки-но одважились, і обмірковували питання, що нам робити, коли б ненароком зустріли ведмедя. Справа у тім, що ми не мали зброї, бо коли покидали пароплав, то не збирались далеко од берега одходити. Тепер же повертатись назад по зброю — значить згубити зайві дві, а то й три години, бо шлюпка вже повернулась до пароплава, і тут на березі копошився лише Войцехівський зі своїми інструментами.

— Спочатку сховаємось.

— А коли сховатись не буде де?

— Стоятимемо, як істукани.

— Білий ведмідь дуже цікавий, і коли з цієї цікавості наблизиться до нас?

— Тоді тікатимемо.

— Куди?

— Один в одну сторону, другий — в другу. За обома не побіжить. Хоч один врятується.

— Ну, а коли одного задушить та повернеться за другим? Наздожене ж. Бігає, як кінь.

— Ну-у-у! Коли він такий розумний, то повернемося на пароплав за зброєю.

— А може, ризикнемо?

— Давайте ризикнемо.

І ми ризикнули.

На пароплав повернулися після вечері, коли нічна вахта вантажників змінила денну і посилала з трюма сибіряковського в трюм седовський мішки та корзини вугілля.

З моря у бухту ввійшов туман.

Ведмеда ми не зустріли.

Оленів теж.

У бухті є теж течії. За цей час вони повернули обидва пароплави з правого борту на лівий.

* * *

Закс, я та Юркевич, седовський днювальний, він же архангельський журналіст, ішли берегом бухти, залишаючи сліди на фірні, що ним забито берегові щілини та подекуди (мабуть, з північної сторони) куски берега. Жоден з нас ніколи не був на глетчерах, і тепер ми пригадували все, що коли хто чув або читав про крижані ріки. На думку Юркевича, слід було відійти лише до льодовика, а на самий льодовик він не рекомендував навіть ступати. Юркевич запевняє нас, що без спеціального взуття не варто ризкувати життям. Але ми знали, що його турбував зовсім інший ризик. Він боявся запізнитись на судно до вечері, бо в такому разі зазнав би лайки од седовської команди.

Там, де берег був низький і плескатий, ми знаходили чимало плавнику. Часами це були просто дерев'яні стовбури, часами тонке дивно погнуте дерево, а часами нагадувало щогли якогось примітивного судна. Ми знали, від-

кіля взялось це дерево. Це такі самі дрова, що ними користувався Баренц із товаришами для побудови будинку і для опалення.

У нетрах сибірської тайги над Об'ю та Єнісеєм ростуть сосни. Навесні, у повідь, річки підмивають береги, що спричиняється до грандіозних обвалів; вода несе з собою тисячі дерев і виносить їх у Полярне море. Їх гойдають хвилі, носять вітри, течії. Взимку вони вмерзають у кригу і разом з кригами вони плывуть на північ і захід, щоб під час шторму хуртовинний вітер враз викинув їх на береги полярних островів та земель або з кригами випливати в теплі води, де криги розтануть, а соснові чурбаки попливуть в Атлантику.

Поблизу ми знайшли старий поморський хрест. Поставлено його, очевидно, більш як 30 років, але історія полярного мореплавства замовчувала, кого полонила смерть на Далекій Півночі, біля берега Руської гавані. Ми пригадуємо із Заксом, що в одну з прогулянок берегом, коли ми були без зброї (на цей раз захопили браунінг), серед каміння колишнього глетчерового річища надібали довгу тичку, яка, наче шогла, стирчала там здалеку, звертаючи на себе увагу. Як потім виявилось, то був жарт професора Самойловича. Він перед тим там бродив і, знайшовши тичку, встромив її між каміння, аби заінтригувати когось, хто попаде в ту місцевість.

Правда, за тих кілька днів, що наші пароплави стояли в цій гавані, не було вбито жодного оленя. Навіть не бачили їх, хоч слідів було чимало. Хтось запевняв, що вдалині він шось і бачив і то начебто олені, але ніхто йому не повірив.

Ми перейшли ще одну гору, набили камінцями кишені — підбирали їх чимало у кожную прогулянку, але рідко приносили додому, бо, повертаючись і відчуваючи втому, нам і невеликий вантаж здавався важким. А камінців було чимало гарних, і зараз у мене на столі лежить чудовий камінь — гірський кришталь, що доповнює колекцію, зібрану під час подорожей: на підставці з якогось м'якого і жовтуватого, наче старий віск, уральського каміння лежать каміння з півночі Нової Землі, засніжений апатит з Хібінських гір на Кольському півострові, зуби моржа, вбитого недалеко берегів Аляски, зуб білого ведмедя з Руської гавані та кусок мамонтового біяка з острова Врангеля.

Але ми одхиляємось.

З камінчиками в кишені троє юнаків наближались до глетчера.

Каміння, намул і рівчаки в болоті — це перша перешкода, що перетяла нам шлях до льодовика. Один з нас рішуче відмовився йти далі: черевики прив'язували його до місця. Це був Юркевич. Але художник, що теж був у черевиках, не пошкодував їх і разом зі мною рушив до льодовика. Ми перейшли рівчаки, плигаючи через каміння, глибоко вгрузаючи в намули, інколи з-під ніг обсипались камінці, що їх немов хтось велетенськими жменями розкидав у цій грязюці. Перейшовши рівчаки, ми ступили на твердий ґрунт. Під нами була крижана суша. Дзеркальна поверхня її мала вигляд чорного пляшкового скла. Поверхня, вкрита легесеньким шаром крупчатого снігу, здіймалася вгору. Крижана щілина розірвала уступ на дві частини. Праворуч і ліворуч рвуть щілини льодовики, колять крижані скелі, що здіймаються догори одна над одною. Після нас лишаються ледве помітні сліди.

Ми, зачаровані, посуваємось далі, обережно обминаючи щілини, інколи плигаючи серед них. Широкі щілини йдуть далі в глибини, де крижані стіни звужуються. Коли упасти в цю щілину, щоб тулуб застряг між стінами, і за кілька годин в слизькій тріщині запресованого льоду людину розчавить вага власного тулуба. Широка щілина із струмками талої води скидається на глибоке кавказьке міжгір'я.

Ми не маємо ні одного мотузка, наші ціпки — уламки тонкого плавнику, а не альпійські гірські ціпки із залізними наконечниками, на підшвах наших ні одного цвяха, що чіплявся б за кригу. І щохвилини нам загрожує посковзнутися і стрімголов бебехнути в щілину, що в глибині її сховається семиповерховий будинок.

Нагромадження крижаних скель щохвилини загрожує завалом. Розміри полян, щілин і скель грандіозні, і ця велич захоплює. Але нас обступає туман, і в сірій імлі зникли підступи льодовика, жовтобрунатна ковдра кам'янистої тундри і затоки з блакитними айсбергами. Десь у тумані пролунав гуркіт обвалу. Там десь, де крижана річка спадає у море, обвалилась крижана лава, підмита хвилями і зрушена постійними повільними, але могутніми силами. Там обірвались сотні, а може, й тисячі тонн льоду, щоб поплисти морем блакитними айсбергами. І над

льодовиком у сірій імлі завмерло крижане мовчання. Туман оповив усе ще густіше...

Ми завмерли. У глибокій тиші потонули всі звуки, за туманом і тишею зник увесь світ. Це була абсолютна крижана пустеля, і межі її зникли в незнаності. У цій напруженій тиші вухо вп'ялось у якийсь ледве вловимий дзвін. Здавалось, ми чули, як рухався льодовик, що посувається протягом року на один сантиметр. Здавалось, мить — і навколо пролунає гуркіт крижаних обвалів, під нами провалиться ґрунт, і з крижаних гір попадають скелі, у десятках напрямів полопаються нові щілини.

Напружена тиша. Ледве чуєш дзвін.

— Я більше не можу мовчати. Мене лякає ця тиша і дзвін, — скрикнув художник.

Туман згус до неможливості. За десять кроків нічого не можна розгледіти.

Треба повертатись, але в останні кілька хвилин ми забули позначити свій слід, і останні позначки зникли в тумані.

Куди йти?

Закс із задоволенням глянув на мене.

— Стійте тут, а я піду на розвідку.

Мені в чоботях веселіше, ніж Заксові в черевиках. Хоч щодо зручності, то в тих умовах особливих переваг чоботи не давали.

Я ступив кілька кроків у тому напрямку, відкіля ми йшли. Ще кілька кроків можна було орієнтуватись по одній щілині. Її я добре запам'ятав. Це одна з тих клятих щілин, з якої, безперечно, вибратись неможливо. Я присів і почав уважно оглядати крижаний ґрунт навкруги. Потім, натираючи фірном свої чоботи, я залишив за собою слід. По цьому сліду я зможу повернутись назад до Закса. Але наш художник не бажав залишатись сам у тумані, в цій страшній для нього, дзвенячій тиші. Ця тиша будоражила його нервову систему. Правду кажучи, потім він признався, що тоді добре не зрозумів, якою небезпечною загрожував нам туман.

На наше щастя, на якомусь крижаному нагорбку на фірні я помітив слід свого ціпка. Тепер залишалось розшукувати ці сліди один за одним. Це забиравало чимало часу, але туман трохи рідшав, і нам було легше. Ми йшли недалеко один од одного, і коли один знаходив знак, то

сповіщав другого, і тоді залежно від того, де був той знак, міняли напрямок.

Знаки були малопримітні, бо фірн був настільки твердий, що я своєю палицею з великими труднощами міг пошкрябати його так, аби там залишилось щось примітне. Скоро ми надібали на той слід, що його залишили наші ноги, поки були брудні. Це був теж не дуже помітний слід, зате він був густий.

Ще кілька кроків, ще один плижок, спускаємось трохи нижче на скляну поверхню, що з неї геть поздувало сніг. Це було те саме пляшкове скло, що ним ми проходили не так давно, коли йшли в глибину глетчера. Ми вже бачили край цих крижаних мас, але все-таки трохи заплутались, бо тут уже не було ніяких слідів.

Переходимо величезне нагромодження намулу, струмок, перебираємось по великих каменях, що їх принесло сюди чи то кригою, чи водою і залишило в намулі,— щоб зрештою вийти у тундру.

Весело розмовляємо і жаліємо, що Юркевич не пішов з нами. Де то він тепер? Чи добрався вже до пароплава? Мабуть, уже вечерея, і він порядкує біля камбуза або в кубрику.

Але що то за постать, он там унизу,— ми сходимо з горбка,— сидить якась людина, і коли ми наближаємось, стає на ноги. Так, це Юркевич. Він тут сидів і чекав на нас. Ми сміємось, що йому було страшно йти самому, але він обурено борониться. Розповідаємо про наші пригоди на льодовику та намагаємось переказати чарівну красу крижаних завалів і прірв. Домагаємось свого — наш спутник шкодує, що залишився тут і спостерігав сіре небо, бо сонце сховалось за хмарами, байдужий простір берегової пустелі, що на якийсь момент ховався в тумані, та простір бухти.

Назад іти важче. Незабаром сядемо спочивати, а потім наміряємось вброд переходити невеликий рівчак. Та наперед міряємо глибину під самим берегом. Наші ціпки йдуть глибоко в воду. Виявляється — під самим берегом буде по пояс, хоча рівчак завширшки 2—3, де-не-де 4 кроки. Доводиться вибирати вужче місце й плигати. Я плигнув не зовсім вдало — одна нога зосталася у воді, і в нагороду мав повний чобіт.

З гори ми почули тріскотіння моторки та постріли. То седовці виїздили на полювання і, очевидно, випробо-

вували свої рушніці на кайрах. Шлюпка швидко розтинала водну поверхню і, обминаючи довгу косу та льодовик, пішла в напрямку між двома льодовиками. Ми жаліли, що мусили йти пішки. Та вже залишалось недалеко. Пароплави були перед нами, але треба було обійти невелику виїмку, щоб наблизитись до них ближче і там викликати човен.

Та останне не так легко було зробити. На палубі, з того борту, що ним «Седов» стояв до нас, не було видно жодної душі. Очевидно, одні були десь на березі, другі спали, а треті з другого борту працювали біля вугілля.

Не скоро ми дочекались шлюпки.

* *
*

Якось по обіді зібралися на берег. Звичайно були удвох із Заксом. На цей раз до нас приєднався Леонід Васильович. Утрюх випросили у Володимировича моторку. Це була його власна моторка, він купив її випадково по ламану і, полагодивши, завжди возив із собою. Мотор там був слабенький, і більше чотирьох чоловік туди не сідало. Чотири — це вже вважалось, що моторка навантажена над норму. Скільки сил мав цей мотор, ніхто не знав. Сперечалися. Одні запевняли, що півсили, другі стояли за цілу силу.

Тому що бензину було обмаль, механік заборонив нам пускати в роботу мотор. Ми примушені були веслувати. Але це зовсім не страшно, бо ця моторка була самим легким човном на «Сибірякові».

На судно мусили повернутись до вечері, коли нашому штурманові треба було заступати на вахту.

Захопивши із собою гвинтівку та кілька обойм з набоями, ми рушили у подорож. Нашою метою було наблизитись до льодовика та побродити в одній долині, сподіваючись, що щастя пригонить туди оленів.

Наблизились милі за півтори до льодовика. Але довга коса, що глибоко вдається у бухту, розбиваючи її на дві, перетяла нам дальший шлях.

Щоб не об'їжджати цю косу, ми вирішили підтягти на пісок човен, а самим рушити через тундру.

Нам було надзвичайно весело. Ми бродили по горах, стріляли в каміння, плавник, бо не зустрічали оленів. Ходило до глетчера, але не дійшли, бо минуло вже чимало часу, і ми могли спізнитися назад.

— Ото коли б нам білий ведмідь!

Але ми знали, що зараз білі ведмеді на острові — дуже рідке явище. Білий ведмідь тримається плавучих криг, а на землю виходить на короткий час. Лише білі ведмедиці восени виходять на острів, щоб оведмежитись і прожити зиму в якійсь щіліні між камінням.

Повертались назад. Наш штурман обурювався, що доводилось вертатись без здобичі. Як на зло, поблизу нас навіть чайки не пролітали. Лише якийсь нирок удалині то пірнав у воду, то знов гойдався на хвилях. Леонід Васильович випускав у нього набій за набоєм, але нирок залишився не ушкодженим. Скільки ми не намагались наблизитись до нього, а він усе віддалявся. У той момент, коли Леонід Васильович стріляв, проклятуша птиця обов'язково ховалась у воду і показувалась лише через хвилину або через дві метрів так з 50 від того місця, де зникала. Тим часом ми загубили більше години на того нирка, і для своєчасного повороту залишилось хвилин 20. Було очевидним, що скільки б ми не напружували свої м'язи, веслюючи, за 20 хвилин не доберешся. І тоді почали заводити мотор. Але ніхто з нас добре не тямив у тій справі, і мотор працювати відмовлявся. Нарешті вдалось його пустити, човен плигнув метрів 30—40 вперед і враз зупинився. Це повторювалось кілька разів, але ніяк налагодити мотор не могли. Усе ж це прискорювало наш рух. Нарешті мотор запрацював нормально тоді, коли ми були вже під бортом «Сибірякова». Але тут трапилась ще одна неприємність. Тоді, коли в нас не залишалось жодного набою, показала голова морського зайця. Здоровенний звір з'явився за сто метрів од нас. Трохи проплив, сховався і показався уже зовсім близько, але що ми могли зробити без набоїв.

На пароплав спізнались лише на 2 чи 3 хвилини. Там уже закінчували перевантаження вугілля, і було очевидно, що другого дня пароплави розпрощаються.

У Полярному морі є острови, що їх названо Землею Франца-Йосифа.

Зимою 128 день не показується сонце над островом Гукера для того, щоб потім літом 128 день не заходити над цим островом.

Острів Гукера — це один з південних островів Землі Франца-Йосифа.

Майже коло сотні островів, — з них окремі звичайні великі скелі, — посіяв хтось тут між 80° та 82° північної широти. Це архіпелаг з вузькими камалами та протоками і широкими лагунами, заповненими кригами, що простягнувся далі з заходу на схід, ніж з півдня на північ. Минуло трохи більше як 50 років, коли австрійські офіцери Паер та Вейпрехт, що їх корабель «Тететгоф» полонила крига, побачили цю землю. Але за цей час небагато людей побувало на тих островах. Більшість кораблів, що бували тут, можна перерахувати. За винятком кількох промисловців, що плавали там останніх років, ці острови були свідками багатьох полярних трагедій, видатного героїзму та, мабуть, і безглуздох чвар. Тут загинув, розчавлений кригами, «Тететгоф», перший корабель, що був біля цих берегів. Але він був не останнім кораблем, що загинув там.

На якомусь із цих островів мусить бути могила божевільного Седова, коли лисиці ще не з'їли його труп. Але хіба лише труп Седова залишився тут? Там залишилися трупи австрійців, норвежців, руських, англійців, італійців, шведів¹.

Але ж там мало було кораблів. Траплялось, протягом кількох років жоден корабель навіть не наближався до островів. Відкіля ж там стільки трупів, наче на цвинтарі?

¹ Машиніст Кріш, матрос Муатт, інженер Андре, фотограф Стріндберг, інженер Френкель, штурман Бентсен, лейтенант Кверіні, гірський провідник Олье, машиніст Стеккен, кочегар Мюр, лейтенант Седов, механік Задерс — це далеко не точний перелік тих, що не повернулись живі з островів Франца-Йосифа. Адже про смерть одних на цих островах довідались зовсім недавно, а про смерть других, хоча б дев'яти росіян з одинадцяти, що на чолі їх стояв штурман Альбанов, немає докладних відомостей і досі. Можливо, що на тих же островах загинув і лейтенант Брусиллов, і геолог Русанов зі своєю нареченою, що супроводила його під час полярної експедиції.

В Ленинград — на праздник советской Арктики

По приглашению Арктического института в Ленинград выехала делегация клуба юных исследователей Арктики Харьковского Дома пионеров и школьников — на празднование годовщины создания экспедиции и 15-летия Арктического института.

В составе делегации: пионеры-активисты клуба Алена Набокина, Дарья Сайкина и Владимир Кривошеин, пионер-активисты клуба Елена Деревякина, Илья Хаец, Чумаков, Слава Сухомлин, Борис Феинстер и руководители клуба т.т. Трубианин и Винокуров.

Славная річниця

Сьогодні — річниця арктичних досліджень. Два місяці були на крижині українські герої — в експедиції на Челюскін, на полі з льоду український — Отто Юльєвич Шмідт. Вони показали шлях біполюсній організованості, мужності й натхненності в боротьбі з стихією.

Весь Радянський Союз з неослабною увагою слухав за життя на крижині й організовану боротьбу чоловічків. Партия уряд мобілізували все для арктиків. Астронави, дирижаблі, авіаційні бомби були готові на шість.

У квітні 1934 по морозно вітряній терні Радянська Спілка борилася за свої арктичні шляхи чоловічків. З героїзмом, з реальною відвагою арктичні герої — українці й герої-росіяни.

Коммунистична партія біполюсники і чоловіки України виступили для боротьби, для боротьби з лідером — Отто Юльєвичем Шмідтом.

Радянська Спілка перемогла, створила організовану боротьбу з лідером організованості — Отто Юльєвичем Шмідтом.

Юні дослідники Арктики йшли вперед з героїзмом до Радянської Спілки, з чоловічків. Вони вийшли на роботу й готові боритися з лідером.

Славная! годовщина

Сегодня — годовщина славных исследований. Два месяца везло на льдине нашим современникам — героям нашей экспедиции на Челюскин, во главе ее — нашим руководителям — Отто Юльевичем Шмидтом. Они показали образец организованности, мужества и настойчивости в борьбе со стихией.

Весь Советский Союз с неослабимым вниманием следили жизнью на льдине и организованно боролись с ледяными гигантами. Партия, правительство мобилировали все для спасения Арктики, дирижабли, авиация, бомбы были готовы на шесть.

3 апреля 1934 г. сражались ледники — герои Советского Союза за свои арктические пути мужественно, с героизмом, с реальною отвагою страна героев-исследователей и героев-исследователей. Страна Советов, руководимая партией коммунистов и вождями Сталиным, выстояла эту борьбу, показавшим всему миру организованность, мужество и героизм.

Советский Союз победил суровую стихию Севера. Советские ледовики и астронавы продолжат дело Челюскинцев.

Юные исследователи Арктики берут пример с героев Советского Союза, с исследователей. Они участвуют на их работе и готовы бороться с ледником.

В экспедицию на полюс Арктики
Ото Юльевич Шмидт.

Стінгазета Харківського клубу юних дослідників Арктики. 1935 р.

Мені хотілось би пригадати тут одну з героїчних сторінок історії полярних країн, що їх записано на цих островах. Більшість моїх читачів не знає про те, як колись, коло сорока років тому, двоє сміливих людей, бажаючи дійти до тієї таємничої точки, що зветься полюсом і якоюсь магічною силою притягає до себе, як стрілку компаса, одважних мандрівників, але огордилась неприступними просторами криг та води, кількома місяцями безсонячних ночей, коли вдень буває майже однаково як поночі, — отже, тих двоє людей поставили собі за мету дійти до полюса.

Два роки у кригах стояв їх корабель. Криги стиснули його і підняли на свою поверхню та несли туди, куди їх гнало хвилями і морськими течіями. Поволі односились на північний захід, більше на захід, ніж на північ. На кораблі всіх було тринадцять. Наймолодшому з них було 25, а найстаршому 40 років. У більшості з них на суходолі залишались дружини і діти, але ось уже протягом двох років вони не мали жодних відомостей про них. Про радіо тоді не мали уявлення. Уже два роки вони не бачили людей. Їхні собаки од цього вигляду крижаної пустелі хворіли на епілепсію, а їм здавалось, що вони показались. Крім собак, єдиними живими істотами, що навідувались до судна, були білі ведмеді та дивні рожеві і сріблясті полярні чайки. Але люди були кріпкі, здорові, вони не боялись крижаної пустелі, вони не сварились і присипляли нудьгу за домівкою, радіючи, коли секстант показував, що їхня крижина подається далі на північ.

Довгі полярні ночі вони просиджували на своєму пароплаві, шпортаючись по його приміщеннях та відшукуючи роботу. Бо без роботи не можна в тій місцевості, бо тоді загризе нудьга, а з нудьгою прийде цинга, розпухнуть десна, захитаються зуби і випадуть, людина плюватиме кров'ю і, коли організм не знайде ліків, умре. Люди знаходили роботу, не боялись і не нудьгували, а тому цинга побоялась завітати на той корабель. Минули дві осені і дві зими, щоб третьої весни двоє з тринадцятих сміливих покинули судно. Може, вони злякались? Але чому ж тоді ці двоє пішли не на південь до

землі, а їхня путь пішла прямо на північ. Бо вони були не боягузи, а одважні.

Люди хотіли дійти до Північного полюса, але не можна всім покидати корабель. Пішло двоє найвпритриваліших. На трьох санях, що в них запряжено 28 собак, було 740 кілограмів вантажу: харчі, одяг, інструмент та два човни вагою у 18 кілограмів кожний.

Тричі вирушали в путь, двічі примушені були одразу повернутись назад, бо щось не лагодилось у них, але вони були люди не забобонні і вирушили втретє, щоб більше не повертатись. 25 день люди уперто поспішали на північ. Крига була нерівна, і вони надривались разом із собаками, перетаскуючи сани через крижані горби та бар'єри. Доводилось убивати собак, щоб годувати інших. Люди теж не одмовлялись од собачого м'яса. Обидва були перевтомлені неймовірно, але їхня трагедія була не в тому, бо нарешті вони зрозуміли, що далі посуватись не можна — вони йшли на північ, а криги, що ними йшли, гнало якоюсь течією на південь. Це було тупцювання на місці. Нарешті вони дійшли 86°4' північної широти. До полюса залишалось ще 400 кілометрів. Ще ні один сміливий до того часу не заходив так далеко на північ. І ось відтіля вони вирішили повернутись. Але куди повернутись? На корабель? Хто ж може сказати, де зараз корабель, гнаний кригами. Вони повернули на південь і пішли в напрямку до ближчої землі. Тією ж землею мусила бути Земля Франца-Йосифа. У кригах вони заплутались, бо одного дня зупинився годинник, але нарешті через 75 день вони побачили якусь землю. Тут я візьму уривки із щоденника одного з них:

«24 липня. Нарешті сталось чудо. Земля, земля! По тому, як ми вже загубили надію зустріти її. Майже через два роки ми знов побачили щось, що здійснюється над безкраєю білою лінією обрію. Ця біла лінія простяглась уже багато тисяч років тому над пустельним морем і буде так само тягтися тут протягом майбутніх тисячоліть. Ми покидаємо кригу і не лишаємо за собою ніякого сліду; слід нашого маленького каравана на безконечних рівнинах давно зник. Для нас починається нове життя; серед криг не було ніяких змін.

Так довго мріяли ми про цю землю, і ось нарешті вона з'являється перед нами, як привид, як чарівне царство».

«Земля здавалась нам такою близькою, що ми розраховували дійти до неї другого дня ввечері; мій товариш вважав, що сьогодні вночі. Проте нам довелося ще 13 день іти плаваючою кригою, щоб дістатися до неї».

Так раділи вони невідомій землі. Невідомій, бо тепер, заблукавши, не могли сказати твердо, що саме це за земля, хоч і гадали: острови Франца-Йосифа. Вони вгадали.

Ішов серпень місяць, — кінчалось коротке полярне літо, бо наприкінці серпня за 80° замерзають ополонки і протоки вкриваються кригою.

До культурних місцевостей, до суходолу, до батьківщини було ще далеко.

На одному з маленьких островків мандрівники зупинились на зиму. Треба збудувати будівлю і запитись харчами, адже останній хліб уже давно з'їли.

Почали шукати будівельні матеріали. Це було каміння. Найкращим інструментом були кулаки і пальці. Лопату замінили моржевою кісткою, прив'язавши її до лижі, а кирку — моржевим біяком, прикріпивши до поперечини од саней.

Ґрунт замерз і вкрився снігом, але люди працювали із запалом, бо справа йшла про їхнє життя, і за тиждень вимурували невеликий барліг, засипавши його землею, мохом та вкривши моржевими шкурами зверху та ведмежими зсередини. Кам'янисте ліжко хоч було нерівне, але вкрите ведмежими хутрами. Наверху зробили комин з криги і снігу.

15 жовтня востаннє миготнув промінь сонця, і дні почали швидко темніти. Почалась полярна ніч. Ось рядки щоденника одного з мандрівників:

«27 листопада. 23° С морозу. Вітровіння. Лише висунеш з барлога голову, сніг забивається до вух та носа. Усе сіре, з труднощами можна розглянути чорне каміння на снігу і чорну скелю над нами; куди не кинь оком, чи в сторону моря, чи до протоки, скрізь панує темрява і відчувається одірваність від цілого світу. Вітер вие у тріщинах базальтових скель і знімає над нами сніговий вихор. На вільному майданчику перед хатиною зимової ночі плигають якихось дві чудні істоти, щоб одігрітись од холоду, і плигатимуть ще довго, поки не приїде весна».

Але з дня на день в країні морозів дико вили вітри і здіймались снігові смерчі.

«1 грудня. Останні дні стоїть дивно хороша погода. Охоче цілий час перебуваєш на повітрі за місячного світла. Хатина ще залишається у затінку гори, але місячне сяйво ллється над кригами і протокою, віддзеркалюючись од укритих снігом горбів та кам'янистих насипів. І скрізь така повна, така гнітюча тиша, все заповнилось тією мовчанкою, що наступить тоді, коли земля стане порожньою — її залишить життя. І невільно схиляєшся перед величчю ночі та смерті».

«8 січня. Минулої ночі вітер зсунув з гори по схилу санки, що до них був прикріплений термометр. Надворі завірюха — жахливий вітер, коли висунеш голову, перериває дихання. Ми лежимо тут і намагаємось спати — проспати по можливості час. Але це нам не завжди вдається. Як стомлюють ці довгі безсонні ночі, коли повертаєшся з боку на бік, скоцюрбившись, щоб трохи зігріти ноги, і з усіх благ у світі мрієш лише про одне — сон. Думки постійно заповнені тим, що діється на батьківщині, а тіло падаремне шукає тут, серед жорстокого твердого каміння, бодай терпимого положення. Час однак плазує вперед. Сьогодні день народження маленької Лів. Сьогодні їй стукнуло три роки, і вона мусить бути вже великою дівчинкою. Бідне маленьке створіння».

Такі думки повзуть у старшого з цих двох. Йому самому лише 35 років. Уже не перший раз йому блукати крижаними пустелями. І хоч зараз сумно, але вірить у перемогу, вірить, що незабаром побачить свою маленьку Лів.

Минуло 132 дні полярної ночі. Уже давно почався світанок. 25 лютого побачили перших пташок. То були нирки, що прилетіли з Півдня, і...

«26 лютого. Сьогодні ми могли бачити сонце, але було захмарено».

«28 лютого. Я зробив відкриття, що з одного шматочка парусини можна зробити 12 ниток, і щасливий, як король. Тепер у нас досить ниток, щоб полатати нашу одіж. Крім того, ми можемо розпороти парусину на мішках і використать її нитки».

«10 березня. Позавчора застрілив ведмедя, він з'явився вчасно, а тому був досить приємним одвідувачем».

Такі короткі весняні нотатки в тому щоденнику, писаному на землі Франца-Йосифа 1896 року.

19 травня рушили далі поміж островами, на південь, додому. То було продовження героїчної полярної епопеї. Скоро рік, як вони харчилися лише м'ясом та салом ведмедів і моржів, уже рік, як вони востаннє вмивались посправжньому, бо тепер навіть вода з піском не могла одтерти бруд з їхніх рук, облич та ніг. Лише ведмежа кров, змішана з топленим салом, допомагала рукам. Це був чудовий вазелін.

Знов почались дні боротьби з просторами, дні надій. Лише тепер це були простори не суцільної криги, а острів за островом з довгими, широкими і вузькими протоками, що там плавали криги. Серед цих криг на своїх човнах-кайках пробиралися мандрівники. Сотні небезпек пантрувало на них. На землі якимось неждано напав ведмідь, помахом лапи кинув одного на землю, збирався його розірвати, але загинув од кулі іншого. У воді на їхні човни нападали моржі (на кригах важкий звір майже безпечний, бо нездатний швидко рухатись). Якимось вітром одірвало од криги їхні каяки, коли вони ходили кригами, визираючи землю. Старший кинувся у воду і з величезними труднощами проплив водою, що мала температуру близько 0°, але паздогнав каяки, а з каяками їхнє життя було врятовано.

Дні минали за днями, і все тяглись острови і протоки, заповнені кригою, але ось... Та дамо слово героям:

«Було вже після полудня, 17 червня, коли я встав, щоб приготувати сніданок... Побачив, що туман над островом, порівнюючи з минулим днем, трохи розсіявся. Я вирішив негайно скористатись цим випадком для огляду околиці, а тому одправився з цією метою на ближчий горб... у той час, як мої очі слідкували за лінією берега, за темними скелями на ньому і сковзнули над крижаними рівнинами і глетчерами країни...—у цей час до мого вуха долетів звук, так схожий на гавкіт собаки, що я здригнувся... Може я помилився... Але ось гавкіт повторився... Більше не могло бути сумнівів».

Тоді вони вирішили, що старший піде на розвідку, а молодший залишиться біля каяків. Він рушив у глибину острова, думаючи, чи не вовк то був. Але знов до вуха долетів собачий гавкіт, а на снігу з'явився слід собаки.

«З дивним почуттям я йшов через численні горби та нерівності, заглиблюючись усе далі в середину країни, коли мені почувся звук людського голосу,— незнайомого голосу вперше за три роки. Як забилося моє серце, як кинулась мені в голову кров, коли я вибіг на горб, з усіх моїх грудей. За цим людським голосом серед крижаної пустелі, за цією єдиною звісткою життя були батьківщина і вона, моя люба дружина, що чекала на мене дома; більш я нічого не бачив і швидко йшов поміж скелями та крижаними нагромадженнями. Скоро я знов почув заклик і з крижаного узгір'я побачив темну постать між горбами. Це була собака; але за нею далі йшла ще постать — то була людина».

«Ми протягли один одному руки з сердечним: «як живете»? Над нами було туманне простирано, що захувало од наших поглядів всевіт, під ногами нерівна крига, а на задньому плані накресливалися у тумані землі. Скрізь крига, глетчери і туман. З одного боку, обрис: цивілізований європеець у англійському клітчастому костюмі, у високих гумових чоботах, добре виголений, зачесаний, і од нього чути пахощі туалетного мила, що його одразу відчув гострий нюх дикуна,— з другого боку, дикун, одягнений у брудне лахміття, просалене і замазане сажею, з довгим нестриженим волоссям і розтріпаною головою, чорний од диму, на якому неможливо одрізнити природне офарблення блондина, бо його вкриває товстий шар трину та сажі. Ніхто не міг би сказати, що це за дикун і відкіля він.

Європеець:

— Дуже радий вас бачити.

— Дякую вам, я теж.

— Ви маєте тут пароплав?

— Ні, моє судно не тут.

— Чи багато вас?

— Зі мною лише один товариш там, на краю криги.

Я боюсь, що далі не зможу списувати і перекладати сторінки того щоденника, бо інакше обвинувачуватимуть мене у плагіаті. Але хіба не чудесні сторінки цього щоденника, писаного на дивній полярній землі?

Ви не читали його? Коли ні, то прочитайте. Це щоденник великого Нансена і руською мовою зветься «Среди льда во мраке ночи», а українською... на жаль, його ще не перекладено. А чи перекладуть?

Колоністи острова Гукера не раз перечитували історію тих островів, куди закинула їх тверда воля радянських наукових організацій. І перечитуючи ту історію, з особливою увагою вчитувались у рядки Нансенового щоденника. З них вони брали впевненість, читаючи їх, одганяли геть нудьгу.

Їх було семеро. Ільяшевич, що не раз зимував на Новій Землі, був за начальника. Лікар Георгієвський, товстенький, невеличкий на зріст, репрезентував тут партійну організацію. Він був єдиний член партії. Кренкель — радист, Муров — механік, Шашковський — метеоролог, повар, Алексін — прислужник.

Коли 1929 року їх залишив «Седов», вони мусли чекати рік, а може, — такі думки часами тривожили їх, — більше, поки знов зустрінуться з іншими людьми. Судно зникло на обрії, і люди розійшлись по своїх кімнатах, щоб узятись за щоденну роботу. Буденні обов'язки кожного — робити спостереження, переказувати їх радіо-телеграфом, слідкувати за роботою мотора, варити їжу, слідкувати за здоров'ям своїх товаришів. Ви вже догадуєтесь, кому саме який обов'язок припадає.

Наукова станція тільки-но була організована. Провадились тут лише метеорологічні спостереження. Уся вартість їхня полягала в тому, щоб кожного дня переказувати по радіо до Ленінграда, в головну геофізичну обсерваторію, зведення про температуру, вітер, тиск атмосфери, хмарність, кількість опадів і закрижаність моря. Власне, не вперше там провадились систематичні метеорологічні спостереження. Той самий Джексон, що свого часу здивав Нансена, прожив на острові Нордбрук, — біля острова Гукера чуть на південний захід і одділяється од останнього протокою Де-Брюїн, — три полярні зими і провадив такі спостереження. Але він, а потім також інші, не мали радіо, щоб з дня на день переказувати свої спостереження на суходіл. Ці спостереження попадали до геодезичних обсерваторій лише через роки, а тому їх було неможливо використати для вгадування погоди на ближчі дні. Тепер Ленінградська обсерваторія мусила знати щодня стан погоди над островами Франца-Йосифа і завжди

передбачати, яку несподіванку готує Європі Полярне море.

На жаль, на перший раз не обійшлося без курйозних неприємностей для наших метеорологів та радистів. На острові Гукера встановлено радіопередатчик короткохвильовий. Кожен день цим передатчиком переказувано в ефір такі потрібні ленінградським метеорологам цифри і літери. Ці літери і цифри ловив на Новосибірських островах художник Пінегін, ловили у Норвегії норвезькі радіостанції, але чомусь ефірні хвилі не долітали до Ленінграда. У Ленінграді чекали, коли дійде до них повідомлення з Землі Франца-Йосифа через Новосибірські острови та весь Сибір. Часами це проходило так із тиждень, і відомості про тиснення атмосфери та про рух повітря над островом Гукера не мали цінності для ленінградських синоптиків.

Якось Кренкель за допомогою свого короткохвильового радіопередатчика зв'язався з радистом експедиції Берда на Південному полюсі. Правда, механік Муров залишається до цього часу при своїй думці, що це була містифікація. Коли ж Муров помиляється, то те, що до Ленінграда ці хвилі не долітають з острова Гукера, а перелітають через нього, це залишається таємницею законів короткохвильової радіотелеграфії. До речі, в таку можливість вірить фізик Ремізов. Він навіть пояснив мені теорію, як це мусить бути, але боячись щось наплутати, я тут цієї теорії не переказуватиму.

Бухта Тиха вкрилася льодом,— до речі, це та сама бухта, де колись зимувало судно експедиції лейтенанта Седова «Святий Фока»,— мало-помалу насувалася полярна ніч, і семеро людей заховались у своєму будинку, щоб лише на кілька хвилин виплигувати на повітря глянути метеорологічні прилади. Якось Ільяшевич убив на порозі будинку білого ведмедя. Урочисто зустрічали Новий рік як рік великих надій,— така є традиція у полярників,— і навіть фотографувалися з допомогою магнієвого полум'я.

Почалися завірюхи, вони йшли разом із морозом. Десь з півночі чи зі сходу, а вірніш з північно-східного кутка вітри несли холоди. Була звичайна зима для цієї землі, де в середньому на рік буває 20 безморозних днів, де навіть літом лише два рази за 50 з чимось років дослідники спостерігали температуру + 12°. Правда, тут

немає таких морозів, як на півночі Якутії, градусник рідко показує — 35°—45°, але ж тут середня температура трьох літніх місяців щось близько 0°.

Важка зимівля, але як не схожа вона з тими полярними зимівлями, що ми знаємо про них: Баренца та Нансена. Увесь час вони зв'язані із суходолом з допомогою радіо і можуть посилати разом з метеорологічними зведеннями телеграми родині та друзям і кореспонденцію до газети. Їм не треба було харчуватись м'ясом полярних лисиць, білих ведмедів та моржів, до речі, моржів вони не бачили, але бачили морських зайців. Їх було забезпечено ліками проти цинги. Лікар час од часу оглядав кожного, важив, слухав, стукав, вимірював тиск крові; чисте повітря убезпечувало од якихось інфекційних хвороб. Лише полярна темрява зимою і постійне світло літом впливали на нерви. Але в цьому відношенні в них були засоби більш могутні, ніж бром. Кожен з них мав окрему кімнату. Коли будували будинок, то організатори цієї самої північної полярної станції вважали на можливість нервових захворювань, на те, що в полярних умовах, коли нудьга охоплює людину, часами якась дрібниця викликає гострі непорозуміння. Часами людина шукає спокою і відпочинку, якого не може знайти в тісному гуртожиткові. Щоб цього уникнути, найкраще мати окрему кімнату для кожного.

Безперечно, крім усіх цих заходів, потрібно головне — відповідний підбір людей. Але кажуть: можна разом пуд перцю з'їсти, а людини не розкусити. На полярних зимівлях часто бувають різні неприємності серед зимівників.

Чи були якісь непорозуміння серед цих?

Хто знає? Правда, хтось запевняв, що на перше запитання до зимівників, як жили і чи мирились, один відповів:

— Шестеро жили добре, а сьомого терпіли.

Але в основному зимівля, очевидно, пройшла гаразд. Жили за роботою, нормували робочий день, встановлювали порядок харчування за годинами спостережень, бо фактично більшу частину року не мали ні ранку, ні вечора. Телеграми, полювання, книжки та шахи — ось чим заповнювали день після роботи. Ходили на прогулянки, але недалеко. Тримались біля станції. І в цьому відношенні цих семеро людей виняткового нічого не зробили

для дослідження острова — його картографії, розподілу землі та води. Але ці перші довели можливість спокійного і безтурботного життя для станції, а це аргумент для майбутнього зміцнення наукової колонії.

Уже цього року їм на зміну поїхало 11 чоловік, тобто добавились двоє промисловців, що мандруватимуть по ближчих островах, шукаючи промислового звіра і роблячи розвідку в цьому відношенні. Дуже можливо, що лише полювання за полярним лисом на цих островах доведе рентабельність перебування тут якоїсь мисливської партії. Адже до цього часу на песця тут полювання не було. Промисловці бували тут лише літом, коли хутро полярної лисиці нічого не варте, а зимою на них могли полювати лише наукові експедиції. Останні ж, коли й били звіра, то лише для колекції, рідко на м'ясо, полярних лисиць після Баренца, здається, ніхто не їв. Не смачне, коли порівняти з ведмедем або моржем. Тепер песець став цінним звірем, бо його хутро може бути широко експортоване та і внутрішній ринок може спожити необмежену кількість хутер.

Але, крім песця, дуже можливо, що мисливці, піднявшись на північ, знайдуть моржів, яких нині біля берегів південних островів залишилося дуже мало. А коли там, на півночі, залишилась хоч третина тих отар, які колись бачив Нансен, то це буде варта уваги промисловість. Адже вартість продуктів, одержаних з моржа, розцінюється од 100 до 250 карбованців. Безперечно, промислове господарство треба побудувати там раціонально і рішуче боротися з хижацтвом, хоча б і за допомогою того катера, що його проектується послати в ті води.

Крім мисливців, цього року туди поїхали зоолог та біолог. Доводиться жалкувати, що до них не приєднався геолог, бо до цього часу геологія острова вивчена надзвичайно поверхово. Геологічні спостереження робили Кетліц, Нансен, Лі-Сміт, але жоден з них не був геологом. Правда, в тих зразках порід, що вони привезли, не знайдено корисних копалин. Але, як сповіщає професор Самойлович, здається американським дослідником року 1903 чи 1905 на кількох островах під час поверхового огляду був знайдений лігніт. Вугілля типу лігніт є на островах Норд-Брук, Ціглера та на острові Вугільної копальні.

Можна сподіватися, що на островах Франца-Йосифа

як і на Шпіцбергені буде знайдено вугілля, а можливо, серед їхніх горбів ховається і ще щось.

Новий начальник Землі Франца-Йосифа Іванов, колишній секретар експедиції на криголами «Красін», тоді ще студент, під час рятування екіпажу дирижабля «Італія» поїхав на острів з великими надіями. До речі, він поїхав у супроводі своєї дружини, біолога Демме. Це була перша жінка, що жила цілий рік на цій землі. Хтось з газет запевняв, що це взагалі перша жінка так далеко на півночі. Але це не так: одна американка спеціально фрахтувала судно «Хоббі» і плавала 1928 року до цієї землі, а дружини ескімосів, що супроводили Пірі під час його експедиції на північ Гренландії, та й сама дружина Пірі, зимували із своїми чоловіками на гренландських кригах далеко за 80° північної широти.

Звичайно, що жінка на такій далекій півночі, та ще серед десяти мужчин,— це таке видатне явище. Тільки не думайте,— бо, може, ви читали Пільняка,— що там обов'язково станеться трагедія. Правда, ще в Руській гавані один чужак з «Седова» запевняв мене, що колонія загине через жінку і що там уже почались суперечки. Слухаючи його, я подумав, як поширене в нас пліткарство, і мені пригадалось, як 1929 року, коли з Владивостока ми випливали у рейс на острів Врангеля, то поширено чулки, що на острові стались страшні речі, а дружина лікаря повісилась.

— Ви й половини живих не застанете,— говорили нам. Самим інтересним було те, що останній раз на острові Врангеля був аероплан за два роки перед тим, радіо там не було ще і, значить, ніякого зв'язку, а тут розповідають з подробицями, як повісилась дружина лікаря.

Звичайно, за кілька місяців ми привезли товаришку Савенкову разом із чоловіком живих і здорових.

Іванов узяв з собою собак та коней. Це вже свідчить про бажання не обмежуватися сидінням на місці, а про наміри робити далекі екскурсії по островах.

Між іншим, цьогорічні колоністи забрали з собою чимало різного приладдя, а серед нього устаткування для оранжереї-парника, де вони думають виводити овочі. Ми ще не знаємо, чи вийшло в них що з того чи ні, але у всякому разі це надзвичайно цікавий експеримент. Коли щось вдасться — це значить на їхній станції буде лікві-

дований навіть натяк на можливість цинги. Минулого року цинги хоч не було, але, як говорив Георгієвський, вона вже стукалась у десна кількох з них.

Нині ми можемо уважно слідкувати за життям колоністів острова Гукера, того самого острова, що через нього колись проходили Нансен з Йогансеном. У бухті Тихій, відкля на північ пішов лейтенант Седов, щоб не повернутись назад, у тій самій бухті, де помер механік Зандерс.

Зараз, коли я пишу ці рядки, далеко на півночі, за 80°, у присадкуватому будиночку сидять колоністи полярної землі, відкритої 50 років тому, коли не помиляюсь, у казематі Петропавлівської фортеці вченим географом Кропоткіним. Бо то ж він писав за три роки до того, як австрійські офіцери Паер та Вейпрехт побачили цю землю, так: «Тільки навряд чи одна група островів Шпіцбергену була б спроможна стримати величезні маси криг, що займають простір на кілька тисяч квадратних кілометрів, у постійному стані між Шпіцбергеном та Новою Землею. Чи не дозволяє нам ця обставина так само, як відносно легка можливість досягнути північної частини Шпіцбергену, гадати, що між цим островом та Новою Землею є ще не відкрита земля, яка простяглася на північ далі Шпіцбергену і стримує ці криги собою».

Вони за тисячі кілометрів од нас, їх огорнула темрява полярної ночі. Надворі дико свистить і зойкає завірюха, шалений вітер здіймає сніг і замітає будинок і збиває з ніг людей, бо остання радіограма відтіля така:

З 27 грудня по 1 січня 1930 року на Землі Франца-Йосифа лютував надзвичайної сили ураган. Ураган зламав суцільну нерухому кригу і навіть вікові айсберги. Смільчаки намагались пробратися до радіорубки (на віддаленні 30 метрів від будинку), але після довгого блукання примушені були повернутись до будинку. Температура в наших кімнатах знизилась до 11 нижче 0. Ефір був насичений електрикою. Зараз лютує жорстокий шторм, що од нього здригається весь будинок і радіощогла.

Радіотелеграму передав радист наукової станції на Землі Франца-Йосифа Іойлев.

І коли я перечитую цю телеграму, на пам'ять приходить ще кілька рядків з історії полярних трагедій на цих островах.

Це починається од Нансена. Судно «Фрам» пішло на

північ повз береги Норвегії, обминаючи шхери і фіорди. На судні було 12 людей, що взялись зробити небезпечну мандрівку. З напруженою увагою слідкувала вся Норвегія за Нансенівською експедицією.

Один з останніх портів на Півночі — Тромсе, куди зайшов одстоятись од шторму «Фрам».

На десять годин вечора призначено відплиття корабля. О восьмій годині на палубі «Фрама» з'явилась постань людини, що хотіла тікати. Це був штурман Бернт Бентсен. Він запропонував свої послуги економії. О десятій годині «Фрам» вийшов з Тромсе, його екіпаж складався з 13 чоловік. Тринадцятим був Бернт Бентсен.

Через три роки з тріумфом повертались усі 13 до батьківщини. Ще через два з чимось роки...

На землі Вільчика, біля мису Геллер, є місце, що зветься мазот Мак-Кінлея. Тут стоїть хатина. Її побудовано з каміння, кусків дерева, викинутих морем, та моржевих шкур. Тут же заховано санки і човни. Тиснуться один до одного, шукаючи тепла, 40 собак.

Над хатиною нависла довга полярна ніч. Ураганні вітри силою тридцять метрів на секунду підіймають сани, намагаються зірвати дах будівлі. Страшні штормові ночі, такі самі, як і штормові дні, бо день не різниться од ночі, безперервно йдуть одна за одною.

У хатині мороз —20°. У хутрових мішках сидять двоє людей. Але людина не ведмідь. Вона не може спати цілими місяцями. В одному мішку вмирає людина. Це штурман Бернт Бентсен. Він уже давно лежить хворий, і його товариш Б'єрвіг нічим не в спроможі допомогти перебороти смерть. З хатини не можна показати обличчя, бо вітер б'є снігом і, здається, сотні тонких голок устромляються в тіло. Хатина дрижить од поривів вітру. У напівтемряві, що чуть розріджується, бо в кутку горить гніт у моржевому салі, мовчки лежить Бентсен і, одкривши вії, вдивляється у темряву. Минають образи минулого — морякування, неодноразове плавання полярним морем, Нансен і Свердруп на «Фрамі» серед криг. Але ніколи не було так тоскно.

Мовчить Б'єрвіг, глибоко замислившись. Кілька десятків кілометрів на південь, на мисі Тететгоф, у трохи більшій хатині пересиджує полярну ніч американський журналіст Уельман зі своїми людьми — начальник експедиції. Дістатись би туди, може б вони допомогли? Але

навколо ніч, і ця ніч тягтиметься два місяці. Ніхто не рискне в таку ніч іти по невідомих островах, протоках і кригах. А коли б і рискнув, то не дійде, бо загине.

Вітер зовсім казиться, дрижить вогонь у кутку, у снігу міцніше тиснуться собаки, здається, вітер зірве саму хатину.

Бентсен вмирає. Він просить товариша не ховати його до весни, бо з снігу його можуть вигребти ведмеді й лисиці. Він не хоче, щоб вони гризли його мертвого. Б'єрвіг обіцяє, а самого охоплює відчай, і зойк глухне у грудях.

Умер. У хутрових мішках лежать двоє: в одному мертве, задубіле од морозу тіло, у другому жива людина. Їх важко одрізнити, ці мішки. Лише коли-не-коли ворухнеться живий, стомлений безсонням, і лежатимуть довго разом, поки спадатиме з неба полярна темрява і дико крутитиме закрижанілим снігом вітер.

НА СУХОДІЛ

На Далекій Півночі прощались два пароплави. Кожним матросом і кожним пасажиром відчувалась урочистість моменту. Ті, що їхали далі на північ, швидко писали листи і листівки, щоб передати їх на суходіл. Хто знає, чи повернуться вони цього року назад. У капітанській каюті «Седова» відбувались довгі наради начальника експедиції з його помічниками. На палубі «Сибірякова» розшукували останніх собак, які заховалися там. З берега поприїздили вже всі, за винятком Войцехівського, що закінчував свою роботу з геодезичним вимірюванням. Там уже поставили астрономічний знак. Кінооператор бігав з палуби на палубу, з поса на корму і без жалю крутив ручку свого апарата.

Був хороший сонячний день. Туман зник, і ніде жодної згадки про таку халепу. Сонце стояло невисоко над обрієм, і море горіло на південний захід і одливало м'якими тонами небеснозеленуватого кольору на північ. А Закс натискував на пам'ять, але не міг пригадати, за яким номером числяться такі кольори за таблицею тамтого вченого, що кожному відтінку кожного кольору дав номер.

З Харкова я одержав радіограми, що примушували мене повертатись назад із «Сибіряковим», незважаючи на

пропозицію керівництва експедиції залишитись на «Седові» і виконувати обов'язки днювального.

Разом з нами повертались до Архангельська колоністи з Франца-Йосифа, що прожили там минулий рік, двоє седовських кочегарів, художник і журналіст. Слесарьов та Оля № 2. Останніх двох на «Седова» не прийняли. З цього приводу Слесарьов був надзвичайно злий і говорив, що це інтриганство, обіцяв викрити у якихось злочинах увесь склад експедиції, а в першу чергу зоолога, що не по праву зняв шкуру з ведмежого вуха, та Самойловича, що не так як слід шукав Нобіле у кригах.

Самого ж Слесарьова обвинувачували у всіх смертних гріхах: перебільшив свої повноваження, стріляє без потреби птиць і розлякує їх, не привіз якогось апарата і т. ін.

Щождо Олі № 2, то її не прийняли, знайшовши якусь другорядну причину. Основною, очевидно, було небажання капітана включати до складу своєї команди дівчину. Капітани далекого плавання взагалі цього недолюблюють.

Отже, салютні гудки. Завирувала вода під кормою, і пароплави помалу виходять з гавані.

Ідуть на рейд.

Хо-о-ороший рейд!

Море тремтить дрібною, дрібною хвилею. На березі крижані ріки завмерли, наче отруєні снотворним порошком, а сонце сипле промінням, що блищить на кризі і хвилях. Чайки летять табуном, розлітаються і одна по одній налітають на воду, ловлячи дрібну рибку в холодних, але, здається, запашних хвилях. Он удалині над пароплавом закурив дим і потягся на захід, а на щоглах знялись прапорці. Він відповідає на наш салют. Пароплав пішов на північ, щоб обігнути мис Бажання, обійти Нову Землю і тоді на схід у невідомі води півночі Карського моря.

І коли глянеш на північ, де небо ховається за морем, нудьга стискує серце. Ото б туди, куди ще ніхто не ходив, повз східні береги островів Франца-Йосифа, ген аж до полюса. І здається, що це чисте море, осяяне море таке чарівне і простягнулось до самого полюса. Змінити б курс на 80°.

Але наші гості, зимівники з острова Гукера, цього не хочуть. Вони рахують дні й години, коли прийдемо до Архангельська. І хтось з них, архангелець, ставить приз 12 пляшок пива тому штурманові, що на його вахті судно

прийде до Архангельська, коли це буде на один день раніш, ніж вираховували.

Але неждано з Архангельська маємо радіотелеграму зайти до Крестової губи, що на північному острові Нової Землі, і взяти вантаж. Це значить, згубити майже цілий день. А може, відтіля ще куди пошлють по становищах та островах. Архангельськ знайде роботу і на Новій Землі, і на Вайгачі, і на Колгуєві.

Зимівникам довелося помирися з можливістю попасти до Архангельська не на день раніше, а на півтора тижні пізніше.

У каюті був маленький тапчанчик довжиною з метр. Цей тапчанчик був укритий тонкою шкіряною подушкою. Ми цим тапчанчиком не користувались, і його «заорендував» механік Муров. Доводилося лише дивуватися, як ця двометровая людина, колишній кавалерист, умудрявся вписатися на цьому тапчанчику.

Колишній кавалерист! Чи тільки кавалерист? Він же і колишній моряк, бо колись до імперіалістичної війни плавав по Середземному морю. Він же колишній шофер, колишній кіноартист, колишній боксер, — о, і він показував золотий зуб, вибив перший друг — чемпіон Ленінграда, — колишній студент інституту історії мистецтв, колишній інструктор фізкультури, колишній робітник якогось ленінградського заводу і...

— Колишній полярний дослідник, — похмуро додає він.

— А тепер?

— Пасажир цього пароплава.

Страшенно неспокійна натура, що знає СРСР од Баку до Криму і од Ленінграда до острова Гукера. Він страшенно любить сперечатися.

У нас у каюті кипіла дискусія. Муров атакував Закса в питаннях мистецтва. Закс нігіліст, прихильник лівої фрази в образотворчій штуці, прекрасно вгадував, якому художнику належить обгортка кожної книжки, виданої «ГИЗом» чи «ЗИФом», — на то він поліграфіст, — але вгадати, що скаже Муров, він ніяк не міг. Муров, озброївшись якимось підручником історії мистецтва, сипав іменами старовинних та середньовічних майстрів, назвами картин, скульптур і пам'яток. Закс теж смакував ці дискусії. Досить було за столом назвати ім'я якогось художника чи письменника, як починалась перепалка.

— От мені Айвазовський до вподоби. Він море гарно малює,— каже третій штурман.

— Хто? Айвазовський? Це ж ремісник, а не митець. Хіба його море щось варте?!

Дискусія палає, могутніми водограями вилітають мальовничі терміни, оригінальні порівняння, парадоксальні метафори, що на них такі митці обидва дискусанти.

Слухачі беруться за боки.

— Недаремно ти колишній студент колишнього інституту,— кидає хтось Мурову.

Спірка переходить на інститут, а потім перескакує на питання, яка вартість польоту Берда до Північного полюса, потім на те, чи потрібні муровані шляхи, і тягтиметься дві години, поки врешті-решт Муров всіх не перемовить.

Тепер цілі дні граємо у доміно. Самі могутні гравці — це Микола Іванович та Володимирович. Ці два під час гри проявляють зразки феноменальної пам'яті. Вони пам'ятають, скільки очок у кого, хто коли чим пішов, чим побив. Доміно гра легка й запальна, але тут можна і мізками покрутити.

Шахи в нас користувались теж великою повагою. Але Закс чомусь не в силі був зрозуміти цю «непотрібну» гру, як презирливо він її атестував.

Зате із запаленням кілька день увесь пароплав займався головоломками. Почалось з сірників. Сірникових задач і фокусів було десятків зо два.

Лише капітан не брав участі в наших розвагах. Але якось і він розійшовся.

— Ось вам задача: була вага,— знаєте, фунт, на фунт, дві тарілочки,— не було гир, але було чотири цеглини різної ваги. Усі чотири важили пуд. З допомогою цих чотирьох цеглин можна було зважити яку завгодно вагу, починаючи од фунта й кінчаючи пудом. Скільки важила кожна з цих цеглин. Ось рішіть.

Протягом цілого дня кожен вільний од роботи сидів з олівцем над папером і робив вичислення за вичисленням.

* * *

*

Ось ми перед Крестовою губою. Тієї ночі,— коли можна назвати ніччю ту частину дня, коли сонце стоїть на

півночі,— я спав надворі. На нижньому мостику брезенти, матрац, кожух та пальто були матеріалами для мого барлога.

Десь коло дванадцятої ночі наш радист, уловлюючи в ефірі звуки, зловив РАТАУ. За три тисячі кілометрів у просторах Баренцового моря гучномовець сичав:

— Говорить РАТАУ, говорить РАТАУ, говорить РАТАУ. Лондон. 14 серпня. Англійська преса широко висвітлює маневри військово-повітряних сил Британії над містечком Крануель... шшш...— заскрипіло у гучномовці,— шшш... шшш... ш... червону колонію. Шшш... шшш... широкою воєнної пропаганди. Шшш... подають в газетах в такому вигляді, начебо країна справді перебуває в стані війни, причому симпатії преси, звичайно, за тих, що атакують червону шшш... ш...— і виразно вмішувалась якась інша станція. Було чути слова, що ось вони стануть зрозумілими... Але ні, то фінляндська радіостанція передає якийсь романс, щоб далі його заступив фокстрот.

Але ось крізь звуки фокстроту пробивається:

— Шшш... передав Семенюк. Харків РАТАУ, Харків РАТАУ, Харків РАТАУ.

Після того дві чи три години сну, і, протираючи очі, я побачив, як «Сибіряков» завертав до якоїсь бухти. Це була Крестова губа. Море було надзвичайно спокійне. Хотілося спати, але й хотілось виїхати на берег. Та перемогло перше бажання і сподіванка, що, може, постоїм довше тут та ще встигнемо побувати в цій оселі.

Працювала лебідка, брали невеликий вантаж з невеликого промислового судна «Госторг». Збрали також кількох пасажирів і новоземельських мисливців. Серед пасажирів було дві жінки. Їх помістили до трюму, де вже жила більшість зимівників Франца-Йосифа та господарював Слесарьов, здираючи шкури з птахів і набиваючи опудала.

Я знов заснув, не звертаючи уваги навіть на пацюка, що, переляканий каструльником, збіг на нижній місток і, проскочивши повз мене, сховався до канатного ящика.

Спалося добре, і навіть чуть пригрівало сонце. Коли прокинувся, то Крестова губа осталась позаду, пароплав чуть похитувався на хвилях, залишаючи за кормою вихрястий і запінений шлях, і оддалявся од берегів Нової Землі, тримаючи курс зюйд-вест.

Борис Петрович розповідав про нову перехоплену в ефірі новину. «Седов» сповіщав радіостанцію Йоканги, що він іде серед криг.

*

*

Говорили про Північ, про економічні ресурси арктичної країни та політичні передумови, що примушують дипломатів обмінюватися нотами відносно прав на пустельні острови закрижанілого моря, уряди посилати військові кораблі для захисту свого «престижу» за полярним колом, де лише з крижини на крижину плигають білі ведмеді, а на скелях маленьких островів лежать яйця чайок,— країни, що притягає увагу вчених і моряків та навіть примушує окремих ентузіастів розплачуватись життям за свою цікавість.

Минають часи, коли це була страшна, нікому не відома, таємна країна земної кулі. З моря, з повітря, по кригах, під кригою за допомогою криголама, собак, аероплана, підводного човна озброєна знанням, досвідом, радіо, термітом, людина після 400 років безупинних штурмів нарешті бере колись неприступну фортецю.

— Розумієте, людство в процесі озброювання культурності, у процесі завоювання все вищих шаблів техніки іде з півдня на північ, з місць освоєних в місця дикі, де важкі, а то й неможливі умови життя за певного стану людської техніки.

Це розмови у нашій кают-компанії.

— Історія — доказ цьому. На півдні зароджується людська культура, первісна людина півдня перша створює великий колектив. Великодержавність з наукою і технікою народжується на півдні і рушає на північ. Асирія і Єгипет, а далі Греція і Рим, їм на зміну Центральна Європа і Британія. Цих доганяє Скандинавія. Тепер північна Сибір і Аляска. На черзі Гренландія, Свальбард, острови Франца-Йосифа. Нова Земля, Північна Земля, острови Новосибірські, Де-Лонга, Врангеля, архіпелаг Пері, можливо, серед цих відомих де-не-де (море Бофора) ще кілька невеличких островів. Коли протягом 350 років мандрівники од Баренца до Амундсена були лише розвідниками, то тепер людство шле туди свої загони. Наш час — це момент, коли на північ вирушає значний аван-

гард великої армії. Закінчується артилерійська підготовка великої атаки. Ми належимо вже до цього авангарду. Вейпрехт, а потім Джексон пропонували взяти «полюс в облогу» низкою наукових станцій і пунктів за полярним колом, з тим щоб поволі все вужче стискувати цю обручку. Тепер ця ідея перетворюється в життя, і наша станція на Землі Франца-Йосифа — один з цих пунктів.

— Безперечно, СРСР для цього зробив найбільше. Гляньте на карту Арктики: на Землі Франца-Йосифа, на острові Гукера, начальником географ Іванов, тепер ставлять метеорологічний пункт (чи поставили вже — не ручусь) на самій північній точці Нової Землі — мисі Бажання, на Північній Землі — Георгій Ушаков з трьома товаришами, на Новосибірських островах — художник Пінегін і на острові Врангеля — Арефа Мінеєв, чи, як звуть його американці, «губернатор» Мінеєв. Власне, це передбачали зробити протягом п'яти років, але ми зуміли виконати наукову полярну п'ятирічку протягом двох років.

— За кілька день у Ленінграді відкривається пленум міжнародної комісії по підготовці міжнародного полярного року, що відбудеться у наступному році. І ніхто з чужоземців не зможе похвалитись такими досягненнями, як наші арктики.

— Чужоземці? Вірніш, капіталісти. У них, правда, є добрі рекордсмени, як американці Берд та Вілкінс. Але кому потрібно рекордсменство? Є і авантюристи на зразок славнозвісного Велмана, що дав змогу заробити добрі гроші американським газетним видавництвам і ні на копійку користі науці. А візьміть Нобіле? Його епопея теж, знаєте, авантюрою тхне.

— Проте мусимо віддати капіталістам належне. Під гаслами рекордсменства і «прагнень до невідомого, що властиве людині», як кажуть вони, всіма силами намагаються захопити полярні простори для своїх економічних та політичних цілей. Політичних яких? А хоча б для того, щоб у час майбутньої війни проти нас послати свою авіацію з цієї сторони. За сучасної техніки це можливо, а саме відтіля, з півночі, буде найважче боронитися.

— Ну! Ну, ну!

— Чого там «ну»! Дирижаблі уже кругом світу літають і по півсотні пасажирів беруть. На це треба зважати.

— Маємо майже половину Арктики в розпорядженні Радянського Союзу. Межі нашого сектора зафіксовано відповідною постановою Радянського уряду. На карті до полюса проведено дві лінії. Одна починається між островами Діоміда у Берінговій протоці, друга — на стику радянсько-фінського кордону з Баренцовим морем. Усі відкриті і ті, що будуть відкриті, землі та острови між цими лініями вважаються за територію Радянського Союзу.

На історичну арену виступає нове Середземне море з додатковою назвою — Арктичне. Коли не терміт, то щось інше мусить розв'язати проблему водного шляху через полярні моря. Можливо, що криголами з силою в 30—40, а може, 100 тисяч кінських сил, підтримані хімією, проведуть пароплавні каравани через полюс. Сотні мільйонів витрачається нині на побудову наддредноутів, а чи не доцільніш було б хоча б частину їх витратити на криголамний флот. Нарешті, хто знає, — проект Вілкінса на підводному човні до полюса — це перша ластівка, — можливо, що за допомогою підводного флоту буде опановано полярний басейн.

— Для чого? Нащо? На пустельних долинах Хібінських гір на Кольському півострові, — а це ж Арктика, бо за полярним колом, — тут за один рік з'явилося 13 тисяч населення, бо там добувають апатити, виросло нове місто Вуд'явор. Розпочали колонізацію Арктики. Геологи прокладають на північ шлях гірничим інженерам. Ніякої тобі замороки, не треба сіна на зиму заготовляти. Цілий рік на пасовищі, лише треба пастухів, ветеринарних лікарів та мисливців, що знищують вовків, які до цього часу нищать оленів. Така кількість оленів дасть до 5 мільйонів пудів м'яса і можливість одягнути всі руки Радянського Союзу у замшеві рукавиці. На острові Врангеля, на Новій Землі пасовища для оленів. Треба лише налагодити там це господарство. Треба вчитись у американців, що розплодили в Алясці оленя.

— Морські, повітряні, підводні шляхи мусять розв'язати проблему дешевого й швидкого транспорту для продуктів (поки сировини, а потім і фабрикатів) з півночі. Нині починається колонізація Арктики. Арктика і Антарктика — останні великі території для заселення на земній кулі.

— Ви уявляєте собі: на Новій Землі великі міста, ве-

ликі порти Ігарка, Булун і Нижнеколимськ; копальні і заводи на Ямалі, Таймирському півострові, вздовж Яни та Індігірки. Курортна місцевість для слабогрудих на Землі Франца-Йосифа, де ідеально чисте повітря. Безупинно йдуть пароплави і мчать самолёти вздовж берегів Північної Азії.

— Адже зараз тут іде підготовка до розв'язання великих проблем, що стануть перед соціалістичною державою в одній з ближчих п'ятирічок. Сьогодні лише накреслюються обриси того великого плану, що за який десяток років повстане у грандіозних розмірах перед Радянським Союзом.

Такі точилися розмови, коли Борис Петрович зайшов до кают-компанії, щоб прочитати нову радіограму од «Седова»:

«Льодолам «Седов», 15 серпня. Першого ж дня плавання в цілком необслідуваних морях льодолам «Седов» зробив географічне відкриття виключного значення: виявлено невідому землю, мабуть великого розміру. Найближча до льодолама берегова смуга цієї нової землі лежить на $79^{\circ}25'$ північної широти і $76^{\circ}10'$ східної довготи. «Седов», вимірюючи глибину, обережно наближається до невідомої землі. Через кілька годин на неї пощастить висадитися.

Відкриття цієї землі дає надзвичайно разючий в історії приклад наукового передбачення, честь якого належить радянському вченому Володимирові Юрійовичу Візе.

Землю Візе відкрив сьогодні «Седов». З борту льодолама видно, що вона далеко простягається на захід. Землю обслідуватимуть, і тоді з'ясується, чи є вона самотній острів, чи група кількох островів».

Заздрощами засвітились очі штурманів та полярників.

— Слава! Слава «Седову»!

— Цими днями він буде біля Землі Північної, і п'ятирічка полярна буде виконана.

Хтось у кутку задумливо вимовив:

— Людина поспішає на північ.

* * *

*

Чи прийдемо сьогодні?

Зимівники хвилюються. Для них кожна хвилина на-

ближення до Архангельська видається довша за день. Але сьогодні на вечір, мабуть, будемо там, коли допоможе сприятлива течія, що знеситиме «Сибірякова» до гирла Північної Двіни.

День був надзвичайний: теплий і тихий. Часами назустріч плили дерева якихось розбитих плотів з гирла Двіни. Часто на цих деревах можна було побачити маленьких чорних нерп, що відпочивали і грілись на сонці. Коли до них наближався пароплав, вони шубовстали у воду і здалека визирали, висовуючи з води голову, щоб ще погрітись на сонці.

А сонце схилялось над обрієм, коли пароплав зрівнявся з Муд'югським маяком.

Вечір, м'який і теплий, після гарячого дня напував землю, море і ріку, що в її гирло входили ми. Водна поверхня в одному місці була абсолютно рівною, у другому — чуть-чуть постійного дріботіння, а в одному — темнозелена, у другому — чорна. Ближчі берегові острови наче лягли на воду.

До міста ще миль із двадцять п'ять. Ніччю вузьким фарватером, що забитий пароплавами й плотами, йти небезпечно, але Федір Іванович рискнув.

Ми посувались поволі повз тартаку й лісовози. Біля причалів і на якорях стояли нові шведи, англійці, голландці, але траплялись і такі, яких «Сибіряков» залишив тут.

Розминулись з «Русановим». Два пароплави, абсолютно схожі один на одного, пройшли борт повз борт.

Сонце вже давно заховалось. На півдні небо хмурилось хмарами, і раз за разом на ріку і береги падав одсвіт далеких блискавок. Над усім панувала тиша.

Усі люди помиті, причесані, поголені, одягли кращий одяг.

На півбаку і нижньому мостику стояли купками, припавши до планшерів та залізних фальшбортів, і ждали, коли нарешті покажеться місто.

Який чудний настрій охоплював зимівників.

Усе ближче і ближче.

У темряві вогні Архангельська, Соломбал зостався позаду. «Сибіряков» підходив до пристані. У машину прозвенів наказ машинного телеграфу: тиха хода. Штурман і боцман стояли біля якоря лебідки.

Тишу прорізало:

«Окончен путь — та-та-та-та-та-та.
Устала грудь — та-та-та-та-та-та.
И сердцу хочется немножко отдохнуть — та-та-та».
Цє Муров і Алексін.
— Ну! Приїхали, Альшо?
Годинник показує половину дванадцятої.

Радіограма:

«Сьогодні «Сибіряков» увійшов до архангельського порту. Допоміжна експедиція закінчена. Привезено торішніх зимівників з островів Фанца-Йосифа. Приїхав також фізик тов. Ремізов, що перший в цілому світі провадив досліди над ультрафіолетовими променями сонця в умовах Арктики.

Одержано подробиці відкриття нової землі Візе на Полярному морі».

Трублаїні.

ЗАВОЙОВНИКИ НЕВІДОМОЇ ЗЕМЛІ

Ми звали його радянським Амундсенем.

Він худорлявий, мовчазний, струнка постать і широке чоло, а на чолі окуляри, що так не личать полярному досліднику.

На ньому був хутровий одяг ескімоса за полярним колом, а в Москві — жовті краги і щось подібне до шкіряної куртки з орденом Трудового Червоного Прапора на ній.

Він — Георгій Ушаков, перший начальник радянської колонії на острові Врангеля і перший начальник перших людей, що цього року оселились на Землі Північній.

З Ушаковим ми познайомились минулого року. Далеко на північ од Берінгової протоки простяглися крижані поля міцно злютованих торосистих криг. Криги завтовшки до 30 метрів посувалися за невідомими течіями Полярного моря в протоці Де-Лонга та на північ уздовж східних берегів островів Врангеля і Геральда.

Біля мису Північного кригами розчавило американську шхуну «Еліазіф». Недалеко мису Серце-Камінь затерло в кригах пароплав «Ставрополь» та американську

«Нанук». 13-й місяць не могла вирватись з криг шхуна «Колима».

Начальник острова Врангеля, Ушаков, готувався до 4-ої полярної ночі-зими, не сподіваючись на цей рік пароплава.

Льодоріз «Літке», пробившись через бар'єр могутніх торосистих криг Східно-Сибірського моря до острова Врангеля, привіз туди нову партію зимівників. Більше як 3 роки одірвані від цілого світу на дикому пустельному острові Полярного моря жили 65 чоловік. З них 55 напівдикуни-ескімоси. За начальника колонії був Ушаков. Коли пароплав «Ставрополь» висадив цих людей на Врангелі, Ушакову було лише 25 років.

*   *
*   *

Ті дні надовго zostалися в пам'яті цих людей. «Ставрополь» дійшов до острова випадково. Йому справді повелось зустріти криг. Але капітан боявся, що криги можуть з'явитися враз, бо ніхто з капітанів не ручиться за море, а особливо за Полярне, та ще таке, як Східно-Сибірське, що в один день може забити всі бухти і протоки кригами, заховати воду від неба з самої Берінгової протоки. Навіть не збудувавши колоністам будинку, «Ставрополь» зробив «віра якір», як кажуть моряки, і зник за обрієм. На березі гавані Роджерса колоністи швидко добудували будинок, ескімоси ставили свої яранги¹. Почали готуватись до зими.

У гавані Роджерса забили 4 моржів. У гавані Роджерса осінніми полярними ранками водяна поверхня вкривалась тоненьким шаром криги. Сірі кам'яні горби острова заслав сніг. У гавані Роджерса ескімоси вбили лише 4 моржів. А на зиму ескімосам потрібний був харч, треба було робити запас м'яса хоча б з 75 моржів. Вирядили 3 мисливців шукати морського звіра.

У затоці Сомнітельній біля берега убили 32 моржі.

Над островом Врангеля в листопаді і грудні не сходить сонце. Двомісячна полярна ніч — шалені ураганні

---

¹ Яранга — житло ескімосів та чукчів. Намет з моржевих шкур, присипаний землею. Вірніш, напівнамет-напівземлянка.

вітри, термометр показує 50—60° нижче нуля. Будинок колоністів і яранги-ескімосів позаітало снігом. Тільки зорі та мінливе полярне сяйво освітлюють снігову пустелю, коли стихне вітер. Полярна лисиця кидає острів і тікає на закрижаніле море, щоб іти слідом за білим ведмедем. Ведмідь ловить в ополонках нерп, і його недоїдками живиться лисиця.

Рідко буває тиха погода двічі, тричі на тиждень.

Північно-західний вітер рветься до гавані Роджерса. Він здіймає в повітря снігове море, застеляє сніговим саваном зоряне небо. Од могутніх подихів урагану здригається халупа колоністів.

Минає 36—48—60 годин, а вітер не стихає, не дозволяє вийти за поріг, бо замете у темряву і занесе в море на криги.

Щоб зробити метеорологічні спостереження, доводилось прив'язуватись мотузком і повзти до метеорологічної будки, що була за 25 кроків від дверей.

Серед полярної ночі закінчили моржеве м'ясо. У ярангах почався голод, поширились різні захворювання. Був запас борошна, масла, консервів, розрахований на 3 роки для європейців. Ескімоси, не призвичаєні до цих харчів, могли б знищити усе за 1 місяць.

Ушаков видає ескімосам голодну пайку. Він розуміє, що в такому становищі не можна ставити європейців в кращі умови, він наказує європейцям перейти на ту саму голодну пайку,

У середині січня вийшло сонце. Тільки-тільки заблищало на сході, а Ушаков уже виїхав з мисливцями на полювання. Того ж дня застрелено білого ведмеда. Почались дні полювання, і колонію врятовано.

Другого року на острів прилетів гідроплан, і його пілоти були єдиними людьми, що зв'язали остров'ян з далеким суходолом.

Того ж року серед криг недалеко острова з'явилась якась шхуна. У бінокль удалось розглядіти багато зір на прапорі. То було американське судно. Ушаков пригадав, як кілька років тому американці погрожували забрати собі острів. Тривожна думка: треба захищатись. На той час усі були на полюванні. У гавані Роджерса, крім жінок, залишались лише він, лікар Савенко та хлопчина ескімос. І втрюх, озброївшись вінчестерами, вони готувались до боротьби з підозрілим, можливо, ворожим,

судном. Але крижаний окраєць навколо острова не підпустив шхуну.

Минуло 3 роки. Ішов четвертий рік перебування на острові, але жодний пароплав не замаячив біля берегів Врангеля. Скінчилось масло. Допікали борошно, європейці переходили на м'ясо моржа, ведмедя та диких гусей.

І ось якось знов загуркотів мотор гідроплана. У повітрі показався могутній птах. Пілоти сповістили, що на допомогу остров'янам іде славний льодоріз «Літке». Але, казали вони, навряд чи дійде він, бо навколо все неймовірно забито кригами. Пілоти забрали пошту і полетіли геть.

Довго чекали остров'яни пароплава, але його не було. Усі жили в гавані, і ніхто нікуди не виїздив, щоб часом не прогавити довгожданого гостя. 60 пар очей слідкували за далеким обрієм. Виходили на високі горби, наближались до тих місів, що простяглись далеко в море.

«Невже не прийде?» думав кожен.

20 серпня 1929 року востаннє оглянув Ушаков обрїй — навколо непереборна крижана обручка відгородила острів неприступним бар'єром — і дав наказ готуватись до четвертої зимівлі. За тиждень Ушакова збудив гудок «Літке». Могутній льодоріз пробився через крижану стіну.

* * *

Льодоріз «Літке» зняв Ушакова з Врангеля. У загуманеній бухті Роджерса на байдарці з шкури моржа підплив Ушаков до борту «Літке». В ескімоському одязі, в пенсне, що так не личить до цього одягу, піднявся на борт пароплава. 4-й рік чекав він цієї хвилини. Ушаков повернувся на суходіл, у цивілізовані місця. Приїхав до Москви, Ленінграда.

За його видатні послуги уряд нагородив Ушакова орденом Трудового Червоного Прапора.

На засіданні урядової арктичної комісії під головуванням товариша Каменева записано постанову: «...Судно, що піде цей рік (1930) на Землю Франца-Йосифа з новим складом зимівників, виконавши це завдання, повинно піти на схід і спробувати підійти до Північної Зем-

лі, що її бачив 1913 року капітан Вількіцький, але не дослідив».

Постанову проголосовано, а Ушаков сказав професорові Шмідту:

— Отто Юлійовичу, мало толку, що судно впреться у берег землі і повернеться назад. Щоб дослідити цю terra-incognita, треба висадити загін зимівників-дослідників.

— У нас немає людей, згодних на небезпечну зимівлю на цій таємничій землі.

— Я згоден і думаю, що знайду собі 2—3 охочих товаришів.

— Ви?! Ви, хто, як ніхто з Арктики, маєте право на відпочинок. Ви, що лише вчора повернулися після трирічного перебування в найтяжчих умовах на Врангелі?

* * *

*

Рідко доводилось пароплавам діставатися мису Челюскін. Там були Норденшельд, Нансен, Толь, Вількіцький та Амундсен. І тільки Вількіцькому пощастило пройти на північ від мису Челюскін і під 81°—80° північної широти відкрити землю, що названо її Землею Миколи II.

Відкрито, але не досліджено. Чи то один великий острів, чи там низка дрібних островів? Як далеко простяглась ця земля? Що є в центрі цієї землі за невисокими узбережними горами? Цього ніхто не знає. Протягом півтора десятка років жодному дослідникові не вдалось добратись до тієї землі.

Ушакова призначено начальником північноземельського загону.

Радянська влада змінила назву тієї землі. Тепер вона зветься Північною Землею. Північну Землю має досліджувати загін Ушакова. Крім Ушакова, до загону входять: геолог, радист та мисливець.

* * *

*

То було повесні в Москві. До Ушакова підійшов високий чолов'яга з рудуватою щетиною на обличчі і

ластовинням на носі. Розвинута м'язиста постать звертала увагу. Сіроблакитні очі дивилися сміливо.

— Я хотів би поїхати з вами на Північну Землю. Ось мої документи.

В одному значилось, що власник його — мисливець, і свідчилося, що він уже 12 раз зимував за полярним колом на островах Нової Землі.

А другий... Його зміст приблизно такий:

«Удостоверение. Предъявитель сего гражданин Журавлев есть действительно кулак такой-то деревни, такого-то сельсовета, Шенкурского уезда. Постановлением сельсовета гражданин Журавлев раскулачен».

— ... Гм, гм... Знаєте, куркулів мені в загін брати якось незручно.

У Журавльова знайшлася довідка від прокурора, що розкулачено його неправильно, і відміна постанови сільради. А розкулачено його за вдале полювання. Зимою він застрелив пєсців чи не більше, як усе населення Нової Землі разом. Приїхав додому і почав господарство справляти. Та ще обвинувачували, що не здав держторгу хутро блакитного пєсця.

Може...

Незабаром знайшовся і другий спутник до невідомих земель.

1919 року Руальд Амундсен, зимуючи біля мису Челюскін на судні «Мод», послав з поштою двох своїх товаришів, Кнутсена і Тессема, берегом Таймирського півострова на острів Діксон. Відтіля вони мусили добратися до Норвегії. Кнутсен і Тесем загинули. Розшуки не дали наслідків.

Лише 1922 року геолог Урванцев знайшов труп Тессема.

Урванцев 5 років досліджував Таймирський півострів і щось десять років жив на Півночі. Тепер він їде на Північну Землю. Це один з найвидатніших радянських геологів-практиків. Я чув, як ця непомірно висока і худа людина з сильними скельцями для короткозорих говорила географові Іванову, начальнику радянської оселі на Землі Франца-Йосифа:

— Союззолото пропонує мені відповідальну посаду з платнею 1200 карбованців на місяць, але я не пішов. Гроші мені не потрібні. Мене не цікавить справа.

В Архангельську на невеличкому подвір'ї двоповер-

хового дерев'яного будинку Журавльов закінчував майструвати тузика¹, а Ушаков показував мені своїх їздових собак і розповідав:

— Тутешні новоземельські собаки не годяться для мене. Оцю зграю привезено з Далекого Сходу. Хотів було, щоб з Колими дістали... Там найкращі собаки... Але то дуже довго чекати. Ці возили пошту десь біля Охотська. Тут є і колимчанки, але є і камчадалки.

— Отой товстий, мабуть, хороший собака.

— Ні, то дрантя. Жирний — значить, ледачий.

— Георгію Олексійовичу, як же це все-таки ви ризикували знов на таку зимівлю, навіть не одпочивши.

— Чого відпочивати. Там відпочину... Ви знаєте...

І він розповідав, чому він їде на Північ:

— Не могу я тут. Повернувся з Врангеля, приїхав у Москву. Сумно. У Ленінграді сиджу в Академії наук. Гляну на вікна, на масивні підвіконня старовинного будинку, і сум бере. Хочеться на Північ. Серед криги і снігів краще працюється. Мрієш про довгу полярну ніч і незакатне сонце...

Я його розумів. Він отруений тим, що хтось назвав «полярною лихоманкою». Од неї вилікуватися не можна.

* * *

На початку серпня я востаннє бачив Ушакова далеко на півночі, у Руській гавані на Новій Землі, де зустрілись криголами «Седов» та «Сибіряков». Георгій Олексійович вважав себе у відпустці, читав белетристику, під час зупинок судна їздив полювати морських зайців та диких оленів.

Він був певний, що за тиждень-два його разом із товаришами висадять на дивний, незнаний досі острів, де протягом перших місяців не буде жодної вільної хвилини.

Якось після розмови із Смітом я пішов його розшукати. Знайшов на «залізці», так звали на «Седові» містечко біля пароплавної труби. Там завжди було тепло і завжди можна було застати когось із полярників, бо сидіти там напівроздягнутому і курити та читати або хо-

---

¹ Легкий човен північних тубільців — може взяти 2 чоловіка.

ча так теревені розводити — приємно. Ушаков шойно повернувся з берега. Він їздив разом із Журавльовим полювати на оленів, але не знайшов і замість того привіз 20-пудового морського зайця, убитого по дорозі.

Курив, читав якийсь роман Драйзера і посміхаючись слухав дотепні зауваження свого приятеля Урванцева, що слідкував за Журавльовим, який витягав з моря собаку. Собаки завели моду ходити в гості на палубу до «Сибірякова», плигаючи з борту на борт. Одна, плигаючи, впала, і тепер її рятував Журавльов. Але перед тим як рятувати, він її хотів провчити, бо з нею це трапилось уже вдруге. Журавльов, прив'язавшись мотузком, повис над водою, впираючись ногами у борти обох пароплавів, однією рукою тримав собаку за «комір», а другою знімав з себе пасок.

Власне, тоді востаннє я говорив з Георгієм Олексійовичем. Він ще раз повторював деталі своїх планів. Потім ділилися спогадами, такими цінними для нас обох.

І нарешті я спитав його, що він думає робити, коли за рік чи два повернеться назад.

— Зимувати на плавучій кризі біля полюса або на самому полюсі.

Така була його відповідь.

— Власне, не зовсім так. У мене є два варіанти щодо планів на майбутнє. Перший — це справді зимувати на плавучій кризі, а другий — описати береги Північної Азії. Пройти цим берегом пішки, щоб виправити всі помилки на карті, яких там, безперечно, чимало. Можливо, що коли мене ніхто не попередив, я зроблю і те і друге. Звичайно, по черзі.

І він не шуткував. Я знаю Ушакова. Ця людина не кидає слів на вітер і не шукає популярності.

СЛІДИ ОРЛА

Того року, коли великий Нансен повернувся зі своєї чудесної, але незакінченої подорожі пішки плавучими кригами до Північного полюса року 1897, з Свальбарду вилетів на аеростаті з метою досягнути полюса шведський інженер Соломон Август Андре.

Минуло понад 30 років, як таємничо зник цей повітроплавець. Андре був перший, хто відважився дослі-

джувати Арктику з повітря. За тих часів повітроплавство мало в своєму розпорядженні тільки невеличкі аеростати, тобто апарати, легші за повітря, що здіймаються над землею і летять туди, куди жене їх вітер.

Літати на аеростатах було небезпечно, і коли Андре перелетів на аеростаті через Балтійське море, тоді це була приблизно ж така подія, як за наших часів переліт Ліндберга через океан.

Під час однієї експедиції до полярних країн, що в ній довелось брати участь Андре, йому спало на думку на аеростаті долетіти до полюса.

На тлі історії повітроплавства та боротьби за Арктику ще довгі часи позначатиметься чудесна й трагічна постать цього інженера. Божевільна відвага й неймовірна впертість — дві основні риси цієї людини.

То були часи, коли величезна біла пляма на карті, у тому місці, де позначено полюс, надзвичайно хвилювала географів. Крижана пустеля за полярним колом, де віяла жахливими спогадами про загибелі експедицій Франкліна, Галя, Грілі, Де-Лонга. То був час, коли тільки підводилися теперішні підвалини під науку повітроплавства, а авіація обмежувалась тільки літальними моделями, не справжнішими за моделі наших піонерів.

Року 1895 науковий світ сколихнуло повідомлення про проект уже відомого на той час ученого повітроплавця Андре польоту до Північного полюса на аеростаті. Проте, незважаючи на авторитетність Андре, до проекту його поставились надзвичайно скептично.

І справді, чи можна було сподіватись на те, що аеростат долетить до полюса. На аеростаті можна здійматись тільки вгору, але керувати ним не можна — він летить туди, куди несе його вітер. Такий вередливий двигун, як вітер, навряд чи віятиме довго на великій території в одному напрямі. Та й чи з однаковою силою? Ураган або дужий порив вітру можуть занести аеростат високо вгору, де від зменшення тиску атмосфери він може зіпсуватись,— або знизити і вдарити об землю чи якусь скелю. Він може попасти в іншу течію повітря, що йде іншим напрямом, ніж йому потрібно.

Проте шведський багатій Діксон асигнував Андре потрібні кошти на побудову аеростата, приміщення для нього та на чотиримісячний запас харчів і зброї для Андре і двох його товаришів. Стріндберг і Френкель, то-

вариші сміливого повітроплавця, згодились летіти з ним, незважаючи на небезпеку ніколи не повернутись.

1896 року в Андре було все готове, і він вибрався на Свальбард, щоб скористатись з погожого вітру і вилетіти відтіля до полюса. Але все літо цього року вітри були несприятливі, і політ довелося відкласти на другий рік.

* *
*

Перед Андре слалась неосяжна, пустельна країна. На карті за 80° північної широти простиралом лежала біла пляма, простягнувшись подекуди до самого полярного кола. Тільки Нансенові, що повернувся з полярної експедиції перед одльотом Андре, вдалось прорізати крайчик цього простирала за 80° східної довготи.

Нансен на судні «Фрам» хотів, скориставшись з дрейфу в полярних кригах, дістатися полюса. Це йому не вдалось, бо «Фрам» продрейфувало повз полюс. Тоді він залишив «Фрам» і в супроводі Йогансена силкувався пішки дійти до полюса. Але крижані простори були непереможні. За 400 кілометрів од полюса Нансен примушений був повернутись назад.

До полюса плили на кораблях, ішли пішки, а ось Андре взявся досягти полюса третім способом — з повітря.

Його аеростат зробила у Франції верстатна майстерня Ляшамбра, що її вважали тоді за найкращу. Газомісткість повітряної кулі дорівнювала 5100 кубічних метрів. Аеростат мусив підняти трьох людей, човен, сани та харчів на 4 місяці. Андре намірювався за допомогою трьох гайдропів, що волочитимуться по землі, керувати аеростатом, тримаючи його не вище як на 250 метрів над землею поверхнею. Матерія, що з неї зроблено кулю аеростата, була дуже малої теплопровідності, щоб температура газу швидко не змінювалась.

* *
*

Тільки 11 липня наступного 1897 року піднявся аеростат над Свальбардом і зник в напрямі на північ. Його підганяв погожий вітер із швидкістю 40 кілометрів на

годину. Аеростат і троє відважних людей зникли за обрієм. За кілька днів на Свальбард прибився поштовий голуб, один із тих, що їх забрав з собою Андре. Він приніс з собою нотатки.

«13 липня, 12 годин дня 82°2' північної широти, 15°5' східної довготи. Добре йдемо на схід 10° півдня. Усе гаразд. Це мій третій поштовий голуб, Андре».

Повернувся ще один голуб, але він не приніс нічого нового. Від дня до дня світ напружено чекав на нові повідомлення від Андре. На поворот аеростата. Та минули дні й тижні — «Орел» не повертався.

Тільки за два роки до північного берега Ісландії прибило буйок-поплавець, в якому була записка Андре, датована на 37 годин раніш, ніж було пущено третього голуба. У нотатці зазначалося, що все гаразд і аеростат іде 600 метрів над землею. Після того знайдено ще кілька буїв, але нічого нового вони не дали.

Кілька рятувальних експедицій вирушили на північ. Андре шукали в районі Берінгової протоки, біля Землі Франца-Йосифа, на північ від Свальбарду, біля Гренландії. Ніяких наслідків ці експедиції не дали. Як завжди в таких випадках, було багато нестверджених чуток про те, що щібито в Гренландії чи в Сибіру знайдено сліди Андре. Запевняли про якісь перекази, нібито мандрівники чули від тубільців Півночі, що з неба спускались люди, і в цих легендах вбачали певні відомості про Андре.

* * *

Мені пригадується одна з цих багаточисленних легенд, що якось довелось вчитати в одній книжці. Приводжу напам'ять той переказ.

Не то восени, не то зимою 1926 року відомий мандрівник полярник Кнуд Расмуссен повідомив про таку подію.

Того літа він перебував на півночі Канади і там попав до останньої оселі, де живуть європейці. Далі на півночі можна зустріти лише ескімосів. І ось у цій оселі у місцевого урядовця він зустрів стару, так років 80 людину, що називала себе місіонером і запевняла, що прийшла з півночі, де щось 30 років жила серед ескімосів і не бачила європейців. Цей дід хотів їхати до Європи, щоб там померти. Але йому не пощастило. Довелось-таки помирати

в Канаді, в тій самій північній оселі, де був Кнуд Расмуссен, і на очах останнього. Дід застудився, дістав запалення легенів і якось вночі викликав до себе Расмуссена, лікаря та урядовця і, вже конаючи, розповів їм таке, що, безумовно, мусило мати відношення до загибелі Андре.

Вмираючи, той дід розповідав, як щось коло 30 чи 25 років тому його послано місіонером дуже далеко до ескімосів, про яких не було ніяких відомостей. Коли він прибув туди, то виявилось, що ті ескімоси вбивають кожного білого, який попадає до них. Його теж ув'язнили, але, на його щастя, якийсь ескімос, що знав англійську мову, заступився за нього. Все ж таки того місіонера не випустили, а одвели далеко в засніжену пустелю і там з ним балакали старшини того ескімоського племені.

До речі, скільки пам'ятаю, Расмуссен переказував те місіонрове оповідання із стенографічною точністю. Виходило, що місіонер не оповідав, а просто вірші читав, так красиво, складно і гарно воно в нього виходило. І сонячні бліки на снігові, і дикі погляди татуїрованих дикунів, і розмова з ними в стилі розмов індіан з романів Фенімора Купера. Ескімоські старшини питали, чи є в країні білих людей такі великі намети, що можуть літати, як птиці, чи є такі трубки, що викидають вогонь і вбивають птиць. Після його відповіді, що дійсно це все є, вони розповіли, що кілька років тому недалеко від того місця, де Велика Рибна річка впадає у море, біля табору їх племені, з неба впав літаючий намет. З намету вийшло троє білих людей, що говорили незрозумілою мовою і своїм оригінальним появленням дуже злякали ескімосів. Ці люди мали такі трубки, що з них вилітав огонь і вбивав птиць.

Ескімоси прийшли до висновку, що це злі духи спустились на землю у вигляді білих людей і робитимуть ескімосам зло. Було вирішено, що їх треба вбити. Так і зробили.

Расмуссен прийшов до висновку, що оповідання місіонера, який тієї ж ночі помер, стосується Андре. Цей же мандрівник посилався на чийсь переказ, ніби в ескімосів знайдено шматки матерії, заллятої гумою, що з неї зроблено кулю аеростата.

До речі, там же запевнялось, що якесь судно бачило аеростат Андре через двадцять день після вильоту

з Свальбарду. Те судно нібито плавало в Полярному морі між Гренландією та Бафіною землею.

І треба сказати, що багато знаходилось людей, які вірили таким незграбно побудованим версіям, за якими виходило, що в дев'ятсотих роках канадські ескімоси не знали, що таке рушниця, коли ж насправді вони познайомились з цією зброєю ще за часів першої суходільної експедиції Франкліна.

* *
*

Минуло 33 роки, і за ці роки не було ніяких повіст, щоб викрили таємницю зникнення трьох відважних повітроплавців.

* *
*

В альбомі у професора Самойловича після відомої експедиції льодолама «Красін» серед багатьох написів залишився такий: «Ubi pes aquila... Адальберто Маріано».

У перекладі на українську мову цей напис значить приблизно таке: туди, куди не залітав орел.

Цей напис було вигаптовано на невеличкому прапорі, що його взяв з собою Адальберто Маріано, лейтенант італійського флоту, під час невдалого польоту на дирижаблі «Італія».

Коли мені довелось читати цей напис, я пригадував Андре і його аеростат «Орел».

Орлом був Андре, але не орлам долітати до полюса. Проте орли проторили шлях до полюса могутнім дирижаблям і літакам.

* *
*

Назавжди була втрачена надія знайти сліди відважних «безумців».

І ось наприкінці цього літа, коли «Сибіряков» повернувся з Нової Землі, телеграф передав повідомлення, що на одному з островів Землі Франца-Йосифа норвезький пароплав «Ісбьорн» знайшов два трупи: Андре та одного

з його товаришів. Обмерзлі, вкриті дюймовим прошарком криги, вони збереглися. З ними знайдено щоденники й нотатки. Не можна було без хвилювання читати це повідомлення. Незабаром знайдено і третій труп.

Розкриваються таємниці, що, здавалось, назавжди були сховані під товстими шарами крижаних полів.

Мабуть, незабаром опублікують записки Андре, і світ матиме змогу довідатись докладно про ту трагічну сторінку з історії дослідження Арктики, що, здавалось, уже назавжди мусила залишитись незнаною людям.

Треба відзначити ще одне, характерне для капіталістичного світу і для тих, що знайшли труп Андре. Там зразу ж почалась торгівля за нахідку. Шведи і норвежці сперечались за те, кому мусять належати знайдені речі і записки, а американські газети одразу й ціну запропонували — 300 тисяч доларів.

Неприємно спостерігати цей торг, і залишається тільки жалкувати, що труп Андре, знайдений на радянській території, знайшло не радянське судно.

*   *
                 *

Згадати про Андре ніколи не зайво, коли говоримо про Арктику, повітроплавство, про тих людей, що згоджуються бути піонерами потрібної для людства справи, незважаючи на небезпеку. Не всім щастить. Не пощастило Андре. Але його заслуга перед людством безперечна. Він палав бажанням перемогти те, що здавалося непереможним.

ТРЕТЯ БАЗА

«Опрацьовуючи план другої п'ятирічки, ми повинні всебічно вивчити проблему побудови гідроенергетичного центра на річці Ангарі та її допливах і зв'язаний з цим комплекс промислових підприємств. Ця проблема дуже складна: її, звичайно, не можна розв'язати враз, її треба опрацювати і в момент складання другої п'ятирічки треба дати ту чи ту відповідь на запитання, включається вона до другої п'ятирічки чи ні». (Доповідь тов. Куйбишева про п'ятирічку на XVII Всесоюзній партконференції).

I

Інженер Богданов простяг руку до пачки газет на столі. Кур'єрша, дівчина-підліток, шойно положила їх. Пригадав, коли годину тому йшов головною вулицею, біля готелю «Червона зірка» газетчик надривався, вигукуючи:

— Жяхли-ва-а катастро-фа-а на поро-гах Інді-гірки-гірки.

Богданов перегорнув місцеву газету «Восточно-Сибирскую правду». Очі швидко пробігли по чотирьох сторінках сірого шрифту. На останній сторінці, у самому кінці, над підписом редактора було надруковано замітку:

«КАТАСТРОФА НА ПОРОГАХ ІНДІГІРКИ

З Якутська прийшло повідомлення про катастрофу, що сталась на третьому порозі Індігірки. Під час дослідження порогів моторний човен з чотирма людьми попав у водокрут. Човен перевернуло. Врятувалось двоє — моторист та робітник.

Начальник експедиції Бусік та його заступник Калінін, рятуючи один одного, знесилили і потопли.

Начальник індігірської експедиції тов. Бусік працю-

вав на території Східного Сибіру з 1919 року. Він брав участь в експедиціях по річках: Алдан, Вітім, Лена, Індігірка та інших. Геодезична робота на річках Східного Сибіру всіма експедиціями провадилась за методом Бусіка.

Експедиція, що досліджує Індігірку, незважаючи на загибель своїх керівників, продовжує працювати».

Богданов двічі провів поглядом по замітці. Абсурд! Такий безглуздий випадок, — мигнуло в голові. Він теж належить до бродячого племені дослідників річок. Рік тому приїхав з Дніпрельстану сюди в Іркутськ, щоб зайняти місце за цим столом з табличкою над головою:

НАЧАЛЬНИК ГІДРОЛОГІЧНОЇ ГРУПИ АНГАРОБУДУ

Табличка постійно висить на цьому самому місці, але начальник групи буває рідко. Доводиться безперестанно проводити час в подорожах. Ось і зараз треба готуватися виїхати на Істокську гідрометричну станцію на Ангари, що розташована біля паді 37-го кілометра. А за кілька днів велика подорож униз по Ангари до Падунського порога, в тайгу, де в майбутньому мусить вирости один з найбільших велетнів Ангаробуду. Рік тому він, гідролог, член партії, приїхав у цю місцевість і зрозумів, що тут заховано мільйони механічних коней в майбутніх дротах могутніх гідроелектростанцій, що стануть на Ангари та її притоках. Він зрозумів, що відкриття гідроелектричної Ангари — це було найбільшим відкриттям протягом останніх років.

Уже кілька років у Східному Сибіру працював інженер Малишев. Він оглядав тутешні річки і вираховував, скільки механічних коней заховано в них. Вираховував на такого коня, що робить ліпше від кожного коня і робить без відпочинку. З 1929 року на річці Ангари почав працювати Енергобуд. Гідрометри Енергобуду почали вираховувати силу цієї річки, що має дивні властивості.

З найповноводнішого й найглибшого у світі озера — Байкалу, що приймає в себе 100 річок, вибігає лише одна Ангара. Ангарське джерело б'є річкою одразу в півтора кілометра завширшки. З величезною швидкістю вибігає прозора байкальська вода через Ангари і, проминувши на шістдесятому кілометрі Іркутськ, про-

бігши 1800 кілометрів, вливається в одну із світових річок Єнісей. Одно з див цієї річки — вона противиться найлютішим морозам. Незважаючи на сорокаградусні морози, біля Іркутська вона замерзає лише в січні або лютому місяцях. На протязі ж перших 10—15 кілометрів од Байкалу Ангара не замерзає ніколи. «Могутня сила, величезна швидкість причиною тому», так думає інженер Богданов. Так думають до цього часу майже всі, хто знає красуню Ангару.

Робітничий клас сказав:

— Примусити її давати електрику.

Обраховання сил Ангари довело, що тут заховано сили шістнадцятьох, а то й двадцятьох Дніпрельстанів. Це обрахували інженери, а серед них Іван Гаврилович Александров, що склав проект, як полонити Дніпро.

Інженер Богданов дивиться на карти, розвішані по стінах кабінету. Це десятикілометровки, що на них нанесено басейн Ангари, Іркута, Селенги. Він не дуже довіряє цим картам. На його думку, найкраща карта — це карта гірського хребта Хамар-Лобану, що над Байкалом. На цій карті половину місця займають білі плями.

— Тут хоч не брешуть.

Так каже Богданов, пригадуючи всі ті експедиції, організовані начальником геодезичної групи інженером Нувар'євим, що сидить у сусідній кімнаті.

Геодезичний відділ Ангарабуду організував експедиції для геодезичного та топографічного здійснення по річках Кетой, Ока, Урал, Бірюса. Більшість цих річок на карті в значній частині їх течії нанесено навіть не на око, а лише за чутками та оповіданнями мисливців.

Чимало пригод мали експедиції на тих річках. У верхів'ях річки Кетой заїхала верхи експедиція. Звідсіля треба було спускатись на човнах. Побоюючись порогів, що їх можна сподіватись на цім шляху, вирішили для безпеки спускати човни на бечові.

У верхів'ях Іркут та Кетой є село Монди. Мешканці цього села погодилися взятися за цю роботу. Ціну заклали високу — триста карбованців за спуск кожного човна. Треба було спускати п'ять човнів. Начальник експедиції не мав таких зайвих грошей. Довелось одмовитись од послуг мондичан.

Ризикуючи сіли на човни й поїхали вниз за течією.

Річка — суцільний поріг. На кожному кроці загрожув-

вала небезпека. Бувало ризикували життям, коли вир захоплював човни або швидка течія несла його на каміня, чи коли наближались до водоспаду.

Було там два студенти. Дві протилежності. Один хотів утікати, але не було куди. Верхові коні повернулись назад, і всі шляхи до залізниці, крім річки, були для нього одрізані. Був і другий студент, якого захоплювала робота — швидка, мінлива Кетой. Він угадував мілини й підводне каміння. Він був кращим провідником. Його човен плив попереду. Богданов пригадує ці експедиції і порівнює їх з експедиціями загиблого Бусіка. Колись тут працював Бусік. Він чув про нього. Тепер тут працюють Нувар'єв та Богданов. Гідрологи безперечно посидючий народ проти геодезистів. На цих річках, що належать до компетенції Богданова, він протягом року організував сім постійних гідрометричних станцій, п'ять — виїзних, тимчасових і 50 водомірних пунктів.

Ці станції та пости вивчають і обраховують силу течій та гідрологічні умови, щоб знати, де і яку можна ставити гідроелектростанцію.

Двері з сусідньої кімнати відчинились, і увійшов інженер Нувар'єв. Вище середнього зросту, кремезний, з випещеним обличчям, одягнений франтувато, він справляв враження людини іншого складу, ніж Богданов.

Нувар'єв теж з Дніпрельстану. Він, як і Богданов, з тих робітників, що йдуть передовими розвідниками в справі побудови велетенських гідроелектричних сердець нашої країни. Вони розшукують річки з могутнім тиском течії, вимірюють той тиск, вивчають ґрунт, чи витримає він греблю і станцію, а тоді, перевіривши всі обрахунки, кажуть:

— Будувати тут.

І додають, що саме і як тут можливо будувати.

Нувар'єв повільним кроком, з повагою держачи голову, підійшов до столу Богданова і, глянувши на розгорнуту газету, спитав:

— Читали про Бусіка?

Він вимовляв, посилюючи голос, бо знав, що Богданов глухуватий.

— Читав, як несподівано!

— Знаєте, там з ним була дружина. Цей Калінін теж з дружиною. Тепер поїхали назад без чоловіків.

Богданов, співчуваючи, мотнув головою і знов відтягнув до себе газету.

Нувар'єв пройшовся по кімнаті, підійшов до столу, сперся руками об стіл і серйозно глянув на гідролога.

— У нас може трапитися те ж саме, незважаючи на нашу обережність,— промовив він.— У них хоч моторний човен був, а в нас же жодного мотора.

— Один дали цього літа.

— Але ж він не працює.

І вдесьте чи вдвадцять між інженерами точилась розмова про їхні умови роботи. Особливо дошкуляло, що не було моторних човнів. На швидкій Ангарі часто доводиться в одному місці по кілька разів уверх і вниз пропливати. На гребному човні це не легко. На Ангарі багато островів. Особливо велика кількість їх у середній частині і в районі порогів. Вони розбивають річку на незчисленні рукави. Коли тут іде пароплав, то дивуєшся ангарським лоцманам, як вони не заблудять. У таких місцях дослідні партії Ангаробуду вибиваються із сил, веслюючи, аби обминути кожний острівець. Коли б моторний човен їм, робота йшла б у кілька разів швидше.

— Що у вас нового? — питає Богданов Нувар'єва.

— Те ж саме,— стереотипна відповідь, що завжди готова в кожного з нас на стереотипне «що чувати», «що нового». Але це відповідь за звичкою, за інерцією, а насправді нове є, і про нього додає Нувар'єв:

— Окінська експедиція закінчується.

— Тепер пунктирна Уда?

— Незабаром чекаю перших повідомлень од них.

Мова йде про експедицію, що кілька день тому виїхала на річку Уду. Значна частина цієї річки на карті накреслена пунктиром. Коли на карті суцільна чорна нитка річки переривається і далі пішов пунктир або телеграфії коми, то знайте — далі ніхто тієї річки не досліджував, і вона накреслена навмання.

На цих річках працюють експедиційні партії Ангаробуду. Така партія складається приблизно з п'ятнадцяти людей. З них четверо технічний персонал, решта робітники. Експедиція бере з собою мінімум людей і запасів.

Людей неvistачає. Влітку почалась робота в районі порогів. Геодезична група, що її послав туди Нувар'єв, провела нівеліровку місцевості до Падунського порога. Од села Братське до Довгого порога провадилось фо-

тотеодолітне стереогеометричне здіймання. Але роботу ще не закінчено, а більшу частину людей уже перекинули на роботу в район села Бархатово. Це недалеко від Іркутська вниз по Ангарі, біля Черемховських кам'яновугільних шахт. Там мусить бути побудована одна з перших ангарських гідроелектростанцій. За першими орієнтовними підрахунками це буде гідроелектроустановка на мільйон з чимсь механічних коней. Бархатовська електростанція даватиме енергії більше, ніж Дніпрельстан.

Брак кваліфікованих людей б'є найсильніше. Організують різні курси, сподіваючися хоч половину курсантів затримати потім у себе. Уже попереводили майже всіх креслярів у техніки.

— Скоро фабрикуватимемо інженерів,— сміється Богданов.

Нувар'єв махає рукою, посміхається і зникає за дверима.

II

Вокзал на лівій стороні річки, місто на правій. Вокзал, як більшість сибірських вокзалів, переповнений пасажирами. Московські, лєнінградські та місцеві поїзди один за одним забирають сотні пасажирів.

П'ять разів на тиждень тут зупиняються кур'єрські поїзди, що блищать міжнародними вагонами з написами руською та німецькою мовами: «Столпцы — Манчжурия», «Рига — Владивосток», «Москва — Манчжурия». Крізь широкі вікна вагона-ресторану визирають столики, вкриті білосніжними скатерками, і лапасті квіти у вазах.

Місто стоїть на середині довжелезного залізничного шляху з Європи до Китаю та Японії. Шлях у дванадцять тисяч кілометрів. На цьому шляху, що його пробігають ці вагони за дванадцять день, Іркутський вокзал і на ньому зупинка на двадцять п'ять хвилин.

Пасажири, роздягнені, вибігають з вагонів,— з кур'єрського тут залишається мало,— щоб розім'яти ноги після довгого сидіння у вагонах. Пасажири бігають пероном повз поїзд узад і вперед. Місцеві мешканці стоять купками біля вокзальних дверей і вікон, дивляться на чужоземців у коротких штанцях. Чужоземці разом із своїми дружинами все швидше і швидше ходять повз вікна своїх вагонів.

За двадцять п'ять хвилин паровоз змінепо, вагони оглянуто. Кур'єрський № 2 поспішає далі вздовж Ангари, між Байкальськими горами, в напрямку до найбільшого в світі озера солодкої води. Вокзал готується приймати дальші поїзди.

Од вокзалу повз паркан дорога веде до понтонного мосту.

Це найбільший понтонний міст на весь Сибір. Щозими його знімають, щоб навесні, коли пройде крига, поставити знов. Великі човни міцно тримають товсті ланцюги, закріплені за дно якорями.

На човни настелено дошки і поставлено поручні. На мосту пороблено тротуари, щоб не плутались прохожі під ногами коней і колесами легкових автомобілів.

Вантажники тут проїздять обережно, а автобуси доходять лише до мосту. З понтона видно і вокзал і місто. Річка протікає повз великий міський сад Паризької комуни, що стоїть поруч колишнього губернаторського будинку. Он білють його стіни. У дев'ятнадцятому році, коли тут узято Колчака, білі востаннє одкривали з тих вікон кулеметну стрілянину по понтону.

Там у саду, захований од мосту кущами та вітами дерев, стоїть величній мармуровий постамент пам'ятника одному з Романових. Постаць царя, що стояла над Ангарию, скинули й розбили, викидавши черепки в річку, не то в сімнадцятому, не то у вісімнадцятому році. Залишився лише постамент з барельєфними профілями Єрмака Тимофійовича, Муравйова-Амурського і двоголовим орлом — символом руської дворянсько-купецької експансії в напрямку Північного Сходу.

Іркутськ уже забув царя і губернатора і тим більше ті часи, коли за словами літописця:

«У листопаді місяці зайшов у місто Іркутськ небувалий гість, а саме заморськими воротами увійшов ведмідь, пройшов повз загородь палісадну і увійшов у млинові ворота, де був виїзд на млин Глазуніху, на річці Ушаковка. Ведмідь цей жив кілька років у ближчому лісі і живився свинями та іншою худобою, що належала мешканцям міста, але мешканці боялися переслідувати його, хоч і терпіли збитки товаром, тому що вважали його за «оборотня»... Зрештою, однак, знайшлись охочі скористатися цінною шку-

рою ведмедя та його салом, убили його й продали вигідно».

Так переказує іркутський літопис, що уривки його переховуються в Іркутському музеї.

Іркутськ уже давно змінився, а особливо за останні роки. Тепер це місто, що має більше як сто тисяч населення. Тут з'явилися великі фабрики й заводи. Сюди вже певмолимо йде переможним поступом більшовицька техніка. Механічний завод Союззолота, що виробляє радянські драги для золотопромисловості,— це останнє слово техніки.

Майбутнє Іркутська в швидких струменях Ангари.

Величезна водяна шир пливе до понтона. З мосту видно, як прозора, наче краший гірський кришталь, вода з великою швидкістю зникає під понтоном. Крізь товщу води бачить око пісок і каміння на дні. Але ця прозорість і швидкість, здається, напуває повітря холодом.

Уверх по річці плескати острови-мілини, що їх поверхня ледве підіймається над водою. Здається, це великі плоти покидали там вітки, а часом вони нагадують тонку плівку, що нею вкрито водяну поверхню. Ближче до мосту два чи три човни з рибалками. Рибалки кожної хвилини закидають угору своїми вудками, але течія вмент зносить лесу з корми нижче носу човна.

З-під понтона, наче з колеса водяного млина, вилітає запінуючись Ангара. Розсердившись од ударів об човни й ланцюги понтона, вона одразу за мостом робить тисячі водокрутів. І немає порятунку тій людині, яка б осмілилась плигнути у воду по цей бік мосту.

Ангарська вода швидко попливла вниз повз пристані і склади, щоб там нижче, куди ледве досягає око з понтона, між зелених гір попасти в обійми своєї притоки Іркута.

За бурятською легендою там витязь Іркуте наздоганяє красуню Ангару, що втекла від свого батька, старого Байкала, до витязя Єнісі¹.

Тут на понтоні географічний центр гідроелектростанцій майбутнього малого Ангаробуду. Їх буде чотири чи п'ять, а може, навіть шість станцій. Вище Іркутська стане одна,— тепер говорять уже про дві,— електростан-

---

¹ Річка Єнісей.

ція на 240 тисяч механічних коней. П'ять років тому, коли вперше постало питання про побудову цієї станції, його одразу здали до архіву.

— Для чого промисловості нашого району такий велетенський? — із здивованням питали місцеві економісти.

Тепер ніхто такого запитання не подає. Всі знають: так звана Істокська гідроелектростанція обслуговуватиме Іркутськ, що з весни 31-го року став столицею величезного Східно-Сибірського краю. Межі цього краю на півночі — Полярне море, на півдні — степи Монголії. До краю попали майже весь басейн Єнісею, озеро Байкал і Бурятно-Монгольська АРСР. Для промисловості південно-байкальського району цієї енергії безперечно не вистачить.

Але недалеко швидкий Іркут. Уже давно були проекти побудови однієї, потім двох, а тепер навіть трьох гідроцентралей на Іркуті.

Іркут тече од монгольського кордону і наближається до Байкалу кілометрів на двадцять, але, не пробившись крізь гори, що оточують озеро, звертає на північ до Ангари і біля Іркутська зливається з нею.

Недалеко Байкалу Іркут пробігає вузькою, глибокою долиною і, оббігаючи гірський Зиркузунський хребет, робить вузьку петлю кілометрів із сорок завдовжки і всього три-чотири кілометри завширшки. Інженери, що досліджували в цьому місці Іркут, висунули ідею — прокопати тунель під Зиркузунським хребтом і в цей тунель одвести течію річки. Тунель буде кілометрів близько чотирьох. За допомогою цього тунелю можна мати корисне падіння води метрів на сімдесят. Побудувавши невелику греблю, можна ставити гідроцентральною на п'ятдесят тисяч механічних коней.

Недалеко од цієї станції, біля села Мот, де Іркут наче виривається з гірської щілини, хочуть перегородити його другою греблею і поставити ще одну гідроелектростанцію на 30 тисяч механічних коней.

І третій проект — не пустити витязя Іркуте до красуні Ангари, а, прокопавши тунель під горою Ірханци, вилляти його шістдесятиметровим водоспадом і потім спустити в Байкал. В тому місці вода Іркуту тече вище води Байкалу на сто дев'яносто два метри.

Проектів є кілька. Ще не вирішено остаточно, яку

гідроелектроцентрально будуватимуть у першу чергу, але що будуватимуть — це стало безперечним.

Для розвитку місцевої промисловості багато важить те, що енергія станції в районі малого Ангаробуду обіцяє бути найдешевшою в Радянському Союзі. Наприклад, гідроелектроцентрально на Іркуті, — в тому випадку, коли Іркут буде спущено в Байкал, — матиме 130 тисяч механічних коней і даватиме енергію вартістю 0,6 коп. за кіловат-годину.

Велика кількість дешевої енергії дозволить розгорнути тут у широких масштабах виробництво кольорових металів, феросплавів, целюлози та паперу. Можливе також добування алюмінію, що потребує багато електричної енергії. Тут знайдено глини з великим процентом алюмінію. Будівництво електроцентрально на Іркуті почнеться, мабуть, 1933 року з розрахунком у 1935 році дати струм.

Мабуть, одночасно, а може, раніше будуватиметься Істокська гідроелектроцентрально на Ангари. Остання мусить не лише давати енергію, а також регулювати кількість води в річці. Хоч взагалі Ангара не знає різких змін у кількості своєї води, Байкал досить рівномірно подає воду протягом цілого року. Але щоб ця подача була ідеально рівномірною, йому допоможе перша Ангарська гідроелектроцентрально.

Завдячуючи цьому, ангарські гідроелектростанції зможуть протягом цілого року подавати майже однакову кількість енергії щодня. Це має величезне значення, бо, коли візьмемо таку гідроелектроцентрально, як Дніпрельстан, то тут окремі місяці року різнитимуться сотнями тисяч кіловат залежно від кількості води в річці.

Нарешті на Ангари, трохи нижче Іркутська, в районі кам'яновугільних шахт буде побудовано найбільшу гідроелектроцентрально району Малого Ангаробуду.

Це буде станція в селі Бархатово. Тут греблю почнуть будувати за першої можливості. Цього вимагає велика наявність сапропелітів¹ у цьому районі, що дадуть можливість розгорнути виробництво рідинного палива. Питання ж про рідинне паливо для Сибіру стає надзвичайно гостро.

Цього вимагає потреба в алюмінії. А можливість ви-

---

¹ Сапропеліти — викопні горючі речовини — сапропелітове вугілля і горючі сланці.

робництва алюмінію в Черемховському вугільному басейні цілком реальна. Лабораторні досліді показують у золі тутешнього кам'яного вугілля 37% окису алюмінію. Наразті, побудови цього Східно-Сибірського Дніпрельстану вимагає електрифікація великого сибірського залізничного шляху. Ця гідроелектроцентрально дасть також енергію видобувати штучний каучук.

Це все проекти будівництв, що їх буде почато й закінчено протягом другої п'ятирічки. Але ж сила Ангари без її приток п'ятнадцять мільйонів механічних коней.

Головна кількість цих сил далеко вниз од Іркутська. Лише вісімсот кілометрів верхів'ям Ангари ходять пароплави. До Братська. Є таке районне селище на річці.

Далі річка пробивається крізь безлюдну тайгу і раз у раз б'ється об пороги. Од Братська найближча залізнична станція за 200 кілометрів. Од порогів іще далі. Тут рідко трапляються селища. Їх майже немає. Очевидно, завдячуючи безлюддю, довго не знали, яка сила затаєна в Ангарських порогах. А тепер там проектується світові велетні гідроцентраль: Шаманська — 2½ мільйона механічних коней та Падунська — 3½ мільйона механічних коней. Це на порогах Шаманському та Падунському. Ні Америка, ні тим більше Європа такого ще не бачили.

Це черга третьої п'ятирічки. Щоб побудувати ці велетні, треба прокласти залізницю до Ангарських порогів, переселити сюди сотні тисяч робочих рук, витратити вісім чи десять мільярдів карбованців. Тоді лише можна буде розпочати будівництво цих надвелетнів, що дадуть мінімально дешеву енергію вартістю 0,25 копійки за кіловат-годину. А найголовніше, знайти й підготувати споживачів цієї могутньої сили.

Саме тепер широко провадяться ці розвідки. Десятки експедицій шукають корисних копалин у районі Ангаробуду. Маємо перші звістки про успіхи розвідників. Професор Коровін сповіщає про залізнорудний район, академік Ферсман не так давно писав про величезну кількість трапів, використавши які, він обіцяє замінити всі дерев'яні шпали залізниць скляними і заллати площі і вулиці наших міст замість асфальту особливим склом.

Загалом кажучи, йде мова не про самий Ангаробуд, а про величезний ангарський комбінат. Цей комбінат мусить стати третьою промисловою базою нашого Союзу після України та Урал-Кузбасу. Але, безперечно, ця база

по своїй гідроенергетичній моці залишить позаду обидві перші.

А поки дикі й стрімкі води Ангари вириваються з-під Іркутського понтона тисячами водокрутів і мчать в обійми витязя Єніси, «вириваючися з рук витязя Іркуте».

З боку міста над річкою з'явився гідроплан. Алюмінієвий кондор, зробивши кілька кругів, знижується і кидається на стрімнину на самій середині річки.

Це теж один з постійних розвідників цього краю.

Пасажирський літак щойно прибув із столиці тайгової Якутії, пролетівши п'ять з половиною тисяч кілометрів.

Це теж один з показників тутешніх масштабів.

Гідроавіаційна лінія Іркутськ — Якутськ найдовша і найважча у світі. Навряд чи є ще де у світі такі лінії крізь невідомі, недосліджені простори, де зимами доводиться літати за шістдесятиградусних морозів.

Авіатори Іркутсько-Якутської лінії регулярно роблять польоти, поступово скорочуючи час перельотів.

III

Неприємний дощ густо косив дрібними краплями на заболочені вулиці, нагадуючи, що осінь вступила в свої права. На вулицях стояли великі баюри води, а під кінськими копитами чавкало і брязкало рідке болото. Сірою мрякою вкривав дощ розкидані по горбах будинки й маленькі будки вздовж залізничного шляху.

За такої погоди не хотілось би з дому нікуди вилазити. А надворі холодний вітер так і кидає водяним пилом в обличчя.

Інженер Венчковський, завідуючий шахтою № 7, застібає плащ на всі гудзики й підходить до свого однокінного шарабана. Кучер підбирає на руку віжки й запитливо повертає обличчя до Венчковського.

— До рудоуправління!

Інженер сідає на задне сидіння шарабана. Кінь рушає вперед, сильно збовтуючи ногами болото. З-під коліс зриваються шматки грязюки й летять од шарабана по сторонах.

Венчковський дивиться на горби Черемхова і згадує останні неприємності: газетна бригада, відсутність робітників, катастрофічне невиконання плану.

Газетна бригада задавала неприємні запитання і

пішла, очевидно, з несприятливими для нього висновками. Він не міг їм сказати, скільки робітників закріпилось на шахті до кінця п'ятирічки. Було незручно розповідати про історію з вербуванням.

Уповноважений шахти завербував сто чоловік нових робітників, але на сьогодні з них залишилось лише десять. Решта шахту покинули.

А робітників треба і треба. За нормою на шахті мусить працювати 1500 людей, а працює лише 835. Це, на думку Венчковського, одна з основних причин, чому найбільша шахта басейну замість 1600 тонн щодоби видає на-гора 600—800 тонн.

По всьому рудоуправлінню не гаразд із видобутком. Сім шахт басейну мусять давати шість з половиною тисяч тонн вугілля щодоби, а дають лише половину свого завдання.

«Знеосібка, зрівнялівка; відсутність робітників», думає Венчковський.

Він молодий інженер. Недавно скінчив академію. Бувши студентом, працював тут на практиці. Тоді з'явилась у нього думка організувати тут видобуток за системою лав. Склав проект. Потім приїхав сюди на роботу. Працював помічником головного інженера рудоуправління. Вимагав запровадження системи лав у шахтах. Для Черемхова це була новина. Тут знали лише забой та камеру. Консерватори давали жорстокий опір цим ідеям. Але поватори, головне, молодь разом з Венчковським відстоювали нові методи.

Скінчилася ця боротьба приїздом з Іркутська авторитетної комісії, яка стала на боці новаторів і вчинила значну перетасовку серед місцевого керівництва.

З перемогою головної ідеї Венчковського поставлено завідуючим шахтою № 7. Поки це найбільша шахта Черемховського басейну. Незабаром вона такою не буде, бо недалеко від неї будуються нові велетні-шахти: шахта № 9 — вона даватиме щопівтори хвилини вагон вугілля, шахта ім. XVI партз'їзду даватиме протягом року три з половиною мільйона тонн, тобто стільки, скільки тепер дає весь Черембас.

Шахта Венчковського зараз реконструюється, і, безперечно, це значно знижує видобуток.

Заново перестилаються рейки в шахті, відгороджуються людські ходи, підготовляється низка лав.

Чудні шахти в Черембасі. Приїде сюди людина з Донбасу і дивиться навколо, шукаючи шахт. Але ніде не бачить жодного копра, що стирчить над кожною донбасівською шахтою. Лише естакади, заховані поміж ровами, виказують місце шахти.

От шахта № 7. Замість того щоб спускатися кліттю підйимальної машини на триста чи чотириста метрів, як до того звик донбасівець, тут робиш кроків вісімдесят по великому нахилу, що веде до центра якоїсь ями, і потрапляєш у штрек.

Од довгої звички хиляться спина й голова, але стеля так високо, що рукою не дістанеш. Стояки по боках штреку вражають своїми розмірами. Це не донбасівські стояки, а телеграфні стовпи. Висота штреку чотири метри. Стіни штреку — це чотириметрові шари вугілля. Пройшовши цим дивним штреком, донбасівець од здивування розводить руками. Пригадавши п'ятдесятисантиметрові шари вугілля у себе в Донбасі¹, тамтешні стометрові лави, ще раз оглянувши тутешню лаву, він відчуває величезну заздрість. Коли в Донбасі людина повзає в лаві на колінах чи на животі, черкаючи спиною стелю, коли працює біля конвейера, підбиває стояки, лежачи на боку, то тут у лаву заїжджає коногін разом із конем і вагонетками. Коли він стає на весь зріст на вагонетку, то голова все-таки ще не дістає стелі. Вагонетки вантажать прямо в лаві, і коногін рушає із своїм поїздом через лаву, щоб навколишнім штреком виїхати до естакади.

Поки шахта поділяється на дві частини: одну, де закінчено або закінчуються реконструктивні роботи, і другу — де ці роботи лише починаються. В першій суха підлога, нові шпали під рейками і електричне освітлення штреків. Тут лави. У другій частині по штреках під ногами болото, темно, і лав іще нема. Тут камери.

В шахтах Черембасу нічого не знають про шкідливі гази, яких доводиться боятись у більшості донбасівських шахт.

Шахтарі вільно палять цигарки у лавах. Правда, паління цигарок видобутку не збільшує.

---

¹ Де буває розробляють і 45-сантиметрові шари. — Прим. автора.

Такі властивості цих шахт, що їх із захопленням сприйме донбасівець.

Але, знайомлячись з роботою на шахті, донбасівця неприємно вражатимуть хижачькі тенденції в системі видобутку вугілля. Окремі місцеві робітники вже давно на це звертають увагу. Десятник Новопащенин, що працює тут з вісімнадцятого року, правда, з дворічною перервою, коли був у Кузбасі,— не раз звертав на це увагу Венчковського.

Тут залишають без жодної уваги шари вугілля завтовшки в один метр. Але це ще нічого. В майбутньому їх усе-таки можна використати. Гірше з основним шаром, який розробляють зараз. Товщина цього шару вісім метрів. Але це не суцільний вугіль в геологічному розумінні. Цей шар поділено на менші шари, в метр і в три чверті метра, поздовжніми прошарками породи завтовшки в кілька сантиметрів. На цю породу уваги не звертають, її разом з вугіллям подають на-гора, і там браківники одбирають породу руками, бо сортировки тут нема.

Цей восьмиметровий шар розробляють не весь, а лише верхні чотири метри. Під ногами залишається чотири метри вугілля. Простір, відкля вугілля вибрано, або шпідно завалюють, або забутовують, тобто засипають пустою породою. Кожен, хто бував на копальнях, знає, як багато залежить видобуток від якості стелі. В таких шахтах, де стеля міцна і не валиться од кожного удару, працювати безпечно і витрат менше. Там, де стеля крихка, не стійка, де доводиться кожну хвилину побоюватися завалу,— там витрачається чимало коштів на посилене кріплення стелі.

Отже постає питання: коли доведеться вибирати спідні чотири метри вугілля, то яка тоді стеля буде? Тоді ж стелею буде та сама порода, що нею забутовують порожні місця після вугілля. Це буде дуже непевна стеля.

Чи не краще було б вибирати спочатку спідні чотири метри?

Од цього тут одмахаються.

— Вугілля в нас вистачить. Геологи обраховують наші поклади в 125 мільярдів тонн. Це два Донбаси. До того ж, завдячуючи нашій системі, у нас найдешевше вугілля на весь Союз. Спідні чотири метри нашим правникам доведеться вибирати.

Таке можна почути в шахтах Черембасу.

На думку приходять порівняння з золотопромисловістю. На закиданих розсипах, що вже вважають за вироблені, знов ставлять золотопромивні машини і починають знов промивати пісок та породу, що вже вважались за пусті.

Черембас своїми вугільними багатствами стоїть на другому місці після Кузбасу. Досліджено Черембас гірше, ніж Кузбас. Тепер у басейні Ангари та верхньої й середньої течій Єнісею працює кілька геолого-розвідувальних партій. Професор Коровін, що керує роботою цих партій, у вересні 1931 року сповістив про нові вугільні багатства. Так, у районі міста Зіма, — це сто кілометрів по залізниці на північний захід од Черемхова, — знайдено два родовища вугілля — Глінківське та Кулгунайське. Тут знайдено біля ріки Ока, що впадає в Ангару, кілька вугільних шарів завтовшки від 1 до 6 метрів. У Тайметському районі, біля річки Бірюси, що теж впадає в Ангару, знайдено Калбисовське та Ключевське родовища вугілля. Перше з них має десять шарів. Вугілля тут гірше, ніж донбасівське. Тутешнє вугілля переважно або блискуче черемховське, або сапропеліти і, нарешті, буре вугілля.

Іноді буває непогано нашим дослідникам поритися в архівах. Так і зробив професор Коровін. У геологічних архівах він знайшов неопубліковані матеріали про великий буровугільний басейн по річках Єнісею та Чулімі між містами Ачинськ на Чулімі, Красноярськ на Єнісею та Єнісейськ теж по Єнісею, трохи нижче гирла Ангари. Довжина цього басейну приблизно кілометрів триста, ширина невідома. Тут багато шарів бурого вугілля завтовшки до 10 і 12 метрів. Така наявність паливних баз не може не прискорити індустріалізацію цього краю.

Зважаючи на багатющі запаси чорного та білого вугілля, можна сказати, що Східний Сибір стане основною базою тих виробництв, що потребують багато палива та електричної енергії. Наявність коксового вугілля в Черембасі¹ не менше, як у 10 мільярдів тонн, та наявність залізних руд по краю понад 1 мільярд тонн дозволяє вже зараз проектувати будівництво трьох великих металургійних заводів.

---

¹ До речі, іноді його звать Іркутбасом, а іноді Ангарбасом. Остання назва була б правильніша, але її вживають рідко.—
Прим. автора

У майбутньому, коли тут буде закінчено будівництво хоча б кількох перших гідроцентралей, тоді розгорнеться виробництво феросплавів, бо край має найбільші на весь СРСР запаси вольфраму та молібдену.

Східно-Сибірський край багатий на кольорові метали. Тут є срібло, оливо, цинк, мідь. Лише в досліджених місцевостях геологи обрахували запаси цинку в 450 тисяч тонн, олива в 340 тисяч тонн і міді 80 тисяч тонн. Але більшість відомих родовищ не досліджено.

Цікаві перспективи щодо видобутку алюмінію. Біля майбутньої Бархатівської гідроцентрالی є алуніти. В краю є каолінові глини, що з них можна добувати алюміній. Найбільше ж алюмінію зможуть дати сланці та сапропеліти Черемховського вугільного басейну. Справа перегонки в Радянському Союзі сапропелітів та сланців на рідинне паливо вже цілком вирішена. Коли цю справу буде налагоджено в Черемхові в тих масштабах, у яких це передбачається, то на перегонних заводах щороку залишатиметься півтора мільйона тонн вугільного попелу. З цієї кількості попелу можна буде добувати 200 тисяч тонн алюмінію. Нагадаємо, що Ленінградський алюмінієвий завод добуватиме на рік 10 тисяч тонн, а Дніпрельстапівський — 20 тисяч.

Ці заводи працюватимуть на бокситах (знайдено поки лише в Тіхвінському районі).

Такі перспективи цього краю. Іноді не віриться, що це так. З'являється побоювання: «Чи не запаморочилась голова?» Але з кожним днем до Іркутська в Крайплан прибувають повідомлення про нові знахідки й відкриття.

В серпні розвідники п'ятирічки в районі Ангаро-Ілімському, Сосновому Байці та на горі Балбагар знайшли залізну руду, подібну до криворізької. Орієнтовна цифра запасів по всіх трьох районах досягає 300 млн. тонн. Заліза в руді Ангаро-Ілімського району 50—60%, а на Балбагарі та Сосновому Байці — 35—40 процентів.

Для металургійних заводів Ангаробуду, що вироблятимуть на рік 3—4 мільйони тонн заліза, цих запасів вистачить не менше як на 30 років.

На початку вересня привіз професор Қоровін відомості про вугілля. За кілька день перед тим приїхав професор Смирнов з наукової екскурсії в районі Красноярська й розповів, що магнітологічна партія обслідувала там залізородне родовище з 50 мільйонами тонн високоякісної

руди. Тими ж днями розвідувальні партії з Байкалу та Верхньої Ангари прислали звістки про розсипи золота та нові родовища слюди.

Залізниця щодня забирає відтіля пудами проби різного каміння, піску та ґрунтів до московських і, головне, лєнінградських лабораторій. А відтіля шлють такі повідомлення, од яких місцеві плановики та економісти все бадьоріш поглядають на брудні вулиці і височезні дерев'яні огорожі колишнього купецького Іркутська.

Перешкод цьому будівництву є сила. Поборювати ці перешкоди треба щодня, щохвилини.

Про одну з цих перешкод думав інженер Венчковський, їдучи розквашеною од дощу вуличкою до рудоуправління.

Знаєте, про що думав інженер Венчковський?

Не вгадаєте.

Він думав про блощицю.

Сьогодні, зайшовши до приміщення вербованих робітників, що розбігались нечуваним темпом, і піднявши над одним ліжком матрац, він побачив таке, од чого обличчя йому побіліло.

На дошках під матрацом було стільки блощиць, що, погорнувши краєм долоні, їх легко можна зняти відти повну жменю.

«Блощиця,— подумав Венчковський,— виступає проти соціалістичного будівництва, проти Ангаробуду, як колись воша, що спільно виступала з контрреволюціонерами і була могутнім супротивником радянської влади».

За роки революції Черемхово стало містом. За останні два роки, коли промисловість і транспорт стали вимагати черемховського вугілля в безмежній кількості,— тут з'явилися сотні нових будинків і бараків. Усе це будується з дерева.

Блощиця особливо любить дерев'яні будинки, хоч не цурається і залізобетонних.

Блощиці розплодилися тут у величезній кількості,— так, що загрожують виробництву.

«Треба дати бій блощиці, щоб люди не втікали,— так думає інженер Венчковський.— А тоді буде легше розв'язувати і такі важкі проблеми, як лавна система видобутку й організація транспорту в шахті».

Виконання великих планів залежить од тисяч і мільйонів дрібниць, що їх розв'язує воля й енергія класу.

Вантажний поїзд ішов не поспішаючи. Між Байкалом та Подорвихою під одним з вагонів загорілась бунда, і поїзд стояв півгодини, поки кондуктори засипали вогонь піском, заливали розтопленим стеарином свічок і бідкалися, що на такий випадок немає старої калоші. На Подорвисі довелося чекати, поки перегнав пасажирський поїзд.

Коли під'їздили до Міхальова, то пасажирів прикінцевої теплушки,— куди їх посадив начальник станції Байкал, бо не було місць у пасажирських поїздах,— вже значно стомились і тепер, звисивши ноги з одкритих дверей вагона, сиділи долі, дивилися на швидку металеву течію річки, на лісисті горби за річкою, грілися на осінньому сонці й тихо розмовляли про різні справи. Старий робітник з бурятським широким, жовтуватим обличчям, розповівши кілька випадків з часів партизанщини та про героїські вчинки дідуна Карандашвілі¹, заснув на брудній підлозі вагона, підклавши руку під голову. Його сусіда моторист, по національності поляк, що повертався з Байкалу, куди возив з Красноярська моторного човна, розповідав про свої подорожі Єнісеєм.

Третій рік він працює мотористом в Єнісейському річковому флоті. Довелося плавати вниз по річці, до самого гирла, де Єнісей виливається у вічнозакрижаніле Карське море. Але зараз він розповідає про найцікавішу свою подорож. Минулого року він з кількома товаришами провів великий моторний човен з Єнісею в Об.

— Наш катер був на п'ятнадцять механічних коней,— каже він,— мандрували ми тим знаменитим каналом. І гадаю, після нас ніхто вже тим шляхом не пройде.

Коли він це вимовляє, то воно звучить наче те прислів'я: «Де ступив копитом кінь Атіли, там трава не ростиме».

Колись дві великі сибірські річки Об та Єнісей було з'єднано каналом. До Єнісею тече річка Касу, що недалеко од неї річка Кеть, притока Обі. Ці річки було з'єднано невеликим каналом, каналом і купецькі баржі з вантажами пішли з однієї річки до другої.

---

¹ Відомий керівник червоних партизанів у Східному Сибіру.—
Прим. автора.

Залізниця, прокладена через Сибір, підірвала економічне значення маленького каналу, що був на півночі далеко од залюднених місцевостей. За часів громадянської війни про канал забули зовсім.

Минулого року управління річного флоту на Єнісеї вирішило перевірити, в якому стані канал, та спробувати через той канал провести катер, що його мали передати до обського флоту. Поляк розповідає,— а говорить він не дуже доброю руською мовою,— як довелося плисти між безлюдними берегами обмілілої Касу.

Днями, застрягнувши на міліні, стягали на бечові катер. Ночами їх заїдала мошка й комарі. Подорож незмірно затягувалась. На річці та каналі зустріли кілька гребель. Перетягти човен по сухому не могли, і довелося валити греблі, рубаючи дерев'яні стовпи та розкидаючи землю. Канал було запущено. Ніхто ним не користувався, ніхто не дбав про цей шлях. Його позаносило намумом, позаростали кущами пристані.

Розвиток пароплавства на Єнісеї та Обі, поширення лісового господарства на півночі цих років безперечно викличе потребу відбудувати цей канал.

Але поки нема кому взятися за цю справу. Треба завести туди робітників, а люди — це найдошкульніше місце на півночі.

По Єнісею та його притоках Ангари¹, Середній Тунгусці², Нижній Тунгусці є величезні лісові простори. Східно-Сибірський край має 140 мільйонів га лісу, що його можна використати для промисловості. Тепер є змога використовувати ліси з цієї кількості лише на 16 мільйонів га. Коли б усю цю площу лісів краю використовувалось як слід у промисловому розумінні, то треба було б щороку вирубувати не менше як 140 мільйонів куб. метрів дерева. Тепер вирубують ледве 15—16 млн., тобто 7—8% природного приросту лісу.

Протягом другої п'ятирічки лісозаготівлі передбачається збільшити на 50%. Це потребуватиме величезної кількості робочих рук, хоча б як було механізовано лісозаготівлі.

Народний комісаріат шляхів приходить на допомогу лісовій промисловості. До цього часу ця промисловість територіально була обмежена лише районами сплавних

¹ Ангара інакше зветься Верхньою Тунгускою.— *Прим. автора.*

² Підкам'яна Тунгуска.

річок. Щоб просунутись далі, в глиб тайги, треба будувати залізниці. Протягом другої п'ятирічки тут буде збудовано різних залізничних шляхів 8300 кілометрів. Цього року мусять закінчити будувати залізницю од Томська до Єнісейська. Ця залізниця пройде затаежною місцевістю, підійде до гирла Ангари, і тоді цей район стане одним з трьох основних лісопромислових районів Сибіру. Тут буде побудовано 7 великих лісозаводів. З них п'ять біля Єнісейська і два на річці Чулима. Другий лісопромисловий район буде на Єнісеї, де в порту Ігарка будується величезний лісокомбінат на 29 рам, що працюватиме виключно на експорт. Сюди щороку наприкінці літа приходить караван морських пароплавів, що зветься Карською експедицією. Переважно це чужоземні пароплави, зафрахтовані нашими торговельними організаціями. Їх проводять наші криголами через Карські ворота або Югорський Шар чи Маточкін Шар,— так звуться протоки між Баренцовим і Карським морями,— та криги Полярного моря. В портах Ігарка, Діксон і Дудінка вони вантажать сибірський ліс для закордонних ринків.

Третій лісопромисловий район буде Ангаро-Байкальський. Цей район матиме фанерні, ящикні, клепочні та мебльові заводи, фабрики лиж, сірникових паличок та дощечок для олівців.

Це все матеріали, що їх у величезній кількості вимагає країна.

У цьому ж районі мусить вирости могутня лісохімічна промисловість. Щоб уявити собі значення цієї промисловості, можна навести кілька прикладів. 1921 року в Москві відбувалася Всеросійська лісова конференція. На цій конференції демонстрували табличку, в якій зазначалось, скільки коштуватимуть 10 кубометрів дерева, перероблених на:

1) Дрова	15— 18 крб.
2) Дошки	50— 75 „
3) Дерев'яна маса	140—160 „
4) Целюлоза	150—225 „
5) Фанера	170—230 „
6) Папір	350—440 „
7) Нитки і мануфактура	300—500 „
8) Віскоза	7500 „
9) Віскозний шовк	15 000 „

Від п'ятнадцяти карбованців до 15 тисяч можуть дати десять кубічних метрів дерева, і ціну підіймає не що інше, як хімічна переробка.

Майже всі знають так званий гумі-арабік. Гума арабська чи аравійська — така справжня її назва — ввозиться до нас із-за кордону. Привозимо її на рік тисяч із п'ять тонн. Вона вживається як конторський клей, а також потрібна для сірникової і текстильної промисловостей.

Тепер східно-сибірська гума модринова мусить замінити гуму арабську.

Усі знають каніфоль, але далеко не всі уявляють собі розмірів цієї галузі лісопромисловості. Двадцять років тому Сполучені Штати Північної Америки виробляли дванадцять з половиною мільйонів пудів каніфолі, а Росія тоді виробляла шістдесят тисяч пудів і ввозила з-за кордону один мільйон вісімсот тисяч пудів, тобто в тридцять раз більше, ніж сама виробила. П'ять років тому це співвідношення трохи змінилося. В 1925 році ми довели вісімсот п'ятдесят тисяч пудів каніфолі і самі виробили двісті тисяч.

Один Східно-Сибірський край, лісова площа якого займає територію, рівну трьом Українам, може вільно виробляти стільки саме, як Сполучені Штати.

Тут буде широко розгорнуто паперову промисловість, за наявності лісу та великих гідроелектроцентралей. Папір ангарських фабрик буде найдешевшим на весь Союз.

Крім того, лісохімічна промисловість буде виробляти формалін, скипидар, деревний спирт, ацетон, піхтове масло, дубильні екстракти. Багато чого можна виробляти з дерева.

Про це моторист із Красноярська в подробицях не знає, але він бачить, як росте і розвивається цей край. Він відчуває, що це країна величезного майбутнього. Він говорить своїм співбесідникам, що Сибіру покидати не хоче, а коли його питають про Польщу, кидає сміючись: — Хай дзябли її візьмуть.

Всесвітньославетний норвежець Фрітіоф Нансен за рік перед імперіалістичною війною взяв участь у плавбі пароплава «Корект» у гирло Єнісею. Відтіля він піднявся річкою вгору до Красноярська, а там проїхав залізницею до Владивостока. Той рейс «Коректа» поклав початок теперішнім щорічним Карським експедиціям.

Нансен після цієї подорожі написав книжку «Країна майбутнього». В тій книжці він доводив, що Сибір мусить стати дуже багатою високорозвиненою країною. Славетний мандрівник був цілком правий, що Сибір мусить стати такою країною. Але зробити це з Сибіром могла лише радянська влада.

Красноярський моторист відчуває це майбутнє в новому місті, що виросло протягом кількох років за полярним колом і дістало назву порт Ігарка. Він відчуває це в тих десятках чужоземних пароплавів, що приходять у цей порт, пробиваючися через крижане море. Кількість цих пароплавів рік у рік збільшується. Але, коли запрацює могутній Ангаро-Єнісейський енергетичний комбінат і Єнісей стане великою водною магістраллю, тоді цих пароплавів мусить прийти в Ігарку багато більше.

Величезна кількість дешевої продукції, що дасть цей комбінат, буде шукати для виходу дешевого водного шляху. Цей шлях лежить по Єнісею і через закрижаніле Полярне море. Карські експедиції і тепер не можуть як слід задовольнити потреби Сибіру в морському транспорті. Пароплави з моря до річки приходять лише раз на рік, бо шлях загороджують криги, а треба, щоб вони приходили сюди щодня. Ангаробуд примусить розв'язати проблему знищення криг. До речі, криголами й терміт¹ розв'язують цю проблему, але будуть економічно доцільні тоді, коли вживатимуться у ширших масштабах для потреб великого морського транспорту.

Таким способом Ангарське будівництво прискорить завоювання Полярного моря.

Вантажний поїзд зупиняється на станції Міхальово. Старий партизан прокидається, визирає з вагона, жмуриться од сонця і плигає на рейки.

— Тут у дев'ятнадцятому році ми мали сутичку з білими,— каже він.— Вони займали станцію. Було їх не так багато, але нас значно менше. Наскочили ми вдосвіта, а перед тим порізали проводи на Іркутськ... і туди, на Байкал, теж порвали. Ми хотіли тут місток зірвати через річку Колей. Тоді б не пустили поїздів на схід. На стан-

---

¹ Суміш алюмінійового порошку з металевими окисами. Коли його запалити, дає температуру 3000°. Вживається в техніці. Останніми роками були досить вдалі досліди знищення криг за допомогою терміту, щоб дати змогу проходити пароплавам.— *Примітка автора*

цію вскочили, почали стрілянину. Побили їх. Звичайно, не всіх... більше втекло. Зайняли станцію, а місток нам не дістався. Там чехи з кулеметами окопались. Берегли місток. Години півтори перестрілювались. Але з Іркутська їхній броньовик підійшов. Мало нас було. Довелось утікати.

Він показує на село і розповідає, як бігли партизани до річки, бо гармати з броньовика не пустили партизанів до ліска, праворуч залізничної колії. На річці було ще гірше, і коли б набої не робили «перельоту», навряд чи врятувались би партизани. Але перепливши Ангару, вони вмент зникли в лісах на її лівому березі.

Як це давно було. Важко знайти сліди тих днів у Міхальові. Тепер тут готуються до будівництва одної з гідроцентралей малого Ангаробуду.

У верхів'ї Ангари передбачається побудова одної або двох гідроелектростанцій. Одну намічалось біля Подорвихи, другу біля Міхальова. Геологічне дослідження ґрунту біля Подорвихи дало несприятливі дані; Міхальовські умови значно кращі. Тепер у п'ятьох кілометрах од Міхальова, вверх по річці, влаштувалась гідрометрична станція Ангаробуду. Там Федір Прохорович Гриценко, гідролог і завідуючий станцією, цілими днями плаває човном-паромом через річку і за допомогою вертушки та лота вивчає швидкість і силу течії.

До нього цими днями збирається приїхати інженер Богданов, щоб узяти останні дані гідрометричних підрахувань і зі своїми висновками надіслати їх до Москви Іванові Гавриловичу Александрову, що за дорученням радянської влади закінчує проект найбільшого у світі будівництва. Конденсована воля робітничого класу позначається в кожній дрібниці цього проекту. Тисячі робітників, дослідників, техніків, інженерів, економістів беруть участь у його складанні. Вони мусять вчасно закінчити проект, щоб негайно взятися до перетворення його в життя.

Ангаробуд мусить стати невідкладною справою. Ангаробуд мусить бути побудований за другої п'ятирічки.

ЗА ШАМАНСЬКИМ КАМЕНЕМ

(З дорожніх вражень)

Море між горами. Круті схили кінчаються обривами жовтуватої глини й чорного потрісканого каміння. А над ними поросла тайга. Ранок обіцяє сонячний день, і спокійна водна поверхня Байкалу свідчить про відсутність найлегшого вітру. Удалині легкий туман — найдальші роги, начеб за найтоншим прозорим серпанком. Далеко за морем видніють засніжені гірські кряжі Забайкалля. На верхів'ях гір лежать пасма снігу. Там у горах уже давно випав сніг. По той бік моря — колись, а зрідка ще й тепер, так звать Байкал — холодніше. Учора пасажир поштового поїзда, що пройшов на захід, розповідали про перший мороз у Бвурят-Монголії.

Але й тут, на південному березі озера, ночами, а особливо ранками холоди вже давали себе відчувати. Залізнична станція і пристань Байкал обидві, наче рідні сестри, притулились до байкальського берега, саме там, де з нього виливається Ангара. Сьогодні на станції і пристані видатний день. Пасажирів як не триста, так чотириста. Маленькі приміщення переповнені людьми з ціпками і клунками. Тут чоловіки і жінки, юнаки і маленькі діти. Уже друга доба, як з кругобайкальського рейсу, з найдальшого закутка озера — гирла Верхньої Ангари прийшов криголамний пароплав «Ангара». Таке буває не кожного дня. Кругобайкальський рейс триває тижнів три, а пароплавів на Байкалі три-чотири, і з них найбільший криголам.

Он вона «Ангара», двотрубний озерний велетень, біля молу. Правда, баржа поруч стоїть і враження псує. Баржа чи не більша за пароплав. Але на Байкалі, де двад-

цятисильний катер пароплавом величають, «Ангара» таки справжній велетен. Трохи далі «Лейтенант Шмідт» об'якорився під самим причалом. Цей зовсім хлопчинка проти «Ангари» та баржі-велетня.

«Шмідт» теж привітав пасажирів. Набралось людей і на станції — ті, що на поїзд чекають, і на пристані — ті, що завтра «Ангарою» виїдять...

Але поїзди проходять повз станцію, нікого не забираючи. Проїшов кур'єрський, проїшов поштовий, за ним прискорений — вільних місць не було. Лише на вантажно-пасажирський продала каса два квитки.

Вимучені довгим чеканням пасажир-транзитники блукають по перону, вираховують, угадують, коли вийдуть, час від часу з лайкою наскакують на начальника станції і обезсилені йдуть до озера заспокоїтись. Кілька чоловік з нудьги та досади навіть узяли участь в розшуках утопленика. Учора один службовець з Лиственичного, — це село над Байкалом, по той бік Ангарського джерела, — поїхав маленьким човном харіусів ловити. Пізніше човна рибалки спіймали, догори дном плавав. Службовця досі не бачили. Сподіваються, що далі іркутського понтола Ангари його не занесе.

Без наслідків пошукавши втопленика, безпритульні пасажирі йшли знов лаятись з начальником станції, знов-таки без наслідків.

Дорогою невідомо який раз перечитували один і той же папірець на дверях пристанської контори, хоч жодного з них він не чіпав.

На папірці друкарською машинкою було написано таке:

НАКАЗ

по Байкальській пристані та затону Східно-Сибірського Держрічтранспорту, 2/VIII-31 р., № 162.

Оголошується сувору догану з попередженням без звільнення сторожам пристанських складів: Юланцеву та Шаповалову за байдуже ставлення до своїх прямих обов'язків, що виявились під час чергування — крадіжка з приміщення складу.

Підстава: Рапорт старшого вантажоприймача.
Начальник пристані та затону Байкал.

Зрозумівши лише одне, що з цього наказу про поїзд довідатися не можна, пасажири, набравшись «духу», бігли до станції і з криком вривались у приміщення чергового.

Той знизував плечима, запевняв, що від нього нічого не залежить, і дуже просив його облишити.

Золотошукачі, дослідники, кооператори, різні агенти і уповноважені, рахівники і рибалки, мисливці і навіть буряти-тваринники раз у раз через кілька годин обступали квиткову касу, штовхались, тиснулись,— і таки поламали бар'єр,— щоб через півгодини розійтись, нічого не одержавши.

Серед багатьох людей, що кричали й галасували, був один надзвичайно спокійний. Він говорив, ні на мить не посилюючи голос, флегматично слухав і дуже рідко подавав свою пораду.

Він не дуже терпів від недостачі харчів, бо в їдальні залізничних робітників без жодних суперечок давали борщ і кашу з рибою.

Тепер він сидів на залізничному візку, яким возять багаж, і був центром невеликого гурту пасажирів.

Давав пояснення на запитання, що стосувалися Байкалу, околишніх горбів та Ангари.

— Питаєте, чи правда, що Байкал може Іркутськ затопити? Є така байка. Бачте, хоч ви, скажім, нічого тут не побачите, вода у Байкалі метрів, мабуть, на шістдесят вище Іркутська. Коли б хто позносив ці горби, що поміж ними тече Ангара, тоді б, безперечно, місто потонуло у воді. Не знаю, коли і хто пустив цю байку, але про неї тут кожен знає.

— Бачите, он там? — він показав на озеро.— Байкал наче чуть перехилений, і вода через край ллється.

Цей перехилений край тягся, здавалося, кілометрів на півтора. На самому краю подекуди наче шматочками було розкидано піну. Тут починалась річка. Це було її джерело. Це був її поріг, що через нього переступала вода озера. Підводна кам'яна гряда загороджувала шлях усій озерній воді.

— Там, — продовжувала флегматична людина, — посередині підводного кам'яного порога є славнозвісний Шаманський камінь. Ви бачили ту скелю, що здіймається над водою посередині того порога. Тепер води трохи прибавилось, так його й зовсім ще не видати. Проте

коли й менше води — а різниці особливої тут взагалі не буває — він великого враження не робить. Так про цей камінь і йде переказ: коли його зірвуть, Байкал на Іркутськ накинеться і затопить.

— А чому він Шаманським зветься?

— Бачте, для бурятів він раніше не був звичайним, а священним місцем. Туди вони з'їжджалися шаманити, тобто молитись.

Раз на рік велике свято влаштовували. Росіяни і прозвали цей камінь Шаманським. Тепер того вже немає. Знаю я трохи бурятів.

— А відкіля ви їх знаєте? Ви тутешній? — продовжувались запитання.

— Ні, я з Уралу. У вісімнадцятому році мене біляки в полон забрали і в Іркутськ перевезли. Довелося мені втекти та потрапити до тутешніх партизанів.

Ми в цьому районі оперували. У дев'ятнадцятому році наш загін було здорово побито. Кілька чоловік, тікаючи в тайгу, попали до бурятів. Потім кілька місяців прожив у них по той бік озера. Наймитував. Там і тарасун довелося разом пити і цам-хурал справляти. Це в них свято. Навіть імення їх святих завчив. Під час такого свята вони одягають спеціальні маски. Кожна маска — бурхан або святий... Є бурхан Саланубугун — це старий, білий. З великою бородою. Є Чайчжел — то справжній чорт. Чайчжел з чорною коров'ячою мордою, здоровим червоним язиком, що звисає з рота, як у дикого кабана.

— А що, ви кажете, пили в них?

— Тарасун. Це їхня горілка. Зрозуміліш кажучи, просто самогонка, вигнана з кислого молока.

— З кислого молока? Що ви кажете!

— Так, так. З кислого молока гонять тарасун. Градусів п'ятнадцять-двадцять кріпості має.

— І ви її пили?

— Пив. Погана вона, правда. Смердюча, але вважається не то священним, не то національним питвом. Не вип'єш, образиш господаря.

— Ну, а тепер вони зовсім покинули на Шаманський камінь їздити? — допитувався хтось дуже цікавий.

— Зовсім. Про цей камінь є в них цікавий переказ. Партизан розповів бурятську легенду.

Між горами жив старий, багатий і дуже злий велетень Байкал. Була у велетня єдина дочка, надзвичайна

красуня. Звалась вона Ангара. Велетень беріг дочку, нікуди не пускаючи. Замурував її біля себе між гір і підшукував гідного, на його думку, нареченого для неї.

На півдні серед гір жив витязь Іркуте. Далеко на північному заході жив витязь Єніса. Ці два витязі хотіли одружитися з Ангарою. Всіляко домагалися вони цієї честі.

Ангара не кохала Іркуте, її думками заволодів далекий і могутній північний витязь Єніса. Вона мріяла про шлюб з ним.

Але інакше думав старий Байкал. Старий велетень надумав оддати дочку витязеві Іркуте і викликав його з гір на весілля. Іркуте, зрадівши од запрошення, одразу ж рушив у дорогу, пробиваючись через гори й ліси до Байкалу. Але, не дійшовши до садиби старого велетня, дістав звістку, що Ангара втекла до Єніси, і тоді він звернув та й погнався за біглянкою.

Ангара, почувши, що незабаром її весілля з Іркуте, нічю проламала кам'яні стіни батьківського дому і щосили кинулась бігти в напрямку до милого їй Єніси. Байкал прокинувся в той момент, коли дочка тільки-но проламала стіну і кинулась до втечі. Страшенно розгніваний батько схопив величезну скелю і з силою кинув навздогін за Ангарою, щоб загородити їй шлях. Але скеля лише черкнула по п'ятах красуню, а затримати її не змогла.

Значно далі нагнав Іркуте Ангарау і простяг свої руки, щоб затримати й повернути назад обіцяну йому наречену. Але та не далась і борюкаючись рвонула далі через тайгу й каміння, щоб таки добігти до свого Єніси. З того часу на підводному кам'яному порозі ангарського джерела лежить велетенська скеля, названа Шаманським каменем. На скелі спочивають чайки, пролітаючи над озером та річкою. Іноді туди підпливають рибалки або рідкі гості цього краю — туристи. Коли вірити колишньому партизанові, раніше буряти тут одправляли свої, мабуть ламаїстські, свята.

Православні попи мусили одучити їх од цього. Свого часу, це було не так давно, у середині та наприкінці минулого століття, руське духівництво за допомогою поліції розгорнуло серед бурятів величезну місіонерську діяльність, гарапником прокладаючи шлях евангелію.

Місцеві урядовці, різні старшини діставали нагороди

медалями й чинами за хрещених бурятів. По архівах ту-тешнього краю можна знайти про це відомості. Але особливо цікаві трапляються скарги бурятів, адресовані губернаторові та цареві, на те, що їх силоміць охрестили.

Один бурят пише (вірніш, писав якийсь добровільний адвокат з його слів), як прийшли до нього піп і урядник. Почали вмовляти бурята охреститися і кинути поганство. Той рішуче заперечував. Тоді урядник побив бурята, заарештував і забрав до своєї канцелярії. Там кілька чоловік узяли заарештованого за руки й почали мочити голову в діжку з водою. Піп у цей час читав над бурятом молитви, а коли той занадто мотав головою, стукав його хрестом у тім'я. На скарги бурятські особливої уваги не звертали. До губернатора вони доходили, а до царя... мабуть, не траплялось. Залишились ці скарги в архівах «без последствий». А коли «последствія» і бували, то небажані бурятам. «Поганців» штрафували, били, саджали в тюрми. Не доставало лише святої інквізиції, щоб це зовсім нагадувало часи іспанських завойовників в Америці.

Тепер вільна Бурят-Монгольська Автономна Радянська Соціалістична Республіка звільняється і од попів і од шаманів.

У столиці республіки, місті Верхнеудінську¹, можна зустріти безробітних шаманів, що працюють у театральних студіях, демонструючи свої обожествлені здатності перед аудиторією безвірників.

Жовтнева революція розкріпачила трудову Бурятію так само, як десятки інших царських колоній. Бурятія — це чимала республіка, як на європейські масштаби. Її територія не набагато менша від території України. Населення, правда, в п'ятдесят чи шістдесят раз менше. До Бурятії входить майже все озеро Байкал, за винятком невеликої південної частини, що здавна закріплена за Іркутськом. До речі, сам Іркутськ теж в оточенні бурятських територій. Коли їхати залізницею, то не лише на схід од Іркутська буде Бурят-Монгольська республіка. Ідучи на захід, після Черемхова доводиться знов переїздити територію Бурят-Монголії, що має тут одну залізничну станцію.

Отже Ангара, про яку складено бурятську легенду,

---

¹ Тепер Улан-Уде.

теж часткою своєї течії між Іркутськом та Балаганськом виходить до складу цієї республіки. Можливо, якась із могутніх ангарських електростанцій працюватиме на тій території і безпосередньо обслуговуватиме промисловість Бурятії.

Але ми трохи одхилились убік.

Біля партизана розмова не вщухала. Тепер партизан розповідав про можливість скорої загибель Шаманського каменя без жодної шкоди од того Іркутську.

— Ангара наша — чудова річка. Мабуть, чули про Ангаробуд? Тут таку силу буде поставлено, що всесвіт не бачив. Отут десь недалеко од озера збудують електростанцію. Це буде перша електростанція на Ангари. А всіх їх на цій річці багато будуватимуть. А ця перша матиме невелику греблю, що підійме воду тут під озером та, мабуть, і в озері біля цього берега. Ця перша станція на Ангари регулюватиме випуск води з Байкалу. Зараз тут багато досліджень провадять у зв'язку з проектом побудови цієї станції. Он там по той бік річки, над озером, село Лиственичне. У тому Лиственичному є станція Академії наук. Станція ця вивчає Байкал, а разом з тим досліджує Ангару тут, на її початку. Коли б так ми всі мали час і поїхали на той бік та зайшли до станції, начебто екскурсанти, то багато цікавого б почули б і побачили.

На цю партизанову пропозицію трое чи четверо слухачів відгукнулись бажанням так і зробити.

— Ні, чекаймо зараз прискороеного поїзда. Коли він нас не забере, то, мабуть, так і зробимо.

Тим часом розмовляли про Ангаробуд.

Коли Дніпрельстан колись названо мрією всієї України, то Ангаробуд має таке ж право на назву мрії всього Радянського Союзу. Тридцять дев'ять мільйонів механічних коней обіцяють нам тут дослідники Ангари та її приток. Грандіозний Ангаро-Єнісейський комбінат у Східному Сибіру — це соціалістичне майбутнє нашої країни.

Найголовніше те, що Ангаробуд — це та мрія, якою люди живуть віки і цілі покоління і не можуть діждатись її здійснення, а в наших умовах Ангаробуд це така ж реальна можливість, як Дніпрельстан, як Магнітобуд, як Кузбас. Якихось п'ятнадцять років — найбільше мусить пройти, як цей комбінат стане реальним сполученням гідроцентралей, теплоцентралей, шахт, рудників, заводів, фабрик.

На жаль, про Ангаробуд поки широким масам трудящих відомо ще дуже мало, а то й зовсім нічого. До цього часу це трактується, як місцева проблема Іркутського краю.

Ви цікавитесь, що таке Ангаробуд? Річка Ангара має багато приток. На цих притоках: Іркуті, Оці, Вірюсі, Кетой, Білі, Уді — буде збудовано по одній, дві, а то й три електростанції. На самій Ангари їх буде шість чи сім. На Єнісеї, куди впадає Ангара, теж поставлять величезну електростанцію. Ці електростанції всі будуть великих розмірів. Мабуть, жодна з них не буде менша за Волховську, а кілька будуть багато сильніші за Дніпрельстан. Нижче від села Братського, на порогах Ангари, буде поставлено Шаманську гідроелектростанцію, потужністю на 2 мільйони кіловат. Друга електростанція, що будуватиметься недалеко од Шаманської, це Падунська на 2600 тисяч кіловат.

Лише три ангарські гідроелектростанції: Падунська, Шаманська та Бархатівська матимуть силу п'ять з половиною мільйонів кіловат. Але вимірювати потужність станції на кіловати чи механічні коні це не зовсім правильно. Так виміряти можна лише потужність машин станції. Електростанція може працювати з такою силою лише в тому разі, коли буде відповідний натиск води. Скажімо, станцію в один мільйон механічних коней збудувати на якійсь Лопані чи Десні можна? Можна. А як вона працюватиме? Або зовсім не працюватиме, бо Лопань не подужає турбіну покрутити, або даватиме на годину десять тисяч кіловат енергії, коли Десна ці турбіни покрутить. Найкраще, коли електростанція на десять тисяч кіловат постійно, без жодних змін подає ці десять тисяч кіловат енергії. Але на наших гідроелектростанціях це майже неможливо. Візьмим, наприклад, Дніпрельстан. Навесні, коли повідь од Смоленська до Дніпропетровська затоплятиме береги і кожного разу погрожуватиме втопити Кременчук, у цей час Дніпрельстан даватиме щогодини енергії на 800 тисяч механічних коней. Зайвину води переливатимуть через греблю або одводитимуть каналом. Але влітку, коли Дніпро пересихає так, що під Києвом пароплави дном об мілину стукають, тоді Дніпрельстан не даватиме сотень тисяч кіловат енергії.

І так майже на всіх гідроелектростанціях. Інакше буде на Ангари. Ця річка, маючи постійне джерело в Байкалі,

не знає великих змін у кількості води, принаймні в своєму верхів'ї. Перша ангарська гребля, що буде побудована недалеко від Шаманського каменя, регулюватиме навіть ті невеликі зміни, які є тут. Ціла система гідростанцій по Ангарі та її притоках допомагатимуть одна одній регулювати цю водну течію. Завдячуючи цьому, головні велетні-гідростанції матимуть майже постійний напір води протягом цілого року. І влітку, і взимку, і навесні вони цілком використовуватимуть потужність своїх турбін.

Ангаробуд — це не лише електрична енергія. Це залізо, вугілля, штучна нафта, алюміній з попелу, штучна гума, мідь, шовк з дерева, папір, перетоплені базальти, десятки різних галузей промисловості. Ангаробуд за попередніми орієнтовними підрахунками коштуватиме більше як десять мільярдів карбованців. Будівництво це буде розгорнуто не раніш кінця другої п'ятирічки. Але підготовка починається зараз.

У першу чергу будуватимуться теплоцентралі, тобто електростанції на твердому паливі (вугіллі) та різні заводи в певеликих розмірах. Ці заводи мусять у майбутньому постачати будівництву великого Ангаробуду матеріали, підготувати й згуртувати навколо себе відповідну кваліфіковану робочу силу. Справа це надто серйозна. Протягом перших років другої п'ятирічки передбачається будувати Черемховську теплоцентраль в 300 тисяч кіловат, Красноярську в 150 тисяч, одну велику теплоцентраль побудують у Бурят-Монголії. Нарешті низка дрібних станцій, до 50 тисяч кіловат кожна, будуть уздовж залізниці од Черемхова до Красноярська. Протягом другої п'ятирічки буде збудовано в Східно-Сибірському краю теплоцентралі з загальною потужністю 1150 тисяч кіловат. Крім того, на кінець п'ятирічки перші гідроцентралі малого Ангаробуду дадуть 750 тисяч кіловат енергії.

Разом з цим будуватимуть перший малий промисловий, так званий Черемховський комбінат. Цей комбінат об'єднає перші заводи штучного рідинного палива, кам'яновугільні шахти Черемхова, заводи чорної та кольорової металургії і лісохімічні заводи. Це все підготовчі роботи до великого соціалістичного будівництва.

Група людей разом із партизаном стояла на пристані, коли до причалу наблизився здоровий, з критою каютою, катер «Чайка». Моторист уже виключив свою машину і за

бортом перестала б'урувати вода. Катер, розігнавшись за інерцією, розрізав носом воду. Одна десята хвилини, і рульовий, поклавши стерно ліворуч, підігнав «Чайку» бортом до причалу. Молодий хлопець у замазаній машинним маслом шкірянці сплигнув з катера, щоб зачепити тросом за кнехт і притягнути борт кінцем до пристані.

Катер був завалений вантажем. То були здорові ящики й повні мішки.

— Це приїхали із станції Академії наук,— сказав партизан. — Це їхній катер.

На катері було троє людей. Один з них — людина середнього зросту, в робочому, трохи замазаному одязі. На обличчі круглі в чорній оправі окуляри, підборіддя заросло з місяць нестриженою бородою і надавало виразу сердитої затурбованості.

Це, очевидно, був старший на катері, бо він оддавав розпорядження іншим, з яких один, безперечно, був моторист.

— Ой, довго доведеться поваландатись... — казав старшому моторист, показуючи на вантаж.

Очевидно, їм треба було зняти з катера увесь вантаж і перетаскати його до залізничного багажного відділу.

Старший лише з досадою чмокнув язиком.

Вони взялися за роботу. Але через кілька хвилин партизан прийшов їм на допомогу.

— Знаєте що, товаришу,— звернувся він до бородатого,— давайте ми кілька чоловік вам допоможемо, а ви зараз їхатимете назад і перевезете нас на той бік річки до Лиственичного.

— З охотою, але раніш ми мусимо на годину виїхати в озеро зробити спостереження.

— Так коли ми вам не заважатимемо, візьміть нас із собою. Потім назад сюди привезете. Ми ж тут байди б'ємо та нудимось.

Бородатий враз погодився. Робота закипіла. Охочих їхати було чоловік із десять, але половині довелось відмовити. «Чайка» була малокомфортабельним і не дуже містким судном.

Уже не перший рік плаває «Чайка» по Байкалу. У 1916 році сюди прислала Академія наук свою експедицію разом з професором Верещагіним досліджувати дивне, величне і недосліджене озеро солодкої води.

Байкал має безперечно право на всі ці епітети. Це

справді дивне озеро, бо воно в горах і рівень води в ньому на кілька сот метрів вищий за рівень моря, а більшість тварин, що живуть у ньому, не трапляються більше ніде у світі.

Воно справді величне озеро: найглибше у світі — півтора кілометра до дна, — п'яте по розмірах своєї поверхні, і на першому місці після Каспійського моря за кількістю води.

На карті Байкал трохи нагадує острів Нову Землю в Полярному морі. Обое дуже довгі, вузькі і скручені.

Але останнє явище не має жодного відношення до колишнього партизана й бородатого співробітника Байкальської станції Академії наук. До речі, цей співробітник був гідрологом. На станції він працював недавно і робив спостереження та досліди, потрібні для Ангарабуду.

Менше ніж за півгодини «Чайка» була звільнена од своїх вантажів. Гідролог передав їх залізничному начальству і, доставши запевнення од самого начальника станції, що всі вантажі з першим поїздом рушають на захід — бо їх адреса Ленінград, Академія, — поспішив виконати свою обіцянку.

Екскурсанти вмент розмістились в каюті на двох лавах під стінами, упершись один в одного своїми коліньми.

Лише один випадок, справжнє нещастя, порушило спокій гідролога — один його помічник, плигаючи з причалу на човен, зачепив ногою запасний подвійний барометр. Одну скляну трубку розбито. Це позбавляло можливості проробити низку дуже потрібних спостережень. Сердитий гідролог заліз на своє місце, і хвилин з п'ять минуло, поки він очухався од неприємного випадку. «Чайка» сильно рвонула вперед і, проскочивши повз баржу та «Ангару», опинилась на озері. В цей час вітерець збив невелику хвилю, і човен заколихало. Од мотора пішов важкий пах бензинового газу. Це була єдина неприємність.

З озера, чимдалі до берега, краєвид ставав чарівним, наростала перспектива берегових обривів на тлі лісів, лісів на тлі неба. Берегом озера, під горами і велетенськими обривами, покручуючись вужем, пішла залізниця, покурюючи сигарою паровоза, що поволік товарний поїзд з черемховським вугіллям на схід до Верхнеудінська та Чіти. Прямо крізь видні лісисті гори, куди стікала

Ангара, ледве бовванів Шаманський камінь чорною краплинкою на широкій водній поверхні. Вдалині, кілометрів за три, на другому березі «джерела» видніло під горою Лиственичне.

— Там цвинтар корабельний, — сказав моторист, показуючи одному з екскурсантів на Лиственичне. Потвердив це й партизан.

Тут, коли не було ще залізниці навколо озера, що зветься Кругобайкальською, поїзди перевозили з однієї сторони озера на другу пароплавом. Звався той пароплав криголам «Байкал». Коли збудували залізницю, велетенський порон почав плавати озером в інших справах. Це був дуже дорогий пароплав. Крім нього, тут іще декілька пароплавів плавало. Тепер залишки їх під берегом Лиственичного. Частина попалили, частину потопили за часів громадянської війни. Дещо можна було врятувати, але тутешні головоत्याпи, а може, шкідники, цього не зробили. Був один начальник затону, який продав майже цілий пароплав на лом «Рудметалторгові».

Тепер під Лиственичним проплити не можна, бо за кістяк пароплавний чи корабельний зачепишся. Місцеві мешканці їх на дрова розтягають. У ліс не охота йти. Закачає штани і в озеро лізе по «сухі» дрова. А коли холоду боїться, тоді на човнику орудує.

— А скажіть, відкіля тут пароплави? Де їх будували?

Це запитання для партизана важке. Про це йому ні чути від когось, ні думати самому якось не доводилось.

Виручає моторист. Він розповідає, що будувались і тут пароплави, а були випадки — приганяли їх з Єнісею по Ангари. Це була важка справа. Щоб перетягти пароплав через пороги, доводилося витратити цілі роки.

Особливими ланцюгами, доброякісними, кріпили пароплави і, працюючи лебідками та за допомогою бурлаків, перетягали пароплав через швидку стрімнину й кам'яні нагромидження порогів.

Власне, коли покопатися в історії водних шляхів, що їх гідролог знає безперечно краще за моториста, то можна довідатися про таке. Коли ще не було залізниці, існував водний шлях з Уралу до Монголії. Руські купці виводили свої каравани річкою Об'ю. З Обі через її притоку Кету в річку Озерну. В Озерну впадає річка Ломова, в Ломову — Язева, а Язева витікає з Великого Озера. Добравшись до озера, відтіля тягли волоком до річки

Касу, що впадає в Єнісей. З Єнісею по Ангари добирались до Байкалу, а з Байкалу річкою Селенгою потрапляли в торговельні центри Великої Монголії. Морока ця була дуже важка. Забирала вона силу часу та енергії. Волоком між Об'ю та Єнісеєм і через пороги Ангари проти течії багато вантажу не повезеш. З побудовою залізниці про цей шлях забули. Безперечно, в зв'язку з величезним розвитком Сибіру про цей шлях доведеться згадати. Тепер проектується прокопати канали між Камою і Печорою, а потім між Печорою і Об'ю. З побудовою Великого Ангаробуду не обійдеться без судноплавного каналу, подібного до каналу біля Дніпрельстану. Ангара — багатоводна річка, Байкал — велике і найглибше у світі озеро, а Саленга, що впадає в Байкал, судноплавна в саму глиб монгольських степів. Для більшовиків, що Волгу пустять через Москву, під силу і морські пароплави з Архангельська чи з Одеси (через Волго-Дон) пустити до самої Урги — столиці степової континентальної Монголії.

Такий проєкт висунув один із присутніх у катері. Візьміть-но лише і подивіться карту. Ви зрозумієте, яка проста й грандіозна ця річ.

Такі проєкти лише з нашого часу і лише в нашій соціалістичній країні можливо виконувати.

Тим часом гідролог, уже заспокоївшись під час цієї розмови, перестав поглядати на розбитий барометр і взявся до своєї спеціальної роботи. Йому треба було закінчити міряти температуру води на різних глибинах озера. Цю роботу він почав зранку, але мусив зробити перерву, бо попсувався мотор. З попсованим мотором катер добрався до Лиственичного. Там полагодили і виїхали кінчати міряти температуру, а заразом перевезли вантаж до залізниці.

Гідролог розповів, що він кожні два дні вимірює тут температуру. Од Шаманського каменя катер іде в озеро по прямій лінії. На певній відстані робиться зупинка. Така зупинка зветься пунктом або станцією. На цій зупинці спускається спеціальний апарат з термометром на глибину. Температура міряється на різних глибинах.

Так робиться ряд пунктів чи станцій на протязі кількох кілометрів.

Для чого ж це робиться?

Таке питання цікавило екскурсантів — це було кілька

місяців тому,— хто звичайно дуже цікавився тим, що, незважаючи на тутешні люті морози, взимку Ангара не замерзає. Байкал покривається товстим шаром криги, яка остаточно зникає лише в червні місяці, а річка, витікаючи з цього холодного озера, на протязі перших кілометрів ніколи не замерзає.

Так розповідав гідролог.

— Кажуть тут, ніби це тому, що течія швидка. Подивився я на швидкість, виміряв її, і виходить, по-моєму, що швидкість на незамерзання річки впливати не може. Для того щоб річка не замерзала, треба, щоб це був водоспад.

Якось звернув увагу на температури різних глибин Байкалу, ось тут проти Шаманського каменя. Тоді я й підійшов до розв'язання питання, чому Ангара не замерзає. Виявилось — температура води в Ангари відповідає температурі Байкальських глибин. Чим далі од річки по озеру, тим глибше зустрічається температура, рівна температурі води річки. Саме інтересне, що од річки можна провести в озеро підводну лінію рівних температур. Лінія ця не горизонтальна, а крива. Кривина її збільшується рівнобіжно глибині озера. Уже недалеко од Шаманського каменя температура води на поверхні озера значно різниться од температури води в Ангари. Тоді я подумав, що коли так стоїть справа влітку, то, мабуть, так само і взимку температура глибинних вод Байкалу дорівнює температурі води в Ангари. Улітку поверхні води Байкалу тепліші, ніж вода Ангари. Узимку озеро вкриється кригою, річка ж на протязі кільканадцятьох кілометрів ні. Значить, узимку вода в Ангари тепліша, ніж температура байкальської поверхні. Чому вона тепліша? Ясно, тому, що Ангара висмоктує глибинні води озера. На великій глибині вода має завжди постійну температуру. Принаймні коливання температури там дуже незначні. Для нас улітку температура великих глибин низька, взимку вона висока. Узимку тепла глибинна вода безупинно прибуває до Шаманського каменя, тому там і немає криги. Далі по Ангари ця вода поволі охолоджується, і чим далі од джерела, тим швидше замерзає.

На екскурсантів відкриття гідролога і його лекція особливого враження не справили, зате сам він відчував піднесення і говорив із захопленням.

Тепер він остаточно перевіряє свої висновки. Його

спостереження і висновки, так само як і спостереження другого співробітника наукової станції над донною кригою, мають велике значення для будівників першої одджерела Ангарської електростанції.

Цікава річ на Ангари — це так звана донна крига. У своїх верхів'ях, де Ангара починає замерзати, це починається з дна. На дні утворюється перша крига і потім підіймається на поверхню води, але раніш сама випирає воду, призводячи цим до зимових розливів річки.

На науковій станції працює професор, що виключно вивчає кригу на Ангари.

Іркутська філія Ангаробуду дуже цікавиться цими дослідями. План цих спостережень погоджують між собою працівники наукової станції та працівники Ангаробуду.

Таке розповів гідролог випадковим екскурсантам.

«Чайка» поверталася назад. За час подорожі вітер посилювався і хвилі сильно вже розгойдували катер. Пахощі горілого бензину неприємно били в ніс. Один з екскурсантів зблід. Йому було трохи «не по собі».

Вранішній туман над дальніми рогами байкальськими давно зник. Можна було милуватися краєвидом Сибірської Швейцарії. Таку назву придбав Байкал з горами, що його оточують. Місцеві патріоти часто посилаються на запевнення невідомих мандрівників, ніби тутешній краєвид дуже схожий на швейцарський, але кращий за останній.

Біля пристані стояв новий пароплав. Це був маленький «Каландарашвілі», що з великими труднощами, переборюючи сильну течію Ангари, прийшов сюди з Іркутська. Тут не завжди правильно вимовляють це ім'я. Часто можна почути оповідання про дідуна Каландарашвілі.

Каландарашвілі — це оригінальна й дуже колоритна постать. Він був відомим керівником повстанського руху в цих краях. Ось коротка біографія цієї людини.

Йому було сорок три роки, коли спалахнула Лютнева революція. Ця революція звільнила з іркутської в'язниці анархіста Нестера Каландарашвілі, що чекав там на суд за замах на генерал-губернатора Селіванова.

Царські урядовці ставились до Каландарашвілі як до карного злочинця.

Цьому сприяли чудні витівки Каландарашвілі. Бувши ідеалістом, він завжди носився з різними чудернацькими ідеями. Наприклад, склав проект «угоди честі» з іркут-

ськими злочинами — на перехід їх до чесної праці. Але незважаючи на свій ідеалізм, товариш Каландарашвілі завжди був активним борцем проти царизму. З двадцятилітнього віку він кинувся в революційну боротьбу. Спочатку був есером-максималістом, брав участь у селянських повстаннях на Кавказі, доставляв із-за кордону зброю, влаштовував терористичні напади та організовував експропріації. Вже тоді уряд призначив нагороду за нього, але він утік до Одеси, де пристав до анархістів.

У 1907 році в Одесі Каландарашвілі заарештували. За недостатністю доказів проти нього суд виніс вирок до заслання на Сибір. Дорогою Каландарашвілі тікає, приїждить до Іркутська, де зв'язується з місцевими терористами, щоб незабаром через провокатора знов опинитися у в'язниці.

Після Лютневої революції Каландарашвілі організував в Іркутську кавказьку дружину. Під час юнкерського повстання він допоміг Червоній гвардії перемогти. За дорученням Радянської влади Каландарашвілі організовує в Іркутську перший кінний дивізіон. Після повстання чехословаків Каландарашвілі разом із Червоною Армією відступає на Забайкалля. Але незабаром на чолі свого дивізіона пробивається в Іркутську губернію і починає об'єднувати повстанців, створюється ціла армія Каландарашвілі. В армії повстанців запроваджується дисципліна, утворюється правильна військова організація. В частини призначаються комісари, видається газета.

Улітку дев'ятнадцятого року партизани Каландарашвілі створили серйозну загрозу колчаківському тилу. Великі загони білогвардійців, що висилались проти Каландарашвілі, зазнавали поразки. Партизани Каландарашвілі прискорили розгром Колчака од Червоної Армії. Навесні 1920 року вони вщент розбивають загін генерала Сукіна. І одразу після цього Каландарашвілі рушає на Далекосхідний фронт проти японців, що допомагали атаманові Семьонову. Два дні триває запальний бій між японцями та партизанами. Перед тим японці прорвали червоний фронт. Під час того бою Каландарашвілі було декілька разів поранено, але він не покинув бою.

Наслідком того бою був відступ японців. Ця перемога Каландарашвілі прискорила перемир'я між червоними та японцями та евакуацію японського війська назад на схід.

Полікувавши свої рани, Каландарашвілі поїхав у Москву. Там його прийняв Ленін. Ця зустріч мала для старого партизана величезне значення. В розмові з Володимиром Іллічем він підвів підсумки довгим рокам своєї революційної діяльності й прийшов до висновку, що анархізм не годен знищити панування капіталізму. Каландарашвілі вступив до Комуністичної партії.

Він повертається до Іркутська. Тут корейські національно-революційні організації запрошують його на військову роботу для боротьби за незалежну Корею проти японських імперіалістів. Він їде на корейський кордон і там допомагає корейським революціонерам своїми знаннями й досвідом. Але незабаром йому довелося залишити Корею і поспішити в тайгу далекої Якутії. Там за допомогою японських імперіалістів білогвардійці й куркулі зняли повстання проти Якутської Радянської республіки. Тут малося на меті спровокувати війну між Японією та радянською Росією. Щоб розв'язати це становище, Якутська Республіка запросила на допомогу Каландарашвілі. Він негайно прибув до Іркутська, за два тижні організував загін охочих на 300 чоловік і рушив у Якутію. З шаленою швидкістю загін Каландарашвілі перейшов тисячу кілометрів, напав на білих біля урочища Мар, розбив їх і примусив утікати на північ, але за кілька день по тому сталося нещастя. Каландарашвілі з невеликим числом людей їхав у авангарді свого загону. В тайзі легко зробити засаду. В засаду білих попав Каландарашвілі. За кілька хвилин було вбито 47 червоних бійців. Серед них і Каландарашвілі. Загін, що швидко наблизився до місця бою, знайшов його труп.

Білих повстанців усе-таки розбито. Каландарашвілі поховали в Якутську.

Великою популярністю користувався славетний партизан серед трудового населення Прибайкалля. На вимогу трудящих Іркутська та старих бойових товаришів Каландарашвілі його труп одкопано, провезено півтори тисячі кілометрів через тайгу і восени 1922 року поховано в Іркутську.

Спогади про завзятого кавказця надовго залишилися серед байкальців та іркутчан. Хоч Каландарашвілі загинув відносно молодим,— сорока восьми років, але ще за життя його називали дідунем. Тривожне життя зістарило обличчя, довга борода, яку носив партизан, роби-

ла враження чималого віку. Лише стан його стрункий, як у молододі дівчини, дивував очевидців.

Така історія Каландарашвілі за найбільш точними переказами. А крім них, є ще багато легенд і неперевіраних оповідань про цю сильну людину, чийм ім'ям названо красивий маленький пароплавчик.

Коли випадкові екскурсанти закінчили свою екскурсію і вилізли на пристань, пасажирів на залізничній станції було стільки ж, як тоді, коли вони відїздили. Попрощавшись з гідрологом і кріпко стиснувши йому руку, партизан пішов довідуватись, коли нарешті він зможе виїхати до Іркутська.

На станції ніхто нічого не знав. Черговий пропонував бути терплячим, начальник станції ховався від пасажирів, а касир спочивав від своєї «тяжкої» роботи — він же за дві доби навряд чи продав два квитки.

Зі сходу прийшов вантажний поїзд. Паровоз брав воду й маневрував з якимись вагонами, відчіплюючи то причіплюючи їх до ешелону.

Серед пасажирів були такі, що ладнались їхати далі на гальмах вантажних вагонів. Звичайно, таким способом могло поїхати небагато. До того ж залізничники противились такому способу пасажирського руху і на площадки біля гальм нікого не пускали.

Більшість пасажирів була в цілковитій безпорадності. Нікого вже не цікавили властивості Байкалу — Шаманський камінь і швейцарський гірський краєвид. Усі думки кожного з них були зайняті поїздом. Величезній більшості з них треба було до Іркутська. Сидіти в сімдесятьох кілометрах від мети своєї подорожі, бо в поїзді немає місць, це всіх обурювало.

— Можна вже було пішки дійти, — обурливо говорили одні.

— Зовсім легко, — підтримували їх інші.

— Депресія, — сказав старенький професор, що їхав з геологічних розвідок біля Ангарська, показуючи своєму супутникові-студентові головою на похнюплених подорожніх і розуміючи тим словом їх настрої.

— Це нікуди не годиться, — заявив партизан і чомусь пішов до вагонів вантажного поїзда.

Про його заміри почали догадуватись, коли став одніати двері одного вагона, другого, третього і так далі.

Усі вагони були порожні.

— У порожніх вантажних вагонах можна їхати? Можна. Ходім до начальника станції,— і партизан повів цілий гурт за собою.

Розмова в конторі була енергійна... Насамперед начальник станції рішуче відмовився дозволити пасажирам їхати вантажним поїздом. Пасажири почали кричати. Але партизан підніс угору кулак, і цей жест призвів до мовчання.

— Ви скажіть, ви бюрократ чи ні? — звернувся він із запитанням до начальника станції.

Од цього запитання начальник станції трохи поточився назад і... сів.

У мовчанці крикливих пасажирів і виразі міцного кулака, що на одну секунду було знявся над головою партизана, начальникові станції відчувалася загроза.

— Я не маю права дозволити вам вантажним поїздом їхати.

— Хто це вам сказав?

— У нас є інструкція Наркомшляхів.

— Та на біса мені ваша інструкція, коли в мене на плечах є голова. Тепер я вас питаю. У вас на плечах голова чи порожня банка з-під консервів?

— Ви не ображайте,— побілів начальник.

— Товаришу, я вас не ображаю, мені здається, що у вас на плечах таки справжня голова, а не коробка. Скажіть своєму касирові: нехай продає квитки, і виряджайте замість вантажного товаро-пасажирський. Ви ж самі бачите, яке наше становище. Не йти ж нам справді пішки.

Начальник станції наче опам'ятався. Він був згоден, що становище пасажирів було важке, телеграфував по всіх дистанціях про них, але так розв'язати питання, як йому пропонували, не міг, йому, як і переважній більшості залізничників, «інструкція» була найважливішим законом.

— Заждіть десять хвилин,— звернувся він до пасажирів,— зараз я про це телефоном перебалакаю з Іркутськом.

— Добре,— за всіх сказав партизан,— тільки, коли там заперечуватимуть, покличете до телефона мене.

— Буде наша перемога,— говорив він, коли всі вишли од начальника станції.

— А коли відмовлять? — спитав хтось.

— Тоді телеграфуємо краєвим центрам — виконкомові та парткомові. А цей вантажний поїзд без нас не піде.

Делегация Харківського клубу юних дослідників Арктики на чолі з М. Трубіліні серед учасників святкування роковини врятування чөлоскінців і 15-річчя Арктичного інституту. З фотографії 1935 р.

Телеграфувати до краєвих центрів не довелося. За двадцять хвилин усе було налагоджено. А що поїзд був вантажний, квитки йшли наполовину дешевше.

— Це нам проценти за витривалість,— жартували пасажири.

Вагони розчинились з двох сторін. Начальник станції всіх садовить у середні вагони ешелону, очевидно побоюючися за катастрофу. Один із залізничників розповідав про недавню пригоду з вантажним поїздом на Байкальській залізниці. На гальмо без нічийого дозволу сіли двоє робітників. У дорозі сталась аварія. Обох робітників було забито. Справу розбирав лінійний суд, і за цей випадок засудили старшого кондуктора на один рік умовно. За те, що не доглянув. Мусить слідкувати, щоб ніхто сторонній не сідав.

Нарешті поїзд рушив. У той момент з якоря знялась «Ангара», вона пішла на північ, везучи людей на дикий острів Ольхон, у непривітний Ангарськ та до далеких золотих розсіпів.

Сонце сховалося за хмарами. Байкал став похмурим і непривітним. З поїзда було видно Шаманський камінь і птиць, що кружляли над ним. Десь далеко на воді виділилась якась крапка. То, очевидно, катер. Можливо, «Чайка», а може, один з катерів звірорадгоспу. І такий радгосп є над Байкалом. Там плодяться лисиці, олені та кролі.

Праворуч залізниці бігла річка, жбурляючи піною над підводним камінням, а ліворуч потяглися високі горби з штучними обривами. Їх зривали і скопували, коли прокладалася залізниця.

Позаду залишилися Байкал і славетна Кругобайкальська залізниця, про яку існує переказ, що вона коштувала царському урядові стільки разів по три карбованці, скільки трикарбованцевих паперів можна вистелити на ній.

Стара Росія залишила після себе славетну побудову, але ця побудова поруч Ангаробуду справжня дрібниця.

ПЕРШИЙ БУКЕТ

(Нотатки про юних дослідників Арктики)

13 лютого 1934 року о 15 годині 51 хвилині в Льодовитому океані криги роздавили експедиційний пароплав «Челюскін». Один чоловік загинув. Сто чотири, в тому числі десять жінок, двоє дітей, зійшли на кригу. Так на плавучих льодах з'явився табір Шмідта. Радянський уряд вжив усіх заходів, щоб врятувати сто чотирьох полярників-робінзонів. Урядова комісія під головуванням В. В. Куйбишева вирядила на допомогу челюскінцям криголами, літаки, дирижаблі, аеросани, нарти, запряжені собаками.

Вирішальною силою була авіація. Льотчики показали чудеса. Окремі з них пролетіли тисячі кілометрів над морем, тундрою, високими горами, де ще ніхто не літав. Перемагаючи сорокаградусні морози, пургу і тумани, сім літаків долетіли до табору Шмідта. 13 квітня 1934 року льотчики Молоков, Каманін і Водоп'янов, заправивши свої машини рештками бензину, вилетіли в табір челюскінців. Там їх чекали шестеро останніх: боцман Загорський, радисти Кренкель та Іванов, механік Погосов, помічник начальника експедиції Бобров і капітан Воронін.

На два дні раніше, 11 квітня, з льодового табору з наказу урядової комісії літаком було вивезено в Америку, на Аляску, начальника експедиції О. Ю. Шмідта. Останні дні він лежав хворий, з високою температурою, але нізачо не хотів залишати табір. Він вважав, що мусить залишити табір останнім. Та стан здоров'я О. Ю. Шмідта був загрозливий, і урядова комісія категорично настоювала, щоб його негайно перевезли в найближчу лікарню. Найближча краща лікарня була в Америці в столиці Аляски в місті Фербенкс. Льотчик Слепньов

саме туди і мусив доставити хворого Шмідта в супроводі уповноваженого урядової комісії Г. О. Ушакова.

Але завірюха затримала літак у маленькому американському містечку Ном на десять днів. Отто Юлійович лежав у номському госпіталі. Протягом тижня надії на одужання змінювалися побоюваннями за його життя. Та міцний організм Шмідта переборював хворобу.

Телеграма газетного агентства «Ассошіейтед-Пресс» своєму кореспондентові в Номі з замовленням докладно описати похорони Шмідта прийшла, коли криза минула і Отто Юлійович відчув себе значно краще.

Отто Юлійович Шмідт повертався разом з Георгієм Олексійовичем Ушаковим додому через Сан-Франціско, Нью-Йорк, Атлантичний океан, Західну Європу.

Почалося це в редакції газети «На зміну». Цими днями я здав їм своє чергове арктичне оповідання. А дні ті відзначались піднесеним інтересом до всього полярного. Нещодавно радянські пілоти врятували челюскінців, і тепер всі чекали на їх повернення додому. Газети сповіщали, що челюскінці підпливають до Владивостока, а Шмідта і Ушакова сьогодні-завтра сподівалися в Парижі.

Ранком я зайшов до редакції. Редактор проводив якусь нараду.

«У мене термінова справа», написав я йому записку. У відповідь він мотнув головою, що можна було тлумачити по-різному: і як знак, що засідання скоро закінчиться, і як згоду, що він не заперечує, щоб я чекав до кінця, скільки б воно не тяглося.

З півгодини я викладав йому свою пропозицію.

— Цими днями в Москву повертаються Шмідт і Ушаков. Я гадаю, що харківським піонерам слід послати делегацію, щоб зустріти їх і привітати. Це може організувати редакція «На зміну».

Коротше кажучи, після того як ми побачили в ранішній газеті замітку, що в Парижі уже зустрічали Шмідта і на вокзалі піднесли корзину троянд, було вирішено ранком другого дня виїжджати.

Редакція доручила нам організувати делегацію. Я їхав теж. На мене покладались лише такі завдання: 1) делега-

ція мусить зустрічати О. Ю. Шмідта на вокзалі; 2) Отто Юлійович мусить прийняти делегацію й розмовляти з піонерами.

На 10-ту годину ранку в редакції були призначені збори. Звіди мусили їхати просто на вокзал.

Другого ранку, по дорозі до редакції, на майдані Тевелева мене зупинили двоє хлопців.

— Здрастуйте. Ми хочемо вас щось спитати...— сказав маленький, весь у ластовинні. Я не дав би йому більше як дванадцять років. На низенькому був чорний берет, а у високого сіра кепка з великою чорнильною плямою на макушці.

— Так?..— промовив я, натякаючи на те, що я готовий їх слухати.

Високий кашлянув і виступив наперед.

— Сьогодні їде делегація зустрічати Шмідта? — спитав він.

— Їде. А що?

— Ми,— знов втрутився нижчий,— тобто він і я,— він показав на себе, а потім на свого товариша,— хочемо поїхати разом з вами.

— А вас виділили до складу делегації?

— Ні, ми задовільники.

— Що це значить?

— У нас багато «задовільно», а до делегації обирають лише відмінників, та й то лише чотирьох на все місто.

— Раз задовільники, то нічого зробити не можу,— промовив я цим дивакам, знизуючи плечима.

Маленький взяв мене за руку.

— Миколо Петровичу,— благально промовив він,— ми згодні їхати не як делегати. Нам аби побачити Шмідта, почути...

— І сказати два слова,— добавив вищий.

— Ого! — я крутнув головою.— Їм не тільки побачити, не тільки почути, а ще й два слова сказати!

— Миколо Петровичу,— і високий взяв мене за другу руку,— пригадайте, як вам хотілося на острів Врангеля попасти. Ви ж тоді, коли вам відмовили, вступили на льодоріз «Літке» кочегарським днювальним. Мили посуд, прибирали їдальню, ходили стояти вахту в кочегарці, але свого домоглися: побували в Японії, на Камчатці, на Чукотці й на острові Врангеля?

— А звідки ти все це знаєш?

— А читав вашу книгу «До Арктики через тропіки».

Це були мої читачі. Вони мріяли про Північ, а в дану хвилину дуже хотіли побачити полярних героїв. Мені захотілося їм допомогти.

— Ось що, хлопці,— сказав я їм,— цього разу я не можу взяти вас до Москви. Але я обіцяю вам, що ви побачите Шмідта, а може... навіть побуваєте в Арктиці.

Залишивши їх трохи розгубленими, сам поспішив до редакції. Там на мене вже чекали. Зібрались піонери. Четверо стояли осторонь. Ці четверо були: маленька метка Зіна Олійникова з двадцятої школи, тихенька, непомітна Льоля Кисіль з Дергачів, високий худий музикант Коля Савенко з двадцять першої і флегматичний Стюпа Бражко з дванадцятої школи. Всі вони були кращими учнями своїх шкіл, а їх школи були кращими школами Харкова.

Ось ми уже у вагоні. Займаємо два купе. За вікнами чудесна літня погода. Завтра ранком будемо в Москві. Розгортаю газету, щойно взяту у вокзальному кіоску, і знаходжу замітку: «Подорож О. Ю. Шмідта». Там написано, що він вже в дорозі з Парижа до Москви. Читаємо цю замітку вголос і всіх нас охоплює хвилювання. Школярі раз за разом запитують, чи встигнемо ми до Москви раніше Шмідта. Але на це запитання відповісти було важко.

Починаючи з Білгорода, ми знищували бутерброди й задавали один одному головоломки та різні задачі.

Моя задача була найважча. Ось вона: чотири гирі важили сорок кілограмів. Комбінуючи ці гирі на тарілках ваги, можна зважити яку завгодно кількість від одного кілограма до сорока.

Власне, це завдання було розраховане на сорок фунтів, що складають пуд, але школярам розв'язувати задачі на фунти було важче, ніж на кілограми. Треба знайти вагу кожної гирі.

Коля сказав $5, 8, 10, 17$. За допомогою цих цифр він одважував $2/10-8/$, $3/8-5/$, $4/17-5+8/$ і т. д. Але ніяк не

виходило 11 і 39. Стьопа сказав 3, 6, 9, 22, але тут не виходило ні 1, ні 2, ні 23, ні 39.

Зрештою, під Курськом, це завдання було розв'язано¹.

Ранком другого дня ми були в Москві на Курському вокзалі. Я прийшов до чергового по вокзалу і попросив його довідатись, коли приїдять тт. Шмідт і Ушаков. Досить було сказати йому для чого це, як він негайно поїздив на Білорусько-Балтійський вокзал черговому.

Об 11-й годині 25 хвилин приїдять тт. Шмідт і Ушаков.

Годинник показував пів на восьму.

Я повернувся до своїх школярів.

Взяли два таксі й поїхали шукати квіти. Але ми виїхали зарано: квіткові крамниці ще не одчинялись.

Ми спостерігали ранішню Москву. Двірники вже закінчували замітати тротуари. На вулицях було порожньо, але вони вже починали людніти. Одчинялись перші крамниці. Це були хлібні та молочні. Ясно світило сонце. Ми відчували його тепло, нам було радісно і хвильно. Радісно, бо ми оглядали Москву й поспішали на зустріч з героями, хвилювались — бо тривожила думка: «Як зустрінемо, чи побалакаємо, чи матимемо квіти?»

Поїхали на вулицю Разіна. Це колишня Варварка. Там міститься Головне управління північного морського шляху. Там хотіли довідатися про порядок зустрічі. В управлінні застали лише прибиральницю. Але незабаром з'явився співробітник управління т. Петров, який уже знав, що ми мусимо приїхати. В управлінні одержали про це телеграму з Харкова, надіслану редакцією «На зміну». Він сказав, що на перон вокзалу видано вже всі перепустки. Нам дозволяють пропустити туди лише двох піонерів.

— Крім вас, — говорив Петров, — ще будуть вітати школярі підшефної нашому управлінню школи.

Забравши Петрова, ми вдруге поїхали по квіти. Ця поїздка була насичена багатьма драматичними моментами. Довелося об'їхати кілька крамниць і в останню з

---

¹ Я покладаюся на кмітливість читачів і сподіваюсь, що вони самотужки розв'яжуть це завдання.

них стукати, грюкати і зрештою вломитись в приміщення раніш призначеного до відкриття часу. Ми чимало прогаялись, одбираючи троянди і левкої. Тому, повертаючись назад до Управління, наші шофери гнали, не дотримуючись всіх правил їзди, і за це ми були покарані міліціонером, який зупинив машину для того, щоб оштрафувати. Але... слова: «Ми їдемо зустрічати Шмідта», мали магічну силу, і нас одразу відпустили.

Начальник Полярного управління товариш Шелепін згоджується забрати з собою всіх наших піонерів. Ми заходимо до їдальні і там нашвидку снідаємо. Там же зустрічаємось з московськими піонерами, які теж їдуть вітати Шмідта і Ушакова. Один з наших букетів віддаємо їм. Зіна ухватила за більший букет і нікому не дозволяє до нього доторкнутись.

Піонери сідають разом з т. Шелепіним в його машину, де вони ледве вміщаються. Я і товариші йдемо з колоною співробітників Управління північного морського шляху. Пройшовши вздовж головної вулиці Москви, тобто вулиці Горького, ми підійшли до площі Білорусько-Балтійського вокзалу. Площа була заповнена народом. Тут зібралось тисяч двадцять п'ять. В різних кутках гриміли оркестри, над площею ширяли строкаті яковлевські авіетки. Ближче до трибуни поставили нашу колону. Але ще ближче стояли робітники Трьохгорки, а перед ними школярі їхньої школи.

Та ось «ура» прокотилося по нашій площі. З дверей вокзалу показався товариш Куйбишев, а за ним Шмідт і Ушаков. В супроводі друзів вони зійшли на трибуну.

Шеренга охоронців, складена з співробітників ГУПМШ, не втримала натовпу кореспондентів та фотографів, що рушили до трибуни. Разом з ними я теж опинився там. Я помітив у Шмідта багато сивого волосся. Я не пам'ятаю, чи було воно раніше у нього. Мені здавалось, що він дивиться на мене, пізнав і привітався ледь помітним кивком голови. Можливо, що це здалось багатьом з тих, хто стояв поруч зі мною. На трибуні за Шмідтом виднілись голови тт. Ушакова і Самойловича.

Я зробив спробу пробратись до входу на трибуну, але це було неможливо: натовп міцно стиснув мене.

Коли мітинг скінчився і автомобіль забрав Шмідта, я опинився по другий бік трибуни. А за п'ять хвилин я ві-

тався з Георгієм Олексійовичем Ушаковим і домовлявся про його зустріч з харківськими піонерами.

— Дайте людині спокій,— сказав хтось,— він лише з подорожі повернувся...

— Коли школярі, то можна,— вирішив Георгій Олексійович,— дзвонить мені завтра телефоном.

— Єсть. Поки на все.

Я йшов уздовж автомобілів, що простяглись уряд під стіною вокзалу. В одній з машин сидів Рудольф Лазарович Самойлович. Він не одразу пізнав мене, але ось під вусами розпливлась посмішка, він тисне руку, пригадує наші зустрічі в Арктиці і запрошує ранком наступного дня до себе в готель, разом з школярами.

1932 року я плавав на криголамному пароплаві «Русанов». «Русанов» ішов з експедицією Всесоюзного арктичного інституту до Північної Землі та на Таймирський півострів. Ми змінили зимівників на островах Домашніх, перші обслідували протоку Шокальського і збудували науково-дослідну станцію на мисі Челюскіна — крайній північній точці Євразійського суходолу. Начальником нашої експедиції був професор Рудольф Лазарович Самойлович. Це була його вісімнадцята полярна експедиція.

Двадцять років перед тим він почав свою діяльність в Арктиці під керівництвом геолога В. В. Русанова, який тоді ж загинув безвісти на своєму моторному боті «Геркулес». Під час тієї експедиції Русанов залишив Р. Л. Самойловича разом з зоологом Сватош на Шпіцбергені для дослідження того острова.

А «Геркулес» пішов на схід до Нової Землі, а звітти мусив іти до Ново-Сибірських островів. Він добрався до Нової Землі, але дальша доля його невідома. Мабуть, він загинув з усіма людьми під час бурі або був роздавлений кригою.

Рудольф Лазарович Самойлович з того часу присвячує своє життя дослідженню Арктики. Він завоював особливу популярність з 1928 року, коли під його керівництвом криголам «Красін» врятував учасників італійської експедиції до Північного полюса. Та експедиція під начальством італійського генерала Умберто Нобіле на дирижаблі «Італія» 1928 р. 24 травня в 0 г. 20 хв. досягла Північ-

ного полюса. На зворотному шляху 25 травня о 10-ій годині 30 хвилин близько Шпіцбергена дирижабль розбився об кригу. Частина людей загинула. З них один (швед Мальмгрен) загинув, одного (Умберто Нобіле) зняв з крижини шведський льотчик Лундберг, а решту врятувала радянська експедиція на «Красіні».

Рудольф Лазарович багато років керує Всесоюзним арктичним інститутом.

Він живий свідок і активний учасник грандіозного більшовицького наступу на Арктику. В 1929—30 роках він був заступником О. Ю. Шмідта під час відомих експедицій на криголамному пароплаві «Седов» в Арктику.

Другого дня після зустрічі на Білорусько-Балтійському вокзалі ми пішли одвідати Рудольфа Лазаровича. Я умовився з Асею, що вона прийде разом з школярами о 10-й годині ранку до готелю, де зупинився професор Самойлович. Це був інтуристський готель «Метрополь».

Лише об одинадцятій годині четверо піонерів на чолі з Асею Приймак з'явилися біля дверей «Метрополю». Виявилось, що вони переплутали назву готеля й шукали професора Самойловича в зовсім іншому місці.

Відомий полярник прийняв нас дуже люб'язно і розповів піонерам кілька епізодів з своїх подорожей по Арктиці, згадав кілька випадків, коли ми разом були на мисі Челюскіна, зокрема про зустріч з моржами, та відповідав на запитання піонерів. Прощаючись з Рудольфом Лазаровичем, школярі спитали його думку про те, чи прийме нас Шмідт.

— Навряд,— сказав професор, і вираз сумніву з'явився у нього на обличчі...

Тепло розпрощавшись, ми вийшли. Треба було подзвонити до Георгія Олексійовича Ушакова, щоб домовитися про зустріч. Піонери пішли, а я заїхав у будинок преси, де відбувалась Всесоюзна нарада нарисистів,— я був делегатом на тій нараді,— і звідти подзвонив т. Ушакову.

До телефону підійшла Зінаїда Афанасіївна — дружина Георгія Олексійовича.

— Здрастуйте,— привіталась вона, довідавшись, що то я,— зараз передам трубку.

— Георгію Олексійовичу, коли до вас можна?

- Школярі з вами?
- Так!
- Зараз приїздить.

Наприкінці літа 1929 року я вперше познайомився з Георгієм Олексійовичем Ушаковим. Це було на острові Врангеля. Великі поля торосистої, спресованої криги вкривали північно-східну частину Чукотського моря. Протягом місяця льодоріз «Ф. Літке» пробивався через ті криги до острова Врангеля. Там три роки працював начальником острова Георгій Олексійович Ушаков. Третій рік жоден пароплав не підходив до берегів острова. Лише двічі остров'ян одвідували літаки. Після впертої боротьби з кригами, поламавши одну лопасть гвинта, погнувши і зламавши кілька коноб, згубивши багато заклепок, «Літке» підійшов до острова Врангеля. Там нас уже не чекали і почали готуватись до четвертої зими. В бухті Роджерса туманного ранку до льодоріза підійшов човник. З човника в ескімоському одязі піднявся на палубу «Літке» Георгій Олексійович Ушаков. Він, колишній далекосхідний червоний партизан, організував першу радянську колонію на острові Врангеля, остаточно закріпив цей острів за Радянським Союзом і тоді на «Літке» повернувся на суходіл.

Наступну зиму він провів у Москві та Ленінграді, а влітку 1930 року знову поїхав до Арктики. На цей раз його разом з товаришами пароплав «Седов» висадив на маленький острівець біля Північної Землі, тоді ще зовсім не дослідженої. Ушаков і його товариші пробули там два роки, докладно дослідили Північну Землю та склали першу достовірну карту тих островів.

Мені довелося проводити Георгія Олексійовича на Північну Землю, бо я був 1930 р. в Архангельську та Новій Землі, коли там стояв «Седов», а 1932 року, я вже згадував, пароплав «Русанов» змінив зимівників на островах Домашніх і повернув Георгія Олексійовича на суходіл.

Я розповів піонерам кілька епізодів з моїх зустрічей з Георгієм Олексійовичем, і ми поїхали до нього на квартиру.

В трамваї був неймовірний тиск. Побоюючись, що мій

білий костюм в наслідок цього тиску стане схожим на ганчірку, я протиснувся до вікна під захист солідного подружжя, що займали там місця.

Ми поїхали до Земляного Валу і злізли.

— Котра година? — спитала Ася.

Я поліз по годинник, але замість годинника у мене в руці був лише хвостик годинникового ремінця. В трамваї якийсь злодій зрізав мого годинника.

У Георгія Олексійовича піонерам знайшлося що подивитись, що послухати. Трофеї його багаторічних полярних подорожей, хутра білих ведмедів, опудала ведмежат, велетенські бияки моржів, зуби мамонтів, знайдені на острові Врангеля, безліч фотографій, різні карти і багато інших речей притягли увагу піонерів.

Георгій Олексійович розповів про аварію літака Леваневського, з яким він летів, про своє перебування в таборі челюскінців тієї страшної ночі для табору, коли пересувалася крига й ламались дощані будівлі, про зустріч в Америці і навіть про церкву в Сан-Франціско, де з нагоди їхнього приїзду влаштували мітинг із співом Інтернаціоналу.

— Георгію Олексійовичу, у нас таке запитання: коли б наші герої-льотчики не долетіли до табору, чи міг би Бабушкін вивезти челюскінців.

— Літак Бабушкіна розрахований лише на пілота і бортмеханіка. Отже, коли б він літав, то міг би перевозити за кожний політ лише одного чоловіка. Під час морозів його мотор запустити було неможливо. Загалом технічний стан літака був не блискучий. Ще восени, коли «Челюскін» був у кригах, він зазнав поламанок. Під час перебування на кригах літак перетаскували голіруч з аеродрому на аеродром, таскаючи по торосах. Коли Бабушкін, нарешті, прилетів, то не вірили, що він благополучно приземлиться. А коли підійшли до нього, то виявилось, що він увесь зв'язаний мотузочками. Валавін, бортмеханік Бабушкіна, побачивши в моєму чемодані кілька дюжин англійських шпильок, заукав: «Ура. Тепер маємо чим ремонтувати наш літак!»

— Георгію Олексійовичу, чи не могли б ви влаштувати нам побачення з Отто Юлійовичем? Нам дуже хочеться з ним побалакати.

Ушаков усміхнувся, глянувши на Зіну, і, простягнувши руку до телефонної трубки, сказав:

— Спробую.

Але виявилось, що телефон Отто Юлійовича був зайнятий.

— Подзвоніть мені завтра ранком,— сказав Георгій Олексійович,— обіцяю вам таке побачення влаштувати.

Я розповів піонерам про свій задум написати повість про юних дослідників Арктики.

— В одному місті кілька школярів, зацікавившись Арктикою, організували гурток вивчення полярних країн. Пізніше той гурток перетворився в клуб юних дослідників Арктики. Цей клуб відряджає експедиції на північ. Школярі одвідують Нову Землю, Шпіцберген, Землю Франца Йосифа, Ново-Сибірські острови, а пізніше добираються до самого полюса...

Тут же ми вирішили організувати в Харкові насправді гурток юних дослідників Арктики і зараз же сказати про це професору Шмідту.

— Ви з Отто Юлійовичем теж знайомі? — спитала мене Зіна.

Довелося розповісти про свої зустрічі з професором Шмідтом. Мені не доводилося з ним плавати. Але кілька разів я зустрічався з ним в Москві, Харкові, Архангельську, на Новій Землі і на острові Діксон. Він завжди вражав мене своєю енциклопедичністю. Недаремно він — головний редактор радянської енциклопедії. Отто Юлійович Шмідт — професор математики, академік, альпініст, полярник, видатний радянський діяч. Вперше я з ним зустрівся в Держплані СРСР, де він працював членом президії. Це було 1930 року. Його було призначено начальником експедиції на Землю Франца-Йосифа та на Північну Землю. Того ж року, в Архангельську, завдяки турботам Отто Юлійовича, я попав на криголамний пароплав «Сибіряков», що йшов на Нову Землю, як допоміжне судно експедиції, яка відправлялась на пароплав «Седов». Пізніше я ще кілька разів бачив Отто Юлійовича. Якось, за кілька місяців до від'їзду експедиції на «Челюскіні», він приїздив до Харкова і в розмові запитав мене, чи не маю я охоти зимувати в Арктиці.

Я був ухопився за цю думку і почав мріяти про зимування на островах Де-Лонга, де ще ніхто не зимував і

яких ніхто не бачив, крім учасників трагічної експедиції на шхуні «Жаннетта», що загинула 1881 року в Льодовитому океані.

Мої юні товариші допитувались мене про біографію О. Ю. Шмідта. Але, на жаль, я міг її розповісти тільки дуже коротко.

В 1934 році йому було 43 роки. Він народився в Могильові на Дніпрі, вчився в Київському університеті. В 1916 році вже сам викладав математику в університеті. З 1919 року член Комуністичної партії. Працював на відповідальних постах. Його особисто знав В. І. Ленін. В 1928 році брав участь в радянсько-німецькій експедиції на Памір. З 1929 року одвідує Арктику і з того часу стає керівником радянських полярників. В 1933 році за роботи в галузі математики його було обрано членом Академії наук УРСР.

Якось, уже значно пізніше, в розмові з Шмідтом, я передав Отто Юлійовичу прохання одного видавництва дозволити написати і видати його біографію окремою книжкою.

— Рано, рано ще, — казав він, — поки нічого особливо цікавого.

— А коли ж можна буде? — спитав я.

— Почекайте ще років 10—15, — відповів він.

Але, очевидно, читачів цікавить, чи зустрілись ми тоді з Отто Юлійовичем, чи ні.

Наступного дня Георгій Олексійович здійснив свою обіцянку: піонерську делегацію прийняв Отто Юлійович. Прийняв у себе на квартирі, у маленькому кабінеті, заставленому квітами. Серед тих квітів Зіна пізнала свій скромний букет.

Розмовляючи з Отто Юлійовичем, Стьопа дав йому запевнення від імені делегації, що харківські піонери організують гурток юних дослідників Арктики.

Отто Юлійович недовго розмовляв з піонерами. Коротко розповівши їм про свою подорож по Америці, про життя в крижаному таборі, він подякував за увагу і попрощався.

Коли ми виходили від Отто Юлійовича, почуття цілковитого задоволення, радості й гордості охопило нас. Ми виконали наші завдання і тепер могли розповісти про свої надзвичайні зустрічі всім харківським піонерам.

Так відбулася моя перша подорож разом із школя-

рами. Умовно я її називаю «Перший букет Отто Юлійовичу Шмідту».

Ми повернулися до Харкова і виконали обіцянку, дану товаришеві Шмідту. Мені не довелося писати вигаданої повісті про клуб юних дослідників Арктики. Такий клуб справді утворено при харківському Палаці піонерів. Скоро три роки, як працює цей клуб. За цей час він організував багато експедицій для школярів, і я міг здійснити обіцянку, дану своїм читачам: вони не раз ще зустрічалися з Отто Юлійовичем і не раз за цей час бували за польярним колом.

ЗА ПОЛЯРНЕ КОЛО

— Сьогодні на вечерю видаватимуть пеленги. По три штуки на кожного,— повідомив перший штурман, повернувшись після обіду з вагона-ресторана.

— По три? Чому так мало? — запитав хтось.

— Досить. Вистачить.

— А що це таке? — поцікавився Шура.

— Як, ти не знаєш, що таке пеленг? А ще й юнга,— дивуючись докоряв йому перший штурман.

Розмова відбулася у вагоні піонерської полярної експедиції, що їхала з Харкова до Мурманська.

Харківський клуб юних дослідників Арктики при Палаці піонерів та жовтенят відрядив цю експедицію на час зимових канікул. В експедиції брали участь двадцять шість юних дослідників Арктики. Там були штурмани, геофізики, географи, зоологи. Свій вагон вони називали криголамом на рейках.

Найдивнішим загоном були штурмани. Ці моряки у вагоні завели корабельні порядки, хоч більшість цих штурманів ще ніколи не бачили моря. Пізніше хтось намагався глузувати з них і називати їх «адміралами швейцарського флоту», натякаючи на країну, яка лежить далеко від моря і ніколи не мала флоту.

Але той жарт, хоч і був подібний до жарту з пеленгами, був безпідставний. Наші штурмани побачили море, пароплави, побували на криголамі і навіть плавали у водах Кольської затоки.

Одним із завдань експедиції було: зустрітись з видатними полярними дослідниками.

Піонери зустрілися з Шмідтом, Самойловичем, Мінеєвим, Єрмолаєвим, Конусовим, Лакроновим.

Окремі зустрічі залишаються надовго в пам'яті юних дослідників.

Москва. В одному з залів Ленінградського вокзалу куняють наші піонери. Стрілка стінного годинника показує початок на дванадцятую годину ночі. Піонери чекають на свій вагон — «криголам», який зараз мають подати до перону.

Коли враз сонний настрій зникає. Через зал до нас наближаються мужчина і жінка в хутрових пальтах.

— Товариші, начальник острова Врангеля Мінеєв приїхав до нас. З ним його дружина Власова.

Усі згадали фільм «Острів Врангеля». Цей фільм двічі демонструвався в нашому клубі.

Пригадалися величезні тороси закрижанілого Східно-Сибірського моря. Крізь ті тороси пробивається льодоріз «Літке». Пробитись до острова Врангеля — нелегка справа. Багато пароплавів і людей загинули на підступах до того острова. 1929 року «Літке» висадив Мінеєва, Власову та кількох їх товаришів до ескімосів о. Врангеля. Після того з року на рік пароплави намагались підійти до острова, але це вдалось зробити лише 1934 року криголамові «Красін».

П'ять років провели мужні полярники, відрізани від Великої Землі. І коли туди прилетів літак, щоб забрати Мінеєва, він відмовився залишити острів, бо там у важкому стані залишились ескімоси-мисливці. Він не розлучався з ескімосами доти, поки туди не пробився криголам і не привіз йому зміну, а разом з нею і різні запаси для ескімосів.

Сміливий полярник прогнав сонливість, що була з'явилась у юних дослідників Арктики, і захопив їх своїми оповіданнями. Лише опівночі кінчилась розмова. Тепло розпрошавшись, піонери поспішали до свого вагона, бо наближався час від'їзду поїзда.

Друга надзвичайно тепла зустріч відбулась у Ленінграді, коли вони поверталися назад.

Після денних відвідувань Арктичного інституту, Гідрографічного управління, палаців Детського Села, піонери повернулись до свого вагона. Вагон довелось довго шукати на значній віддалі від вокзалу. Він стояв у вагонному парку, оточений темрявою. Сюди, до нашого вагона, прийшли троє полярників, співробітників Арктичного інституту. Хотілось зустріти гостей на нашому «кри-

голами» чимось подібним до піонерського вогнища. Але у нас було лише дві чи три свічки.

В одному купе засвітили свічку, і тридцять п'ять чоловік стиснулись навколо неї. Геолог Єрмолаєв, що зимував на Ново-Сибірських островах та Новій Землі і нагороджений орденом Червоного Прапора, розповів нам про дітей, яких він зустрічав в Арктиці: про одного тунгуського та одного руського хлопчиків, що жили на Далекій Півночі. Гідролог Добронравов розповів про одну з своїх експедицій, коли експедиційне судно «Білуха» загинуло. Ми з цікавістю слухали, як вони боролися з небезпекою і як їм удалось врятувати своє життя.

Розмова й тепер затяглась майже до першої години ночі.

Багато цікавого, привабливого можуть пригадати юні дослідники після своєї подорожі.

Переїзд полярного кола, де Міма Пекер, переодягнувшись білим ведмедем, вперто не впускав експедицію до Арктики. Розмова та гри у вагоні. Спостереження геофізиків над вітром, хмарністю, температурою, вогкістю повітря, тиском барометра.

За полярним колом застали ще полярну ніч. Замість дня ранкові та вечірні сутінки. Тепла погода свідчила про близькість Гольфштрему.

Подивились тундру і Хібінські гори. Спеціально їздили до міста Кіровська, що раніш звалось Хібіногорськ.

П'ять років тому тут панувало безлюддя й дичавина. Ніщо не порушувало спокою гір і лісів, які оточували підніжжя цих гір.

Тепер тут виросло місто на 40 000 жителів. Гора Кукісвумчорр, що здіймається майже на півтори тисячі метрів над рівнем моря, заховала в собі півмільярда тонн апатитової руди. Це величезне багатство. Ніде в світі нема таких запасів апатитів. Тепер СРСР майже єдиний поставщик цієї цінної копалини. Апатит — це фосфорне штучне угноєння для ланів. З апатиту можна добувати чистий фосфор. А разом із апатитом попадається у величезній кількості нефелін. З цього мінералу можна добувати алюміній та багато інших корисних речей.

Юні дослідники піднялись на схили Кукісвумчорр, де ознайомилися з добуванням апатитової руди. Звідти вони глянули на чудесну панораму Хібін. Під ногами — робітнича оселя, далі озеро Вудьяр і місто Кіровськ, оточені

велетнями — горами, що присипані снігом. І все це — в світлі надходячого ранку, бо в цей час сонце ще не підіймається над горами.

Після Хібіногорська приїхали в Мурманськ — найпівнічніший порт СРСР. Але цей порт ніколи не замерзає. Могутня тепла течія, що йде від берегів Мексиканської затоки, жене сюди теплі води Атлантичного океану. Пливучи на буксирному пароплаві по Кольській затоці, ми читали в газетах повідомлення, що біля берегів Одеси (це 2000 кілометрів на південь) море замерзло.

Вперше у своєму житті наші штурмани піднялись на борт справжнього криголама. Це був славетний «Садко», що довгі роки пролежав на дні Білого моря і позаминутого року витягнутий епропом. Одремонтований, він уже ходив в одну з серйозних експедицій у Карське море. На це літо він готується з експедицією під керівництвом Г. О. Ушакова рушити так далеко на північ, куди ще не заходили кораблі. Він піде в глиб Полярного басейну, щоб шукати нові шляхи між Заходом і Сходом.

Піднявшись на капітанський місток, ми почули слова капітана:

— А це пеленгатор. З його допомогою беруть пеленги.

Тоді ми згадали, як Юра обіцяв по три пеленги на вечерю і не виконав своєї обіцянки.

— А що таке пеленг?

— Це кут між курсом пароплава й уявною лінією в напрямі на якийсь предмет на березі.

— Так його ж на вечерю одержати не можна... з розчаруванням сказав юнга.

Капітан усміхнувся, а коли йому розповіли, в чім справа, то й зовсім розсміявся.

— А ти знав, що це таке? — запитав він першого штурмана Юру.

— Я? Знав. Це я пожартував, щоб виявити, як наші піонери знають морську термінологію.

Два дні оглядали Мурманськ, його порти, пароплави в них, заводи, музей. Зустрічалися з заполярними піонерами.

З Мурманська додому поверталися швидко. Але ще була одна зустріч, якої довго всі сподівались.

В Москві піонерів — юних дослідників Арктики прийняв Отто Юлійович Шмідт. Діти, заповнивши кабінет, взяли його в полон, як криги полонять корабель. Але,

на відміну від крижаного, цей полон був теплий і зовсім не страшний.

Отто Юлійович обіцяв піонерам свою підтримку. А начальник політуправління Північного морського шляху т. Бергавінов сказав, що влітку візьме п'ятнадцять юних дослідників Арктики на Шпіцберген і двох — на Землю Франца-Йосифа.

З почуттям великого задоволення і бадьорої рішучості вивчати й досліджувати Арктику піонери повернулися у Харків.

КЛУБ МАЙБУТНІХ ПОЛЯРНИКІВ

«ШТУРМАН» ГУСАК

В майстернях школи Гусак майстрував модель крейсера. Він знав назви багатьох відділів мореходних наук, але що до чого, хто чим займається — це для нього залишалося неясним. Від товаришів, що захоплюються географією, він довідався про організацію клубу юних дослідників Арктики при Палаці піонерів та жовтенят. При клубі існує штурманський загін, який вивчає історію та техніку мореплавства в Арктиці.

Гусак негайно зв'язався з цим загonom. Він ознайомився з планом роботи загону. Він побачив, що «штурмани» готують доповіді на різні теми. Один готує доповідь про кораблі Джона Франкліна і техніку плавання в ті часи, другий опрацьовує матеріали про «Фрам» Фрітіофа Нансена; третій вивчає з літератури криголам «Ермак» тощо.

В плані загону передбачається одвідати великі порти і ознайомитись з криголамами, звіропромисловими суднами та риболовними траулерами. «Штурмани» під керівництвом інженера проектували моделі криголама і моторно-парусної шхуни.

Гусак одразу ж узяв тему: «Підводне плавання в полярному морі». Для розробки цієї теми йому довелося витягти і «80 000 л'є під водою» Жюля Верна і «Наутілус у кригах» Г. Свердрупа, матеріали про побудову підводного човна та про криги в арктичних морях.

ГЕОФІЗИКИ В ЕКСПЕДИЦІЇ

Загін геофізиків при клубі юних дослідників Арктики вивчає метеорологію, магнітологію та гідрологію. Найбільше в цьому загоні метеорологів. Ці «пророки погоди» зв'язались з Харківською метеорологічною станцією.

Геофізики разом з іншими загонами братимуть участь у першій зимовій експедиції до Арктики, що її готує клуб. Це буде експедиція за полярне коло, на Кольський півострів. Відбудеться вона в час шкільної зимової перерви.

Експедицію буде організовано так:

Вагон експедиції називатиметься «криголам». Всі учасники експедиції матимуть певні обов'язки. Штурмани, метеорологи, гідрологи, зоологи, геологи тощо — як на справжньому криголамі під час справжньої експедиції нестимуть вахту і виконуватимуть планову роботу.

В експедиції геофізикам доведеться попрацювати чимало. Вони матимуть похідну метеорологічну станцію. Вони вимірюватимуть температуру повітря, снігу й ґрунту. Вимірюватимуть атмосферний тиск, вогкість, електропровідність повітря, силу й напрям вітру, глибину снігового настилу.

Експедиція проїде маршрутом Москва — Ленінград — Хібіногорськ — Мурманськ.

НА АЕРОПЛАНАХ ДО АРКТИКИ

Про таку подорож мріють юні полярні авіатори.

Це невеликий загін. Школярі з цього загону вивчають історію польотів до Арктики, умови роботи авіації за полярним колом та самолёти, що найбільш придатні для тих умов.

По книжках, разом із Бердом, Вількінсом, Чухновським, Бабушкіним, Галишевим і Героями Радянського Союзу, що врятували челюскінців, вони літають над торосами Полярного моря, над болотистою тундрою, кам'янистими урвищами полярних островів, вишукують найкращі місця для посадок, борються з туманами й вітрами.

Вони ще неспроможні побудувати власного справжнього літака. Тому поки що запроектовано збудувати аеросани, придатні для умов Арктики. Зимом на аеросанях кататимуться самі, а влітку, коли пароплави рушають на північ, пошлють сани в подарунок одній з полярних станцій.

Ви пам'ятаєте вченого географа Жака Паганеля. Це один з героїв роману «Діти капітана Гранта» Ж. Верна. Він був дуже освічений географ, але часто з ним траплялись прикрі помилки. Так, складаючи карту Європи, він посередині Європи вмістив Японію. Зібравшись їхати до Індії, він помилково сів на пароплав, що йшов до Південної Америки. Вивчивши іспанську мову, він пізніше виявив, що користувався підручником не іспанської, а португальської мови...

З географами клубу юних дослідників Арктики теж трапляються подібні помилки. Водячи пальцем по німій карті Арктики, розшукуючи Ново-Сибірські острови, вони потрапляють на Північну Землю і доводять, що то і є Ново-Сибірські острови. Один запевняв, що Андре літав до Південного полюса.

Щоб не було більше помилок, географи посилено вивчають маршрути відомих експедицій: ідучи їхніми слідами, знайомляться з морями й островами півночі, з природою, населенням.

Географів у клубі найбільше. Довелось розділитись на два загони. Крім того, гуртки географів-дослідників Арктики організовуються в окремих школах.

Всі вони знайомляться з маршрутом зимової експедиції на Кольський півострів.

Звичайно, визначенням цього маршрута не вичерпується робота географів. Не всі поїдуть в цю експедицію. Зате на літо проектується такі екскурсії: на Кольський півострів, на Шпіцберген, на Землю Франца-Йосифа, на Нову Землю, на острів Вайгач, в Карське море (з Карською експедицією до гирла Єнісею).

А щоб подорожувати за тими серйозними маршрутами, треба заздалегідь серйозно до них підготуватись.

Загони географів клубу юних дослідників Арктики вивчають літературу, зустрічаються з людьми, що плавали по тих морях — Іванчуком, Кальницьким та Трублаїні.

РАДІОПРИВІТИ З АРКТИКИ

Листоноша приніс до Палацу піонерів і жовтенят радіограму з Землі Франца-Йосифа. Зимівники найпівнічнішої в світі полярної станції вітали клуб дослідників

Арктики. Вони сповіщали, що двадцятьоро зимівників в цілковитій готовності зустріли довгу полярну ніч, яка тягнеться там 128 діб. Вони висловлювали певність, що в клубі буде підготовлено гідну зміну старшим полярникам.

Наступного дня прибула радіограма з миса Желанія, що на півночі Нової Землі. Зимівники вітали юних дослідників Арктики і давали цілу низку порад. За кілька день по тому прибула радіограма з найпівнічнішої точки Азії, миса Челюскіна.

На великий жаль членів клубу, ці радіограми одержував не загін радіозв'язку, що є при клубі. Але в майбутньому цей загін обов'язково підготує радистів-короткохвильовиків, що зв'яжуть Палац піонерів з віддаленими полярними станціями.

Загін радіозв'язківців організовано завдяки відомому полярному радистові, челюскінцю Ернсту Кренкелю. Кренкель одвідав дитячу комуну ім. Дзержинського, де працюють колишні безпритульні. Він розповів дітям про свою роботу. Це так зацікавило їх, що коли організувався клуб дослідників Арктики, вони взяли на себе ініціативу утворити загін полярних зв'язківців.

В цьому загоні вивчають не лише радіо та умови роботи радистів на півночі. Тут буде приділено велику вагу електриці. Так, на полярних станціях зараз ставляться вітряки, що рухають динамо.

Використовуючи силу вітру, можна діставати електричне освітлення та енергію для радіо.

Клуб юних дослідників Арктики розпочав змагання в шахи по радіо з деякими полярними станціями.

НА РОЗШУКИ ПОЛЯРНОГО ЗВІРА

Якось склалось так, що в загін зоологів записалися виключно учні 20-ої школи. Загін цей один з найпрацьовитіших у клубі. Вивчають, які звірі, риби та птаці водяться за полярним колом. Кожен «прикріпився» до якогось певного звіра — хто до білого ведмеда, хто до моржа, хто до морського зайця, хто до північного оленя або до рожевої чайки.

Пішов загін на екскурсію до зоо саду, щоб обізнатись там з північними звірами. Але там їх чекало розчарування. Вони бачили тільки левів, тигрів, слонів, багатьох ін-

ших тропічних звірів. Виявилось, що в харківському зоо-саду, крім білих ведмедів, немає жодних полярних звірів. Знайшли ще полярного песця, але він такий нікчемний, що юні зоологи висловили підозріння, що то, мабуть, фальшивий песець.

Після того як зоологи побувають на півночі, вони точно встановлять, що це за звірятко показують під назвою полярного песця.

Можливо, після поїздок юних зоологів на Північ харківський зоосад збагатиться багатьма північними звірами, що їх зоологи привезуть йому в подарунок.

ЩОБ НЕ ТРАПЛЯЛОСЬ ПОМИЛОК

Давним-давно, коли Арктику майже не знали, один мореплавець поплив туди шукати багатства.

Він там знайшов золоте каміння, навантажив ним свій корабель і повернувся додому. Коли ж корабель кинув якір у своєму порту і люди, що знались на золоті, глянули на те каміння, вони розсміялись: те каміння не мало ані крихітки золота, хоч і було блискуче.

Кілька років тому на мисі Челюскіна знайшли блискучі кристали, вкраплені в каміння. Перший, хто їх побачив, подумав, що то золото. Але виявилось, що то не золото, а пірити. Проте пірити можуть бути дуже корисними, коли їх знайти у великій кількості.

Щоб розібратись у мінералах, які трапляються на полярних землях, вміти розшукувати корисні копалини, при клубі утворено загін геологів. Озброївшись сумками, лупами, геологічними молотками і гірськими ціпками, вони пройдуть під час своїх експедицій по багатьох недосліджених місцевостях півночі. Разом з іншими загонами вони готують із себе майбутніх дослідників Арктики.

*Керівник клубу юних дослідників Арктики
Харківського Палацу піонерів та жовтенят.*

АЛЬОША І ЧЕРТАН

Від обрїю просто на берег ішов міноносець. Залишаючи за собою біле пасмо пінявого слїду, йому перетинав шлях військовий катер. Здалеку долетїв вибух гармат великого військового корабля. За милю од берегових скель з води випірнув підводний човен.

Між військових кораблів проходив великий, двотрубний, пофарбований у біле, теплоход. Біля тисячі пасажирів заповнювали його палубу. Незважаючи на пекуче сонце, вони з інтересом стежили за учбовими діями військового флоту.

З правого борту на воді стирчав баркас, оточений навколо великими чорними поплавцями, які нагадують старовинні плавучі міни. Над баркасом маяв прапор з синім, чорним, жовтим і білим кольорами. Лише моряки і досвідчені мандрівники, що багато плавали по морях, знали, що означає той прапор. За міжнародними морськими сигналами це значило: «Обходити. Тут працюють водолази».

Той баркас належав севастопольській базі епропу. На глибині двадцяти шести — тридцяти сажнів на морському дні лежав невеличкий пароплав «Борис». Саме в той час, коли теплоход проходив поблизу епропівського баркаса, на останньому відбулась розмова між Альошею і Чертаном.

Альоша, юний натураліст з Харкова, ледве діставав до пояса велетня-водолаза. Останнього тільки-но витягли на палубу після тригодинного перебування під водою. Чертан, жартуючи, допитувався в Альоші, чи дуже він смерті боїться. Напередодні водолаз учив Альошу, Льолю плавати. Навчання відбувалось у бухті, під самим берегом. Водолаз спускав школярів на мотузку у воду і, кинувши їм рятівничий круг, давав поради, як триматись на воді.

Альоша познайомився з Чертаном учора, коли експедиція юних дослідників Чорного моря, що складалася з харківських школярів, прибула в Стрілецьку бухту.

Альоша входив до складу експедиції як біолог і мав своїм завданням ознайомитись з підводними мешканцями моря. Школярі приїхали на базу епропу, що розташовувалась кількома невеликими будівлями в пустинному закутку над маленькою бухтою.

Чертан був одним з перших, хто повів юних дослідників від тих будівлях та по узбережжю, щоб ознайомити їх з роботою водолазів-епропівців.

Школярі вже знали, що Чертан один з трьох героїв, які минулого року спустились у м'яких скафандрах на глибину 63 сажні, поставивши світовий рекорд, і дістали за це подяку й нагороду золотими годинниками. Було приємно, що цей відважний водолаз водить їх і розповідає про водолазне знаряддя, про підіймання затонулих кораблів.

Він показав гумові понтони, які можуть підняти з-під води вагу в п'ять, десять і найбільше — сорок тонн. Показав досягнення радянської техніки — металеві понтони, що можуть підіймати з-під води вагу в двісті і навіть чотириста тонн.

Такими понтонами піднято відомий криголам «Садко», що багато років пролежав на дні Білого моря.

Чертан стрибав на ці великі понтони, що лежали на воді біля епропівської набережної, і, подаючи руку, перетягував туди школярів.

Він показав велетенські сталеві рушники, які пропускають під киль затонулих пароплавів і, зачепивши за понтони, підіймають на них ті пароплави. Багато здивування викликали в дітей різні системи водолазних скафандрів і шлемів. Там же Чертан продемонстрував, як одягають водолазний скафандр. Виявляється, для того щоб одягтись, потрібна допомога чотирьох чоловік, які розтягають комір гумової сорочки. Є скафандр, який можна одягти без сторонньої допомоги, але він не такий надійний.

Діти ходили з Чертаном по Стрілецькій бухті, ніби по якомусь музею. На березі стояли стародавні гармати, витягнуті з морського дна. Під самим берегом з води стирчали поржавілі підводні човни тридцятилітньої давності — «Лосось» та «Камбала», що їх також витяг епроп

і тепер частково використовував як цистерни для води, а частково передав на утильсировину.

Того ранку Чертан дістав завдання від інженера оглянути дно біля епропівської набережної. Під час сильного шторму могутніми ударами хвиль було розбито в одному місці набережної великі цементовані куби каміння. Уламки того каміння море забрало і, можливо, ще наробило ними вибої у ґрунті під берегом. Раніш ніж почати ремонт набережної треба було дослідити рельєф дна.

Глибина тут була невелика. Коли водолаз спустився під воду, Альоша бачив його, як він стояв на дні. Навіть коли він відходив трохи далі від баркаса, то й тоді бульбашки повітря на поверхні показували місцеперебування Чертана.

Другий водолаз сидів на катері в самих трусах і не залишав трубки телефону, що з'єднував його з Чертаном. Він переказував під воду вказівки інженера, який стояв на березі і розповідав інженерові те, що повідомляв з-під води Чертан. Але ось голова водолаза у великому шоломі з'явилась на поверхні. Чертан підняв руку, кинув щось у баркас, просто на Альошу, і знову зник під водою. Альоша взяв у руки краба.

Через годину по тому Альоша вже сам ловив крабів.

Він ходив понад берегом і пильно придивлявся до камінців, що стирчали з води. Помітивши на такому камінці чорну пляму, яка ворушилась, він кидався до неї і тягнув наверх краба, обережно тримаючи його, щоб не пасти пальцями між клешні. За час перебування в Стрілецькій бухті Альоша піймав мабуть із сотню крабів. Він зносив їх у кімнату, де спали хлоп'ята, і тримав у поло-скальниці та в бляшанках з-під консервів.

Наступної ночі один більший краб виліз з поло-скальниці і рушив у подорож по кімнаті, шкрябаючи під ліжками. А через два дні у стінгазеті з'явилась замітка, яка повідомляла, що краби й риби, виловлені юним натуралістом Альошею і принесені до кімнати, на знак протесту проти жорстокого з ними поводження, почали смердіти. Альоша обурився за цю замітку і обіцяв написати про редактора газети, що той не вміє плавати, а перейшов у дев'ятий клас.

Проте крабів у кімнаті поменшало і повітря стало чистіше.

Коли б Чертан виловив з морського дна всіх крабів, то Альоша був би ладен їх всіх забрати з собою до Харкова, де перед від'їздом він побудував великий акваріум.

— Нам, — розповідали епропівці, — скоро нічого буде робити на Чорному морі. Уже залишки на дні визбируємо. Біля Севастополя залишився «Борис» та ще не розшуканий підводний човен.

Біля Одеси — велетенський транспорт «Патагонія», що важить 13 тисяч тонн. Дрібнота біля Миколаєва та Херсона. Не більше поблизу Новоросійська. Геть очистили морське дно. Незабаром поїдемо на Льодовитий океан «Челюскіна» підіймати.

Тут, на Чорному морі, почалась історія епропу. В Балаклаві Альоша бачив стрімкий скелястий берег, під яким загинув вісімдесят років тому англійський пароплав «Принц». Пізніше народилась легенда, що на тому пароплаві (його вже звали «Чорний принц») було багато золота. Епроп (експедицію підводних робіт особливого призначення) було утворено п'ятнадцять років тому, щоб здобути золото. Водолази на великій глибині знайшли уламки «Принца» і одну золоту монету.

Японці, що славляться своїми водолазами, запропонували дістати золото з «Чорного принца» з умовою, що вони візьмуть 60, а нам віддадуть 40 процентів того золота. Крім того, вони обіцяли передати епропу своє технічне устаткування. Вони довго пірнали біля Балаклави, але знайшли лише три золотих монети.

Зрештою, коли за архівними документами виявилось, що золота на «Принці» під час загибелі не було, японці залишили Балаклаву, віддавши нам дві золотих монети і свою водолазну маску, яка була новиною для нашої водолазної техніки. Наші водолази до того часу спускались під воду лише у скафандрах, одягання яких забирало багато часу. Маску ж можна одягати дуже швидко (вона закриває лише ніс та очі) і спускатись на значну глибину.

Радянські конструктори удосконалили ту маску, і тепер наші водолази спускаються в ній на глибину до 40 метрів.

За ці роки епроп розгорнув величезну діяльність: він подавав допомогу пароплавам, що потрапляли на мілини, витягав затонулі кораблі, допомагав нашим великим бу-

дівництвом, як от Дніпрельстану. Епроп працює у всіх морях і ріках СРСР — і в холодних водах Арктики, і в теплих водах субтропіків.

За велику і героїчну роботу уряд нагородив епроп в цілому і багатьох епропівців зокрема орденами.

Зараз епропівці будують гідростат, тобто апарат, на якому можна буде спуститись на глибину до двох кілометрів. На цій глибині тиск води дорівнює двом тисячам тонн на квадратний метр.

Школярі слухали ці оповідання і мріяли про спуск під воду, якщо не на дві тисячі, то хоча б на п'ять-шість метрів.

О п'ятій годині повернулися з моря.

Воєнком доручив Чертану спустити під воду юних дослідників. Водолазний баркас повіз школярів у закуток Стрілецької бухти і зупинився недалеко від берега, де глибина досягала трьох-чотирьох метрів. Спуск мав відбуватись у рейдовій масці. Чертан перевірів маску, приготував вантаж на довгому мотузку, щоб, тримаючи за той мотузок, можна було поринати у воду, бо інакше людина, як корок, спливає на поверхню.

Водолаз проінструктував школярів, як дихати в масці та як поводитись під водою. Гумова маска закриває лише ніс і очі, щільно прилягаючи до обличчя. В рот встромляється невеличкий стержень. Коли потрібне повітря, зубами натискають на той стержень, тоді повітря входить по гумовому шлангу в маску. Вдихати треба носом і видихати ротом.

Якщо забудеш перед цим стиснути зубами стерженьок, то можна напиться води. Щоб спуститись на дно, треба тягти рукою за мотузок з вантажем — так ніби тягнеш той вантаж до себе і спускаєшся вглиб.

Альоша сидів біля водолазних шлемів і дивився, як його старші товариші спускались під воду. Перший з них чотири рази пірнав, поки призвичаївся дихати, і лише за п'ятим разом сміливо подався на дно.

Він зробив півкола поблизу баркаса, а потім бульбашки на поверхні показали, що він пішов від корми до берега.

Через три хвилини Чертан сказав «досить» і потяг хлопця нагору. Другою спускалася дівчинка. Вона так сміливо й швидко рушила під воду, що навіть здивувала водолазів. Ішла вона в напрямі до старого підводного

човна і зійшла на глибину до семи метрів, коли її потягли назад.

Юні дослідники один за одним швидко призвичаювались до мандрівки під водою у рейдовій масці.

Дійшла черга до Альоші. Він дуже турбувався, чи щільно приляже маска на його худорлявому обличчі. Перед тим як одягати її, Альоша пірнув з головою у воду і потім примостився на трапі, що вів з баркаса під воду.

Чертан одяг Альоші маску і ще раз розповів, як у ній дихати.

— Ну, ховайся!

Альоша сховався, але через дві секунди знову висунув голову і почав одплывуватись.

Чертан догадався, що хлопець забуває натискувати зубами на стержень, який регулює доступ повітря в маску. Він сказав йому про це. Але в цей час з берега покликали баркас. Треба було повертатись.

— Ну, лізь,— сказав Чертан,— це останній раз, а то вже пізно.

Альоша поліз ще раз. З води стирчав лише чубик на його голові. Але, посидівши під водою хвилини півтори, Альоша знову висунув голову.

— Мені здається, що вода проходить у маску.

— Ну, тоді вилазь,— сказав Чертан.

— Я ще раз спробую.

— Ні, досить. Нам час на берег.

Альоші дуже не хотілось вилазити, проте довелось зійти на баркас і зняти маску. Треба було вже повертатись на базу.

Чертан поплескав Альошу по плечу і сказав:

— А ти молодець!

Потім він розповів, як під час знімання одного кінофільму артисти боялись спускатись під воду і замість них спускались водолази.

Коли повернулись на базу, Чертан потурбувався, щоб епропівці подарували Альоші модель старовинної шхуни.

Через кілька днів експедиція юних дослідників моря пливла на теплоході з Ялти до Одеси. Наближаючись до Севастополя, теплоход проходив недалеко від епропівського баркаса, звідки провадять роботи по підйманню «Бориса». На баркасі було видно людей, але розібрати, хто саме, не можна було. Проте Альоша загукав щосили:

— Чертан!

Ніхто не міг сказати, чи був велетень-водолаз на баркасі.

А коли через півгодини теплоход прийшов у Севастополь і пришвартувався до пристані, школярі побачили на березі Чертана.

Він знав, що цим теплоходом їхатимуть юні дослідники, і вийшов їх зустріти.

Дівчата подарували йому букет квітів.

Чертан обняв Альошу і сказав:

— Приїжджай наступним літом, і я тебе обов'язково спушу глибоко під воду.

Через годину Альоша розпрощався з Чертаном. Всі повернулись на теплоход, що готувався відчалити і йти далі, до Одеси.

Відходив Севастополь, пристань і на пристані велетенська постать водолаза в білому костюмі.

СТАТТІ І РЕЦЕНЗІЇ

ВІД МАНДРІВОК ПО КНИЖКАХ ДО СПРАВЖНІХ РАДЯНСЬКИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Надвечір подзвонив телефон. Мене повідомили, що наукова експедиція, яка на пароплаві «Лахтак» йде до Таймирського півострова, влаштовує вечір, присвячений моїм літературним творам. Начальник експедиції Найдьонов і капітан Віксман просили мене прибути на цей вечір. Тому що «Лахтак» перебував на траверсі мису Канін Ніс і виходив у Полярне море, вони вислали за мною літак. Крім пілота, тим літаком вилетів помполіт начальника експедиції Сеня Кремерман.

За півгодини двоє хлопців заходили до кабінету. Це були пілот і помполіт. Вони повідомили, що Полярне море починається на Москалівці (район Харкова), а пароплав «Лахтак» — це 74-а школа.

Той вечір я провів на їхньому «пароплаві» в колі моряків та співробітників полярної експедиції. Це були учні від 5-х до 9-х класів. Вони організували експедицію по книжках і встановили по радіо зв'язок з полярниками, які зимують на мисі Челюскін.

Того вечора я довго розмовляв з своїми читачами з 74-ої школи. Вони ділились своїми враженнями про прочитані книжки. Вони дали мені багато цінних і цікавих пропозицій. Я погодився, що в оповіданні «Берег невідомого острова» треба додати кілька розділів про життя матросів на острові. Дуже багато розмовляли про повість «Лахтак». Знов-таки після розмови з читачами я вирішив зробити деякі додатки та переробки в цій повісті. Наприклад: додати біографічних відомостей про штурмана Кара, показати життя трьох дезертирів під час перебування їх на березі протоки Шокальського, щоб порівняти їх життя з життям моряків на «Лахтаку», та інше.

Найціннішими для мене були вказівки дітей про те, що читати цікаво, а що — скучно.

Міцний зв'язок письменника з читачами багато допомагає в його творчій роботі. Зараз я хотів би почути від своїх читачів відповідь на такі запитання:

Які мої твори читались з найбільшою цікавістю?

Що було читати скучно?

Що незрозумілого зустрічали читачі в моїх оповіданнях та повістях?

Які доробки та переробки ми могли б запропонувати?

Чи не слід об'єднати оповідання «Володька Рибалка», «Волохан», «Малий посланець», «Лови білого ведмедя», «Берег невідомого острова», «Оповідання боцмана», «Погонич блакитного кита», «Вовки гоняться за оленями», «Морем плив тюлень», «З півночі мчав ураган», «Хатина на кризі» та «Крила рожевої чайки» в одну книжку як розділи одної повісті про Далеку Північ?

ДАМО ДІТЯМ КНИЖКУ, ЩО КЛИЧЕ ДО БОРОТЬБИ Й ПЕРЕМОГИ

Що я написав для дітей

Вовки гоняться за оленями
Володька Рибалка
З півночі мчав ураган
Крила рожевої чайки
«Літке» — переможець криги
Лови білого ведмедя
Малий посланець
Морем плив тюлень
На морі
На півночі
Оповідання боцмана
Погонич блакитного кита

ТРУБЛАІНІ

ХАРКІВСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА ЮНОГО ЧИТАЧА
ДИТВИДАВ 1934

Моя мета запалити юних читачів бажанням стати дослідниками, моряками, авторами, інженерами, вченими, що переможуть всі стихії.

Завойовник Північного полюса Роберт Пірі за фахом був інженер. Читаючи книжки про дослідження полярних країн, він так захопився Арктикою, що й сам став до небагаточисленних тоді лав полярників. Понад двадцять років він оддав полярним подорожам і був першим, кому пощастило досягнути полюса.

Я не знаю, які книжки читав Роберт Пірі. Але думаю, що ті книжки були дуже захоплюючі, що змогли так вплинути на інженера, аби він змінив свій фах на небезпечну і важку спеціальність.

Завдання кожного письменника, і особливо письменника, що пише для дітей, так писати, щоб читачі самі намагались стати подібними до позитивних героїв даного твору.

Полярний мандрівник Роберт Пірі був буржуазний рекордсмен. Він зробив багато одважних подорожей, але замало збагатив науку. Книжки, що він читав, вихваляли рекордсменство задля самого рекордсменства. Найважливішим було, як можна більше проплисти, як можна більше пройти. І зовсім не цікавились вони, які наслідки для людства, для науки можна дістати од цієї подорожі.

Роберт Пірі відкрив полюс. Після цього для багатьох мандрівників буржуазного суспільства подорожі до Арктики стали нецікаві. Їх не цікавило значення дослідження полярних просторів. Їм було байдуже, що ключ до передбачення погоди знаходиться у наукових дослідженнях Далекої Півночі.

Радянський письменник мусить виховати у свого чи-

тача вміння й бажання ставити собі за мету виконання лише громадськокорисних справ. Радянський письменник мусить писати так, аби його герої були відважні, настирливі, громадськокорисні люди, а не рекордсмени. Але такого героя треба змалювати так, аби він захопив читача настільки, щоб читач намагався бути подібним до цього героя. Один із прообразів моїх літературних героїв — це жива людина, Георгій Олексійович Ушаков.

Тепер його широко знають як організатора робіт на мисі Ванкарем по врятуванню челюскінців. Тепер на його грудях до ордена Леніна й ордена Трудового Червоного Прапора добавився орден Червоної Зірки. Це людина, що зробила в Арктиці громадськокорисного більше, ніж Пірі, більше навіть, ніж Амундсен. Ушаков знав пригод на крижаних просторах не менше, ніж обидва названі мандрівники разом. Ушаков освоїв і вивчив острів Врангеля. Ушаков перший дослідив Північну землю. Він роками жив в Арктиці і мандрував по островах і кригах.

Але Ушаков ніколи не ставив своїм завданням світові рекорди швидкості ходу по кризі чи довгочасності перебування на якомусь сніговому горбі.

Ушаков мав і має лише одну мету: для Радянського Союзу в інтересах соціалістичного будівництва підкорити стихійні сили крижаних пустель.

Я знаю, про яких героїв мені писати. Але передо мною стоїть завдання так про них написати, аби мої юні читачі, читаючи про цих героїв, самі ставали схожими на них, проймалися їх сміливістю, відвагою, відданістю справі соціалістичного будівництва. Моя мета — запалити юних читачів бажанням стати дослідниками Арктики, моряками, що не побояться штормів, авіаторами, що зуміють повести літаки на тисячокілометрові віддалі, інженерами і вченими, що дізнаються про всі таємниці природи і переможуть усі стихії.

НОВІ КНИГИ ДЛЯ ДІТЕЙ

Початок біографії¹

Історія робітника, подана на фоні промислового Донбасу і соціальних взаємин та класової боротьби в колишній царській Росії,— захоплююча тема. Ілля Олександрович Гонімов працював над цією повістю багато. Відомо, що перша книга повісті «Шахтарчук» вийшла років десять тому. Протягом дальших років її кілька разів перевидано, що свідчить про інтерес читача до повісті. Але ось перед нами, нарешті, дві книги — «Дитинство» і «Юність»,— об'єднані в одному томі. Од цього книга виграла багато: вона стала повноцінною, ширше показує життя людини, дає цілу галерею портретів. Виникає думка, що це вже не повість, а більш монументальна форма літературного твору — роман-хроніка.

Характерне позитивне явище в цій довголітній роботі автора над своїм твором — це повторне опрацювання книги. Тепер перша книга «Шахтарчука» в якісному розумінні явно відмінна від тієї, що була видана десять років тому. Очевидно, автор зважив і на професійну критику, і збільшив власний художній досвід. Скажімо, з другої частини першої книги випала невиправдана історія активної участі дев'яти- чи десятилітнього кадета в придушенні робітничого страйку. Від такого опрацювання повість, безперечно, багато виграла.

Гонімов знає донецькі степи і людей Донбасу. Любовно змальовує він їх. Опинившись у Сормові, Стьопка тужить за Донбасом: «Домой, на шахты рвался Степка. Невыносимой становилась волжская осень с частыми мел-

¹ І. Гонімов. Шахтарчук. 390 стор. Дитвидав ЦК ЛКСМУ.

кими дождями, сырыми и холодными ночами. Давило бледноголубое, словно молоком подкрашенное, октябрьское небо. А донецкие степи сейчас встречают октябрь теплыми и сухими ночами, тихими солнечными утрами».

Стьопка поспішає на Донбас з горбато-жовтуватим степом, з його котлованами, що позаростали тополями та липами, з копрами і териконами шахт, з безладно розкиданими заводами, високими димлячими трубами.

Повість Гонімова — непоганий ілюстративний матеріал до історії розвитку революційного руху на Україні, зокрема в Донбасі. Коли перечитуєш її, то мимоволі згадуєш прекрасні сторінки з історії нашої партії. Наочно відчуваєш розвиток капіталізму і зріст робітничого класу в дев'яностих роках, перші серйозні сутички пролетаріату з хазяями. Розумієш значення штрафів, яким в ті роки В. І. Ленін присвятив спеціальну роботу. Бачиш причини перемог і поразок пролетаріату в першій російській революції. Стежиш, як народжується зрадництво значних кіл ліберальної інтелігенції після цієї поразки і розумієш, що за цим піде занепад з одного боку, а з другого — жорстокі переслідування з боку капіталістів і поліції, жаклива система жандармської провокації. І, нарешті, нове піднесення революційного руху після Ленських подій. На цьому повість обривається. Читач догадується, що Стьопку Марченкова, або, як він тепер зветься, «товариша Адама» мусять випустити з тюрми, бо йому нема ще повних вісімнадцяти і що Микола та Мирон підуть на шибеницю. Будемо сподіватися, що читачеві не доведеться ждати ще десять років, поки з'явиться третя книга, з розповіддю про дальшу долю Стьопки та його друзів.

Недоліком повісті є деяка кволість сюжету, певна статичність більшості героїв і подекуди відступи від реалістичного змалювання окремих епізодів. В сюжетному відношенні повість безперечно виграла б, коли б автор зменшив кількість «прохідних» персонажів, що на якусь хвилину з'являються на шляху головного героя і не зв'язані з ним міцними сюжетними нитками. Прикро, що до таких швидко зникаючих героїв належить власник шахти Поповиченко та його діти Борис і Валентина. Прикро, бо напочатку автор зв'язує з ними долю Стьопки і на їх взаємopотилежності показує як розвиток головного героя повісті, так і гостроту класових протиріч. В порівнянні

з Стьопкою інші персонажі повісті змальовані значно слабше, багато з них лише ледве накреслені. Наприклад, батька Стьопчиного змальовано зовсім невиразно; довідавшись про його смерть, читач співчуває Стьопі, але це співчуття чисто офіціальне, бо він абсолютно байдужий до самого старшого Марченкова.

Так само героїв-більшовиків Олексія, Митьку, Ваньку Гавриліна та Миколу показано невиразно. І хоч Стьопка їх дуже полюбляє, вірить їм, але читач відчував їх недосить яскраво.

Треба сказати, що, приділивши велику увагу головному героєві, чудесно змалювавши дитинство і юнацтво пролетаря Донбасу, автор занижує вимоги до самого себе, змальовуючи інших героїв: хочеться більшого, глибшого показу, який можливий лише у відображенні процесу внутрішнього розвитку кожної дійової особи, що посідає у повісті визначне місце.

Автор не ставить перед собою завдання спеціально інтригувати читача, він, очевидно, далекий від наміру створювати «захопленочитальну» річ з таємницями. Проте художня правда в показі часів напруженої боротьби сама призводить до того, що заінтригований читач починає дедалі більш хвилюватися. Дещо псує враження розрив між віковим станом героя в першій та другій книзі. Так само в другій книзі відчувається, що автор не звертає уваги на хронологію і через те перед читачем чотири-п'ять років проходять, як півтора-два.

У читача, знайомого з романом Гросмана «Степан Кольчугін», «Шахтарчук», безперечно, викличе деяке порівняння своєю сюжетною схемою, однаковим тлом, схожістю основних героїв. Першу книгу «Шахтарчука» написано значно раніш «Степана Кольчугіна», другу — майже одночасно. Автори обох творів, безумовно, не були знайомі з роботами один одного, але спільна тема і спорідненість творчих настанов дали дуже схожі наслідки. Обидві книги відображають той самий дореволюційний Донбас, і літературознавцеві, що зайнявся б докладним вивченням і порівнянням їх, це могло б дати цінний матеріал для винятково інтересних висновків.

Поки знайдеться такий літературознавець, ми жадатимемо наступної книги «Шахтарчук», бо, логічно мислячи, неможливо закінчити біографію «товариша Адама» на його перебуванні в тюрмі на вісімнадцятому

році життя. Ми сподіваємося побачити «товариша Адама» під час імперіалістичної війни, на барикадах Жовтневої революції, у вирі громадянської війни, на фронтах соціалістичного будівництва, бо він — Степан Марченко, — «товариш Адам» є символ пролетаря Донбасу, що перекоує світ.

До речі, чому книга зветься «Шахтарчук»? В першій частині її герой — це справді шахтарчук і, мабуть, замість «Детство» за цією частиною і слід залишити назву «Шахтарчук». Але в другій частині це вже «металург», коли брати за професійною ознакою. Звичайно, повість вимагає іншого загального заголовка.

ІСТОРІЯ ПОКОЇВКИ ГРАФІНИ СКАРЖИНСЬКОЇ¹

Дівчинка замість вовченяти в мішку графа-мисливця, сирітський притулок, таємничий чорний Жак із жовтого флігеля, героїня в трясовині, втеча з каторги, блукання по тайзі, далекий острів Сахалін, військово-польовий суд, боротьба з білобандитами — все це знайде читач у повісті. Школяр з захопленням слідкуватиме за розвитком сюжету, похапцем ковтатиме сторінки книжки і закриє її, довідавшись про те, що героїня, нарешті, зустріла свого героя, позбулася релігійних забобонів і закінчилось чорне минуле, бо настали радісні часи Радянської влади. Все гаразд: книга начебто сумлінно виконує свою виховну функцію.

Але, закривши книгу і трошки помисливши, читач відчує в більшій чи меншій мірі, залежно від його здатності критично сприймати речі, незадоволення.

Уміючи заінтригувати читача, подати соковиті описи ландшафту і явищ природи, автор разом з тим виявляє неспроможність міцно зв'язати сюжет, безпорадно плутає і обриває події. Ця неспроможність виявляється і в намаганні подати психологічний малюнок, що допоміг би розкрити перед читачем внутрішній світ його героїв. Цей світ подано блідо, а тому автор зумів лише зацікавити читача долею Лукії і Явдохи, викликавши симпатію до них, але не заставив полюбити своїх героїв. Причин цьому декілька. По-перше — неухважність до ряду дріб-

¹ О. Донченко. Лукія. 216 стор. Дитвидав ЦК ЛКСМУ.

ниць, з яких кожна сама по собі, може, й не варта уваги, але всі разом викликають негативне враження. Сюди належить і туманна картинка марення Явдохи під час крадіжки зерна, і неправдоподібність показу Горпинки на балі в графині, і абсолютна неймовірність другого хрещення, і неможливість того, щоб графиня Скаржинська мала в собі родові риси графів Скаржинських, бо вона не могла бути уродженою Скаржинською (до речі, графи Скаржинські мусіли бути поляками, але цього не видно). Не могла бути також Явдоха на сахалінській каторзі, бо туди, фактично, припинили висилку каторжан з моменту російсько-японської війни. Таких огріхів у повісті чимало. Іноді ці огріхи надто вже випирають. Візьмімо, наприклад, твердження автора, що дезертирів засуджували на шибеницю. Не було цього. В 1916—17 році окремих дезертирів засуджували до розстрілу, але це лише окремих. Більшість відправляли на фронт.

Друга причина, що призвела до зниження художнього рівня повісті, це надто підкреслена тенденційність в окремих розділах, особливо в першій частині книги. Іноді тут так і випирає антирелігійна політграмота. Схематичність надто виразно позначається у розподілі героїв повісті, що є або дуже хороші, або дуже погані. Перебільшує автор і з вироком в справі Явдохи, яка нібито дістала десять років каторги головним чином тому, що колись вилаяла Супруна Кочубея глитаєм.

Сюди належить, нарешті, і безсловесний герой повісті мавпа Жак, якого нібито потайки тримала графиня Скаржинська в жовтому флігелі, для якихось незрозумілих читачеві експериментів. Накреслюючи цього героя, автор, мабуть, не продумав до кінця його місця й ролі в сюжеті.

Недоліком повісті, уже більш серйозним, ніж попередні, є фрагментарність історії Явдохи Гопти — Лукиїної матері. А саме, вона привертає увагу читача, як невинна жертва, як образ матері, як незвичайна жінка, як справжня героїня, що активно домагається своєї мети: зустрітися з дочкою. Читач лише бачить уривки її життя: суд, дві спроби втікати через тайгу і безглузду смерть. Цей образ вимагав авторської уваги і заслуговував на ширше місце в книзі. Нарешті, найголовніше, від чого, на нашу думку, програє книжка, призначена для юного читача, — це відсутність активного героя, який бореться за свою до-

лю. Лукія фактично не стала цим героєм, хоча на останній сторінці й підпалює дзвіницю, в якій заховалися білобандити з кулеметом. Відбувається ця подія уже через рік після закінчення громадянської війни, але як героїня жила вісімнадцятий, дев'ятнадцятий і двадцятий роки, як реагувала на події цих трьох років, що позначилися докорінним ламанням суспільного ладу і відбилися на психології кожного громадянина країни — про це автор мовчить. А саме ж ці роки мусили призвести до ґрунтовних змін в житті Лукії.

Ще можна було б закинути авторові у якійсь мірі переспів самого себе, бо описи тайги і трясовини, до якої потрапила у лісі дівчинка, нагадують такі самі описи з давньої повісті О. Донченка «Розвідувачі нетрів».

Та незважаючи на хиби, яких допустився автор, повість «Лукія» напевно сподобається юному читачеві. Через кожних кілька розділів нова інтригуюча подія примушує шукати продовження, сподіватися якогось нового конфлікту його розв'язки. Читач знайомиться з ханжеством і лицемірністю церковників, що не зупиняються ні перед яким злочином, аби мати зиск з людської некультурності та забобонів і всіма силами підтримують реакційні, консервативні сили в громадському житті. Викривається роль монастирів, церкви, попів і монахів.

Чимало сторінок з приємністю перегляне читач, милуючись прекрасними ескізами степу, лісу, вечора, ранку, окремими описами, в яких автор виявив свою вправність. Хіба погано звучить:

«Аж до обрію, мов зелене море, стояли хліба. Величезне, як млинове жорно, і червоне, як жар, сходило сонце. Воно ще не все викотилося з безодні, але вже приснуло на всі боки такими полум'яними стрілами, що на сході знялася справжня пожежа. Стовпи рожевого туману здіймалися до неба, і крізь них уже просвічувались далекі села, лівоворожеві гаї і срібні плеса. А ще далі жовтіли піски і між розкиданих мініатюрних хаток блищав і мінився хрест на білій церкві».

Ліворуч синіли вкриті лісами горби. Сонце піднялося вище, верховини горбів спалахнули ніжним рубіновим вогнем. Щохвилини увесь широкий неосяжний краєвид мінився тріпотливими кольорами. Перед очима у Лукії танули рожеві стовпи туману. Далекі лілові гаї пройня-

лися золотим світлом, а горби ліворуч знизу догори па-
лахкотіли тепер, як віхті соломи. Вогняна сонячна ріка
затопила увесь обрій, змішала всі кольори й відтінки».

ПОДорож в заКОНсервовану Країну¹

В літературі відомі численні випадки, коли письмен-
ники — майстри пригодницького жанру звертались до
історичних тем. Дехто з них користався оригінальним
способом співставлення минулого з сучасним, переносячи
людей сучасного в минуле. Це виглядало так, немовби
уельсівська машина часу переносила героя не в майбутні,
а в минулі часи. Марк Твен в романі «Янкї при дворі
короля Артура» скористався для цього захорунням
героя після сильного удару по голові. Хаггард в романі
«Копальні царя Соломона» приводить героїв у країну,
що багато віків ізольована від іншого світу непрохідними
безводними пустелями і високими горами.

Володимир Владко в романі «Нащадки скіфів» кори-
стується способом дещо подібним до способу, якого вжив
Генрі Райдер Хаггард. І там і тут герої шукають доро-
гоцінності; хоча мета цих розшуків і різна, бо там герої —
представники капіталістичного суспільства, а у Владка —
радянські люди, але і там і тут одночасно з дорогоцін-
ностями вони знаходять давні племена, які ведуть особ-
ливе, цілком відокремлене від усього світу життя.
Основна і головна відміна роману Владка від роману
Хаггарда та, що Владко ставив своїм завданням, вико-
ристовуючи захоплюючу, інтригуючу форму розповіді,
показати читачеві життя таємничого народу скіфів, що
жили колись на території України і зникли, не зали-
шивши жодних писаних пам'яток про себе, а завданням
Хаггарда було лише дати читабельний роман.

Для Владка ця спроба була оригінальна тим, що
вперше він спробував свої сили в жанрі історичного ро-
мана, принаймні в близькому до нього. Одночасно він
скористався своїм попереднім досвідом в галузі науково-
фантастичної і пригодницької літератури. Це допомогло
йому створити інтригуючий сюжет, надати творові яскра-

---

¹ В. В л а д к о. Нащадки скіфів. Роман. 308 стор. Дитвидав-
ЦК ЛКСМУ.

вофантастичного забарвлення, наситити його деякими елементами техніцизму і популярно розповісти про побут скіфів.

Коротко зміст роману такий. Наукова експедиція в складі вченого геолога, вченого археолога і двох студентів у глухому, непромисловому кутку Донбасу розвідує велику печеру, де мусять бути поклади золота. З цієї печери вони потрапляють у ще більшу. Це вже не печера, а цілий підземний світ, близький до того, який знайшли герої Жюль Верна в романі «Подорож до центра Землі». В цьому підземеллі зберігаються нащадки давніх скіфів. Досить велике плем'я, що непорушно зберегло увесь побут і звички своїх предків. Скіфи, брати Сколот і Дорбатай, з яких один ватажок племені, а другий головний віщун, в боротьбі між собою хочуть скористатися геологами. Син Сколота Гартак намагається одружитися з студенткою Лідєю. Геологи вступають в боротьбу з віщуном, що хоче їх знищити, лякають скіфів своєю собакою, вибухами пістонів, цигарковим димом, пускаючи його ротом і носом, та кишеньковим електричним ліхтариком.

Тут знов-таки напрошується паралель з «Копальнями царя Соломона». У Хаггарда герої ведуть жорстоку боротьбу з головною відьмою племені і для залякування ворогів користуються вставною челюстю одного з героїв, навіваючи жах на «дикунів», то виймаючи, то вставляючи челюсть.

Зрештою, геологи об'єднуються з рабами та бідними воїнами, що підіймають повстання проти віщунів та багатіїв. В самому розпалі боротьби геологам вдається знов опинитися в тій печері, відкіля вони попали до скіфів. Їхня подорож закінчена. Вони ще знаходять поклади золота і щасливі повертаються додому.

Що це, сон? Ні. Якась хвороблива уява? Теж ні. Автор закінчує так, ніби це цілковита реальність. Юний читач, для якого призначена ця книга, заплющує очі і уявляє, що під Донбасом на незначній глибині простяглася колосальна печера, цілий підземний світ з лісами, де бродять дикі вепри, із степами, де пасуться табуни коней, течуть підземні ріки і, нарешті, живуть скіфські племена з рабами-греками. І той уявний світ, безперечно, затулить усі відомості про життя і побут стародавніх скіфів. Але, розплющивши очі, читач відчує абсолютну нере-

альність цього світу і не повірить так само у відомості про скіфів, що їх розповідає автор.

Застосування фантастичних прийомів і взагалі фантастики в творах, що мають на меті показати минуле якогось народу, вимагає виняткової обережності, вмілості і глибоких знань. Навряд чи виправдовує себе той прийом, якого в даному разі вжив В. Владко, співставляючи сучасних людей з людьми давнього минулого, щоб цим способом познайомити нас з тим минулим. Чи не слід було йому зважити на досвід Роні, що в своїх романах «Вамірех, людина кам'яної доби», «По вогонь», «Чорна земля» — творах по суті цілком фантастичних — зумів захоплююче розповісти про доісторичну людину, не викликаючи у читача сумнівів.

Манера реального показу нереальних по суті речей негативно позначилася на змалюванні героїв романа. Найвиразнішим і до деякої міри провідним героєм романа є комсомолець Арон, закоханий у Ліду. Це людина експансивна, із значною долею хлоп'ячого в характері, що робить його не цілком дорослим, трошки амбітна, трохи жартівлива і навіть з легесеньким відтінком в'дливості. Хоча це не тип, навіть не герой з цілком накресленим характером, але все ж образ його занотовується в пам'яті читача з перших сторінок романа.

Так чи інакше уявляє читач Ліду, бо вона ж єдина героїня романа, хоча на підставі відомостей, що подає про неї автор, дати характеристику цій студентці труденько. В значно гіршому становищі перебувають двоє літніх вчених — геолог Іван Семенович і археолог Дмитро Борисович. Обидва вони такі невиразні і такі схожі між собою, що лише дочитуючи роман, ледве-ледве починаєш їх розрізняти. Авторіві, що звик орудувати в своїх науково-фантастичних творах з героями-«масками», зрадив його досвід. Не можна було подавати двох представників близьких наук без якоїсь дуже виразної різниці між ними.

Значно слабше змалювавши характери своїх героїв-скіфів, автор все ж залишився у виграшному становищі завдяки екзотичності цих постатей, поклавши на кожного з них свою специфічну функцію. Дорбатай, Гартак і Сколот належать до негативних героїв, а Варкан і Роніс до позитивних. Хоча всі вони виглядають в кінці досить блідо, але справжня невдача спіткала автора лише в опрацюванні одного образу. Маємо на увазі ватажка скіфів

Сколота. Вчені, що потрапили в полон до скіфів, віддають йому перевагу перед Дорбатаєм і симпатизують Сколото-ві, хоча й ведуть розмови, що, мовляв, він такий самий експлуататор і ворог трудящих скіфів, як і вішун. Але не видно справжніх причин боротьби між ватажком і вішун-ом, не показано ставлення ватажка до своїх підлеглих. Автор показує Сколота симпатичною людиною і водночас намагається розвінчати його. Але робить це не в дії, а в авторських сентенціях, що висловлюються через геологів, про несполучність ролі ватажка з роллю, так би мовити, порядної людини.

Мабуть, найбільш негативно позначилася на романі ота неправдива консервація цілого племені, що мусило в особливих умовах підземного світу непорушно зберегти соціальний лад, економічні та громадські взаємовідносини скіфського суспільства. Тут мимоволі напрошується аналогія з відомим твором Конан Дойля «Маракова безодня», твором найменш вдалим з усіх фантастичних творів цього письменника. Там Конан Дойль заселяє глибини Атлантичного океану людьми, нащадками мешканців легендарної Атлантиди. Мешканці глибини океану пристосувалися до надмірного зовнішнього тиску води, що дорівнюється кільком тисячам атмосфер, мають спеціальне освітлення, живуть в старовинних палацах, охороняють мову і традиції своїх предків, лише змінили характер своєї виробничої техніки та режим свого харчування.

У Владка його нащадки скіфів не зазнали навіть і таких змін. Минули тисячоліття, і все залишилось так, як було. Саме це і створює гостре протиріччя з тією фантастичною формою консервації, до якої вдається автор, коли пише про таємниче велетенське підземелля, де мандрують нащадки скіфів. Чи не краще було шукати виходу з цього становища хоча б у сні або маренні?

Ніяк не можна відмовити авторові в надзвичайній сміливості фантазії, в творчому польоті цієї фантазії і тим досадніше, що іноді він застосовує способи, які дуже знижують цей творчий розмах і цю сміливість. Наприклад, зовсім невиправдано звучить врятування з допомогою кишенькового ліхтарика від загону скіфської кінноти, що женеться за втікачами. Автор надто звузив свої можливості, даючи змогу вченим розмовляти з скіфами лише з допомогою подвійного перекладу. З чотирьох членів експедиції тільки археолог знає стародавню грецьку мову.

А серед скіфів теж лише одиниці володіють цією мовою.

Роман супроводить післямова професора Семенова-Зусера. Ця післямова викликає деякий подив. Виклавши в короткому нарисі історію скіфів, проф. Семенов-Зусер зауважує:

«...Я повинен відзначити, що деякі положення й факти автора іноді розбігаються зі встановленими наукою уявленнями про життя і побут скіфів». Очевидно, мова йде про кілька таких положень і фактів, але у післямові наводиться лише один факт. Професор Семенов-Зусер зазначає, що у скіфів не могло бути рабів-греків. І далі він пише: «Треба також відзначити кілька неточностей в освітленні фізико-географічних даних та перебільшення окремих моментів з громадського і військового життя народів». Які ж саме неточності, у післямові нічого не сказано.

Треба думати, що коли ті положення, які розбігаються з історико-археологічними даними, і ті неточності автор виправив, то про це зовсім не треба згадувати. Коли ж вони залишилися, то саме завдання передмови — пояснити їх.

Який же загальний висновок хочеться зробити з усього сказаного?

Роман написано, надруковано, і читачі, безперечно, з великим інтересом читають його. Він свідчить про майстерність автора володіти сюжетом, захоплює будувати розповідь, але тверезий облік недоліків твору повинен підказати авторові, що творчий метод, яким він користався в цій новій для нього роботі, вимагає докорінного перегляду, бо кожен жанр має свої вимоги і на них треба зважати.

ВОЙНУ С ФАШИЗМОМ ВЕДЕТ ВЕСЬ СОВЕТСКИЙ НАРОД

На город Н., находившийся километров 400 от фронта, совершили налет вражеские бомбардировщики. Это было ночью, и только прозвучал сигнал воздушной тревоги, население было разбужено: одни организованно пошли в бомбоубежище, другие — на свои посты. Десятки прожекторов исполосовали небо, загромыхала зенитная артиллерия, открыв заградительный огонь.

Около посадочной площадки, вблизи большого парка, в ту же минуту заняли свои места бойцы истребительного батальона. Это преимущественно люди старших возрастов: рабочие завода, преподаватели, научные работники. Среди последних находился известный советский физик профессор В.

У подъездов домов притаились дружинники групп самозащиты. Постовые пожарных звеньев занимали места на крышах, чердаках, готовясь тушить зажигательные бомбы. Санитарные, противохимические и аварийные звенья находились на своих сборных пунктах.

Вражеские самолеты пытались прорваться к заводам и к железнодорожным сооружениям, но были отогнаны. Тогда они сбросили бомбы на несколько маленьких домиков, на детскую клинику и поспешили удрать от ураганного огня зенитчиков. В сорока километрах от города фашистских бандитов догнали наши истребители и сбили один бомбардировщик. Четверо фашистских легчиков выбросились на парашютах. На земле их окружили колхозники. Один фашист оказал сопротивление и был убит, а остальных колхозники доставили в штаб ближайшей воинской части.

Описываемый случай характерен для нашей Отечест-

венной войны как пример того, что весь советский народ ведет борьбу против фашистских захватчиков. В современной войне фронт и тыл выступают как одно целое.

Коммунистическая партия сплотила вокруг себя многомиллионные массы, воспитала их в духе пламенного советского патриотизма, и в дни грозной опасности подняла на борьбу против смертельного врага всю страну, до одного человека. Отечественная война еще более укрепила морально-политическое единство советского народа, его сплоченность и организованность.

Миллионы советских патриотов с оружием в руках борются против фашистских извергов на фронтах. Широко известны имена героев Отечественной войны — генералов Еременко и Конева, летчиков Гастелло, Авдеева, Терехина, красноармейцев Середы и Кольчака. Не счесть имен десятков тысяч воинов Красной Армии, показавших невиданные доселе примеры героизма в борьбе с фашистскими полчищами.

Трудящиеся отдают всю свою энергию, знания и силы, чтобы как можно больше помочь фронту. Мы знаем героев социалистического труда, создавших и создающих для нашей армии прекрасные самолеты, танки, пулеметы, винтовки и другие виды вооружения.

Весь советский народ — от мала до велика — принимает самое активное участие в Великой Отечественной войне против германского фашизма. Школьники прифронтового городка Г., узнав, что при помощи бутылок с горючим красноармейцы уничтожают вражеские танки, собрали тысячи пустых бутылок. В городе Волчанске пионеры за несколько дней собрали полторы тонны лома цветных металлов для нужд оборонной промышленности.

Сотни тысяч патриотов заняли места мужей и братьев на производстве. Огромное количество женщин пошло работать в полевые и стационарные госпитали. У станций переливания крови стоят длинные очереди женщин и девушек, записывающихся в доноры, чтобы отдать свою кровь раненым бойцам.

Люди всех профессий ищут и находят свое место в деле обороны нашей социалистической Родины. На заводах и фабриках повысилась производительность труда. Многие тысячи людей различных профессий работают над созданием оборонных укреплений. Сотни писателей тысячи артистов выехали на фронт как агитаторы и бойцы.

В единении фронта и тыла, в высоком патриотическом подъеме, в массовом героизме десятков и сотен тысяч трудящихся нашей Родины, в подлинной сплоченности советских людей, готовых отдать свою жизнь за Родину — залог нашей победы.

Интендант 3-го ранга М. Трубляни.

ЛИСТИ

ЛИСТ № 1

ЛЮБА НАТАЛКО!

Передаю тобі привіт і крепко цілую. Передаю цю записку Аллочкою². Рибок годую. Мишу оберігаю. Через два дні іду до Червоної Армії боронити нашу країну. Привіт Валіку³ і Альоші⁴.

Крепко цілую тебе, моя мала.

Татко.

ЛИСТ № 2

ЛЮБА НІНУСЬКО!⁵

Вісімдесят три години тому ти виїхала з Харкова. Я веду рахунок годинам, бо в записній книжці склав графік руху вашого поїзда. Цей графік у мене в трьох варіантах. За одним варіантом ви вже у Челябінську; за другим — під'їздите до Уфи і за третім — наближаєтесь до Куйбишева. Але, безперечно, можуть бути і такі варіанти, що не доїхали до Пензи.

Турбує, що досі не маю жодної звістки, але і не сподіваюся раніш як за 7—8 день. Тільки щоб діждатися тієї звістки ще в Харкові.

Другого дня, після вашого від'їзду, Ярославу⁶ сказали, що ваш поїзд потрапив під бомбування, але пізніше вияснилося, що то неправда. Під бомбування нібито по-

¹ Донька письменника.

² Донька приятеля.

³ Племінник письменника.

⁴ Племінник.

⁵ Ніна Володимирівна Кочина — дружина Трублаїні.

⁶ Ярослав Гримайло, український письменник.

пав вагон, який одчепили від поїзда ще на Основі. Загалом кажучи, місто здорово бомбили рівно через три з половиною години після того, як ми з тобою розпрощалися. Одна бомба впала у скверику біля школи, де ти вчилася. Кажуть, розбила машину і вбила шофера. Запалили нафтосклад десь приблизно на Верещаківці, чи що. Одна бомба розірвалася за сто метрів від льоху...

Місто набирає грізного вигляду: будують барикади, копають протитанкові рови, готують місця для гармат. Нашою вулицею вже проїхати не можна. Те саме на Ольмінського. Мабуть, там і тут стоять гармати.

Почалася евакуація, але не вистачає вагонів. Петя і Клера¹ ночують у нас третю ніч. Одну ніч перебули на евакопункті. Та про свої пригоди самі розкажуть дома, бо, мабуть, я передам цього листа ними, коли сьогодні вони сядуть у поїзд.

Був в інституті. З переводом ніяких труднощів. Резолюцію наклав Федоровський², а папірець підписав Баталін³. Я не бачив ні того, ні другого. Розмовляв лише з секретарками. В інституті «товкучка» страшенна. П'ятий курс дістає дипломи і призначення. Багатьох посилають в Красноярськ...

Інститут евакуюють в Чкаловськ (Оренбург)...

Студентів інститут, можливо, не візьме...

У бібліотеку я здав усі книжки, крім однієї (якоїсь не було), але там тобі подарувала цю книжку горбатенька бібліотекарка, яка питала про тебе і про Наталку. В профкомі дівчина, що підписувала листок, теж розпитувала про тебе і про Наталку.

Наші, в Союзі⁴, готуються до евакуації. В першу чергу запропонували виїхати Смоличу і Забілі. Смолич категорично відмовився, але, мабуть, поїде. Решту, очевидно, відправлятимуть з талонами в ешелони в міру можливості по черзі.

У винищувальному батальйоні будуть евакуювати родини. У мене теж записано троє...

У мене сьогодні вияснюється справа з поїздкою в

¹ Знайомі письменника.

² Декан лікувального факультету І Харківського медичного інституту.

³ Викладач кафедри загальної хімії, заступник декана.

⁴ Харківська Спілка радянських письменників.

редакцію. В ту саму, де Байдебур, Вишнівський і Гавриленко. Але Юхвід¹ (він, очевидно, не їде) настоює, щоб я зостався тут редактором «Літературної газети» замість Забіли. З Києва виїхали майже всі письменники. Десняк лише застряв там, що розминувся з Бажаном, який викликав його.

Це основні новини. Бувай здорова, мила. Цілуй Наталку і передавай усім привіт.

Микола.

ЛИСТ № 3

ЛЮБА НІНУСЬКО!

Ось я вже в армії. Перед од'їздом сюди написав тобі два листи: одного передав Петею, а другого — Олею Черняковою². Зробив це так, бо сподівався, що так листи дійдуть швидше і вірніше, ніж просто кинути їх в поштову скриньку. Сьогодні вже одинадцятий день як ти поїхала, і досі немає од вас звістки. Мабуть, так само і ти про мене нічого не знаєш. Правда, у Харкові були відомості, що ваш поїзд благополучно пройшов Ліски. Це мені Миша казав. Коли почалася евакуація Харкова, а це почалося через два дні після твого від'їзду, мені випала нагода їхати до армії. Але остаточно вияснилося лише 22 вересня, коли мене викликали до військомату і сказали, що через дві години я мушу їхати на фронт. Збирався дуже швидко, і звичайно, що багато речей забув, багато справ не зробив, навіть рукопис «Колумба» рос. мовою забув у в-ві «Рад. школа». Лише встиг попрощатися з батьками, Мишою та Лід. Яковлівною³. Сталося так, що йшла машина в редакцію армійської газети, куди я їхав. На третій день ми дісталися на місце. Тут знайшов Стьопу Крижанівського, Гавриленка, Хазіна, Шутова⁴ — з тих, кого ти знаєш. Сьогодні заїздив Левада. Він працює в редакції фронтової газети, розпитував мене про Тосю⁵, про дітей і дав кілька цінних порад.

Мабуть, завтра або позавтра мене обмундирують

---

¹ Українські письменники.

² Листи не віддано.

³ Тітка письменника.

⁴ Українські письменники.

⁵ Дружина письменника Левади.

і оформлять. Грошей буду одержувати лише п'ятсот чи шістсот крб., бо не на штатній посаді, а в резерві. Але харчування тут коштує дуже дешево (2 крб. у день), так що зможу переказати тобі не менше як чотириста крб. на місяць.

Від передових ліній ми в незначній віддалі. Треба туди виїздить. Є тут «домоседи», як жартома їх називають, що майже не виїзять. Для таких тут обстановка немов у найглибшому тилу.

Що написати тобі про фронт? Основна маса людей рветься у наступ. Це сама характерна риса. Панікерів майже нема — їх переколошматили ще на правому березі Дніпра. Всі аж плачуть, так хочять наступу.

Мене турбує лише одно — як ти доїхала і як влаштувалася. Цього листа, мабуть, одержиш дуже нескоро. Боюсь, чи привезе тобі Петя перевід в Іркутський інститут. Взагалі, евакуаційні документи у тебе не зовсім в порядку, бо я не встиг вислати тобі документа з облвиконкому. Але ти виїхала на пропозицію Спілки за два дні до офіційного початку евакуації. Є у тебе документ, що я у винищувальному батальйоні. Днями вишлю документи, що я в Червоній Армії. Думаю, що те, що ти раніш виїхала, дуже добре, бо потім і умови були важчі, і не змогла б поїхати куди хочеш, і могла б під бомбування попасти.

Тепер кілька слів Наталці.

Люба Наталко!

Як ти доїхала? Чи сподобався тобі Сибір та річка Ангара? Що ти робиш? З ким граєшся? Чи вчишся читати і писати?

Пиши мені про все докладно.

Цілую тебе, моя маленька!

Татко.

ЛИСТ № 4

ЛЮБА НАТАЛКО!

Як живеш, дочко? Чи одержує мама мої листи? Я досі не знаю, як ви доїхали. Чи тепло там у вас?

Тепер я не в Харкові, а на фронті. Часто згадую тебе. Наша Червона Армія крепко б'є фашистів. Як усіх поб'ють, тоді ти знов приїдеш додому, і ми побачимось.

Цілуй маму. Передавай привіт бабусці, Вадіку, Альоші, Аллочці. Цілую тебе.

Татко.

ЛИСТ № 5

ЛЮБА НІНУСЬКО!

Сьогодні два тижні, як ми з тобою попрошались на Балашівському вокзалі. Досі не знаю, де ви і чи доїхали нарешті. Вже працюю тут. Вчора одержав костюм і чоботи. Давид Вишневський дав пілотку. Шкодную, що не взяв з дому чемодана. Сьогодні бачив Торіна¹. Він був у відрядженні і заїздив до нас. Я поволі при звичаююсь до нової обстановки. Від передових ліній ми далеченько, а там зараз румунів здорово б'ють. Працюю в одсму відділі разом з Байдебурою, Вишневським та Гавриленком. Чи одержала ти мої листи і перевод в інститут?

З привітом...

(29. IX — 41)

ЛИСТ № 6

ЛЮБА НАТУСЮ!

У нас уже почалася осінь. Перепадають холодні дощі, але іноді ще пригріває сонечко. А як у вас? Чи пробували вже рибу з Ангари та Байкалу: омулі і харіуси? Я тут риби не їв, але кавунами ласував. Ти цього літа, мабуть, ні кавунів, ні винограду не їла. От, може, я попаду до Криму, то вишлю відтіля тобі винограду.

Що там поробляє Валька? Чи не заскучив за Харковом?

Ну, бувай здорова, дочко! Рости, будь помічницею у мами, добре вчися читати й писати та мене не забувай і нашої України, за яку ми зараз крепко воюємо з фашистами.

Цілую тебе.

Татко.

(29. IX — 41)

¹ Письменник.

ЛЮБА НІНУСЬКО!

Кожен день пишу тобі або листа або листівку чи маленьку записочку, але чи одержуєш ти їх, бо пошта тепер працює дуже погано. Новин у мене поки жодних. Пишу статті та замітки — ось і все. Почало холоднішати (сьогодні було 2° морозу), і я радий, що захопив теплу білизну та светр, а також і шапку.

Дуже хочеться знати, як ви доїхали, як влаштувалися, коли добралися Петя і Клера, чи одержала ти листи від Олі Чернякової. Передай привіт мамі, Олі, Миті¹ і крепко цілуй Наталку.

Микола.

(30. IX — 41)

ЛЮБА НІНУСЬКО!

У мене за останні дні ніяких особливих змін. Потроху втягуюся в роботу, але остаточно ще не освоївся. Доводиться потроху їздити та збирати матеріали. Пишу статті, замітки. Почуваю себе добре. Всередині не болить. Не простуджуюсь. Чого ще треба. Справжньої війни досі ще не бачив, навіть бомбувань таких, як у Харкові, ще не довелося спостерігати. Трохи неприємне враження справляє руїнація на прифронтовій смузі, але мене запевняють, що це зовсім не те, що було в районах великих боїв. Товариші у мене непогані. Я радий, що тут Байдебура, Ройд, Вишневський та інші.

У них є досвід фронтового життя, і вони охоче діляться зі мною цим досвідом. Майже ніхто не знає, де їх родини. Вишневська і Гавриленко виїздили ешелоном на Енгельс, але потім, здається, маршрут того ешелону змінено на Кустанай. Це той самий поїзд, яким їхали Петя і Клера, так що вони точніше знають. Передай їм од мене привіт і скажи, що, на мою думку, вони пре-

¹ Чоловік сестри дружини письменника.

красно зробили, що виїхали саме того дня, а не пізніше. Дуже мені досадно, що не маю ніяких відомостей ні од вас, ні з Харкова Мене втішає наш шофер, розповідаючи, що він одержав з дому одного листа на сорок другий день. Але я боюсь, що у мене буде гірше, бо ви досі не знаєте моєї адреси. Цими днями я, мабуть, можу оформити атестат, але, як тобі вислати його,— не знаю. Я ж у твоїй адресі теж не певен. Мабуть, у Харкові од вас уже щось є, але я відтіля досі теж нічого не одержую. Боюсь, що й там немає моєї адреси. Я пишу тобі листи і листівки. Кажуть, що листівки доходять швидше. Так принаймні мені радив Саша Левада. Поки на все добре. Цілую тебе і Натуську. Привіт мамі, Миті, Олі. Докладно пиши за своє життя.

Микола.

ЛИСТ № 9

ЛЮБА НАТАЛОЧКО!

Сьогодні у нас туман, туман. Наближається справжня осінь. Я зараз сиджу в машині і жду, коли поїдемо в друге село. Села тут великі, степові. Лісів нема, але є великі хороші сади. От води хорошої дістати трудно. Але тобі тутешня вода, мабуть, сподобалася б, бо вона солонувата, як есендуки сімнадцятий номер. Тут зі мною працюють тато Беби¹ і тато маленької Світочки². З останніми ми зараз їдемо і розпитуємо, як наші червоноармійці та командири б'ють фашистів. А потім будемо писати про це в газеті. Скучаю за тобою, моя маленька, дуже хочу одержати від тебе листа.

Татко.

(10-X-41)

---

¹ Беба — донька Д. Вишневського.

² Світочка — донька В. Гавриленка.

СПОГАДИ
ПРО
ПИСЬМЕННИКА

ДРУГ, ПИСЬМЕННИК, ВОЇН

Люди, що близько знали Миколу Петровича Трублаїні, згадують його насамперед теплим і благородним словом — друг.

На все життя розкрив він і переді мною всю глибину безкорисливої, творчої дружби. І коли я кажу: «Був у мене друг» — щастя і горе двома гарячими струмками одноразово зливаються в моєму серці. Щастя тому, що був цим дорогим другом Микола Петрович; горе тому, що втратив я його.

Ключ від моєї кімнати завжди був при ньому. Сестра, брат стукали мені перед тим, як зайти. Він — ні. Він просто відмикав двері і, як до власної оселі, заходив, коли хотів — вдень, вночі.

Часто о шостій ранку він уже порядкував біля мого приймача; робив це тихо, щоб не розбудити мене, а я прикидався, ніби міцно сплю, щоб не завдати прикrostі другові тим, що, бачите, потривожив мій сон.

Вставав Микола Петрович раненько, щоб о шостій неодмінно послухати «Останні вісті». Траплялось, його репродуктор виходив з ладу, і тоді він вдавався до мого приймача.

От заплющу очі і, як зараз, бачу — вухом припав до отвору рупора, звідки ледь-ледь долітає голос диктора. Обличчя насторожене, загострене, мов у людини, яка, затамувавши подих, слухає щось дуже інтересне, хвилююче. Вихорчик непокірного і м'якого чуба спадає над правим оком. Тонкі губи міцно стулені. Примружені очі дивляться кудись у далечінь, одухотворені і замислені. Енергійне, з глибокою падиною посередині, підборіддя різко виступає вперед і ледве помітно ворушиться.

Таким запам'ятався він мені, мій друг.

Хвилювання, з яким він завжди сприймав звичайні-сінькі довоєнні «Останні вісті», я спостерігав лише в дні Великої Вітчизняної війни, коли люди слухали зведення Радінформбюро. І це зрозуміло, тоді йшлося про долю рідної Батьківщини, життя мільйонів дорогих людей. А він вдосвіта схоплювався тільки для того, щоб довідатись, що десь у Магнітогорську задули нову чергову домну, на Кольському півострові почали експлуатацію якоїсь шахти, в Таджикистані колгосп зібрав рекордний урожай бавовника, а криголам «Малигін» пішов у черговий рейс на острови Діксон, Стерлінгов, Руський, Таймирський...

Тільки-но прослухати «Останні вісті» — цього йому було мало. Потому, як замовкав голос диктора, Микола Петрович брався за роботу. Він довго гортав енциклопедії, альбоми географічних карт... Йому хотілося докладно довідатися про значення, вагу і потужність кожної ново-будови, що про неї почув, нанести на карту на місце білої плями якесь відкриття в далекій Арктиці, новий острів, новий шлях; повідзначати прапорцями та червоними ниточками рейси криголамів, повітряних кораблів і потім день у день стежити за їх просуванням...

Трохи згодом, коли я заходив до нього, міг уже побачити всі повиши дня, якнайповніше ілюстровані.

Робив він це з любов'ю і захватом головним чином тому, що мав сотні допитливих друзів. Це були юні читачі його творів, школярі, члени Харківського Палацу піонерів, які особисто знали Миколу Петровича, любили і поважали його. Це були кращі діти нашого міста, юні дослідники, авіамоделісти, майбутні штурмани і капітани, для яких письменник Трублаїні був найавторитетнішою людиною, найкращим другом. Саме він завжди міг дати вичерпну відповідь на всі їх запитання, і ніхто так, як він, не вмів їх зацікавити великим творчим трудовим життям та успіхами Батьківщини.

А юних друзів своїх він добре знав — їх характери, нахили, уподобання. І все те, що було найкращого в кожному, розвивав, плекав...

— Ким бути? — хвилююче питання.

— Що з мене буде, Миколо Петровичу? — задушевно і замріяно питали підлітки.

— Поживемо — побачимо, — відповідав Микола Петрович. Проте вже знав: Петра найбільш захоплюють но-

вини техніки, Василя — природознавство, Гришу — мореплавство... На це й спрямовував увагу, ростив зеренце нахилу, роздмухував вогник захоплення, аж поки не ставало воно негасимим вогнищем цілком усвідомленого покликання.

Я часто зустрічаю тепер вихованців Миколи Петровича. Багато з них уже прославили себе в труді і боях, і коли б побачив їх сам вихователь — міг би радіти, він вірно визначив їх місце в житті, а вони виправдали його сподівання...

Нещодавно я зустрів і Петра — видатного майстра радіосправи. В дні Вітчизняної війни він винайшов радіоприлад, що мав велике значення для технічного озброєння нашої армії.

На дослідній селекційній станції працює майстер високих урожаїв — Василь...

Якось до мене зайшов молодий моряк-балтієць, груди його сяяли вогнями орденів і медалей. Це був Гриша. Він змужнів, а сивина на скронях у двадцятичотирирічного юнака свідчила, що й пережив чимало. Ми довго гомоніли. Ми згадали затишну кімнату з книжковими шафами, географічними картами і лоціями на стінах. Над однією з них завжди подовгу зупинявся Гриша. На цій карті червоними ниточками Микола Петрович позначав рейси радянських пароплавів. І коли ми заговорили про Миколу Петровича, мужній балтієць підійшов до вікна і довго дивився в прозору голубінь неба. Стояв і дивився, начеб щось дуже цікаве побачив там. А я низько зігнувся над письмовим столом і ніби щось дуже важливе записував. Коли ж балтієць знову підійшов і сів поруч, був він, здається, певен в тому, що я не помітив тієї гарячої сльози, яку він там, край вікна, змахнув з очей.

*   *
*   *

Був Микола Петрович насамперед полум'яним радянським громадянином, активним будівником нового соціалістичного світу. Про це свідчить вся його коротка і хвилююча біографія. Уже хлопчиною поривався він у бій за щастя народне. Згадаймо хоч би такий красномовний факт.

...Сталось це в ті незабутні історичні роки, коли в по-

лум'ї громадянської війни народжувалася радянська держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Малому Миколі, дитині скромної сім'ї трудівників (батько його працював на лісорозробках, мати — сільською вчителькою) пішов тринадцятий рік. Вчився він у Немирівській гімназії. І раптом переполюх: Микола не прийшов на заняття. Шукали його весь день — не знайшли. Юний гімназист зник...

А через кілька днів по цьому стало відомо: з приступки вагона, переповненого червоноармійцями, обірвався і впав долі хлопчина. Поїзд мчав повним ходом, та ще й на схилі, і хлопця відкинуло метрів на десять під укіс.

Потерпілого підняли залізничники. Він лежав непритомний. У торбинці в нього знайшли хлібину, шматок сала, дрібок солі і ніжик, а в боковій кишені куценської тужурочки — листівки, що закликали всіх на боротьбу проти Врангеля. Хлопчина, виявилось, втік з дому і їхав на фронт битися з білогвардійцями. Та не пощастило малому — зірвався з поїзда і зламав собі ногу.

Був це Микола Трублаїні.

Довелося повернутися додому, в Ольшанку. На фронті побувати не пощастило, проте боротися за радянську владу, за її становлення і зміцнення треба скрізь. І не лише гвинтівкою, але й трудом, полум'яним словом агітатора, пером робкора. Юний Микола увесь поринає в цю роботу:

Він організовує в селі хату-читальню, і кілька років працює тут як завідувач. Стає також організатором і керівником сільської художньої самодіяльності. Об'єднує навколо читальні талановиту сільську молодь. Він перший на селі комсомолец і найактивніший організатор комсомольського осередку. Самотужки, наполегливо вчиться сам і навчає, а головне — заохоче до навчання інших.

Уже тоді Микола захоплювався літературою, перечитував все, що надходило до читальні, влаштовував для сільської молоді літературні читання, диспути, концерти з нових творів радянських письменників, поетів, композиторів. Пробирав і сам писати. Писав про перші перемоги соціалістичного будівництва на селі, про розвиток сільської кооперації, сільську освіту, викривав шахраїв і ворогів молоді радянської республіки. Свої сількорівські листи і кореспонденції надсилав до обласної та респуб-

блканських українських газет. Підписувався псевдонімом — Гнат Завірюха.

Робота журналіста дуже захоплювала його, і в 1925 році він приїхав до Харкова вчитися на курсах журналістики. Закінчивши ці курси, Микола Петрович пішов працювати спершу літературним працівником відділу інформації, а згодом спецкором газети «Вісті».

Працював невтомно дні і ночі. Мріяв про мандри. Енергійний і допитливий, поривався в широкий світ, щоб усе побачити, глибоко пізнати життя, земні і водні багатства Батьківщини.

В 1928 році, як спецкор газети «Вісті», Микола Петрович здійснив своє бажання: він вперше побував на Далекому Сході, у Владивостоці.

В 1929 році на криголамі «Літке» він плавав на острів Врангеля. Це був не звичайний рейс. Вся країна слідкувала тоді за просуванням «Літке», першого радянського криголама, що мав завдання підійти до острова, навколо якого непрохідний, торосистий лід лежить цілий рік.

Микола Петрович мав намір поїхати в цю експедицію спецкором від газети «Вісті». Але виявилось, що кореспондентів від різних газет було аж семеро, а криголам міг узяти лише одного. Кожен кореспондент уперто й переконливо обстоював свою кандидатуру, та кінець кінцем п'ятьом довелось ні з чим поїхати додому: в екіпаж криголама залічили лише кореспондента «Известий». Така була ухвала урядової комісії.

Минув тиждень. На криголамі гадали, що й Микола Трублаїні, хоч і дуже гаряче наполягав він, щоб узяти його в експедицію, здався і поїхав назад до Харкова.

Так ні ж! Якось радист з криголама зустрів Миколу Петровича в порту серед вантажників та кочегарів. Здивований, він запитав:

— Як ви тут опинилися, що робите?

— Кваліфікуюсь, — загадково посміхнувся Микола Петрович і розповів, що вже закінчив курси кочегарів, а тепер на практиці привчається і кочегарити і вантажити, ба навіть куховарити.

— Навіщо ж вам така кваліфікація? Для чого такі спеціальності? — від подиву широко розкрив очі радист.

— А на те, — відказав Микола Петрович, — що, відомо мені, «Літке» ще з місяць стоятиме в порту, поки команда остаточно завершить підготовку до рейсу.

— І що ж з цього?

— То я й вирішив використати цей час для навчання, бо чув, є на криголамі вільні місця кочегара й паровичного днювального. Сподіваюся, що принаймні в одній з цих посад мені не відмовлять.

І він таки поїхав у цю надзвичайну подорож, зайнявши на криголамі місце паровичного днювального. Його обов'язком було пильнувати за чистотою паровичних приміщень, подавати до їдальні сніданок, обід, вечерю, мити посуд. А коли хтось із кочегарів хворів — працювати замість нього.

«Робота не така вже й легка, — згадує про це у своїй книзі «До Арктики через тропіки» Микола Петрович. — О 6-й годині вставати, прибирати в їдальні, о 7-й давати сніданок першій вахті, о 8-й — другій вахті, о 9-й годині, озброївшись помелом та віником, рушати по паровичних кубриках, об 11-й годині — снід для двох вахт, о пів на першу — обід ще одній вахті, потім мити посуд, години півтори відпочинку; о 5-й годині треба давати вечерю, що в нас нічим не відрізняється від обіду. Вечеряють усі вільні від вахти. Після цього знов мити посуд; о 8-й годині знову вечеря кочегарам, що змінюються з вахти, знов мити посуд і після того, приготувавши закуску на 12-ту годину ночі та сніданок на 4 годину ранку, що їх забирають уже без днювального, — можна йти спати. Треба обслуговувати майже 40 чоловік, бо, крім 27 кочегарів, на обов'язку днювального — годування ще 10 машиністів. Треба щодня прибирати три паровичні мурні, тричі на день прибирати їдальню та хоча б раз на день — вестибюль і лазню. Як бачите, роботи чимало, і з незвички не кожний з нею впорається, особливо, коли хочеш бути в курсі всіх справ, заглянути і до штурманської рубки і до машин, черкнути кілька сторінок до щоденника та надіслати радіограму до редакції газети».

Але ніяка робота, ніякі труднощі не лякали цю допитливу, наполегливу в досягненні своєї мети, людину.

За цей героїчний рейс Миколу Петровича, як і ряд інших кращих людей екіпажу, в 1930 році було нагороджено іменною медаллю Героя Праці з написом на ній «За Врангелівський похід 1929 року».

Про цей похід Микола Петрович написав хорошу книгу, що має назву «До Арктики через тропіки». Це була його перша солідна літературна праця.

Згодом Микола Петрович брав участь ще в кількох арктичних рейсах, зокрема на криголамах «Сибіряков» і «Русанов», і на матеріалі цих подорожей написав чимало цікавих нарисів та оповідань.

Приблизно з 1932 року Микола Петрович займається переважно літературною роботою і виступає як автор ряду творів для молодого читача.

В цей період він написав багато нарисів і оповідань переважно пізнавального характеру: «Людина поспішає на Північ», «Літке» — переможець криг», «На Півночі», «Ангара», «На морі» тощо. Ці книги розповідають про перемоги людей, натхненних благородними ідеями соціалістичного будівництва, над стихіями природи, про новобудови нашої країни, про торжество нової радянської моралі і культури, про братерську єдність всіх народів нашої країни незалежно від того, де вони живуть — в центрі СРСР, на Півдні чи в найдальшому закутку Півночі. Книжки Трублаїні розповідають про героїчне освоєння Арктики, що стало можливим тільки за радянських умов, коли ця справа стала державною. Арктика, що не корилася одинакам, тепер не має сил протистояти мужньому, згуртованому колективові, керованому розумом і волею Комуністичної партії. Ця тема особливо вабила письменника. Кілька разів він повертався до неї і кінець кінцем завершив цю роботу великою повістю про героїчних завойовників Півночі і зокрема про мужніх полярників з числа нашої прекрасної радянської молоді. Цю свою першу повість, що має назву «Лахтак», Трублаїні закінчив у 1935 році. Книга була тепло і прихильно зустрінута критикою, користалась, та й зараз користується, великою любов'ю читача.

З цього часу Микола Петрович остаточно визначив своє місце в житті, своє покликання, свою професію: письменник, конкретніше — письменник для дітей, для юнацтва.

*   *
*

Невтомний журналіст, Микола Петрович майже щодня щось писав; відгукувався на всі події громадського і політичного життя. Його нариси, статті, кореспонденції друкувалися в багатьох центральних газетах та журналах. І

незалежно від того, писав велику статтю чи коротку інформацію — ставився до всього з виключною серйозністю. Особливо це стосується його великих художніх творів. Свої повісті, романи виношував подовгу, старанно вивчав ті галузі життя, що про них мав розповідати у своїй книзі.

Пригадую, коли писав він «Шхуну «Колумб», вивчив всю техніку мореплавства, починаючи від найпотужніших та найновіших лінкорів і кінчаючи звичайнісіньким човном. Їздив у порти, знайомився з життям моряків, сам побував на воді і під водою, на підводному човні і навіть у скафандрі водолаза. Коли писав роман «Глибинний шлях», ознайомився з усіма найновішими досягненнями науки і техніки в цій галузі, консультувався з багатьма вченими, геологами, фізиками, хіміками, інженерами; щиро подружив з ними. Завжди зайнятий, заклопотаний черговими, надто громадськими справами, він водночас обмірковував, збирав по крихітці матеріал для майбутнього твору. Детально, старанно намічав план — кількість частин, розділів, їх назви, зміст. І коли все, до подробиць, до деталей, було готове, — брався за перо. Книга певно уявлялась йому — від першого й до останнього слова. Він наперед знав її розмір. Головні герої, дійові особи, від найголовніших і до найнезначніших, стояли перед ним живі, з життя взяті, глибоко знані. І вже коли брався до роботи над повістю чи романом, — два-три місяці майже не виходив з дому, не вставав з-за столу. Спав чотири-п'ять годин на добу. Писав швидко — десять-п'ятнадцять густо і чисто списаних сторінок щодня. Два-три дні — і черговий розділ готовий. І кожний закінчений розділ, кожну закінчену частину він одразу ж приносив читати товаришам. До зауважень уважно прислухався. Коли щось треба було виправити, робив це негайно і вже по цьому писав далі.

Ми любимо його повісті та романи за багатство пізнавального матеріалу, за гострі, завжди цікаві, хвилюючі і життєво правдиві сюжети, конфлікти, колізії, за високу ідейну спрямованість, моральну чистоту; за все те, що разом художнього слова облагороджує душу, наснажує серце прекрасними поривами до краси і знань, кличе на подвиг в ім'я щастя народу.

Ми любимо героїв його повістей і особливо героїв юних. В їх образах, характерах повно і прекрасно роз-

криваються нові риси, притаманні нашій допитливій, талановитій радянській молоді. Героїчні і мужні молоді люди його повістей — це пристрасні, до кінця чесні радянські патріоти, для яких особисте ніколи не може стояти вище за громадське, вище за служіння матері-Батьківщині. Люди однієї мети, вони проте яскраво індивідуалізовані: у кожного з них свої неповторні обличчя, біографії, особисті інтереси, мрії, уподобання і покликання. В боротьбі, дружбі, конфліктах, подвигах яскраво розкриваються їх образи, молодих громадян соціалістичної держави, синів і доньок нашого народу.

Ось чому, коли я згадую про героїзм молоді Краснодона, Зої Космодем'янської, Лізи Чайкіної, — я думаю: саме риси цих прекрасних юнаків і дівчат уособлювали в собі юні герої творів Трублаїні. Саме так, як Олег Кошовий, як Люба Шевцова в дні Вітчизняної війни, діяли б і Марко, і Люда — герої повісті Миколи Петровича «Шхуна «Колумб».

Я особисто любив героїв повістей і романів Миколи Петровича ще й тому, що знав у житті тих хлопчаків і дівчат, з яких писав він портрети своїх літературних персонажів. Так, живим взірцем для образу Марка із «Шхуни «Колумб» були два юнаки, члени клубу юних дослідників Арктики. Одного з них, до речі, кілька років тому я зустрів і широко зрадів: п'ять орденів і чотири медалі свідчили про його ратні подвиги в дні Великої Вітчизняної війни і стверджували, що Микола Петрович правильно запримітив мужнє серце і моральну красу цього юнака.

Особливо близькі для мене були персонажі роману «Глибинний шлях», де за такими іменами героїв цього твору, як Ніна Володимирівна, Ярослав Васильович, Тарас, Ліда та іншими — стоять живі люди, яких я добре знав і з якими досі зустрічаюсь...

* * *

*

Нежданим і приємним подарунком потішити друга, виручити його в скрутну хвилину, допомогти в труді — це було справжнім покликанням Миколи Петровича. Те, що для інших здавалося б зайвим клопотом, він робив з насолодою. Більше того, в кожній звичайній і буденній справі умів найти щось цікаве, хвилююче, обарвлене благородством і романтикою.

Ось маленький приклад звичайних, так би мовити «буденних сюрпризів», якими часто обдаровував Микола Петрович своїх друзів.

В театрі цікавий концерт з участю видатних акторів Московського Великого театру. Ми не дістали квитків. Заобідом у Миколи Петровича згадали про це і пожалкували.

— Де ж ви збираєтесь бути цього вечора? — запитав Микола Петрович.

— Вдома.

— Тоді пождіть на мене. О сьомій вечора зайду, може разом десь погуляємо.

О сьомій вечора під вікном раптом настирливо гуде сирена автомобіля. В цю ж мить заходить Микола Петрович. Він з виглядом щасливого переможця подає квитки і повідомляє:

— Машину подано. Початок концерту через півгодини. Десять хвилин дається вам на те, щоб причепуритися...

Я особисто ніколи не забуду такого випадку. Яюсь я загубив сліди однієї, дорогої для мене людини і дуже уболівав. Уже й не сподівався коли-небудь відшукати чи зустріти її. Мені здавалося, що Микола Петрович не помічає мого горя, і сам я крився, щоб не турбувати його. Так минув місяць, другий... Аж ось, яюсь надвечір, Микола зайшов дуже чимсь задоволений і, загадково потираючи руки, запросив мене на хвилинку до себе. Я відчинив двері його кабінету і мало не скрикнув від подиву і зворушення: там сиділа та людина, яку я шукав, і усміхнені очі її дивилися на мене... Виявилось, Петрович увесь цей час потай розшукував «мою втрату», мобілізував для цього армію своїх численних юних друзів і домігся свого.

* * *

Юних друзів Миколи Петровича справді інакше і не назвати, як тільки численною армією. І з ними він не лише дружив — любив їх. Про це свідчать численні факти не лише з його письменницької біографії. Хочеться згадати ту пригоду, що трапилася, коли Микола Петрович був паровичним днювальним на криголахі «Літке».

...Маленька дівчинка тулилася до єдиної на криголах жінки, кореспондентки центральної газети. Дівчинку звали Мері, була вона чукчанка. Криголам брав тут вугілля. Чукчі приїхали в гості до радянських моряків-полярників. Вони залишили дівчинку на деякий час на криголах, а самі поїхали полювати.

Неждано-негадано почався шторм. Об стрімкі береги зі страшною силою розбивалися хвилі. Криголам почав шукати затишного кутка і знайшов його в бухті кілометрів за п'ятнадцять від того місця, де жили чукчі.

Як же бути з Мері? Її треба одвезти додому, бо криголам вранці вирушить у свій дальший путь.

Море обгортав густий туман. Вітер підіймав велетенські хвилі.

Хто ж зважиться в таку грозову ніч на моторному човні одвезти дівчинку?

— Дозвольте мені, — звернувся до капітана криголама паровичний днювальний і додав: — Свою роботу я закінчив і зараз вільний.

— Це небезпечно, — відказав капітан.

— Я знаю, і тому дуже прошу доручити дівчинку мені.

Він узяв Мері на руки, приголубив її. Дівчинка тремтіла, з острахом позираючи на холодне і кипучо-білопінне громаддя хвиль.

— Не бійся, Мері, я одвезу тебе.

Човен то високо підіймало вгору, то кидало вниз між хвилі. Холодні і солоні бризки били в обличчя.

Механік одяг рятувний пояс. Чотири години човен бився зі стихією розбурханого моря і свавільного вітру. Нарешті наблизилися до берега. Тут було ще небезпечніше. Найменша необережність, і хвиля могла, мов тріскою, вдарити човном об скелі. А Мері спокійно спала на руках у молодого полярника, паровичного днювального криголама, прихиливши до його грудей свою чорноволосу голівку. Вона так довірилася мужньому морякові, що їй і не снилася небезпека. Прокинулася дівчинка аж тоді, коли полярник передав її з рук в руки батькам.

Зі слізьми радості дякували чукчі молодому полярникові.

— Скажи хоч, як тебе звати? Ніколи не забудемо твоєї ласки, — звернулися вони до нього.

Він відповів на це жартома:

— Я вашій доньці ніби родич. Наші імена на одну літеру. Її звати Мері, а мене — Микола...

Так, він широко любив дітей. Дружив з ними ще до того, як почав писати для них.

Скільки цікавих подарунків діставали його юні друзі в день, коли вони закінчували навчання чи були іменинниками. І робив це так, що багато хто з учнів, певне, й досі не знають, хто їм надіслав пишний букет, дорогу книгу, зворушливе привітання, альбом чи іншу цікаву річ.

День у день був він оточений дітьми, жив їх інтересами. Невтомно шукав шляхів і засобів впливати на молодь не лише художнім словом своїх творів, а й роботою вихователя. Всі свої здібності спрямовував на те, щоб прищепити молодому поколінню любов до праці, знань, збудити інтерес до громадського життя, виховати почуття колективізму.

Для тих, хто любив художню літературу, він сам підбирав книги, керував їх читанням, а в тих, хто ставився до книг байдуже, будив любов до художнього слова. Мало того, цікавими заходами він захоплював молодь випробувати і свої власні сили в творчості. Сотні харків'ян, скажімо, досі пам'ятають таке захоплююче починання Миколи Петровича: він писав один-два розділи цікавого пригодницького оповідання і оголошував конкурс на кращий кінець цього твору. Один з таких конкурсів він провів по всій Україні, початок оповідання надрукувавши в журналі «Піонерія». Десятки школярів надіслали тоді до журналу свої закінчення цього оповідання і кращі з них були опубліковані.

А які захоплюючі літературні диспути та громадські суди (зокрема над тими полярниками капіталістичного світу, які, потрапивши в скрутне становище, поводитися негідно) організовував Микола Петрович! Скільки харків'ян пам'ятає грандіозні загальноміські ігри, зокрема ту, що мала назву «Полярні Робінзони». Влаштована під час зимових канікул, ця гра тривала майже тиждень. В ній брали участь сотні піонерів, відтворюючи подвиги героїчних челюскінців та уславлених полярних пілотів.

Ось чому я не можу забути слів однієї тепер уже до-

рослої жінки, учительки, яка близько знала Миколу Петровича і в розмові зі мною сказала:

— Микола Петрович не лише спостерігав наше життя, він творив для нас незабутнє, чудове дитинство, і за це ми ніколи не забудемо його, не перестанемо дякувати йому.

* * *

Уява переносить мене в чудові кімнати колишнього харківського Палацу піонерів, сповнені дзвінкого гомону, залиті сяйвом електрики. Тут я близько познайомився і заприятелював з Миколою Петровичем. Він привернув мою увагу, зачарував своєю кипучою енергією, юнацьким запалом. Я дивувався: скільки в ньому батьківського піклування про своїх юних друзів, який розумний і глибокий хист вихователя!

Він не був штатним працівником Палацу, а приходив майже щодня, витрачав дуже багато часу, енергії. Початок його діяльності в Палаці припадає на ті дні, коли радянські люди були захоплені подвигами наших полярників, епопеєю челюскінців та їх героїчних рятувальників — полярних пілотів. Це захоплення переживали і наші піонери. Рукою чуйного, мудрого вихователя Микола Петрович вирішив спрямувати цей захват в русло розумної і великої справи. Досвідчений полярник, що й сам брав участь у багатьох арктичних експедиціях і написав для дітей багато книг про Арктику та її освоєння, — він організував при харківському Палаці піонерів клуб юних дослідників Арктики, керував роботою цього клубу і був його капітаном. Клуб цей невдовзі вславився на весь Союз. Микола Петрович встановив радіозв'язки з зимівниками багатьох полярних станцій.

Пригадую той захват, ту радість, яку переживали діти, коли одержували радіограми від зимівників бухти Тихої, що на Землі Франца-Йосифа, з мису Бажання та інших полярних станцій.

Досить прочитати перші радіограми, щоб стало ясно, який великий виховний характер мала робота клубу, якою значною рушійною силою була вона для дітей в їх бажанні краще вчитися, бути кращими з кращих.

Ось радіограма з бухти Тихої:

«Харків. Палац піонерів. Юним дослідникам Арктики.

Привіт, дорогі друзі. Двадцять шостого березня ми вперше після полярної ночі побачили сонце. Вбили трьох ведмедів і піймали двох ведмежат. Одне ведмежатко закріплюємо за вами. Почали прилітати птиці. Увесь колектив бадьорий, веселий. Ми зробили перший політ на літаку над бухтою, погода чудова, мороз двадцять п'ять — тридцять градусів. Шлемо привіт, вітаємо, бажаємо успіху у вашій учобі і в роботі».

А це з мису Бажання:

«Вітаємо юних дослідників Арктики. Боріться за якість своєї роботи. Стимулом до цього хай стане і наше перше запрошення. Ми запрошуємо двох кращих відмінників учоби, членів клубу, до нас, на полярну станцію, влітку першим рейсом криголама. До вашого приїзду ми підготуємо цікаві дослідницькі матеріали, а також передамо вам для клубу юних дослідників Арктики ведмежі шкури, морських звірів, птиць та гідробіологічні матеріали. Бажаємо успіху в роботі. Наші зимівники всі здорові. Полярну ніч провели добре. Скоро зустрічаємо перше сонце. Пишіть про свої досягнення».

* *
*

Пригадую Миколу Петровича на чолі делегації харківських школярів, які їздили в Москву, щоб зустріти і привітати челюскінців, що після їх врятування поверталися до рідного міста.

Маленька деталь.

Поїзд, що ним їхала делегація, прибув на годину і двадцять хвилин раніше поїзда, яким мали приїхати челюскінці.

— Що ж нам робити? — запитали діти у свого керівника.

— Насамперед треба роздобути квітів. Без квітів зустрічати таких дорогих товаришів не годиться...

Микола Петрович завжди привчав школярів любити мужніх людей, поважати їх героїзм.

— Правильно, — погодились діти, — без квітів ніяк не личить...

— Але де ж ми дістанемо їх? І чи встигнемо?

Микола Петрович посміхнувся.

— Немає таких фортець, яких би не здолали кмітливі люди! З-під землі викопаємо!

В ту мить Микола Петрович обернувся на відчайдушного ватажка підлітків:

— За мною!

Була сьома година ранку. Крамниці зачинені. Куди ж?

— Ось-ось... Квіткова крамниця.

Але на її дверях висів великий замок. А сторож, що сидів на порозі, запевняв: «В крамниці немає жодної квітки».

— А звідки ви їх привозите? — запитав Микола Петрович.

— З квіткового господарства.

— Адресу цього господарства знаєте?

— Звісно, — відказав сторож.

— Кажіть. Записую, — уже з олівцем і блокнотом підступив до старого Петрович.

Найняли машину і через кілька хвилин опинилися перед ворітьми квіткового господарства. Але й тут невдача. На воротах точнісінько такий, як і на дверях крамниці, величезний замок. Даремно діти гукали. Ніхто не обзивався.

— Давайте переліземо, — моргнув котрийсь хлопчина оком так, наче перекинув поглядом через масивний, але невисокий тин.

Микола Петрович на мить завагався. Але настирливість і юнацьке заповзяття взяли гору.

— На мою відповідальність. Лізьте! — І, підігнувши коліно, підставив плече.

За хвилину делегація була по той бік воріт.

— Стій! Це що таке? — десь з глибини квіткових гряд гукнув сторож і, розмахуючи дробовиком, кинувся назустріч.

— Ми делегація. Просимо підійти для мирних переговорів! — гукнули піонери.

— Я вам зараз покажу мирні переговори, шибеники! — войовниче погрозив сторож і, вражений, зупинився.

Через тин, слідом за піонерами, перескочив Микола Петрович.

— Не хвилюйтесь, не лайте моїх юнаків і пробачте, — звернувся він до сторожа. — Провина у всьому моя.

Привітно посміхаючись, Микола Петрович вийшов наперед, низько вклонився сторожеві, потім взяв його під руку і розповів у чому річ, яка скрута застала піонерів лізти через тин.

Крига суворості в очах сторожа швидко танула. Ще мить і вже він, тепло глянувши на «бешкетників», похитав головою.

— Годилося б повести вас до контори та оштрафувати... Але що з такими вдієш? — І махнув рукою. — Хай уже й так! Як таки для такої справи не дати квітів? Тільки щоб більше мені через тини не лазили!..

На вокзалі була повінь квітів. Але кращого букета, як у делегації харківських піонерів, ні в кого не було.

*   *
*   *

Думка організувати для членів клубу юних дослідників Арктики справжню полярну експедицію зародилася у Миколи Петровича в ті дні, коли з делегацією Харківських піонерів зустрівач челюскінців.

Цей задум було здійснено.

Експедиції, пригадую, передувала велика і складна підготовча робота.

Завзято працювали гуртки юних геофізиків, геологів, штурманів, зв'язківців, авіаторів, зоологів, метеорологів. Піонери вивчали гідрологію, земний магнетизм, історію мореплавства, морські карти, проектували моделі криголамів, шхун. Душею всього цього був Микола Петрович. День у день він бував у клубі юних дослідників Арктики і розповідав їм про героїчні подвиги полярників.

Незабаром стало відомо, що він домовився з відповідними установами про подорож до Мурманська.

Поїздка мала відбутися під час зимової перерви. Микола Петрович домігся окремого вагона і перетворив його на «криголам», обладнаний науковими приладами, барометрами, компасами, снігомірами, географічними картами, штурманською рубкою.

В подорож вирушили двадцять шість найкращих учнів, юних дослідників, членів Палацу піонерів.

Я був учасником цієї експедиції, як спеціальний кореспондент піонерської газети «На зміну». У той час з новою силою розкрився переді мною образ Миколи Петровича — радянського письменника, чудового організатора, щирою друга дітей.

Мені хотілося побувати в Заполяр'ї, побачити північне сьйво, Північне море, що ніколи не замерзає, але тривожила думка, чи не буде надто неспокійною ця мандрівка в товаристві галасливих дітлахів.

Микола Петрович сказав:

— Бешкетують діти там, де погано з ними поведяться.

І він мав рацію.

Протягом десятих днів я з любов'ю споглядав цю людину з серцем хлоп'яти, невтомною енергією витівника, чулою душею батька, щирою відданістю друга, проникливим розумом вихователя, спостережливим оком письменника.

Про бешкетування дітей не могло бути й мови. Адже навколо кипіла така захоплююча робота, що й доби мало було для неї. А ігри? А змагання шахістів, а вигадки витівників? Географи описували місцевість, геофізики провадили метеорологічні спостереження, штурмани стояли на вахті і стежили за курсом «криголама», а художники і літератори готували нові стіннівки, писали щоденники. Було весело і цікаво. Здавалось, це не подорож, а якийсь своєрідний концерт, диригентом якого був талановитий майстер Микола Петрович.

І щодня він мав для піонерів якусь несподівану новину, якийсь новий сюрприз.

В Тулі він дуже цікаво розповів їм про тульських майстрів зброї і не забув почастивати тульськими пряниками.

В Москві і Ленінграді радував зустрічами з відомими на весь світ людьми, з героїчними зимівниками полярних станцій, капітанами криголамів, керівниками управління Північного морського шляху, яких тоді називали крижаними комісарами.

І тут я хочу розказати про один випадок, що характеризує надзвичайну чулість і уважність Миколи Петровича.

Коли ми зустрілись з представниками Центрального

гідрографічного управління, піонери довідались, що тут присутні героїчні зимівники з острова Врангеля (Мінеєв і Власова) та з мису Бажання (Єрмолаєв).

— З нашого мису... — збуджено зашепотіли діти.

Присутність цих людей дуже схвилювала юних дослідників, і коли ми поверталися до свого «криголама», щоб пообідати, вони не переставали говорити про це.

Нараз Микола Петрович сказав:

— Ви обідайте, а я прийду згодом.

Ми пообідали. Минула година, друга, третя, а його не було. Життя нашої експедиції можна було порівняти з добре налагодженим годинником, пружиною якого був він, капітан Микола Трублаїні, і його відсутність завжди дуже непокоїла дітей. Всі почали хвилюватися.

Нарешті, прийшов. Був голодний і дуже стомлений. Одразу попросив їсти і приліг трошки відпочити. На запитання — де був, загадково відмовчувався і все позирав на годинник.

Я догадувався: Микола Петрович уже приготував черговий сюрприз.

І справді, вахтовий незабаром доповів:

— До «криголама» підійшли троє невідомих — два чоловіки й жінка. Вони просять пропустити їх до капітана.

Микола Петрович сам метнувся до дверей і, вдячно стискаючи руки гостям, крикнув:

— Діти! Нас відвідали дорогі гості! Прошу знайомитись. Зимівники з острова Врангеля тт. Мінеєв і Власова, а з нашого мису Бажання — тов. Єрмолаєв.

Це була незабутня зустріч. Як казку, як легенду, слухали діти розповідь зимівників про життя й пригоди на Далекій Півночі, в царстві льоду і снігу, про полювання на білих ведмедів... Особливо вразило їх оповідання Мінеєва і Власової, які прожили п'ять років на острові Врангеля. Останнім часом вони були тільки вдвох. Жили в хутряній заледенілій кімнатці і мали лише дві речі людського побуту — саморобний приймач, який називали «хрипушею», і такий же саморобний примус, який величали «шипушею».

Під час цієї зустрічі піонери довідалися, що Мінеєв і Власова старі знайомі Миколи Петровича. Їх привіз на

острів Врангеля криголам «Літке», в екіпажі якого був тоді Микола Петрович паровичним днювальним.

* *
*

Я згадую ті дні, і мене вражає дивовижна енергія мого друга. Подорож справді була надзвичайна, бо Микола Петрович перетворив її на чудовий карнавал нових і цікавих вражень, радісних зустрічей і несподіванок. Пригадую інсценівку при переїзді через полярне коло, коли у вагон раптом вдерся «білий ведмідь», щоб не пустити дослідників у свої льодові володіння. Цю інсценівку потай приготував Микола Петрович. Пригадую таємниці «засекречених» пакунків, що їх приносив Микола Петрович; ми були певні, що там якісь його особисті речі, але виявилось, що в тих пакунках цукерки, тістечка, пряники, якими він частував піонерів. У Кіровську він організував екскурсію до апатитових копалень, на завод мінеральних добрив; у Мурманську — прогулянку в порти, музеї, катання на криголамі «Садко»...

І останній сюрприз діти мали уже в Харкові після повернення. Виявилось, що Микола Петрович встиг в Ленінграді домовитися з політуправлінням Північного морського шляху і, зокрема, з капітанами криголамів «Малигіна» та «Сибірякова», щоб кожен з них в один із своїх арктичних рейсів прийняв на борт кількох піонерів — членів клубу.

—... Найактивніших, і тих, що будуть вчитися тільки на «відмінно». Сподіваюсь, такими будете ви всі. І на цьому бувайте здоровенькі. Бажаю успіхів. Готуйтеся до нових експедицій.— Так закінчив він це повідомлення, викликавши бурю оплесків, захоплення, палке бажання виправдати сподівання свого капітана.

* *
*

В 1935 році в Ленінграді Всесоюзний Арктичний Інститут відмічав п'ятнадцятиріччя свого існування і першу річницю з дня повернення челюскінців. Іде на це свято і делегація харківських піонерів. Організатор поїздки, ясна річ, — Микола Петрович.

«Яка це була радість, — згадує учасниця делегації, на той час п'ятикласниця. — Тепер я вже студентка, але до подробиць пам'ятаю той щасливий день, коли шестеро нас, юних дослідників Арктики виїжджали до Ленінграда. Звичайно, з нами був наш Микола Петрович... Пам'ятаю нас малих, з червоними галстуками на грудях і букетами квітів в руках, на сцені великого Маріїнського театру — там відбувалося свято... Микола Петрович завжди був серед нас, піонерів, і щоразу з новою витівкою. То екскурсію організує, то якийсь конкурс чи вікторину...»

Через рік по цьому Микола Петрович живе з піонерами під Москвою серед колективу полярників. Згодом разом зі своїми друзями вирушає в подорож на криголамі «Сибіряков» навколо Шпіцбергена. Влітку подорожує з юними альпіністами по Криму і Кавказу.

Значення і характер цих подорожей можна уявити собі з кореспонденції Людмили Чумак, яка на шпальтах газети «Зірка» так згадує про ці дні:

«В 1936 році ми разом з Миколою Петровичем жили під Москвою серед колективу полярників, які готувалися до арктичної експедиції. Ми жили в справжніх «полярних» умовах: регулярно проводили досліди, самі доглядали своє господарство, самі варили їжу. Жили так, ніби були зовсім самі серед безкрайого крижаного поля. Добре загартувалися ми тоді, багато дечого навчилися.

...А в яких альпіністських походах був з нами наш Микола Петрович. Це він навчив нас ходити по гірських стежках з важкими рюкзаками і палатками на плечах, майже не відчуваючи втоми.

Ми повиростали. В різні кінці радянської землі розкидало життя колишніх «юних дослідників Арктики». Але кожен з нас завжди зберігатиме в серці найтепліші спогади про чудового письменника і друга школярів — Миколу Петровича Трубляїні...»

Міцна і щира дружба з дітьми, спільні подорожі, постійна співпраця з ними дали можливість Миколі Петровичу добре вивчити характери своїх юних друзів, знати їх уподобання, інтереси. В житті, дружбі, навчанні, колективній праці мав він змогу день у день спостерігати народження людей нового суспільства — героїв своїх хвилюючих творів.

Оборона Батьківщини була для Миколи Петровича стержневим питанням не лише його творчості,— всього життя. І це зрозуміло: полум'яний патріот, той, хто так віддано любив рідну радянську дійсність, землю Вітчизни, гори і моря, сади і лани її, красу субтропіків і сувору природу Арктики, всю велич і могутність рідної країни, той, хто так зворушливо дбав про наше нове юне покоління, так гаряче піклувався про щастя і добробут його, так полум'яно мріяв зоряними перспективами майбутнього,— той не міг ніде, ні на одну мить, в жодній справі забувати про безпеку рідної країни. Кликав і інших пам'ятати про це.

Благородну мету ставив перед собою патріот-письменник: глибоко вивчати неосяжні простори рідної країни, радянське життя і в своїх художніх творах показувати, яка багата і прекрасна наша Батьківщина, які чудові моральні якості мають передові радянські люди. Він наснажував серця своїх читачів високими поривами, кликав на подвиг в ім'я добробуту і щастя нашого народу.

Відомо, що молодь особливо захоплюється творами пригодницького жанру. І саме цю літературну форму обирає Трублаїні для своїх основних творів. Проте пригоди не є для нього самоціллю. Це лише засіб у гостро захоплюючій формі викласти матеріал, а матеріал цей в основному пізнавального характеру: наша радянська дійсність владно і повноцінно виступає на канві пригод. Діють благородні радянські люди, що поклали собі перетворити нашу країну в квітучий і сяючий вогнями електрики сад, оновити й примусити плодоносити інтересам народу сувору Арктику, щоб скрізь у достатках щасливо жили люди нашої Вітчизни і була вона неприступною фортецею для ворога.

Цими мотивами пройнято й останній твір Миколи Трублаїні — роман «Глибинний шлях».

Проте цей твір відмінний від попередніх полотен письменника, таких, скажімо, як «Лахтак» або «Шхуна «Колумб». І головна його відміна та, що основою попередніх творів був реалістичний фон, тоді як «Глибинний

шлях» — наукова фантастика. В цьому жанрі письменник спробував себе вперше.

Час написання твору 1939—1941 рік. Це період, коли Микола Петрович ще більш широко розгорнув свою діяльність в Харківському Палаці піонерів. Тепер він, капітан Клубу юних дослідників Арктики, цікавиться роботою всіх різноманітних гуртків Палацу. Він завжди оточений невгамовними і допитливими майбутніми техніками, конструкторами нових машин і приладів, винахідниками, біологами, геологами, астрономами, мічурінцями... Це була творчо наснажена молодь, що мріяла побудувати нові, нечуваної потужності електростанції, знайти нові метали для наймогутнішої в світі техніки, прокласти нові шляхи, конче потрібні для широких просторів нашої країни. Натхненна прекрасними задумами, ця молодь жадібно перечитувала все, що потрапляло їй до рук з незначної бібліотечки світової науково-фантастичної літератури. Перечитувала і шукала книгу, яка була б побудована на матеріалі передової вітчизняної науки, давала б простір думці, націлювала б мрії вперед, в близьке майбутнє...

Таке було замовлення юного читача.

Близьке майбутнє?.. Думав про нього і письменник. А тим часом хода жорстоких і великих подій з дня на день відчувалася все більше і ближче. В Європі уже палахкотіла пожежа війни. Батьківщина вимагала творів, що мобілізували б маси, закликали б кріпити оборону.

Війна! Про неї все частіше і частіше думав письменник, і те, наскільки реально передбачав напад ворога, ясно хоча б з того, з якою прозорливістю подає він у своєму «Глибинному шляху» розгортання боїв на першому етапі війни.

Ось як уявляв це письменник:

«Війна почалась несподівано, — пише він. — Хоча взаємини з державами, де до влади прийшли реакційні партії, стали дуже загострені, але була надія, що конфлікт можна розв'язати шляхом дипломатичних переговорів. Вороги ж повелися підступно: ідучи на переговори з нами, вони тимчасом зосереджували свої армії на наших кордонах».

Самий напад стався неждано-негадано:

«Ми дивилися на зоряне небо. У Москві зорі були ледве видні: заважала електрика, що заливала місто.

Раптом електричні ліхтарі почали гаснути, і зорі над столицею засяяли яскравіше.

В будинку теж погасло світло. Почулися поспішні кроки. З другої кімнати увійшов Антон Павлович.

— Війна!.. — схвильовано скрикнув він. — По радіо передають урядове повідомлення. Годину тому стався одночасний напад на наші східні й західні кордони. Проти нас виступив блок імперіалістичних держав. Над прикордонними містами відбуваються повітряні бої. На кордонах уже гримить артилерійська канонада. Передбачається, що ворог має намір напасти з повітря на Москву».

Як бачимо, фантастика Трублаїні була досить близькою до дійсності. Письменник глибоко аналізував події, усвідомлював, з яким підступним ворогом нам доведеться боротися.

*   *
*

Йшов 1941 рік. Ми зустрічали його, як і попередні роки, за одним столом. Ми любувалися дивною, схожою на лотос альпійською квіткою, що аж з Москви привіз її Микола Петрович. Він любив квіти.

Сяяла в кутку пишно прибрана ялинка, біля якої веселилися діти, серед яких були його дочка і мій син — ровесники. Микола Петрович вигадував для них все нові й нові ігри та розваги.

Ми пили заздравниці, виголошували тости за творчі успіхи, мріяли, як завжди мріється в цей вечір — широко, світло, з перспективою на довгі-довгі роки.

У нас було про що говорити, на що сподіватися. Микола Петрович писав автобіографічну повість «Орлинні Гнізда», повість про мандрівника Пржевальського.

Почався рік напруженою творчою працею. Особливо енергійною була в цей час і громадська діяльність Миколи Петровича. Він був ініціатором організації при клубі письменників оборонної секції, роботу якої очолив.

Пригадуються мені захоплюючі зустрічі харківських літераторів з людьми науки, спеціалістами військової справи; змістовні і запальні диспути, що тривали до піз-

ньої ночі; хвилюючі бесіди про велич наших перспектив у світлі нових п'ятирічок та останніх новин науки і техніки...

Згадуються вечори, збори і наради, присвячені розглядові творчих питань оборонної літератури, читки і обговорення нових творів...

Все це організував Микола Петрович — голова оборонної секції.

Не можу не пригадати і наших фізкультурних та стрілецьких справ. Тут також скрізь — у водному басейні, в тирі, на бігових доріжках стадіону «Динамо», біля мотору автомашини — першим з перших був Микола Петрович.

Воднораз сподівався він влітку цього року здійснити нову подорож з школярами, до того ж незвичайну. Досі учасниками подорожей та експедицій, які він організував, були невеличкі групи дітей. Тепер хотів охопити сотні, тисячі.

План був такий: в подорож мала виїхати одна чи дві групи кращих школярів України, зокрема Харкова і Києва. В складі цих груп мусили бути натуралісти, фізики, хіміки, моделісти, краєзнавці, юні таланти, футболісти, шахісти тощо. Маршрут подорожі — на човнах по одній з найвідоміших і найзручніших рік України. Завдання: збирати фольклор, гербарії колекції мінералів, вивчати Україну, збагачувати свої знання, привчатися до життя в колективі, а також, живучи на човні, в лісах — тренувати тіло.

По всій трасі просування експедиції заздалегідь повідомлені місцеві школярі повинні були готуватися до зустрічей та змагань з мандрівниками, їх командами футболістів, шахістів тощо. Крім цього, вони мали передавати через мандрівників зібрані ними фольклорні матеріали, художні вироби юних талантів, а також колекції та гербарії для Всеукраїнської виставки школярів.

В дорозі мали також влаштувати зустрічі з найвизначнішими людьми України — борцями за радянську владу, братерство і добробут народів, з майстрами найкрупніших підприємств промисловості і сільського господарства, з видатними вченими, артистами, митцями.

Захоплений здійсненням цієї надзвичайної подорожі, Микола Петрович іноді до світанку просиджував, обмір-

ковуючи її плани, маршрути. Це була копітка і відповідальна робота. Про все треба було подбати: дістати човни і знаряддя, забезпечити керівництво і медпрофілактику...

Війна нагло обірвала все — творчу працю і чудові заміри.

*   *
*   *

Мене застала війна в одному з районів Харківщини, куди я виїжджав для зустрічі з читачами. А коли повернувся до Харкова, він був уже затемнений, в п'ятьм'я горя і гніву до кривавих гітлерівських загарбників. Били зенітки, здригалися будинки з темними вікнами. Зловісно миготіли в мутній неозорій височині нічного неба промені прожекторів.

Миколи Петровича я не застав дома. Він уже проводив заняття з групами протиповітряної та хімічної оборони.

Тепер уже я не міг і встежити, де він буває, коли спить, що робить...

В перший же день війни він подав заяву в партійну організацію про своє бажання негайно йти на фронт. Він клопотався про це у військовому відділі обкому партії, у військкоматі.

Він був першим вартовим на дахові нашого будинку. Копав бомбосховища для дітей і жінок. Писав нариси, працював над оповіданням «Життя за Батьківщину»¹, редагував серію оборонних оповідань, що мали вийти окремими книжечками, і фактично очолив у ті дні всю роботу Спілки радянських письменників Харкова.

Він був найактивнішим організатором і першим бійцем письменницької групи народного ополчення, а також першим письменником в загальноміському винищувальному батальйоні.

Невдовзі я виїхав копати окопи і на цей раз повернувся до Харкова в той день, коли Микола Петрович виїжджав свою сім'ю на схід. В Харкові уже почалась евакуація.

Обличчя мого друга було печальне, зосереджене і посіріле. Проте, як і завжди, він намагався бути спокійним,

---

¹ Див. примітки до третього тома.

зібраним, навіть жартував, навіть зробив доньці черговий сюрприз — подарував осколок зенітного снаряда, що вночі, коли він, Микола Петрович, вартував у дворі, пробив йому пальто і впав біля ніг.

В смутку ми посадили його рідню у вагон. З невимовним болем прощалися. Проте він спокійно і розсудливо порядкував: дістав дві пляшки мінеральної води, порадив, як краще в дорозі поводитись...

І тільки, коли поїзд рушив, мов греблю у повінь, горе прорвало броню його спокою. Довго біг поряд з вагоном, де їхали рідні.

На вокзалі випадково довідався, що поїзд з Південного вокзалу прибуде на Леваду і звідтіль уже рушить далі...

Ми кинулися навперейми через місто — на Леваду. Він хотів ще, хоч би крізь вікно глянути на дружину, доньку. Темна ніч оповила місто. Били зенітки. Десять за Баварією спалахнула пожежа. Долітали вибухи. Фашистські стервятники бомбили станції, ешелони з жінками і дітьми.

Ми бігли на Леваду, покидавши картузи і піджаки, порозхристувавши сорочки, захскані і збуджені.

І таки наздогнали поїзд. І ще кілька хвилин бачили його на Леваді. Крізь натовп пробилися і до знайомого вже вагона.

Ще раз крізь темне вікно, в перерві між рокотанням зеніток і вигуками натовпу людей, він почув голос доньки:

— Татку, не барись!..

Дівчинка була впевнена, що татко згодом теж приїде туди, де житиме вона з матір'ю...

Поїзд рушив...

Ми довго стояли на пероні. Так собі стояли і дивилися в темну даль, куди канув поїзд. Ми не бачили його, бо він одразу поринув в чорну імлу, чорний і сам, без єдиного вогника. Ми просто стояли і дивилися в той бік...

Потім разом зітхнули і мовчки пішли назад. За всю дорогу не вимовили жодного слова.

Микола Петрович ішов попереду важкими повільними кроками, зіщулений, наче ніс на собі дуже важку ношу і зігнувся під її вагою. А я простував за ним так тихо, що він не чув моєї присутності. Я ніколи не бачив, щоб

мій друг — людина мужнього серця — плакав. Можливо, і цього разу він до сухих, внутрішнім вогнем запалених очей підносив хустину. Підносив так тільки, щоб холодним полотном освіжити очі, а не для того, щоб змахнути сльозу. Може й так, я цього не знаю. Я намагався йти якнайтихше. Навіть відстав трошки. Я знав—йому зараз треба побути на самоті, а слів розради не було у мене.

* *
*

За тиждень по цьому ми розлучалися. Я з ешелonom робітників виїжджав на схід, він, заклопотаний і збуджений, збирався в армію, на фронт. Ми стояли на балконі, де на протязі довгих років часто і багато разів зустрічалися. Я дивився на місто. Думав: «Може востанне бачу його». Мені було дуже важко і я не міг стримати цього болю. А він, як завжди, посміхався і пальцями зачісував назад вихорчик непокірного чуба.

Нараз зайшов до кімнати, завів патефон (подарунок Харківського Палацу піонерів) і поставив пластинку «В далекий край товарищ улетает». Але сповнені печалі слова і мелодія не розвіяли смутку, навпаки — загострили його. Микола глянув на мене і враз, на першій же строфі, обірвав пісню...

Коли прощалися, він вийняв схований в бумажнику вкупі з документами ключ від моєї квартири.

— Оце беру з собою. Глибоко вірю — переможемо. А живі будемо — і в Харків повернемося, — гадаю знадобиться...

... Це було 20 вересня.

А 4 жовтня, через чотирнадцять днів, він був уже смертельно поранений у боях під Мелітополем.

* *
*

На фронт поїхав Микола Петрович добровільно і пішов на передову лінію вогню того ж дня, коли прибув в розташування дивізії Шепетова. Його ще не внесли в списки бійців, не видали ні зброї, ні обмундирування. Був у своїй незмінній коротенькій шкірянці з блокнотами та олівцями в кишенях.

Над широкими просторами таврійського степу вогневим градобоем падали трасуючі кулі, а там, де рвалися снаряди, клубилися вогні і дими, німці розпочали одну із своїх нічних атак.

Невдовзі Микола Петрович потрапив в розташування кулеметної роти. Час був гарячий і ніхто особливої уваги на нього не звертав. Правда, йдучи сюди, Микола Петрович зустрів свого земляка — командира стрілецької роти. Дуже зрадів цій зустрічі. Проте земляк-командир не довго радів. Він був вражений, що письменник Трублаїні опинився тут, в самому, як він висловився, пеклі і категорично наполягав, щоб Микола негайно повернувся до штабу.

— Тут почнеться скоро жорстокий бій,— сказав він, і слова його підтвердили тривожні і різнобарвні спалахи ракет.

Але того, щоб повернутися назад, Микола не хотів і слухати. Він поклав собі побувати в окопі уславленого підрозділу кулеметників, які зажили слави тим, що гітлерівці ще й разу не змусили їх залишити зайняті позиції. Він таки знайшов цей підрозділ, але в ті хвилини, коли вже почався бій.

Не встиг ще й зорієнтуватися, коли помітив: поранено бійця, який подавав кулеметну стрічку. Пораненого відсторонили, і Микола негайно став на його місце. До кінця бою вправно допомагав кулеметникові: подавав стрічку, приносив воду остудити кулемет.

Після бою докладно розпитував кулеметників, звідки вони, де починали війну, скільки і як саме відбили ворожих атак. Все, що розповідали воїни, записував у свій маленький блокнот при світлі місячного проміння.

Очевидці розповідають: за якусь годину-другу Микола Петрович так потоваришував з бійцями, що вже не тільки йому особисто не хотілося йти звідціль, але й кулеметники не мали охоти відпускати від себе такого чудового товариша...

Після півночі дивізія двома колонами рушила на нові позиції. На колону полку, в рядах якого разом з невеликою групою журналістів був і Микола Петрович, налетіли важкі гітлерівські бомбардувальники. Дві бомби впали поблизу. Коли дим і пилюга розвіялися, бійці побачили Миколу Петровича, що лежав край шляху.

Він упав, розказують друзі, на зелене огудиння пишної радгоспівської плантації кавунів, на землю, понівечену вибухами ворожих снарядів, на рідну, улюблену землю,— і встати вже не міг.

А коли товариші підійшли, щоб допомогти йому, Микола тихо і винувато всміхнувся і по паузі мовив:

— Та ви не турбуйтеся, робіть своє.— І показав очима в далечінь, в той бік, звідки наступали гітлерівські орди.

Поранення було дуже важке. Проте Микола Петрович не втрачав надії.

— Ви не хвилюйтесь, все буде гаразд, — заспокоював друзів, що зайшли в армійський госпіталь довідатись, як пройшла операція. Він лежав блідий, змучений, проте запевняв, що почуває себе краще.— Дружині про моє лихо не пишіть. Оце тільки віднесіть на пошту, — передав листа, якого написав ще до поранення і не встиг відправити.— А далі про все напишу згодом, коли трохи одужаю, — сказав він...

На другий день його не стало.

Помер Микола Петрович в санітарному поїзді в ніч з п'ятого на шосте жовтня. Його поховали в степу біля якоїсь станції, по дорозі на Ростов. Де саме — не знаємо...

*   *
*   *

Я пригадую все це і багато інших епізодів, і нашу дружбу, і спільну роботу, наші розмови і творчі плани,— думаю: яке велике щастя мати такого друга, яке невимовне горе втратити таку людину!

А було ж йому тільки 34 роки...

Переді мною доробок письменника: висока гірка книжок. Гортаю їх, читаю назви: «Літке», «Південь і північ», «Бій за переправу», «Хатина на кризі», «З півночі мчав ураган», «Вовки гонять за оленями», «Берег невідомого острова», «Курсом норд-ост»... Це не всі, це лише кращі його нариси й оповідання про завоювання півночі, про прекрасну радянську молодь... Я ще раз переглядаю його повісті «Лахтак», «Мандрівники», «Шхуна «Колумб», роман «Глибинний шлях», нарешті останню

незакінчену роботу — біографічну повість «Орлині Гнізда»... Понад тридцять прекрасних книг, обсягом понад двісті друкованих аркушів — такий доробок. І це робота буквально кількох років... Як же багато міг він ще зробити!

Відданий Батьківщині, народу, партії. Молодий. Талановитий. Енергійний. Вдумливий. Чесний. Людина надзвичайної моральної чистоти і мужності. Воїн, що поклав собі до останнього подиху боротися за недоторканість здобутого в боях і труді народного щастя. Чудовий друг, вихователь нашої молоді. Письменник, творчість і ім'я якого завжди житимуть в благородній пам'яті народу, образ якого завжди буде зразком радянської людини.

*   *

*

Вже й нині, в Харкові, я часто аж здригнусь, коли почую, що хтось відмикає двері моєї квартири. Я все ще не можу повірити, що друг не повернеться, що не знадобиться йому мій ключ...

Я не можу повірити, бо завжди живий стоїть він переді мною. Тим-то і шукаю, тим-то і виглядаю його тільки серед живих.

Т. МАСЕНКО

РОМАНТИК ПІВНОЧІ

То на подвиг вийшло покоління,
Що в радянських веснах розцвіло.
Де лежить Микола Трублаїні —
Хто покаже цвинтар чи село?
Ой, не всі вернулися додому!
Ви — бійцями у гарматнім гromі
Полягли в сумних полях війни.
У дорозі молодій і вічній,
Батьківщино, в пісні героїчній
Ти синів одважних пом'яни!
(З поеми «Чорноморці»)

ЧАС І ДОРОГИ

Перші місяці 1925 року. Зима починалась снігом і заметілями, але холоду, великих морозів не було. Більшість із нас починали життя у великому місті вперше.

Тоді щось із сотня юнаків приїхали в Харків з усіх округів молодої республіки на шестимісячні курси журналістики при ЦК КП(б)У. Ми вчилися й жили в Центральному селянському будинку, одному з кращих будинків на колишній Павловській площі. Тут нам виділили з десятка величеньких кімнат, в яких ми зручно розташувалися по четверо й більше чоловік.

В туманні ранки і прозоросині вечори за вікнами падав і падав пухнастий сніжок, а я ніяк не міг звикнути до безнастанного гуркоту і дзвону трамваїв, галасу візників під вікнами нашого нового дому. Не такий-то вже й шумний на ті роки Харків видався надзвичайно неспокійним для юнака, що приїхав з тихого Кам'янця.

У Харкові я часто згадував про нього, часто розповідав про моє місто товаришам по кімнаті.

Та й не дивно, що я любив, згадував Кам'янець-Подільський. Там я учився, там вступив до лав Ленінського комсомолу і там же надрукував перші свої вірші в газеті «Червоний кордон». Влітку 1924 року я закінчив робітфак і почав працювати секретарем редакції цієї газети.

Я залишив у Кам'янці моїх добрих друзів: редактора окружної газети Саву Божка, молоденького робкора нашої газети, фабзавучника Володю Беляєва.

Велика вдячність до мого першого в житті редактора лишилась у мене в душі назавжди. Відрядження на курси, ці справжні «путівки в життя», нам усім видавали редакції окружних газет. Затверджували їх окружні партійні комітети. Я був тоді членом політосвітколегії окружного комсомолу. Деякі з членів бюро окружного заперестували проти мого від'їзду до Харкова. Двоє з них навіть приїхали на вокзал, щоб відмовити мене од поїздки на курси чи «затримати». Вони довго переконували мене, погрожували доганою. Але Сава Захарович сказав мені: «Тебе відрядила газета, то їдь!» Комсомольських керівників він трохи присоромив: «Як це ви можете заперечувати проти газетярського навчання молоді — ваших же кадрів!»

Розповідаю про всі ті пригоди трохи докладніше тому, що за таких же складних обставин вибирався на курси у Харків і молоденький сількор вінницької газети «Червоний край» Микола Трублаєвський, ліжка якого тепер стояло поруч з моїм. Хтось там не зважувався відрядити його — тільки тому, що він лише недавно почав дописувати в газети: мало мав стажу!

Оті мої кам'янецькі друзі стали — вже згодом, через кілька років — близькими знайомими, товаришами Миколи Трублаїні в журналістським і літературним середовищі Харкова.

ПРЕСА ДВАДЦЯТИХ РОКІВ. КУРСИ ЖУРНАЛІСТИКИ

Колектив слухачів перших курсів журналістики склали люди різного віку. Тут були і зовсім літні, що пішли на роботу в радянську пресу з фронтів громадянської війни, а ще більше було робсількорівської молоді.

З перших днів мою увагу привернув Микола Трублаєвський. Лице юнака було чисте, ніжне, як у рожево-шокої дівчинки, великі карі очі світилися розумом, допитливістю. Смагляве обличчя свідчило про те, що хлопець виріс у сім'ї трудівників: воно засмагло од степових вітрів, дощів і хуртовини. Він багато мандрував пішки по своєму району.

Приїхав хлопець у Харків у солдатській ушанці. Тонку і височеньку його поставу облягав сільський саморобний кожушок: ладний, добре пошитий, червоного чи цегляного кольору.

Микола раптово й щиро відкликався на дотеп, жарт. Сам любив жартувати. В очах завжди проглядала юнацька ніяковість, вроджена сором'язливість. Чийсь трохи грубий жарт бентежив юнака, викликав невдоволення: густі чорні брови помітно насуплювались.

Хоч молодих, одвертих і милих облич було навколо багато, але мене найбільш приваблювало це наймолодше лице і вся вдача юнака. В кожному слові, погляді світилася лагідність, майже дитяча чистота уяви і серця.

Слухачі курсів мали зовсім різноманітну підготовку: були тут товариші з освітою за робітфак. З вищою освітою, мабуть, не було нікого. Дехто скінчив лише шість-сім класів початкової школи. Але такі слухачі вже мали досвід газетної роботи, працювали кореспондентами, самі писали, а це тоді значило багато.

Зате викладацький склад з усіх дисциплін на курсах був добре підготовлений, бо Центральний Комітет партії підібрав для майбутніх журналістів найкращих педагогів Харкова. Літературу для нас читав тоді О. І. Білецький. Лекції його всім подобались: він читав їх не суто академічно, тобто не скучно. Подобались і розказані ним курйозні випадки з історії літератури, діяльності царських цензорів, навіть згадка про «історичні» друкарські помилки при коронації царя (відома історія-анекдот про «корону», «ворону», «корову» і т. д., яку від Олександра Івановича ми почули вперше).

Політичну економію нам дуже цікаво викладав проф. Остапенко, автор нещодавно — на той час — виданої книжки про Донбас, яку він назвав образно, поетично: «Вічний революціонер», хоч у ній ішла мова про суто економічні проблеми.

Основну науку наших курсів — про газетярську, жур-

налістську роботу — читали редактори столичних українських газет. Спеціалістів-викладачів журналістської справи, як наукової дисципліни, тоді ще у нас не було.

Слід сказати, що то були початкові часи творення нової преси робітничо-селянської влади. Був період непу — нової економічної політики. Тому й газети мусили виходити за принципом самоокупності, господарського «самопрожиття»: тираж газети цілком залежав від того, скільки примірників її переплачували і скільки купували на вулицях наших міст у кіосках.

Українська радянська державність встановлювалась, зміцнювала себе і тут: в роботі преси, друкарського слова, видавництва. І на початку це був процес аж зовсім нелегкий.

Популяризації української радянської преси сприяла наполеглива і невтомна праця дотепного фейлетоніста Остапа Вишні. Газети «Вісті», «Радянське село» містили майже кожного дня його вдалі та повні ліризму, написані доброю мовою, вишневі усмішки, «реп'яшки». Читачі перш за все шукали в газеті оте веселе слово Остапа Вишні...

Процес творення нашої преси в умовах зміщення радянської держави, піклування партії про літературу проходив успішно, дуже швидкими темпами. Цікаво відзначити, що вже в роки 1928—1929 газета «Радянське село» виходила тиражем у сто тисяч.

Так постійно, з кожним днем і роком, зростало число читачів і передплатників українських газет.

Я мушу робити ці довгенькі відступи від прямої теми тому, що не можна писати про когось із діячів культури, не кажучи докладно про обстановку, в якій він жив і працював.

Наш товариш Микола не хотів і на малий час робити перерву у своїй практичній діяльності кореспондента. Вже на другий чи третій місяць занять на курсах він шукає зв'язку з харківськими столичними газетами. Завжди допитливий до всього, повний кипучої юнацької енергії, він зв'язується з редакцією першої харківської вечірки — газети «Вечернее радио». Він працював і вчився. Сількор перетворився на робкора: Микола не був у штаті редакції, але йому доручали писати до газети про харківські заводи. Він щодня мандрував на трамваях

у Червоно-Заводський район і привозив для вечірки кореспонденції про роботу харківських заводів, життя робітників.

Це була добра школа для журналіста, що згодом став невтомним письменником-мандрівником, який палко любив усі краї та дороги своєї неосяжної радянської Вітчизни.

Не думаю, щоб Микола шукав собі роботи ще в час навчання заради заробітку. На прожиття в столиці нам видавали на курсах стипендію в 45 крб. щомісяця. То були не малі на той час гроші. До того ж майже всі ми були скромними юнаками, мали дуже обмежені життєві потреби, навіть кухоль пива навчилися пити значно пізніше. А Микола був цілком байдужим до всіх «веселящих» напоїв і тоді, і все життя.

Він не терпів нічого, що заважало людям нормально та плідно працювати.

Свої кореспондентські обов'язки у вечірній газеті, доручення редакції він виконував старанно, точно, швидко. Так було завжди: Микола Трублаєвський кожну справу, і велику й маленьку, виконував совісно і з любов'ю, з справжнім ентузіазмом. Цікавість до життя, допитливість, почуття обов'язку супроводжували в роботі кожен його крок, а молодеча енергія була живодайним джерелом.

Короткі його замітки з'являлися у газеті часто. Іноді вони були підписані псевдонімом, а часом під ними стояло: «М. Трублаєвський». Микола все блукав невтомно по місту: на трамваях, на «ваньках» (візниках), а найчастіше — пішки, проходячи за день дуже багато. Часом повертався зовсім пізно: значить, готував «матеріал» для газети на завтра.

Одного вечора я, зрадивши його поверненню до гуртожитку раніш ніж завжди, чомусь зустрів Миколу несподіваним прізвиськом: «О, повернувся з роботи наш Трублаїні — італійський кореспондент!..»

І друзі на курсах журналістики відтоді почали інколи звати Миколу Трублаєвського отаким люб'язно-жартівливим прізвиськом — на манір прізвищ італійських. Хто міг тоді з нас думати, що згодом Микола візьме його собі як літературне ім'я, і воно сповниться цікавим, значним, прекрасним змістом!

Навчання на курсах журналістики тривало півроку. Весною 1926 року відбувся перший випуск слухачів курсів. Значну частину їх Центральний Комітет партії залишив на роботі в редакціях газет столиці України. Бо це було поповнення газетних працівників, яке прийшло з гущі народу: сини робітників, сільської бідноти. Вони приїхали в столицю вчитися з села, з району, з заводу.

Миколу Трублаєвського послали на роботу в редакцію газети «Вісті», мене — в юнацький сектор Державного видавництва України.

Для Миколи у «Вістях» був куди ширший простір нової діяльності, аніж у харківській вечірці! Він щиро радів такому призначенню і новій роботі. У великій газеті Микола на більшій, ширшій основі по суті продовжував працю, почату у вечірці: він так само їздив на заводи і писав дописи, маленькі нариси про життя харківських робітників.

Йому доводилось так часто мандрувати по місту, що редакція придбала для нього постійний трамвайний квиток на цілий рік. Так що наш друг-кореспондент міг буквально перестрибувати з трамвая на трамвай, ніколи не думаючи про гроші на квитки.

Цей квиток був якоюсь мірою винуватцем одного цікавого випадку в юнацькому житті Миколи, випадку і сумного, і трохи кумедного, про який я розповім далі...

Ми так здружилися, що вже й після випуску разом з Миколою шукали собі в Харкові першу після гуртожитку нову квартиру. Ми знайшли кімнату на Павлівці, на Софійській вулиці, номера будинку не пам'ятаю. Це був маленький будиночок у дворі на зеленій вулиці. Власники його — колишні дрібні крамарі — виявилися людьми доброзичливими, привітними. За невелику плату ми могли там жити удвох в окремій кімнаті і за додаткову — тричі на день харчуватися.

Та від хазяйчиної «їдальні» ми незабаром змушені були відмовитися, бо господиня наша була не зовсім чепурною. Микола ж так любив охайність і чистоту, що згодом уже не міг за її столом спокійно проковтнути й шматка хліба.

Господиня трохи пожурилася, не могла здогадатися

і зрозуміти нас: «Я ж так старалася і готувала для вас щонайкращі страви!»

Минали місяці, ми швидко звикали до напруженого, шумного життя великого міста, яке манило, цікавило, захоплювало. За один рік ми немов проживали стільки подій, скільки десь у тихому селі за п'ять років.

Микола помітно мужнів, та крупні риси його обличчя ще довго-довго не втрачали юної свіжості і ніжності. Щось лагідне й хороше завжди лишалося в очах, у добрій посмішці.

Він не любив розмов про кохання. Довгі базікання на цю тему старших від нього виклика́ли у Миколи справжнє роздратування, досаду. Він завжди уникав балаканини, що була більше ніж треба одвертою.

Йому було вже дев'ятнадцять літ. Кохання в дуже молоді літа він жартома називав «дрібнобуржуазними забобонами». Закохуватися, думати про дівчат, коли ще треба вчитися у школі, вчитися труду, життя — це просто розбещеність. Це суперечить комсомольській гідності і може навіть — трудовій юнацькій дисципліні!

Треба вчитися тримати свої настрої, своє серце «в руках». З жартівливою посмішкою, але цілком серйозно він казав:

— От запорожці були справжні лицарі і молодці. Вони не визнавали у своєму товаристві «жіноцтва». Там, де сувора боротьба з життям і за нове життя, там молодість не має права бути надто розчуленою. А розбещеність — це вже просто великий злочин перед народом.

То не дарма. В ті роки лунала сувора поезія Василя Чумака, Василя Блакитного. Ми знали, декламували такі рядки:

Ударом зрушив комунар
Бетонно-світові підпори...

У Миколи Трублаєвського не було й тіні умисності, якоїсь гри в перебільшену суворість у всіх цих настроях і юнацьких поглядах на життя. Це були його тверді переконання, як саме відчуття життя. Це підказувала йому чистота помислів і юної душі.

Базікання про дівчат він не любив. Воно ображало соромливу чистоту його серця. Особливо ж не любив чогось навіть схожого на цинізм чи зневагу. «Хто говорить без пошани про дівчат, той сам не вартий пошани».

Юнак не вважав дівчат гіршими чи слабшими за хлопців. Він просто додержувався того погляду, що в юності, а може й довше, дівчата мусять бути лише товаришками хлопців.

Така була філософія юнака-комсомольця у 1926 році. Кохання в юності, — казав він, — це лихо...

Оте несподіване й непрошене «лихо» спіткало восени того ж року і самого молодого філософа.

А всьому виною був той безкоштовний редакційний квиток на трамвай, книжечка на цілий рік!

Одного теплого дня у ліричному і тривожному місяці вересні Микола розповів мені. На трамваї номер 9, який ходить від центра до Червоно-Заводського району, працює кондуктором одна цікава дівчина. Чи він любить її? «Ні, ні. Але вона проста дівчина і дуже вродлива. Прямо чудесна!» Став я жартувати:

— Ти, Миколо, мабуть, тепер тільки й їздиш, де працює отой «цікавий кондуктор». Диво дивне: мої жарти і згадки про кондуктора були для Миколи приємні. Тільки щоб я нікому іншому не говорив. Ні при кому третьому не жартував!

Якщо б я не додержав слова, Микола б мені цього довго не пробачив. Коли він сам підпав якійсь людській «слабості» сердечній, то він нізащо не хотів показувати її кому б там не було сторонньому. Лише до мене і моєї дружини Тані у цій делікатній справі він ставився довірливо. Може тому, що ми самі недавно все те пережили.

Якось, чи то умисне, чи випадково, Микола одного осіннього дня показав мені і той звичайний трамвайний вагон, і того незвичайного кондуктора. По-дружньому, щиро я похвалив сердечне уподобання мого товариша. Дівчина була років на два старша від Миколи, на зріст рівна йому чи може навіть трохи вища. Її звали Марією.

Вона мала всі риси української класичної народної краси: тонкі чорні брови, лагідний погляд карих очей, трохи задумливий, строгий. Стримана усмішка вишневих уст ніжно освітлювала прекрасне продовгувате обличчя. Та ще й чарівна легкість рухів, ходи, всієї височенької стрункої постаті.

Хоч Марія намагалась дивитись на нас сміливо, але тривога легкого збентеження проглядала у всьому: дівчина була молода й соромлива, як і сам Микола.

Здається, мені й не довелось побачити Марію вдруге.

Швидко по тому нам довелося з Миколою розлучитися, жити на різних квартирах. В грудні я одружився і знайшов собі малесеньку кімнатку на Дудниківській вулиці, десь нижче Холодної гори. Кінчались наші парубоцькі, студентські роки.

По днях тієї дружби і молодості нині минуло тридцять років. Де Марія і що випало їй у житті?..

Я пригадую тільки одне. В січні чи лютому наступного року, під вечір в неділю, до мене несподівано зайшов Микола. Проти своїх звичаїв приніс велику пляшку вина. Був страшно засмучений. Цілий вечір мовчав або двома словами згадував про якісь дрібні речі. Говорив трохи про роботу, плани надалі. Тужно й задумливо випив склянку вина. На мої і Танині розпитування, що з ним трапилось, махнув рукою, одвернувся до стіни лицем. Щось наче сльози блиснули в очах. Сказав коротко: «Вчора Марія вийшла заміж...»

Швидко одягся і вийшов у туманну засніжену ніч.

ТРУБЛАЇНІ ВИХОДИТЬ У СВІТ

Нас доля не розлучала і потім, послідовно чи химерно переплітаючи наші шляхи.

Через рік чи й пізніше, коли вже приглушилася чи трохи забулася юнацька рана на серці, Микола ще колись згадав мені про Марію. Йому потрапила до рук поема Володимира Сосюри «Шахтар». Микола був вражений таким збігом обставин, імен!

Ця поема Сосюри була про дівчину-кондуктора на трамваї. І звати дівчину: Марія...

Микола держав томик поезії в руках. З теплою усмішкою, з деяким здивуванням і смутком він читав мені уголос уривки поеми...

Праця в центральній газеті дуже напружена. Кожен день, кожна година підганяють весь штат працівників. Найбільше тих, що люблять свою роботу. Щодня нові події, нові матеріали, нові завдання і запитання, — так безкінця.

Микола Трублаєвський не вмів працювати спроквола, холодно чи спокійно. Все, за що брався, робив запально. У кожному завданні немов знаходив ще й свої якісь додаткові інтереси, проблеми, таємниці! Бо журналістика —

це своєрідна і невтомна творчість. Вона мусить бути повною винахідливості, кмітливості, енергії.

Все розв'язується тут в короткому і найвищому напруженні зусиль: майже так, як у водія машини чи пілота. Не легко зацікавити читача не лише самою темою, але й формою скупого викладу.

За півтора року напруженої праці в редакції Микола неймовірно стомився, аж загострилися риси обличчя. Взимку 1927 року ця перевтома у нього дійшла до гострого захворювання. Може, тут далася взнаки і та маленька сердечна драма з Марією... Він жалівся на головні болі, найбільш його непокоїло, що втратив колишню працездатність.

Лікарі радили Миколі Трублаєвському поїхати на курорт, десь у Крим чи на Кавказ. Але він не хотів про це й слухати. Взагалі Микола і далі завжди уникав санаторіїв та курортів.

Цього ж разу він також зробив по-своєму. Добре, що трапився один найрозумніший лікар: він порадив журналістові полікувати свою перевтому — чим? — далекою подорожжю...

Оце підходило Миколі, це йому подобалося. Він порадився з товаришами і вибрав Далекий Схід.

«Поїду у Владивосток. Побачу трохи світу. Та, головне, і праці в редакції не залишаю. «Вісті» дають мені відрядження, напишу про свою мандрівку кілька нарисів для газети».

Це була перша дальня подорож Миколи. Він зник із Харкова взимку щось на півтора чи на два місяці. Я вже працював тоді в редакції журналу «Молодняк».

Повернувся Микола з цієї дороги зміцнілий, веселий, повний радісних сил. Утому, хворобу як рукою зняло. Знову на Дудниківській він розповідав мені й Тані про цікаву мандрівку. Тоді ще дорога від Москви до Владивостока була дуже довгою: поїзд ішов щось тижнів із три. Сміючись, Микола казав:

«Поїзд мені випав не швидкий, і їхали ми так довго, що одна жінка в нашому вагоні... народила дитину. Добре, що серед пасажирів трапилась ще одна жінка. А то — які з нас акушери? А потім ми, мужчини, всі старалися помагати матері й дитині, як уміли й чим могли».

Таня уявляла собі соромливого, що все червонів, Миколу отаким випадковим «акушером» і нестримно розсмія-

лася. Ще багато було тут оповідань. Та не все зберегла пам'ять.

Запам'яталось одно, найцікавіше.

Вирушав наш друг у Владивосток як Микола Трублаєвський, а повернувся з нарисами як Трублаїні.

Це сталося так. Він мав надрукувати у «Вістях» кілька великих нарисів про свою мандрівку. І вперше замислився над тим, як їх підписувати. Добирати собі якогось псевдоніма він не хотів. А власне своє прізвище робкора Трублаєвського хотів змінити: була ще й та причина, що в Харкові тоді працював один критик зі схожим прізвищем: Трублаєвич.

Може той критик був у своїй праці не дуже благородним, мав угодницьке чи, як у нас казали, «кон'юнктурне» перо, може щось інше,— не пригадую точно. Але Микола дуже не подобалась навіть сама думка про те, що читачі можуть інколи сплутати його працю в газетах з виступами того критика...

Він радився тоді зі мною. Я згадав наші курсантські жарти, запитав Миколу: «А чому б тобі не підписати просто так, як ми тебе в жарт називали: Трублаїні? Це звучить добре. І ніхто вже тебе ні з ким не сплутає».

Він подумав: «Справді, так і підпишу».

Згодом у «Вістях» з'явилося кілька великих «підвалів», підписаних цим новим ім'ям Миколи.

Потім ми з Павлом Усенком ще закріпили його, надрукувавши кілька далекосхідних нарисів Трублаїні в журналі «Молодняк». Так поступово, з новим своїм ім'ям, сількор і робкор переходив з кореспондента-дописувача до газет на журналіста-нарисівця.

Ще згодом, у поступовій і наполегливій праці газетяра, в любові до паростків нового життя, до нових країв і доріг, а особливо в любові до мужніх і чесних людей Микола Трублаїні, теж поступово, протягом літ мандрів і невтомного труда, повільно, але певно сходить на ту грань, де журналіст стає письменником.

Журналіст починає узагальнювати, типізувати свої враження і спостереження над життям — і саме тут народжується письменник.

Початок цього цікавого і значного процесу в праці Миколи Трублаїні — це його книжка нарисів «До Арктики через тропіки».

Спинимось трохи на цій важливій сторінці життя —

діяльності Миколи. Весною 1929 року він довідався, що пароплав «Літке» має з Севастополя вирушати — через моря й океани — на Далеку Північ, щоб подати допомогу та змінити зимівників на острові Врангеля.

Трублаїні просить у газети «Вісті» відрядження кореспондентом на криголам «Літке». Йому вдалося, після багатьох домагань і зусиль, потрапити на борт криголама. Так він, за довгенький час, робить на пароплаві велику подорож до Владивостока...

Треба сказати, що журналістам і письменникам завжди дуже допомагала на початку діяльності увага редакції журналів або видавництва. Для Трублаїні таке значення мала попередня домовленість з «Молодняком»: наша редакція домовилася з ним, що ми ждемо його нарисів та будемо їх друкувати.

Вже по дорозі з Севастополя до Владивостока Микола надсилав нам розділи своєї майбутньої книги. Ми їх починали друкувати. Приходили тоді до мене й листівки від Миколи з далеких іноземних портів: ми всі в редакції читали їх, раділи за товариша, заздрили йому.

Але чи всі читачі його книг знають, з якими великими труднощами довелося вибиратися Трублаїні в дальшу подорож на «Літке» до острова Врангеля? На кожного з екіпажу криголама треба було брати в дорогу харчів на півроку. Отже, всіх кореспондентів у Владивостоці попросили залишити пароплав.

Лише по телеграмі Михайла Івановича Калініна команді «Літке» дозволили взяти на борт одного кореспондента «Известий».

Але Трублаїні нізачо не хоче розлучатися з криголамом. Залишається один вихід: юнак 22 років, молодий журналіст, наймається на пароплав помічником кочегара.

В досягненні поставленої мети вже тоді воля Трублаїні була непереможною. Він палко любив твори Джека Лондона. Може й сам старався вчитися у його героїв... Так, як тепер інші покоління вчать мужності й сили та людського благородства по його книгах.

На ті роки вийшли у світ прекрасні спогади Надії Крупської про Володимира Ілліча Леніна. Вона розповідала там, що Ленін любив оповідання Джека Лондона за оту упертість і силу героїв, за їх непереможну любов до життя. «Любов до життя» Крупська читала Леніну в його останні дні.

Ми з Миколою знали цю книгу Крупської, читали й переріхували її просту й чудову розповідь про велике і таке скромне життя найдорожчої нам у світі людини.

Це й надало мужності молодому журналістові взятися за важку для нього працю кочегара.

«АСКЕТИ» І ПОЕТИ

Кінець двадцятих років був позначений абсолютною і виключною скромністю життя нашого покоління. Було дискусійним таке «важливе» питання: чи можна комсомольцю носити галстук? «Аскети» та «ортодокси» з наших лав не припускали ніяких сумнівів: галстук для робітничого юнака — це дрібнобуржуазний забобон.

Та в цьому «аскетизмі» було так багато благородного ентузіазму, щирості, великої довіри до партії і запальної віри в майбутнє! Всі задовольнялися дуже малим, скромним, простим: в ім'я революції. Все — в ім'я народу і для народу. Самозречення в ім'я колективу було законом життя. Особливо — для молоді.

У нас завжди стояв перед очима зворушливий і великий приклад: життя Леніна... Наш комсомол був Ленінським комсомолом.

В тому житті було мало прози життя, але дуже багато поезії. Ентузіазм і віра в правду, в народ — це найвища поезія.

Найвиразнішим «аскетом», ентузіастом і поетом був серед нас Микола Трублаїні. Ствердження цієї думки може звучати символічно: може, саме тому нині трохи старші друзі пишуть спомини про нього, а не він про них.

Для прикладу досить буде розповісти про всі довголітні Миколіні злигодні з пошуками простого собі житла...

Тут ми були химерно зв'язані долею ще від спільної кімнатки на Павлівці. Там ми прожили з Миколою удвох півроку. Потім я залишив його, перебравшись на Дудниківську. Удвох з дружиною я тут жив «у приймах», бо ті бідні господарі не мали зайвої кімнати і нам здавали «куток».

Микола щиро співчував мені й Тані, наче вгадуючи, що через два-три роки він сам потрапить у таке ж становище.

Не випадково один із персонажів нової п'єси Миколи Куліша звертався до глядачів зі сцени «Березоля»: «Молоді! Не кохайтесь у фанерних коробках...» А тих «фанерних коробок» у Харкові на той час було найбільше. Житлове будівництво для трудящих ледь-ледь ще тільки починалося. Невеликий новий житловий будинок на чотири поверхи на Сумській був офіційно велично названий «Гігант».

В пошуках будь-якої, хоч найгіршої, але окремої кімнати я вирішив у травні 1926 року перебраться у великий будинок на Пушкінському в'їзді.

Батько дружини, коли ми переселилися, був просто переляканий цим «житлом». Це була кімната в підвалі та ще й жахлива по своїй формі: метрів з півтора ширини і метрів на п'ять довжиною. Вікно лише на третину було над землею. Це був довгий, холодний і вогуватий колодязь. Як на зло, він ще нагадував труну.

Микола теж помагав нам перебиратися. Він також був вражений і засмучений самим уже виглядом такої «квартири». Але, на моє щастя, я прожив тут всього один день...

Другого дня секретар партосередку кличе мене у видавництво і дає ордера від міської Ради на чотири кімнатки у флігелі на Каплунівській вулиці. Він звертається до мене з таким напутнім словом:

«Ми оце від організації домоглися кількох кімнат для поетів: Тичини, Квітки, Фінінберга... Ви — комсомолец, молода, енергійна людина. Просимо вас негайно зайняти все це житло у флігелі по ордеру. Інакше — його захоплять без ордера і без нас. Як все зробите швидко, тоді й ви одержите там маленьку кімнату».

Я радий був постаратися. Того ж дня під вечір у дерев'яному флігелі на Каплунівській розселилися в одній квартирі аж чотири поети. До того — всі були, по суті, безпритульними: наймали по місту «кутки».

Розповідаю про це ось чому. Я в тому страшному льоху на Пушкінському в'їзді прожив один день. А бідний мій друг Микола зайняв його зразу після мене, і... прожив у ньому майже десять років!

Мене часто після того аж совість мучила: наче і я був якось винен, що Трублаїні потрапив у таке сумне житло. І довго-довго не міг з нього вибратися.

За рік чи два Микола, все ще живучи в тій «окремій кімнатці», одружився і познайомив мене з Ніною. Не один

раз вона хворіла від тієї кімнати. Особливо навесні, коли в зрадливому житлі одна стіна ставала зовсім мокрою.

Так було і весною 1932 року. Я тоді вже жив у добрій квартирі в будинку літераторів «Слово». Микола Трублаїні попросив мене й Таню, щоб ми дозволили їм пожити деякий час у нашій новій квартирі. Він знову непокоївся здоров'ям Ніни.

Ми з Миколою любили брата Ніни — Олексія Кочіна. Звісно, Микола знав його раніш від мене, більше з ним товаришував. Русявий, з відкритим чолом і синіми очима, широкоплечий та дужий і завжди веселий, Олексій був справжній красень.

Він зразу приваблював до себе людей. Та ще й один з перших пілотів у Харкові: сміливий льотчик-випробувач нових літаків!

Микола ж цікавився всім, був ентузіастом усього нового, що розвивалося в нашій радянській країні. Розвиток вітчизняної авіації нас обох цікавив, захоплював. Колись ми вперше зробили з Миколою польот над Харковом разом з авіаконструктором Калініним на його літаку «К-5».

Альоші Кочіну тоді я присвятив маленьку поему, чи, власне, довгий вірш, і надрукував це в новій книжці. Кочін жартував: «Отак і я потрапив у літературу».

Одного ранку ранньої весни, коли Альоша випробовував новий літак, сталося нещастя. Літак розламався в повітрі. Льотчик був без парашута. Ми були страшно вражені загибеллю Альоші Кочіна.

Микола Трублаїні особливо тяжко переживав смерть доброго товариша і друга.

* * *

*

Наприкінці того літа, коли подружжя Трублаїні жило у моїй квартирі, ми збиралися в далекі подорожі: Микола в Іркутськ і далі на північ, а я — в республіки Середньої Азії.

Ми з Ніною Володимирівною проводжали Миколу Петровича. Прощання було простим і коротким. На пероні Микола міцно потиснув руку мені. Так само лише потиском руки він попрощався з дружиною. На людях він завжди був строгим і стриманим у прояві свого почуття.

А виїздив він знову — на шість чи на вісім місяців...

Ніна знову повернулася в ту непривітну кімнатку в підвалі. Але одна вона переважно жила у матері на Юмовській вулиці, по сусідству від Пушкінського в'їзду.

Часом спадав на думку навіть такий жарт. Чи не від того свого сумного житла у підвалі так часто тікає аж у далекі снігові пустелі Півночі наш добрий друг Микола Трублаїні? Але це був лише жарт. Микола палко полюбив ці осмислені, повні поезії і творчості дороги. Він ставав мужнім, відданим одній темі на все життя, співцем-романтиком радянської Півночі, її людей, її відродження для життя і слави.

Ці подорожі були не легкими. Що й казати, вони були незрівнянно важчими, ніж тихе й спокійне життя хоч би і в найгіршій хатині.

Та Микола Трублаїні завжди шукав собі життя відважного, а не тихого і спокійного.

«И вечный бой, покой нам только снится»...

* * *

*

Микола почав свою трудову діяльність газетяра ще в 1924 році. Завжди працював гаряче і захоплено. І лише через дванадцять років дочекався нормальних умов для праці, скромного, але пристойного житла.

На жаль, деякі молоді люди в нашій літературі починали, та й починають ще й тепер, навіть перші свої кроки з життєвих вигод. Минають роки, чи може — й життя. І їхнє надбання в літературі, строго перевірене життям і часом, блідніє, мертвіє, не лишається зерном живим. Поглянеш пильно на ту працю, то й побачиш: нуль. Добре, що таких літераторів у нас небагато.

Трублаїні все життя зрікався цієї скороминущої моди, життєвих вигод, гонитви за почесями та багатством. По самій вдачі своїй — чесний та мужній — він був сином народу: жив для праці, творчості, жив для Вітчизни.

Він віддав для народу кожен день свого життя. І життя віддав за народ.

Він прожив без багатства. Зате лишив для народу багато. Він подарував для поколінь чистий і цінний скарб своєї душі і розуму: кілька томів своїх прекрасних творів.

РОМАНТИК ПІВНОЧІ

Які ще рясочки — теплі і світлі, ніжні, як тихе проміння місяця квітня,— які ще гарні сторони людської доброї вдачі хочеться не забути, хочеться зібрати до купи в один вінок, в один жмуток проміння, в один тугий і добрий сніп?..

Життям своїм Микола на те заслужив. А хто зробить це після нас?

На початку тридцятих років мене закликали в армію на перепідготовку. Призначили в радіобатальйон. Ми мусили оволодіти новою спеціальністю. Кожного вечора по кілька годин в приміщенні середньої школи на Основі у Харкові ми «клювали» дерев'яними курочками: вивчали азбуку Морзе.

Якось я розповів про це Миколі. Наступного вечора він прийшов зі мною до начальника частини: просив, щоб дозволили йому вчитися разом з нами.

Так Микола потім, збираючись у нову далеку подорож, цілі тижні приходив з нами на заняття. І це «клювання», і ті дерев'яні курочки його дуже захоплювали. Він хотів добре вивчити абетку Морзе...

Через рік я побачив цю азбуку в його цікавому творі для дітей «З півночі мчав ураган».

Микола був людиною ліричною за своїм характером, але мав практичний розум: завжди любив працю, конкретну мету і не терпів пустих розмов, марних дискусій чи легковажних розваг. Може тому він був трохи байдужий до тодішніх запеклих «боїв» між літературними групами.

Микола Трублаїні належав до «Молодняка» в останній період існування цієї організації. Але й тут він завжди надавав перевагу творчості, писанню книг над організаційною метушнею. Він не любив підлабузництва, угодництва. Це по його гострому слову одного поета-критика у «Молодняку» прозвали товариші «баптистом».

Не вміючи хитрувати, угодничати перед керівниками видавництв,— а часом там бували люди не дуже достойні пошани,— Микола часто в ті роки терпів велику матеріальну скруту. Я пригадую, як він носив речі до ломбарду, книжки — до букініста.

Гонорар у ДВУ часом затримували по два-три місяці. Інколи споряджали «літходаків», делегацію, до банку, яку не раз очолював Остап Вишня. Банк видавав гонорар.

Тоді всемогутній Соскін, головний бухгалтер, почував себе князьком: кому хотів, видавав належний уже з рік тому гонорар, а кому не хотів — знов відкладав на місяці. Тут він зважав і на те, до кого і як ставилось останнім часом літначальство, яка доля «критики і самокритики» на кого нещодавно припала.

«Вождь» українського футуризму Михайло Семенко користувався, прикладом, пошаною у Соскіна. Він навіть із Криму надсилав йому телеграми, в яких після просьби про гроші писав: «Ніжно цілую». Соскін висилав гроші. Добре почували себе також ті, хто завжди безборонно та без кінця могли «критикувати», але кого «самокритика» ніколи не стосувалася. Що вони тільки не виробляли тоді з найблагороднішими гаслами та принципами нашого життя!

Не так почували себе скромні і чесні трудівники літератури: Яновський, Панч, Сенченко, талановитий поет і перекладач Василь Мисик і багато ще, дуже багато відданих справі народу літераторів.

Вони часто носили останні книжки до букініста. Носив їх і Микола...

Та в нього було одно велике щастя: він був романтиком, відданим співцем простих людей, суворих і прекрасних країв великої радянської Вітчизни! Свідомо чи ні, та раз пограпивши у ті краї — ще на «Літке» на острів Врангеля, — він стає пристрасним поетом морів та океанів героїчної нашої Півночі.

Микола шукав у житті тих вражень і тих тем, де найбільше проявляється людська доблесть. В серцях і ділах вічних трудівників моря ця доблесть живе, мов іскра в кремені.

Микола Трублаїні — романтик по вдачі, але строгий реаліст по стилю роботи. У повістях і романах він завжди йде від історичного факту, від живого життя, від безпосередніх вражень. Він мало «вигадує» та додумує: щоб не помилитися, не писати про життя хоч би й красивих, але небилиць!

Тим-то його так любить молодь і так захоплено читає. Молодь любить ті книги, де можна пізнати життя, нові краї і країни, нових людей, нові професії, як честь і щастя людського, народного труда.

Це все єсть в книгах Трублаїні, і в цьому його сила.

Можна б ще багато згадати менших рисок, випадків

пригод. Та чи все це має значення для характеристики тих, хто самі у своїх творах написали книгу свого життя?

Я вже згадував, що Микола мав веселу й привітну вдачу, дуже любив дотеп, жарт. Одного разу він подарував мені книжку «Мандрівники» з словами: «Ти прочитай. Там я взяв твоє й Крижанівського імена, тільки їх переінакшив». — «Навіщо це?» питаю його. — «Та просто, щоб довго не вигадувати! Але імена — позитивні: ви там виступаєте як педагоги».

Так у нього й лишилися в «Мандрівниках»: Герман Терентійович і Андрій Степанович — імена й по батькові двох товаришів автора повісті, але вжиті навпаки...

Микола Петрович дуже любив поезію, із сучасників — вірші Сосюри. У Сосюри є вірш «На захід ідуть легіони». В цьому ж ритмічному ладу Микола дав назву свого одного твору: «На північ ідуть пароплави».

У коротких споминах-уривках про все не розказати. Та й залишимо багато ще — для майбутньої повісті чи романа...

Велике щастя трудівників літератури у тому, що вони самі залишають частку свого серця й душі у своїх книгах.

Микола Трублаїні найбільше розповів про себе сам.

Молоді наші друзі! Читайте полум'яну творчість поета нашої Півночі Миколи Трублаїні.

Він щиро і віддано любив людей. Він ніжно любив усіх вас.

1956 р.

С. КОВГАНЮК

МИКОЛА ТРУБЛАЇНІ

Одного разу у мене була спішна робота, і я прийшов до редакції «Молодняка» з самого ранку. Річ у тім, що з дванадцятої години і до вечора в цій молодистій, галасливій, веселій редакції працювати було годі. Не було, мабуть, такого дня, щоб у ній не побували всі два з чимось десятки тих молодняківців, які жили в Харкові. Їм неодмінно треба було обговорити всі літературні новини, останні вистави в театрах, посперечатись, просто побачитись один з одним. Таким чином, за якийсь тиждень роботи я вже добре знав усіх молодняківців, знав редакційні звичаї і знав, що коли хочеш щось зробити, то треба приходити до редакції зранку.

Одпак того дня мені не пощастило. Тільки що розіклав я на столі рукописи, як двері рвучко відчинились і до кімнати (вона ж — і вся редакція) зайшов високий юнак. На мить спинившись на порозі, він уважно глянув на мене й запитав:

— Ти новий секретар?

— Так, я новий секретар.

— Я — Трублаїні. Будьмо знайомі!

І ми потиснули один одному руки.

Правду кажучи, мені трохи дивно було почути від людини, яку перший раз в житті бачиш, — оце «ти». Але сказано воно було так просто і щиро, ніби інакших відносин між нами й не могло бути.

— Чого ж ти не заходив до редакції? Кудись виїжджав? — спитав я, вважаючи неприродною річчю, щоб молодняківець, живучи в Харкові не заходив до «Молодняка».

— Та ні... Все немає часу.

Це мене широко здивувало. Перший раз я бачив молодняківця, якому «немає часу» зайти до нас!

А потім, коли ми познайомились ближче, я зрозумів, що Миколі Трублаїні все його життя бракуватиме часу. Справді, такої невичерпної енергії, допитливості, жадоби все знати, все самому побачити, дослідити, і неодмінно про все це написати, мені не доводилось бачити ні в кого. Але головне, що це була не просто допитливість, а допитливість, так би мовити, спрямована. Його цікавило й вабило все найпередовіше, найвизначніше, що відбувалось у нашій країні.

Микола Трублаїні завжди кудись поспішав. Видно було, що він заклопотаний якимись своїми проектами.

Коли Трублаїні в 1929 році поїхав на криголами «Літке» на острів Врангеля, він обіцяв писати щоденник-нарис про подорож. І ми ці надзвичайно цікаві нариси одержували із Стамбула, Каїра, Бомбея, Формози і т. д., але неодмінно — в кожний номер «Молодняка». Він був надзвичайно дисциплінований і акуратний в роботі.

Мені доводилось читати в рукописах до друку всі його нариси й книжки, писані в 1928 по 1939 рік. Цікаво було спостерігати зростання Миколи Трублаїні, як письменника. Він писав переважно для дітей, юнацтва. Здаючи рукопис у видавництво (толішній «Литвидав»), він питав поради у багатьох товаришів, просив сказати свою думку і завжди зважав на ділові зауваження.

Пам'ятаю, десь у 1933 році Микола Трублаїні зробив висновок, що писати для молоді треба короткими реченнями. Це йому було не легко, бо виховався він, як письменник, на газеті, де великих вимог у цьому відношенні не ставлять. Проте він працював над рукописами уперто і, як видно з його пізніших творів, досяг великої стислості і ясності фрази. Він дуже уважно ставився до слова і, вже здавши рукопис у видавництво, часто заходив або просив по телефону, щоб виправити якесь слово.

Працездатність у Миколи Трублаїні була колосальна. Дехто дивувався, коли він встигає, маючи безліч громадських обов'язків і доручень, ще й багато писати. Але хто знав Миколу ближче, той дивувався з іншого: як можна так дисципліновано, буквально до єдиної хвилини, розрахувати й організувати свій час, як це робив він. Тільки таким чином він і міг виконувати безліч роботи.

Так званих розмов «ні про що» Микола Трублаїні не

визнавав. Якщо йому доводилось натрапляти на компанію, в якій говорилось аби говорити, він негайно залишав її. Та це зовсім не означало, що він був відлюдком. Навпаки: коли йшлося про якийсь винахід, про новину в науці, про творчі методи різних письменників, про важливу подію в країні,— не було запальнішого бесідника за нього. І завжди виявлялось, що у нього багато фактичних відомостей і точних знань.

Коли йшлося про допомогу товаришеві, Микола Трублаїні одразу ж переводив різні проекти на реальний ґрунт і не заспокоювався, поки для товариша не було зроблено всього, що тільки можна зробити.

Є люди, яких називають «кришталєво чистими». До них, безперечно, належав і Микола Трублаїні. Знавши його і зустрічаючись з ним понад десять років, я ніколи не чув, щоб він покривдив когось словом, не чув також, щоб і про нього хто-небудь сказав щось погане. Але він зовсім не був «тишком», людиною «собі на умі». Завжди щирий, завжди чесний, завжди принциповий, він твердо і з гідністю відстоював свої погляди.

Саме таким — «кришталєво чистим», діяльним, передовим, вічно прагнучим до знання і громадської праці він залишився в моїй пам'яті.

Д. ВИШНЕВСЬКИЙ

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ТРУБЛАЇНІ

З Миколою Трублаїні я був знайомий протягом багатьох років. Ще будучи молодими письменниками, ми брали участь в одній літературній організації, були в одній комсомольській організації, жили в одному будинку — будинку письменників «Слово» у Харкові.

Микола Трублаїні відзначався скромністю, працьовитістю, постійним бажанням пізнання, прагненням до мандрів. Він був душею піонерів Харкова, вигадував ігри, мандрував з піонерами на далеку Північ і писав про своїх молодих героїв книги.

Пригадую часи, коли я був членом бюро і секретарем комсомольської організації письменників Харкова. Серед наших письменників-комсомольців було багато переростків і в тому числі Микола. В ті роки (1933—1936) в ряди Комуністичної партії не можна було вступати, поскільки провадився обмін партійних документів. Микола Трублаїні, будучи переростком, механічно вибув з лав комсомолу. Бюро КСМ організації не могло припустити, щоб старий комсомолец Трублаїні лишився поза лавами комсомолу. І разом з ним ми пішли до секретаря Кагановичського РК ЛКСМУ порадитись, як бути нам з старими комсомольцями, які за віком своїм уже не можуть перебувати в комсомолі. Щодо письменників-переростків РК ЛКСМУ, за вказівкою вищих партійних і комсомольських організацій, прийняв рішення зберегти їх в комсомолі до того часу, коли кращі з них зможуть вступити до лав партії. Микола Трублаїні знову вернувся в нашу комсомольську організацію і згодом — це було в 1939 році — вступив у кандидати, а потім і в члени Комуністичної партії.

Коли його приймали в партію, він був дуже схвильований, але стримував своє хвилювання і це видно було

всім. На зборах було сказано, що з вступом Миколи Петровича Трублаїні у партію наша Комуністична партія поповнюється хорошим комуністом, патріотом, відданим до кінця своїй Батьківщині. Микола червонів. Він мало сказав на тих зборах, але ділами своїми довів, що товариші не помилились у ньому. Він був справжнім комуністом, кришталево чистим, до кінця відданим патріотом своєї любимої Батьківщини.

Зразу ж після вступу його до лав Комуністичної партії наша організація висунула Миколу Трублаїні директором філії видавництва «Радянський письменник» у Харкові. Він гаряче взявся за роботу і в короткий строк налагодив роботу видавництва.

Уже в 1941 році перед видавництвом постали великі завдання. Рукописів було багато, треба було налагодити редакторський апарат, забезпечити роботу друкарні, залучити художників до оформлення книжок. Всю цю роботу налагодив Микола Трублаїні, і перші книги харківських письменників пішли у виробництво. Серед них були книги Ол. Полторацького «Гоголь у Петербурзі», поезії Петра Дорошка, моя книга оповідань «Бронзовий сокіл» та інші.

Сам Микола Трублаїні працював тоді над своїм романом «Глибинний шлях».

Віроломний напад гітлерівських загарбників обіпвав нашу роботу. Почалася Велика Вітчизняна війна. Багато письменників, і я в тому числі, у перший день війни пішли добровільно на фронт. Про долю своєї книги я нічого не знав. Аж потім, у 1943 році, коли Харків був звільнений від окупантів, моя книга та книги моїх товаришів були знайдені у розбитому склепі друкарні «Мистецтво» у Харкові, перевірені відповідними органами і пішли у продаж. Вони стали, таким чином, першими книгами на звільненій землі Радянської України.

Я навів цей приклад тому, щоб сказати, що в тих книгах жила воля Трублаїні, який не покинув свого поста у видавництві, коли наш Харків бомбардували фашисти, і довів справу з виданням ряду книг до кінця.

Микола Трублаїні мав евакуюватись разом з іншими письменниками в глибокий тил. Але, як і покійний Олекса Десняк, він обрав інший шлях — пішов у діючу армію.

Це було в кінці вересня 1941 року. Наша армія тимчасово залишала міста і села республіки. В містечку Кур-

кулах стояла редакція газети «Знамя Родины» 18 армії, де я працював. Повернувшись з чергової командировки на передову з Сергієм Борзенком, ми застали у редакції нових співробітників, які приїхали до нас. Це був Микола Трублаїні, А. Іткін та А. Каневський.

Я дуже зрадів Миколі. Старі друзі—нам приємно було обом побачитись. Микола був прикомандирований до партійного відділу газети, де працював і я. Він встиг уже написати дві-три пропагандистські статті, одна була надрукована, і редактор газети підполковник Верховський не міг нахвалитися, хоч був він не дуже щедрий на похвалу. Микола мав тоді звання інтенданта 3 рангу і носив одну шпалу у петлицях. Редактор помістив нас удвох в одній кімнаті поблизу редакції і ми з ним спали на одному ліжку. Я був щасливий, що Микола живе зі мною. Він багато питав, як на фронті, як доводиться працювати військовому кореспондентові, і рвався на передову. Я просив його зачекати трохи, бо мав написати те, що привіз з собою, і обіцяв поїхати з ним, просив його, щоб він без мене не їхав. Але удержати Миколу не так було легко.

Числа 1-го жовтня він виїхав у командировку разом з В. Гавриленком, Б. Мілявським і ще з кимсь, не пам'ятаю, з ким саме.

Як потім розповідали товариші, Микола Трублаїні вдень пробився на передову, провів багато часу з солдатами,—стрілками, кулеметниками,—записав повний блокнот матеріалів. Він вів себе безстрашно, не виявляв якого б то не було боягузтва. Задоволений першою командировкою, успішним збиранням матеріалу для газети, він повертався назад до редакції. В одному селі, де кореспондентська група зробила короткий перепочинок (я не пам'ятаю назви цього села), Микола Трублаїні був, як це вияснилося потім, смертельно поранений. На село налетіла ворожа авіація. Не попереджений товаришами, що треба було лягти на землю, Микола Трублаїні кинувся у поле, але від близького вибуху бомби його наздогнав осколок.

Пам'ятаю, це було примірно 4-го жовтня, наша редакція виходила в черговий марш на нове місце дислокації, у другій половині дня прибула машина з нашими кореспондентами і у кузові лежав смертельно поранений Микола Трублаїні.

Редактор В. Верховський розпорядився, щоб поране-

ного негайно відправили у санпоїзд, який мав відходити до міста Сталіно.

З невгамовним болем у серці я проводжав Миколу Трублаїні.

Більше я його не бачив.

Ми не сподівалися такого кінця. Нам усім здавалося, що поранення не страшне, що Микола виживе і скоро повернеться до нас. Але жодних звісток від нього не посту-пало.

Я став наводити справки, де подівся Трублаїні, в який госпіталь він потрапив. Але ніхто не міг дати якоїсь певної відповіді.

І тільки на початку 1942 року через начальника санупра 18 армії нам вдалося встановити, що Микола Трублаїні так і не доїхав до госпіталю. Він помер у санпоїзді, і його поховали при дорозі.

Де його могила — невідомо.

Так закінчилося прекрасне життя більшовика-письменника Миколи Трублаїні, чий полум'яний образ вічно житиме в моєму серці.

1950 р.

Л. ЧУМАК

ЩИРИЙ ДРУГ І ДБАЙЛИВИЙ КЕРІВНИК

Закінчилося заняття шкільного гуртка юних географів. Керівник роздає запрошення на зустріч з письменником М. П. Трублаїні.

І ось у моїх руках запрошення. До того часу про Трублаїні я нічого не знала і не читала жодного з його творів. Між нами, дітьми, виникла розмова. «Знавці» твердили, що Трублаїні — це жінка, яка багато подорожувала, багато бачила, що зустріч має бути дуже цікавою.

На зустріч зібралось чимало учнів харківських шкіл. І яке ж було моє здивування і навіть, можна сказати, розчарування, коли нам представили письменника Трублаїні — мужчину високого на зріст, худорлявого, в сірому костюмі з чорним галстуком. Непокірне пасмо темного волосся прикривало велике чоло. Самий звичайний. І «знавці» зніяковіли.

Та коли М. Трублаїні взяв слово і заговорив, заговорив про Північ — просто і якимось особливо натхненно, кожний з нас уже побачив себе серед зимівників на далекому зимовищі, на кораблі, затертому льодами. Запрацювала фантазія. І ніхто потім не жалкував про зустріч.

Микола Петрович запропонував організувати клуб юних дослідників Арктики.

Були створені гуртки юних фізиків, геологів, географів, біологів, штурманів та авіаторів. Почалася цікава, захоплююча робота.

Часто збиралися в дитячій бібліотеці. Завжди приходив Микола Петрович. І приходив не сам. Кожного разу знаходив людину, яка була в Арктиці і могла подовгу й цікаво ділитися враженнями про Північ, про життя на зимовищах. Улюбленим епізодом була розповідь про те, як коптився ведмежий окорок у пароплавній трубі «Се-

дова» і як його потім довелося віддати собакам, тому що везь він просякнув вугільним пилом.

Терпляче, поступово прищеплювали нам, гуртківцям, любов до Арктики.

Дітей у клубі збільшувалося.

Микола Петрович вводить членство клубу. Спеціальна комісія під його керівництвом приймає дітей у члени клубу. Членом клубу може бути школяр, який добре вчиться, працює в одному з гуртків клубу, добре знає географію Арктики.

Всією роботою керував Микола Петрович — капітан клубу. На вигляд суворий і строгий, він був прекрасним і надзвичайним організатором і творцем нових захоплюючих ігор, теоретичних експедицій, веселих походів.

Якось він привів до нас художника Щеглова, і той створив цілу серію наших портретів-шаржів. Мене змалював у довгій малиці з банкою в руках, у якій були медузи, а поряд лежбище нерп. Відтоді мене прозвали «нерпочною». Я навіть образилась, але Микола Петрович заспокоїв: «Не сумуй, ось будеш ти господаркою нерп, нехай тоді вони сміються!». І сам почав називати мене «нерпочною».

Звістка про те, що в Харкові організовано клуб дослідників Арктики, розлетілася за межі міста. Знали про нас і в управлінні Головнічморшляху.

І ось телеграма. Запрошують на сесію Арктичного інституту в зв'язку з його 15-річчям і річницею врятування челюскінців.

Швидко збираємось. Нас їде шестеро, з нами Микола Петрович Трублаїні і Т. А. Винокурова.

Дорога до Ленінграда зайнята підготовкою нашого виступу. Готує його Микола Петрович, а читати доручає Льолі Хаст. Вона була найбільш «горластою» серед нас.

Виходимо на перон Ленінградського вокзалу. Отут і стало по-справжньому страшно. На пероні велика об'ява: «Особам, що приїхали на сесію Арктичного інституту і т. ін., дзвонити телефоном №№...» Ми вирішили привести себе в порядок після дороги тут же, на вокзалі, але приходить Микола Петрович, який уже встиг подзвонити, і повідомляє, що зараз за нами приїдуть машини. Його збудження і радість передаються нам, і ми вже сміливо сідаємо в лінкольни.

Нас везуть в «Асторію». Відводять номери. Я з Льолею в 518. Микола Петрович в 534. Він приходить поглянути, як ми влаштувалися, і сміється з того, що ми збенжені номером з двох кімнат і не знаємо, як себе тримати. Адже я п'ятикласниця, а Льоля на два роки старша від мене. Микола Петрович сміється, що ми здивовані з повітряного рушника у ванній кімнаті.

У Миколи Петровича було стільки чарівності, що, здавалось, він знає все, абсолютно все. І ми не боялися питати у нього, і він завжди на всі незрозумілі питання давав вичерпні відповіді.

Настав день сесії. І раптом зникає Микола Петрович. Стрілки годинника швидко рухаються до шести, а його немає, і ми не знаємо, де він. Страшенно хвилюємося. Самі відповідаємо на питання репортерів дитячих газет і журналів: «Що ви робите?», «Де збираєтеся побувати?» На питання із Арктичного інституту: «Як ми себе почувуємо, чи не голодні?» — тримаємось хоробро, але без Миколи Петровича, мов без рук.

І ось перед самим початком він з'являється — щасливий надзвичайно. У Ленінграді в квітні він зумів дістати червоних і білих троянд. З них у квітковому магазині зараз будуть приготовлені два букети. Забираємо квіти і рушаємо в театр.

Сідаємо в ложі. Починається засідання.

На фоні «Челюскіна», що тоне, з'являється О. Ю. Шмідт. Зал вітає його. Займає місце президія. Більш за всіх хвилюємося ми. Микола Петрович хвилюється за нас. Все намагається нам в останню хвилину підказати. Все, уже все. Але ні, відкликає Льолю вбік і знову щось говорить їй.

О. Ю. Шмідт надає слово для привітання школярам міста Харкова, членам клубу юних дослідників Арктики. Це нам! Всередині все завмирає. Гримить марш, клацають апарати фоторепортерів, яскраво світить в очі юпітер, кінооператори крутять ручку апарата.

Льоля сходить на трибуну. Ми спереду біля стола президії з букетами. Дзвінко, виразно ллється українська мова. Нам чутно, як Шмідт перекладає на російську мову слова Льолі всій президії.

Льоля закінчує. Говорить: «Все, чого не зробили старі полярники, зробимо ми, і червоний прапор нашої країни майоритиме над Арктикою». Сиві вчені схвально посміха-

ються. Зал аплодує нам стоячи. Я з Славою Сухомлиновим підносимо квіти Шмідту і Самойловичу.

Микола Петрович задоволений нами. Цілує всіх нас за кулісами, і в нас уже минув страх.

Останні дні перебування в Ленінграді зайняті відвідуванням Арктичного інституту, музеїв, географічних гуртків шкіл міста Леніна, історичних місць.

Від нашого погляду не приховалося нічого. Адже з нами був Микола Петрович — досвідчений екскурсовод.

Не було жодної хвилини суму, бо Микола Петрович так уміло жартував, що й до цього часу в пам'яті зберігаються всі події тих днів.

Бувши з нами, він не забув і про дітей у Харкові. Про наше перебування весь час телеграфував і найчастіше у комічній формі. В гуртку штурманів був у нас міцний, здоровий хлопчина Толя Гусака. А в останній день під час обіду Альоша Набокін попросив собі гусятини. Але на стіл подали цілого зажареного гусака. Ніхто більше не хотів їсти, і Альоші довелося розправлятися з ним самому. З'їв він дуже багато. Ми всі спостерігали це з жахом, а Микола Петрович згодом відправляв у Харків телеграму: «Набокін з'їв Гусака».

В Харків повернулися з великими подарунками. Знову починається робота в гуртках. Арктичний інститут систематично висилає нам свої праці, з'являються чучела північних птахів, з'являються прилади.

Школярі Харкова одержують чудесний Палац піонерів. Є місце і для нас.

Микола Петрович весь час піклувався про наш розумовий і фізичний розвиток.

Влітку здійснюємо походи до ст. Комаровки, до р. Донець; несемо все на плечах — і палатки, і хліб. Взимку на лижах проводимо цікаві ігри. По зарубках і слідах, стрілками на снігу шукаємо шлях до мети.

Микола Петрович вигадує чудесні розваги, ігри, вікторини і разом з тим повсякденно піклується про наше життя і навчання.

І ось настає час, коли мені першій Микола Петрович показує телеграму про те, що зимівники в подарунок нам відправили чотирьох нерп. «Ось тепер ти вже хазяйка їх!» говорить він мені.

Разом з ним організуємо перевозку тварин в зоопарк, де їх вирішено помістити. У зоопарку на «пташи-

ному острові» Микола Петрович організовує одноденне «зимовище». Ставимо палатку, кожний по своїй спеціальності веде журнал спостережень. А чай бігаємо підігрівати в зоомузей, до нашого керівника по «крижаних полях». У зоопарку нас добре знали, ми багато часу проводили в зоомузеї.

Новорічний бал-маскарад у Палаці піонерів. «Микпштоша» (так скорочено з любов'ю називали ми поміж себе Миколу Петровича) заклопотаний підготовкою костюмів, підказує всім сюжети для костюма, мені допомагає створити ескіз мого вбрання «Арктика». Разом з мамою виконуємо його. Біле плаття. Спідницю розшито паралелями і меридіанами, сріблястим бісером нашито північне побережжя Європи і Америки. На грудях вимпел Головпівнічморшляху. На голові біла хутряна шапочка, на якій під маленьким вимпелом білий ведмідь, обвитий срібними нитками — емблема підкорення Півночі.

За костюм я одержала першу премію.

Але найбільшою радістю в цей новорічний вечір було те, що наших тюленів привезли в зимовий сад Палацу, і вони весело борсалися там у басейні.

Микола Петрович був не тільки нашим другом і керівником наших розваг, він повсякденно вимагав від нас розширення нашого кругозору.

Він не любив тих, хто ставився до справи як-небудь. Він був присутній на заняттях гуртків, стежив за щоденниками, влаштовував нам суворі екзамени. І завжди відшукував такі назви заточок та бухточок, такі острови, про які ми вперше чули, і хотів, щоб ми все знали. Влаштовував диспути: «Чи існує земля Санникова насправді», знаходив хвилину і питав, хто більше знає про Петеррасса, про Нансена, Амундсена, вивчав, як уважно читаємо ми книги.

Весною 1936 року у відповідь на подарунки зимівників (а до цього часу ми вже підтримували тісний зв'язок з зимівниками бухти Тихої, бухти Тіксі, Маточкіного Шара, Югорського Шара, островів Рудольфа, Врангеля) Микола Петрович подав думку організувати нам свої подарунки. І ми послали північним друзям що могли. Наші альбоми, фотознімки, самі змайстрували всякі дрібнички. Я зробила кілька подушечок із стрічок.

Микола Петрович радив нам займатися альпінізмом. І ми вивчали теорію разом з членами клубу юних альпі-

ністів, а влітку 1936 року я й кілька школярів були в таборі юних альпіністів у Цеє на Кавказі і повернулися звідти з значком «Юний альпініст».

Поки ми були в таборі, група старших дітей з Миколою Петровичем об'їхала навколо Скандінавського півострова на криголамі «Літке». Цього міг добитися тільки він, наш чуйний друг і настійливий керівник. Справжня тяганина була в наркоматі, поки нам заповнили закордонні паспорти, та Миколу Петровича не зупиняло ніщо.

З якою радістю він допомагав Віктору Панюхину піти вчитися далі в Миколаївську льогну школу Головпівнічморшляху. І який радий був, коли одержував від нього листи з північних ліній, де той літав! Як гордився Павликом Дерев'янком, який уже літав у Красноярську!

Він усім приділяв дуже багато уваги.

Не тільки школярі міста були членами нашого клубу, школярі приміських районів підтримували з клубом тісний зв'язок, весь час з ними велося листування.

Були членами клубу і діти з комуни ім. Держинського. Дуже любив Микола Петрович комунара Мишу Беккера. Підтримував його, умовляв не сердитися на свій маленький зріст, через який той страшенно мучився. Не дозволяв товаришам кепкувати з Миші за те, що він не міг дістати до штурвала, коли йому вже дозволили стати до штурвала «Літке» у норвезьких водах, під час поїздки навколо Скандінавського півострова.

Микола Петрович умів організувати і диспут, і бесіду, і зустріч з полярниками. Він першим завжди дізнавався про те, що у Харкові з'явився хтось із полярників, і ми бігли, запрошували його до себе в клуб на зустріч. Були у нас і Кренкель, і Федоров, і Шмідт.

Часто читав нам Микола Петрович свої повісті та оповідання, запитував про нашу думку, ділився своїми спогадами і планами на майбутнє. Влаштував серед нас літературні конкурси. Схвалив моє оповідання «Чорт». Я написала його як переказ розповіді полярника Ушакова про його собаку на ймення «Чорт». Оповідання було надруковане в газеті Палацу піонерів.

Щороку 15 листопада відзначалася річниця заснування клубу. Це було справжнє свято у Палаці. Спеціально виходила палацівська багатотиражка. Було чимало гостей, безліч поздоровчих телеграм.

У членів клубу була форма — чорні костюми, рожеві

сорочки і пілотки. Член клубу мав право носити вручений йому вимпел Головпівнічморшляху. Форма була і у нашого капітана — Миколи Петровича Трублаїні.

Незважаючи на зайнятість літературною роботою, він продовжував керувати клубом, був його душею. Допомогає створювати бібліотеку, систематизувати колекції мінералів, зібраних нами на Кольському півострові і одержаних як подарунки від зимівників. Коректував наші щоденники, зокрема мій щоденник про експедицію Харків — Москва — Архангельськ — Біле Море — Кандалакша — Кіровськ — Мурманськ — Ленінград — Харків.

Востаннє бачила я Миколу Петровича після закінчення 10-го класу. Привітав мене з відмінним закінченням школи, схвалив мій вступ до медінституту: «Лікарі потрібні на Півночі!»

У спогадах про дитинство образ Миколи Петровича Трублаїні проходить червоною ниткою і ніколи не згладиться в пам'яті. Любив він нас, життєрадісну дітвору, і ми йому платили палкою любов'ю.

1951 р.

ЙОГО ЛЮБИЛИ ДІТИ

У зв'язку з перенесенням столиці з Харкова до Києва кращу будівлю в місті — будинок ВУЦВК — було передано харківським дітям. Тут і було засновано перший у Союзі Палац піонерів. Які величезні можливості відкрилися перед піонерами міста! Скільки художніх, технічних, наукових гуртків тут розгорнули свою роботу!

Це було в 1934 році. В той час країна з особливим напруженням стежила за результатом подій біля північних кордонів у Заполяр'ї. Закінчувалися роботи по врятуванню членів експедиції криголама «Челюскін». Героїчних дослідників Арктики готувалася зустріти Москва. Звідусіль приїздили делегати в столицю для привітання челюскінців.

Від України виїздила делегація дітей Палацу піонерів. Супроводжував і керував делегацією письменник Микола Петрович Трублаїні.

З Миколою Петровичем ми зустрілися вперше в обкомі партії. На мене він справив враження дуже енергійної людини. Однак йому не була властива метушливість.

Особливо вражали очі. Мені здавалося, що цій людині ніколи нічого не треба пояснювати. Досить йому поглянути на співбесідника своїми темними проникливими очима, як усе буде зрозуміло. Здавалось, що своїм поглядом він здатний проникати в думки людини. Спочатку він здавався суворою людиною. Та досить було хоч раз побачити його лагідну посмішку, як перше враження зовсім зникало. Навіть в найбільш напружені серйозні моменти він умів жартувати, розряджаючи натягнутість відносин.

Делегація українських піонерів поспішала із збиран-

ням. Часу до від'їзду в Москву лишалось мало. По дорозі до вокзалу ми зайшли до Трублаїні додому. В його кабінеті мене вразила величезна кількість книг.

Нам було дозволено вибрати собі книжки для читання в дорозі, хоч Трублаїні попередив, що вільного часу у нас буде небагато. Адже в дорозі ми мали скласти текст привітання і продумати хід самої зустрічі.

Пам'ятаю, як ретельно обмірковувалось і обговорювалось кожне слово привітального тексту.

Текст готував Микола Петрович, але він весь час запитував про думку і радився з своїми 12—15-літніми супутниками. З наближенням до Москви все більше відчувалось наростаюче хвилювання дітей. Микола Петрович, очевидно, занепокоївся, що це хвилювання може зіпсувати привітання. І, як хороший психолог, він не став заспокоювати, умовляти. Він просто відвернув нашу увагу дуже цікавим оповіданням, які вмів майстерно передавати. Всі незабаром забули про хвилюючу думку і непомітно заспокоїлись.

Привітання минуло добре. По сяючих і лагідних очах Миколи Петровича можна було бачити, що він задоволений і поведінкою дітей, і привітанням.

Вечері нам подзвонили в готель — нас запрошував до себе начальник експедиції О. Ю. Шмідт.

Всі заметушилися. Почалося поквапливе збирання.

Цей прийом нам ніколи не забути. Дивувало нас те, що Микола Петрович зустрівся з ним як старий знайомий. Багато хто з полярників тримав себе дуже невимушено і по-дружньому потискав нам руки. Тоді я нікого з них ще не знала. Значно пізніше ми довідалися, що серед них був і Папанін. Ми з благоговінням дивилися на цих сміливих, відважних дослідників-полярників. Микола Петрович прочитав наші думки. Він зрозумів, що кожний з нас мріяв бути таким же дослідником суворого, але цікавого, багатого північного краю. Тут і народилася думка про створення клубу юних дослідників Арктики.

Полярники схвалили ініціативу і погодились підтримати її, обіцяли діяльно нам допомагати. Піонери дали слово, що при Палаці піонерів у Харкові буде перший в Союзі клуб юних дослідників Арктики.

На початку 1934—1935 навчального року я одержала телефонограму, підписану Миколою Петровичем, приблизно такого змісту:

«Прошу бути в Палаці піонерів по питанню організації клубу».

Микола Петрович наполягав на охопленні широких мас школярів.

Палац був ще в риштованнях. Там ще тільки починали обладнувати кабінети, зали, лабораторії. Але в ньому вже відчувалось кипуче життя веселої дітвори. Зібрати бажаючих вступити до нашого клубу було неважко.

Піонерська преса широко висвітлювала як нашу поїздку до Москви і дану обіцянку про організацію клубу, так і сам процес його створення. Діти йшли з охотою:

У клубі було засновано багато секцій. Загальну роботу очолювало правління клубу, а роботу правління направляв М. П. Трублаїні, який був капітаном клубу.

Пригадую, що робота клубу була дуже своєрідна і цікава. Вона ніколи не носила характеру нудної гуртківщини. Тут в усій широті була здійснена багата фантазія Миколи Петровича.

Секції одержували окремі завдання від правління клубу. Так, наприклад, зв'язківці повинні були налагодити зв'язок по радіо з зимівниками. Влаштовувалися радіопереклички між клубом і зимівниками, проводились з ними шахові турніри.

Микола Петрович відшукував у полярних зимовищах своїх старих знайомих полярників, і тоді зв'язок з цими зимовищами ставав ще теплішим і цікавішим.

У нас були свої кабінети географів, зоологів, штурманів. Микола Петрович завжди приділяв велику увагу навіть зовнішньому оформленню нашого приміщення. Тут усе повинно нагадувати про Далеку Північ. Починаючи від письмового приладдя на столі, все було в стилі північної природи.

Про нашу роботу в клубі вже говорили і в Москві, і в Ленінграді. В арктичному інституті у нас були вже добрі, уважні і клопітливі друзі.

Із Головнічморшляху до нас надходили посилки з подарунками. Це було обладнання для кабінетів, карти, книги. Наші кабінети тепер прикрашали чучела північних тварин, а замість килимів були і ведмежі шкури.

Кожного дня з таємничим виглядом, з особливою урочистістю зачитувались цікаві листи, телеграми, радіограми, які надходили звідусіль до клубу. Микола Петрович, радіючи зростанню авторитету нашого клубу, жартів-

ливо говорив, що нам треба, очевидно, організувати вже відділ кореспонденції.

Пам'ятаю, якось у грудні я одержала телефонограму від Миколи Петровича. Він вимагав негайно з'явитися до клубу. Він одержав з Москви пакет з урядовим дозволом на організацію першої Заполярної піонерської експедиції. Радощам не було меж. Але тепер стояло питання — хто поїде? Адже членів клубу було понад 100 чоловік, а експедиція дозволялася в складі 30—35 чоловік.

Відбираючи піонерів для участі в експедиції, Микола Петрович виходив з такого: їхати зможуть тільки відмінники навчання.

Неважко уявити собі, яким це було стимулом у навчанні.

Лише тепер я розумію, яким далекоглядним був Микола Петрович. Він будував усю роботу гуртків так, щоб підпорядковувати її головному — навчанню.

Нарешті настав день, коли вирішувалося, хто поїде в експедицію. Секції доповідали про свою готовність до експедиції, рапортували про проведені підготовчі роботи. Все це робилося по-дитячому і тепер могло б здатися дитячою забавою, грою. Однак тоді було далеко не так. Всьому цьому надавався серйозний характер. Робота провадилась дуже серйозно і глибоко змістовно.

У роботі користувалися такими серйозними джерелами, як працями Брема, Великою Радянською Енциклопедією, солідними працями з географії, геології.

Про експедицію докладно писати не буду. Про неї є спеціальна книга. Хочу тільки зупинитися на деяких епізодах, що збереглися в пам'яті.

Пам'ятаю, Микола Петрович організував «радіорубку» для постійного зв'язку з «Великою землею». Для членів експедиції було встановлено суворий розпорядок дня і визначені обов'язки кожного. Безперервну вахту несли штурмани. Все повинно було скидатися на справжню експедицію. Все це дуже подобалось нам.

За весь час тривалого шляху до Мурманська і назад ніхто ніколи не нудьгував. І це головним чином завдяки Миколі Петровичу. У нього був невичерпний запас захоплюючих випадків з життя Заполяр'я, які він умів розповідати з особливою майстерністю.

Мене тоді вражало те, що не було жодної галузі науки, з якою б не був обізнаний Микола Петрович. Він добре

знав історію дослідження Арктики, так же бездоганно знав літературу, фізику і астрономію. Пригадую, з якою швидкістю він розгадував кросворди і ребуси.

Ми дуже любили брати участь в іграх, які часто організовував М. П. Трублаїні. Це були літературні диспути, вікторини та ін. Він умів дуже добре володіти колективом.

Мені шкода, що тоді я не могла розгадати, в чому був секрет такого сильного впливу Трублаїні на колектив. Те, що його дуже любили діти, що був дуже високий його авторитет, — це безсумнівно. Але мені здається, що Микола Петрович володів якимсь особливим способом організації мас. Я не пам'ятаю випадку, щоб він стомлювався в роботі з дітьми.

Микола Петрович любив і вмів жартувати. При цьому була одна умова — на жарт не ображатися. Так, пам'ятаю, завжди кепкував з мого маленького зросту. Ми потай побоювалися потрапляти на його гостренький язик.

Микола Петрович ніколи не пропускав жодного випадку вплинути на формування характеру дітей.

Пам'ятаю, мені було дуже страшно підніматися по вірвовочному трапу на криголам «Садко». Внизу лютувала морська стихія. Микола Петрович розумів наш стан. Він не став нас підбадьорювати або заспокоювати. Він тільки підійшов і попередив:

— Пам'ятай, адже ти представник експедиції. І подібно тому, як капітан сходить останнім з свого корабля, ти теж повинна зійти останньою. Ось і спробуй тепер виявити страх, слабкість.

Після повернення з експедиції ми довідалися, що подібні клуби юних дослідників створювалися в Москві, Ленінграді, Києві. Можна собі уявити, яке величезне значення має той захід, який був задуманий і здійснений Миколаю Петровичем.

І тепер з болем в душі доводиться миритися з думкою, що немає в живих цієї сповненої кипучої енергії і творчих шукань людини.

Як багато він міг би зробити у вихованні молодого підростаючого покоління.

Він, як мало хто інший, добре розумів душу дітей і вільно проникав у її тайники. Діти, які гаряче його любили, завжди довіряли йому свої найпотаємніші думки.

З того, з якою любов'ю говорять діти про нього і про його книги, можна бути цілком впевненим, що Микола

Петрович не вмер для них. І багатьом буде він ще розпові-
дати цікаві та повчальні історії, багатьом буде давати
добрі поради у своїх книгах.

1952 р.

Н. ХОПЕРСЬКА

ВІН У НАШИХ СЕРЦЯХ

Я з певністю можу сказати, що не у мене однієї, а у сотень школярів довоєнного Харкова з ім'ям Миколи Петровича Трублаїні зв'язані найдорожчі спогади дитинства і юності — спогади про роки, проведені в КЮДА (клуб юних дослідників Арктики), створеному і виплеканому фантазією та настирливістю, енергією і працьовитістю, любов'ю і теплотою Миколи Петровича.

Я не пам'ятаю, щоб, розповідаючи про клуб, Микола Петрович хоч раз згадав про себе, але я добре знаю, що новачок, який переступив поріг клубу, з першого ж дня довідавшись про незвичайну історію створення і захоплююче, багате подіями життя клубу, сповнювався почуттям благоговійної пошани до капітана клубу Миколи Петровича Трублаїні.

Я належала до молодшого покоління «юних арктиків». Вступивши в КЮДА наприкінці 1938 року, я пройшла шлях від кандидата в дійсні члени клубу до члена правління КЮДА. Клуб став для мене другим домом.

Мені здається, успіху і популярності нашого клубу серед харківських школярів у великій мірі сприяло те, що надзвичайно різноманітні і своєрідні були форми виявлення, закріплення і застосування знань, які ми одержували в гуртках. Невичерпна фантазія Миколи Петровича підказувала один за одним цікаві заходи. Пам'ятаю, було інсценізовано «суд над Куком», який, як відомо, сперечався з Пірі за честь відкриття Північного Полюса. Наші члени повинні були прочитати немало корисних книжок, щоб мати можливість розібратися в цій історії і висловити свою думку про неї.

А гра «Полярні Робінзони»! Організував її і керував нею Микола Петрович. У грі брали участь не тільки члени

гуртків клубу, але й велика кількість школярів міста. Кілька зимових вихідних днів провели учасники гри за містом. Метеорологи, біологи і астрономи вели спостереження за природою на «дрейфуючій крижині» і на «високоширотній полярній станції», штурмани, радисти і географи разом з Миколою Петровичем відправлялися в «небезпечні» подорожі на «Лахтаці» і «Форварді»... на лижах. Кухарі у похідних кухнях варили їжу і привозили її зимівникам на «нартах в собачих упряжках». Учасники гри вели щоденники, випускали бюлетені погоди, стінні газети. Звичайно, всі учасники повинні були вміти добре ходити на лижах. А тих, хто падав духом серед сніжних просторів суворої «Арктики», підбадьорював невтомний вигадник небилиць Мюнхаузен — школяр Вітя Медведь.

Він так увійшов у роль, що не помітив, як переступив межі дозволеного. Пам'ятаю, на зимівлю прибігли лижники-зв'язківці і сповістили: «На Мюнхаузена напали пірати. Він, звичайно, із битви з ними вийшов переможцем, але сам важко поранений. Потрібна невідкладна допомога. Координати такі-то».

Незабаром охоючого і стогнучого «Мюнхаузена» внесли в приміщення станції. Вирішили, що «Мюнхаузен» зламав ногу. Про це сповістили Миколу Петровича. Йому, що взяв на себе відповідальність за благополуччя 200 дітей, було, звичайно, це особливо неприємно. Коли прийшов занепокоєний Микола Петрович, «Мюнхаузен» скочив і, задоволений влаштованим переполохом, застрибав на «зламаний» носі. Не знаю, як би реагували діти на такий «безневинний» на їх погляд жарт, якби тут же не було Миколи Петровича... Лише побачивши суворий вираз обличчя Миколи Петровича, який ще не сказав жодного слова, діти немов пройнялися внутрішнім станом капітана. Обурені «робінзони» тут же постановили винести «Мюнхаузена» сувору догану і виключити з гри.

Часто в клубі проводились вікторини, диспути, теми яких нерідко підказував Микола Петрович. Останній диспут, присвячений поверненню на Батьківщину седовців, було проведено на тему «Як остаточно завоювати Льодовитий океан!» Пам'ятаю, мені хотілося розібратися у винесеному на диспут питанні: «Чи можна і чи потрібно змінити клімат Арктики?» Довести, що це потрібно, було неважко, а що можливо — значно важче. Допоміг мені в цьому Микола Петрович. Він порадив прочитати

деякі книги, де я знайду описи ідей утеплення Арктики, порадив розібратися, у чому неможливість або складність здійснення того чи іншого проекту, говорив, на що у спеціальній арктичній літературі слід звернути особливу увагу.

Але Микола Петрович вигадував цікаві і корисні заняття не тільки для нас, школярів. Багато важливого диктувалося життям, і Микола Петрович вибирав з цього те, що нам було під силу. Так, останні роки всі без винятку члени КЮДА працювали над створенням повного енциклопедичного арктичного словника, якого до того часу не існувало, хоч у ньому відчували гостру потребу всі полярники. Цією нашою роботою завжди цікавились зимівники і працівники Головлівнічморшляху, з якими ми листувалися. Усвідомлюючи важливість і відповідальність нашої роботи, ми ставилися до неї особливо серйозно.

Іноді Микола Петрович розповідав про подорожі на північ і південь, у яких він брав участь. Ми дуже любили слухати про те, як зворушливо зустрічали радянських моряків трудящі капіталістичних країн, про побут, звичаї і традиції народів як південних, так і полярних країн.

Розповідав Микола Петрович спокійно, не поспішаючи. Коли він говорив що-небудь веселе, голос його залишався таким же рівним, неначе нічого смішного в тому, що він говорив, немає. Пам'ятаю, розповідав Микола Петрович, як моряки «Літке» відправилися до театру в Японії. Біля входу до театру їм запропонували зняти взуття — такий був звичай.

— Наші хлопці перезирнулися,— говорив Микола Петрович,— і деякі повернули назад, а ті, хто сміливіший, зняли взуття і увійшли до театру. Увійшов і я.

Іноді Микола Петрович розповідав про те, що хороше чи погане бачив він у школах, в яких доводилося бувати. Він говорив, що про дітей того чи іншого класу можна скласти уяву, навіть не будучи з ними знайомим,— увійшовши у порожній клас після шкільного дня, подивившись на підлогу, на стіни, вікна, шкільне майно, стінгазети.

Він дуже любив дітей, віддавав їм так багато свого часу, думок, теплоти своєї душі.

Його ніколи не забудуть вихованці. Багато з них, так само, як і Микола Петрович, віддали своє життя за Бать-

ківщину. А ті, хто лишився в живих, у якому б куточку нашої країни вони не знаходились, назавжди збережуть у своїх серцях дорогий образ Миколи Петровича Трублаїні.

1951 р.

СИЛА ВПЛИВУ

У великому загоні радянських літераторів визначне місце посідає український дитячий письменник Микола Петрович Трублаїні.

Високоідейні, цілеспрямовані твори М. Трублаїні користалися й користуються величезною популярністю серед юних читачів. Позитивні герої його творів — Стьопу Черлака, Марка Завірюху, Люду Ананьєву, Ясю Знайду — паслідує радянська молодь, вчиться в них наполегливості, винахідливості, відданості Батьківщині, вчиться бути непримиренним до ворога.

Про великий вплив книг Трублаїні на дітей і молодь мені й хочеться розповісти в цих спогадах, зупинившись на конкретних життєвих фактах.

В 1935—1937 рр. я вчився в Дранській неповно-середній школі. Учні нашої школи, а також учні сусідньої Тиманівської середньої школи захоплювались творами Трублаїні, що один за одним стали виходити з друку. Скоро це захоплення переросло в пряме наслідування героїв його творів.

В 1937 році, мабуть, втретє я прочитав повість «Лактак» — книгу про героїчних завойовників радянської Півночі. Враженням про книгу я ділився з своїми товаришами — Федором, Ільком і Василем Стародубами.

Особливо нас захоплював образ юнги Стьопи Черлака. Ми з ним так зжились, що, здавалось, це наш п'ятий товариш. І в когось з нас виникла думка, якою, як виявилось, жили всі, — поступити в Архангельський морський технікум, як це зробив Стьопа Черлак, повернувшись з острова Місячної Ночі.

Весняними вечорами ми збирались у мене в садочку і обмірковували план майбутньої подорожі до найдріб-

ніших, здавалось нам, деталей. В нас у руках відповідь з Київського річкового технікуму, де докладно сповіщалося про умови прийому, про що запитував Ілля Стародуб, але в нас у руках і «Лахтак».

Ми думали і над тим, що ж буде, коли ми не поступимо в технікум. «Підемо на пароплав юнгами», твердо вирішили ми. Адже Стьопа спочатку був юнгою, а потім пішов учитись.

До подорожі ми потайки готовились: сушили сухарі, запаслись в'яленим м'ясом, блокнотами, простими олівцями (хімічний же може розпливтись на папері у воді) і навіть дістали дрібнокаліберний пістолет.

Другого ж дня по закінченні сьомого класу, в 1937 році, команда в складі братів Стародубів і мене вирушила з села Дранки на станцію Вапнярку, щоб відправитись в далеку подорож.

Квиток ми взяли тільки до Москви, але в Москві виявилось, що в нас неvistачає грошей на квиток до Архангельська. Та в нас було рішення: повороту додому нема. І ми взяли квиток до Вологди.

У Вологді, продавши дещо із свого одягу, ми сіли на пароплав, що йшов по р. Сухоні до Архангельська. Пароплав чомусь дійшов тільки до Тотьми і повертався до Вологди. Ми ж вирішили йти тайгою пішки в напрямку до Архангельська. Йшли кілька днів. Блудили в тайзі і, щоб знайти дорогу, ми повертались на берег р. Сухоні, а потім йшли далі. Вечорами нас боляче кусали великі комарі. Особливо вони нападали чомусь на Іллю Стародуба. Тому ми й назвали цих комарів «Ільковими буржуями». Ночувати доводилось на березі річки навколо багаття або в мисливських куренях.

Коли нам було дуже важко, ми згадували Стьопу Черлака. Стьопа надавав нам сил. Він йшов поруч нас і говорив: «Вчіться перемагати труднощі».

Нарешті нам пощастило дістати шлюпку. Шлюпка була велика, і в нас неvistачало ні сил, ні вміння гребти. Потративши день на навчання, ми навчились сяк-так гребти і попливли по р. Сухоні до Архангельська. Ночувати сходили на берег. Одного разу, коли ми зайшли в один населений пункт, щоб повечеряти, у нас несталло шлюпки. Чи її водою занесло, чи хтось з рибалок взяв — невідомо, але факт залишився фактом: ми загубили свій транспорт.

Вночі, розклавши багаття на березі ріки, рятуючись від «Ількових буржуїв», ми обмірковували план: що робити далі?

Ще кілька днів ми блукали тайгою, а потім, зрозумівши, що непрохідною тайгою нам не добратись до Архангельська, ми прийняли рішення: повернутись до Тотьми, а там і до Вологди, щоб залізницею дістатись до омріяного нами міста.

Так було і зроблено. До Тотьми йшли пішки, з Тотьми до Вологди пливли пароплавом, а у Вологді сіли на поїзд, що прямував до Архангельська.

Якісь обставини змусили нас зробити зупинку на станції Няндомі, недоїжджаючи кілометрів, мабуть, 200 до Архангельська.

Кінчалось літо, і ми задумались над тим, як бути з навчанням надалі. За час нашої подорожі ми помітно підросли, змужніли. Ми були далекі від думки шукати цікавих і легких пригод.

Тут, на станції Няндомі, наша команда розділилась: двох командували до Архангельська, двоє повинні повернутись додому.

Це не був розлад між товаришами, навпаки, за час нашого подорожування ми ще міцніше здружились.

В технікум було поступати вже пізно, бо давно розпочались вступні іспити.

Двоє, що їхали в Архангельськ, повинні були знайти Стюпу Черлака (!?) і про все домовитись з ним на майбутнє. Двоє повинні повернутись і здавати документи у 8-ий клас Тиманівської середньої школи.

Після ще багатьох пригод всі ми зустрілись 1 вересня 1937 року в Тиманівській середній школі.

В школі довгий час нас звали моряками, а в Іллі Стародуба на воротах хтось старанно вирізав: «Ілько-моряк».

На перший погляд здається, що ми не добились своєї мети, повернувшись додому. Але це тільки на перший погляд. Ми не домоглись наміченої мети тому, що нашими поступками, діями не керували, не спрямовували дорослі. В цьому наша помилка. Але за час подорожі ми багато дечого навчились, багато дечого побачили, навчились перемагати труднощі, виходити із скрутного становища. Ми ще більше полюбили книги і героїв, з яких можна брати приклад. Саме тоді ми по-справжньому зрозуміли слово Батьківщина.

Свідченням цього є подальша доля колишніх мандрівників до Архангельська.

Ілля Стародуб, ставши радянським моряком, захищав рідну землю і в дні Великої Вітчизняної війни віддав життя за Батьківщину. Федір Стародуб також загинув смертю хоробрих в боротьбі з фашистськими загарбниками.

Василь Стародуб і я, повернувшись з фронту, закінчили університет. Стародуб працює учителем, я — викладачем інституту.

В радянській пригодницькій книзі нема гонитви за прибутками чи легких тріумфальних перемог. У радянській пригодницькій книзі є життя, і тому вона так дійово впливає на читача. Такими дійово впливовими книгами є твори Миколи Трублаїні.

1954 р.

ПРИМІТКИ

НАРИСИ

Із записок молодого журналіста

Написані в 1929 році і опубліковані в журналі «Молодняк» — органі молодіжної літературної організації «Молодняк» — за 1929 рік, № 4—5.

Друкуючи «Записки», редколегія «Молодняка» супроводила їх таким вступом:

«М. Трублаїні — молодий журналіст, комсомолец. Народився 1907 року.

З 1924 р. почав співробітничати сількором у Вінницькій газеті «Червоний край». 1925 року газета командувала його на перші Всеукраїнські курси журналістики при ЦК КП(б)У.

По закінченню курсів М. Трублаїні працює в Харкові співробітником газети «Вісті» ВУЦВК'у.

Та про журналістську роботу М. Трублаїні ти, читачу, маєш можливість узнати з самих записок, що оце друкуємо. В № 4 «Молодняка» в розділі записок «Народження сількора» М. Трублаїні розповідає про перший свій допис до газети, одночасно змальовуючи в художній формі обстановку подільського села 1922—24 рр., подаючи типів старого реакційного і молодого радянського села.

В цій частині «Історія з Чашкою» автор записок розповідає про дальші події свого і «загального» зросту, перекидаючи читача в обстановку більш ускладнену, подаючи боротьбу і типів радянського села у більшому, так би мовити, «районному масштабі». Але ліпше всього, коли ти, читачу, довідаєшся про це з «перших джел».

В теперішній час автор записок М. Трублаїні помандрував як журналіст-кореспондент «Молодняка» майже що в мандрівку «навколо світу», за його висловом, бо льодоріз «Ф. Літке» робить рейс від Одеси до Стамбула, через Чорне море, порт Саїд до острова Врангеля. Так що, читачу, сподівайся побачити в наступних числах нашого журналу художній репортаж — подорожні враження М. Трублаїні.

Як відомо, редакція виконала свою обіцянку — в наступних номерах «Молодняка» справді друкуються записки М. Трублаїні про його подорож в Арктику на льодорізі «Ф. Літке».

Нарис «Із записок молодого журналіста» являє великий інтерес як для ознайомлення з біографією М. Трублаїні до 1925 року, так і для ознайомлення з класовою боротьбою в українському

радянському селі в період відбудови. Змальована тут картина своїм змістом дуже близька до так званої «Димівської справи», що відбулася в цей самий час і послужила матеріалом для написання А. Головком роману «Бур'ян».

Друкуються записки за текстом журналу «Молодняк».

До Арктики через тропіки

Перша велика нарисова книжка М. Трублаїні написана на матеріалі подорожі автора — кореспондента газети «Вісті» на криголах «Літке» в 1929 році на острів Врангеля. Ще подорожуючи, М. Трублаїні надіслав до «Вістей» серію нарисів під спільною назвою «На межі доступності». З щоденника рейсу на «Літке», який друкувався в газеті більше місяця (з 2 листопада по 10 грудня 1929 року). Про цю подорож він надрукував два нариси в журналі «Молодняк»: «Великий рейс» (1929 р. № 7, 8, 9, 12) та «Морями півночі» (1930 р. № 1, 2, 3, 4).

Повернувшись з мандрівки, М. Трублаїні об'єднав усі ці матеріали і видав їх окремою книжкою — «До Арктики через тропіки». Великий рейс накрижника «Літке», вид. «Молодий більшовик», К.—Х., 1931. Книжка користувалась успіхом серед читачів, про що свідчить її друге видання в наступному році видавництвом «Рух». На матеріалах подорожі М. Трублаїні написав також нарис для дітей під назвою «Літке» — переможець криги», вид. «Молодий більшовик», 1933.

Друкується за другим виданням.

Людина послішає на Північ

Дорожні нотатки. Написані на матеріалах, які зібрав Трублаїні під час подорожі на пароплаві «Сибіряков». Опубліковані вперше в журналі «Молодняк» (№ 4, 1931) під назвою «Навздогін за «Седовим». Окремим виданням вийшло в 1931 році («Молодий більшовик», Х.-Од.). Друкується за текстом цього видання.

Третя база

Написаний на матеріалі подорожі М. Трублаїні в 1931 році в Східний Сибір. Був надрукований у збірці нарисів та оповідань М. Трублаїні «Ангара», вид. «Молодий більшовик», Х.—Од., 1933. Друкується за текстом цієї збірки.

За Шаманським каменем

Написаний на матеріалі поїздки М. Трублаїні в 1931 році в район ріки Ангари, де розгорталися підготовчі роботи до великого будівництва. Надрукований в збірці «Ангара».

Друкується за текстом цієї збірки.

Клуб юних дослідників Арктики

З ініціативи та під керівництвом М. Трублаїні в 1934 році в Харківському Палаці піонерів і жовтєнят був організований клуб юних дослідників Арктики. Капітан клубу, М. Трублаїні, зробив кілька цікавих мандрівок членів клубу.

Нарис написаний в грудні 1934 року — напередодні першої полярної експедиції харківських піонерів, здійсненої на чолі з М. Трублаїні під час зимових канікул 1934—1935 навчального року. Надрукований нарис був у дитячому науково-технічному журналі «Знання та праця», 1935, № 1.

Друкується за текстом журналу.

За полярне коло

Написаний після першої полярної експедиції харківських піонерів. В цій експедиції брав участь письменник Я. Гримайло, який написав про неї книжку під назвою «Дивний криголам».

Друкується за текстом журналу «Знання та праця», 1935, № 5.

Альоша і Чертан

З ініціативи М. Трублаїні при журналі «Знання та праця» в 1935 році був створений клуб юних дослідників підводних глибин. В липні 1936 року члени цього клубу на чолі з М. Трублаїні зробили мандрівку за маршрутом Харків — Балаклава — Алушка — Ялта — Одеса. Про неї М. Трублаїні надрукував дві статті: «Мрія про океан» (газ. «Соціалістична Харківщина», 9 липня 1936 р. і «Круговим маршрутом», газ. «Харьковский рабочий», 25 липня 1936 р.). Цей же мандрівці присвячений нарис «Альоша і Чертан». Надрукований був у журналі «Знання та праця», 1936, № 9.

Після нарису М. Трублаїні в цьому ж номері журналу вміщено невеликі замітки учасників експедиції Альоші Кисельова «Мої спостереження», Льолі Хаєт «Підводне хрещення», Ігоря Найдьонова «В гостях у епролівців», в яких юні мандрівники розповідали про свої цікаві пригоди та враження.

Друкується за текстом журналу «Знання та праця».

Перший букет

Надрукований в журналі «Молодий більшовик», 1937 р., № 6—7. Друкується за текстом цього журналу.

СТАТТІ І РЕЦЕНЗІЇ

Дамо дітям книжку, що кличе до боротьби й перемог

Стаття написана 10 квітня 1934 року. Видана Харківською Центральною бібліотекою юного читача окремою книжкою, Дитвидав, 1934. На першій сторінці цієї книжки вміщено портрет М. Трублаїні. Тут же М. Трублаїні називає свої оповідання для дітей про Північ. Після статті М. Трублаїні під рубрикою «З вашими книж-

ками мандруємо на Північ» вміщено кілька колективних та індивідуальних відгуків читачів про твори М. Трублаїні.

Стаття «Дамо дітям книжку, що кличе до боротьби і перемог» становить значний інтерес, оскільки в ній молодий М. Трублаїні активний борець за створення нової радянської пригодницької книжки для дітей та юнацтва, висловив своє розуміння завдань, що стояли перед пригодницькою повістю нової радянської літератури. Статтю передруковано з названої книжечки.

Наводимо один з дитячих відгуків про твори М. Трублаїні, взятих з названої книжки:

«Будьте готові, тов. Трублаїні, й надалі писати такі цікаві книжки, які Ви писали досі.

Ваші діти і дорослі люди, що Ви їх змальовуєте, це сміливі і відважні люди. Вони не розгублюються, як потрапляють в скрутний стан. Вони допомагають один одному у біді. Це гарний приклад для нас. За Вашими книжками ми вивчаємо Північ, її природу, людей, багатства. Читаючи їх, ми немов бачимо північні краї. Неначе ми самі там жили і пригоди переживали. Щира дяка Вам за це.

Харків, 60 ФЗС, учні 4 груп».

Від мандрівок по книжках до справжніх радянських експедицій

В 1936 році бібліотека Харківського Палацу піонерів і жовтенят, при активній участі М. Трублаїні, видала невеличку книжку під назвою «Листи письменників до читачів», в якій поряд з статтями-зверненнями О. Донченка, І. Гошімова, В. Владка, М. Сказбуша була вміщена стаття-звернення М. Трублаїні «Від мандрівок по книжках до справжніх радянських експедицій». Ця стаття становить чималий інтерес, з неї видно, як тісно М. Трублаїні був зв'язаний з своїми юними читачами, як постійно працював з ними, ділився своїми творчими планами, прислухався до запитів, критичних зауважень цього читача.

Друкується за текстом книжки «Листи письменників до читачів».

Нові книжки для дітей

Надрукована в «Літературному журналі», 1940, № 10.
Друкується за текстом цього журналу.

Войну с фашизмом ведет весь советский народ

Остання стаття М. Трублаїні, написана на фронті. Надрукована стаття у фронтовій газеті «Знамя Родины» за 4 жовтня 1941 р., № 192. Звідти й передрукована.

Л И С Т И

У Трублаїні було широке коло знайомих і друзів, з якими він листувався: мандрівники та зимівники далекої Арктики, письменники, багато юних читачів та вихованців. На жаль, все це широке

двовоєнне листування письменника поки ще не знайдене, більша частина його, мабуть, загинула під час війни. Збереглися лише дев'ять листів воєнного часу: п'ять до дружини та чотири до доньки.

Війна застала Трублаїні в Харкові на посаді директора Харківського філіалу видавництва «Радянський письменник». Він відхилив пропозицію залишитись працювати в тилу і наполегливо домагався поїхати на фронт. Заяву письменника було задоволено 22 вересня 1941 року, і того ж дня він автомашиною виїхав у розпорядження фронтової газети «Знамя Родины». З 23 вересня до 4 жовтня 1941 року, тобто 12 днів, Трублаїні перебував на фронті. Ще залишаючись кілька днів після евакуації родини в Харкові, і вже перебуваючи на фронті, він майже щоденно пише до дружини і доньки.

Листи Трублаїні допомагають повніше висвітлити біографію письменника місяців війни, глибше зрозуміти його благородну душу, вони — і це важливо — правильно відбивають тодішнє становище в тилу й на фронті, показують незламний дух і героїзм радянських фронтовиків, їх волю до перемоги.

На жаль, не всі листи Трублаїні датовані. Лише через поштовий штампель та за змістом листів (деякі з них посилались не поштою, а передавались знайомими) можна майже точно встановити день їх написання. Два перші листи були передані письменником дружині ще з Харкова. Вони написані, очевидно, перший — 20 або 21 вересня («через два дні, — говорить автор, — іду до Червоної Армії боронити нашу країну», а пішов він 22 вересня), другий, певно, 21—22 вересня (в листі говориться: «Вісімдесят три години тому ти виїхала з Харкова», отже, — на третю добу після від'їзду дружини, а вона виїхала 19 вересня).

Останні 7 листів написані з фронту. На п'яти з них (№№ 4, 5, 6, 7, 8) є дати, а на двох (№№ 3 і 9) дати відсутні, але день написання їх можна встановити більш-менш точно. Один з цих двох (№ 3) написаний, мабуть, 29—30 вересня (бо тут сказано: «Сьогодні вже одинадцятий день, як ти виїхала»). На останньому листі (№ 9) дати нема, але на поштовому штампелі позначено 10. X. 1941. Він був написаний, мабуть, за дві-три години до смертельного поранення письменника (4. X. 1941 року). Цього листа Трублаїні віддав письменникові В. Гавриленкові, який відіслав його поштою.

Листи друкуються за хронологічним порядком з деякими скороченнями.

СПОГАДИ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Спогади письменників Т. Масенка, С. Ковганюка, Я. Гримайла, Д. Вишневського та колишніх членів клубу юних дослідників Арктики і читачів творів М. Трублаїні, тепер учителів Л. Чумака, З. Алейника, Н. Хоперської, І. Зайця, організовані видавництвом: та упорядником.

ЗМІСТ

НАРИСИ

Із записок молодого журналіста	7
До Арктики через тропіки	45
Людина поспішає на Північ	254
Третя база	406
За Шаманським каменем	430
Перший букет	450
За полярне коло	463
Клуб майбутніх полярників	468
Альоша і Чертан	473

СТАТТІ І РЕЦЕНЗІЇ

Від мандрівок по книжках до справжніх радянських експедицій	483
Дамо дітям книжку, що кличе до боротьби й перемоги	485
Нові книги для дітей	488
Войну с фашизмом веде весь советський народ	499

ЛИСТИ

СПОГАДИ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Яр. Гримайло. Друг, письменник, воїн	515
Т. Масенко. Романтик Півночі	545
С. Ковганюк. Микола Трублаїні	564
Д. Вишневецький. Спогади про Миколу Трублаїні	567
Л. Чумак. Щирий друг і дбайливий керівник	571
З. Алейник. Його любили діти	578
Н. Хоперська. Він у наших серцях	584
І. Заєць. Сила впливу	588
Примітки	595

Трублаїни Николай Петрович. Сочинения. Том четвертый.
(На украинском языке)

Редактор *І. Соболев*

Художній редактор *Р. Лінатов*

Технічні редактори *Н. Тимчишина і В. Смородський*

Коректори *Л. Ляшко та Є. Карлаш*

Здано на виробництво 1/VII-1956 р. Підписано до друку 2/XI-1956 р. Формат 84×108 1/32. Фіз. друк. арк. 18,75. Умовн. друк. арк. 30,67. Обл.-вид. арк. 32,33+9 вкл. БФ 19322. Зам. № 909. Тираж 15000. Ціна 12 крб.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Ворошилова, 3.

Друко-хромолітографія «Атлас» Головвидавц Міністерства культури, УРСР,
Львів, Зелена, 20.

Ж. Олейнікова

Л. Хаєт

Г. Безсмертний

Ш. Скачко

В. Макаров

Т. Любімов

Ж. Багаєв

Ж. Багаев

І. Найдонов

К. Мізак

В. Картацев

Б. Ковальзон

М. Пеккер

Дружній шарж художника В. Невського на членів клубу
юних дослідників Арктики, учасників експедиції за полярне
континентом. Січень 1935 р.

Б. Новальзон

М. Пеккер

Юра Маслін

Ш. Беседовський

О. Набокін

Т. Гусак

З. Олейнікова

12105.

«Молод.»

МИКОЛА
ТРУБЛАЇНІ

4

